

АКАДЕМИЯ НАУК УЗБЕКСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ им. А. С. ПУШКИНА

Ф. А. АБДУЛЛАЕВ

ХОРЕЗМСКИЕ ГОВОРЫ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

I
СЛОВАРЬ

II
КЛАССИФИКАЦИЯ ХОРЕЗМСКИХ ГОВОРОВ

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК УЗБЕКСКОЙ ССР

ТАШКЕНТ—1964

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
А. С. ПУШКИН НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЁТ ИНСТИТУТИ

Ф. А. АБДУЛЛАЕВ

ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ ХОРАЗМ ШЕВАЛАРИ

I

ЛУҒАТ

II

ХОРАЗМ ШЕВАЛАРИНИНГ ТАСНИФИ

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ НАШРИЁТИ

ТОШКЕНТ—1961

I қисмнинг масъул муҳаррири
филология фанлари кандидати
Ш. Шоабдурахмонов

II қисмнинг масъул муҳаррири
филология фанлари кандидати
Т. Ҳ. Салимов

СЎЗ БОШИ

Жонли шевалар ёзма ёдгорликларда, шунингдек ҳозирги адабий тилда ҳам учрамайдиган айрим грамматик формалар, лексик элементларни сақлаб қолганларки, уларни асосли равишда ўрганиш жуда муҳим тарихий-лингвистик хулосаларни чиқаришга имкон туғдиради, қатъий бир қонуний асосда тилнинг узок замонлардаги ҳолатини аниқлашда текширувчига жуда қимматли материал беради. Шунинг билан бир қаторда, бундан лексик-грамматик фактлар ... қадимги ёдгорликларни тушунish ва лингвистик анализ қилишда ноёб қўлланма вазифасини ало етадилар¹.

Жонли шеваларимизнинг лексикасини ўрганиш ишига ҳозиргача етарли аҳамият бермай келаётирмиз. Сўнгги йилларда ёзилган бир қатор кандидатлик диссертацияларда шева лексикаси иккинчи даражали материал сифатида ишнинг охирига илова қилинади, ҳолос. Ваҳоланки, жонли шеваларнинг лексикасини тарихий-қийёсий ўрганиш лингвистик аҳамиятидан ташқари, этнолингвистик проблемаларни ёритишда, шеваларимизнинг тарихий тилини топиш процессини кўздан кечиришда энг ишончли манбалардан бири бўлиб хизмат қилишига ҳеч қандай шубҳа йўқдир. Бу жиҳатдан проф. А. К. Боронковнинг ишмиизга берган тақризида баён этилган фикрлар жуда асослидир: „Хоразм шеваларининг лугати тилшуносларда ва тарихчиларда алоҳида қизиқиш туғдирмоғи керак. Жанубий Хоразм шевалари ҳақидаги бизнинг маълумотиимиз ҳозиргача фақат фонетика ва морфологияга доир қисқа фактлар билангина чекланиб келмоқда. Ваҳоланки, мазкур шеваларнинг лексикасида кўпгина фактлар борки, улар Хоразм шеваларининг мураккаб ташкил топиш тарихини аниқлашда мадад берадиган“.

Сўнгги беш-олти йил ичида биз Хоразм шеваларини ўрганиш билан шугулландик. Иш давомида халқ оғзаки ижодидан анчагина материал тўпланди (яртак, мақол, топишмоқ, турли жанрларга оид қўшиқлар, бевосита халқ оғзидан ёзиб олинган ихчам иборалар, жумлалар ва бошқалар). Бу материалларда учраган, шунингдек, сўраш йўли билан тўпланган суз-терминларнинг сони қарийб беш мингга етиб қолди. Биз Хоразм шевалари лексикасининг тарихий-лингвистик аҳамиятини назарда тутиб, лугат тузишига қарор қилдик.

Бу ишмииз диалектологик лугат тузишда биринчи тажриба бўлиб, ўзбек тили Хоразм шеваларининг баъзи бир лексик хусусиятларини акс эттириш вазифасини ўз олдига қўяди. Бу соҳада ўзбек шевалари бунинча билга қўлланма бўладиган бирор иш яратилмади. Бошқа туркий тиллар дўйича ҳам шеваларнинг лугатини ўрганишга бағишланган бирор жиддий иш йўқ эди. Фақат сўнгги икки-уч йил ичида айрим туркий тилларнинг

¹ И. М. Мелноранский. Араб-филолог о турецком языке, СПб., 1900, 3-бст.

шева лексикасига бағишланган баъзи ишлар эълон қилинди. Шулардан 1956 йилда проф. Жалай таҳрири остида чиққан татар тилининг диалектологик лугати, Р. А. Рустамов таҳрири остида нашр этилган Муғон гувлия шеваларининг лугати (Диалектологик тўплам, Бакы, 1/1—220-бетлар), каби ишларни, шунингдек, 1958 йилда „Қозоқ тилининг тарихи ва диалектологияси масалалари“ номли тўпламда Ж. Досқараевнинг балиқчиликка оид каттагина иши, марҳум проф. С. Аманжоловнинг 1959 йилда эълон қилинган (Асарлар, I бўлим, 353—439-бетлар) диалектологик лугатини қайд қилиб ўтиш зарур.

Ўзбек тилшунослигида ҳали янги соҳа бўлган бу ишга ёлғиз авторнинггина меҳнати сингмади. Бу лугатни тузишда, сўз туплашда, қургаз-мали материал йиғишда, шевалараро сўзларнинг фонетик вариантларини аниқлашда, сўз маъноларини белгилашда хоразмлик уртоқларнинг ердами жуда катта ошад.

Ишимизга яқиндан ёрдам берган Хоразм Давлат педагогика институ-тининг доценти, филология фанлари кандидати Отаназар Мадраҳимовга, ўқитувчилардан: Отажон Ёвбосаровга, Халилулло Сиддиқовга, Комилжон Абдуллаевга, шунингдек собиқ студентларимиздан Назира Муродовага, Зулайҳо Каримовага, А. Ишаевга, Ю. Жуманазаровга алоҳида миннатдорчилик билдиришни ўзимизнинг бурчимиз деб биламиз.

СССР Фанлар академиясининг корреспондент аъзоси профессор А. К. Боровков ишимизнинг қўлёзмасини икки марта синчиклаб кўриб чиқди, ўзининг мулоҳазаларини баён қилди ва қимматли маслаҳатлар берди. Биз муҳтарам Александр Константинович Боровковга самимий миннатдорчилик билдирамыз.

Бу иш жуда мураккаб ва масъулиятли соҳага қўйилган биринчи қадамдир. Лугатда айрим нуқсонлар ва камчиликларнинг бўлиши табиий. Лугатчилик соҳасининг мутахассислари, диалектологлар, аиникса хоразмлик ўртоқлар ўз мулоҳазалари билан бизга ёрдам курсатурлар, деб умид қиламиз.

Автор

· 1

**ХОРАЗМ ШЕВАЛАРИНИНГ
ЛУФАТИ**

ЛУГАТНИНГ ТУЗИЛИШИ ҲАҚИДА

Хоразм шеваларининг лугатини тузишда қуйидаги асосий принципларга суянди:

1. Луғатга одатда адабий тилимизда учрамайдиган сўзлар киритилди: арна (анҳор), арап (огил), лабър (чангак), элдькчә — (олдѣпкич), қапъ (эшик), ла:р (суя юлиб кетган ер), соқы (келн—ўғир), сарънжақ (ҳайюн-чак), қаза (балнқ тутнш асбоби), дьн(минор), дөлә (кўра), үчәк (том) ва бошқа сўзлар;

2. Фонетик жиҳатдан озми-кўпми фарқланувчи сўзлар. Бунда қуйидагилар ҳисобга олинди:

а) фонетик жиҳатдан кучли ўзгаришларга учраган сўзлар: йорънжа (йўнғичқа), дарпәтмән (қимирлатмоқ, тебрәтмоқ), өжәк (бузәк), чуван (чилқон), чолпъ (човли) ва бошқалар;

б) система тусига кирган фонетик айирмаларга ишнинг „Очерк“ қисмида изоҳ бердик ва бундай ўзгаришга учраган сўзларни луғатга киритмадик, масалан: сўз бошида т ва к товушларининг жараңглилашуви, биричи бўғида е товушнинг систематик равишда э товушига ўтиши ва бошқалар, акс ҳолда луғатнинг ҳажми улгайиб кетган бўларди (солиштиринг: гет, гөр, дьл, дьрсәк, дал, дур, бәр, сәп, кәс, сәп, мән, гүн каби).

Мазкур фарқлардан ташқари, яна бошқа фонетик ўзгаришга учраган сўзлар луғатга киритилди: дохсан, ди:з, ди:ш, өки:з, әйрә (әғиз, әғри) ва шунинг кабиялар.

в) бир группа сўзларнинг ўзәк-пегиздаги қ, ф, ж, з товушлари систематик равишда тушиб қолади: до:ль, а:жь, сү:жь, каттъ, ди:ръ, кутармақ, куман, зтъзмақ, өтьрмәк, съчап, тавшан каби. Бундай сўзларнинг узлиндаги қ, ж товушлари тушиб қолган, лекин бу ҳодиса болпқа хилдаги фонетик ўзгаришларни юзга келтирган: чўзқ, ушлини ҳосил қилган (сү:жь, а:жь) ёки шү сўз составидаги ундошнинг иккилантирган (қаттъ, әль, уллъ каби). Шунингдек, бундай сўзларда товушнинг тушуни систематик эмас ва баъзан ундош товушнинг тушиш-тушмаслигига қараб, сўзнинг маъносига ўзгариш ҳосил бўлган: кутар — тамом қил, кутқар — олод қил каби. Қуйъиқини сўзида әса қ товуши сақланган (қуюшқон), қуйғур ва суйғур сўзларида ҳам шундай (ғ товуши сақланган) ва бошқалар.

г) бошқа тилдаги фонетик ўзгаришларга учраган сўзлар луғатга киритилди: әнә (она), әрьк (ўрик), сьгыр (сигир), қуйъ (қудук), йеддә (сәтн), индә (энди), дөшкә (тешик), сөл (сел, гўштининг сели): мәз (гўштининг бези), без (бўз), сьл (шил), сақьз (сақич), сүмсьмәк (шумшаймоқ), тоғалақ (юмалоқ) ва бошқалар.

Сингармонистик параллелизм деб аталган ҳодиса ҳам луғатда ўз аксини тоиди. Бундай ҳолларда биз фақат шевада юмшоқ, адабий тилда қаттиқ айтиладиган сўзларнингна луғатга киритдик: *кәшиърк* — қанғшар, *сәцимәк* — санқимок каби (бу ҳодисанинг акси бўлган тақдирда яна луғатнинг ҳажми улгайиб кетади).

4. Милъно жиҳатдан фарқланувчи сўзларни ҳам луғатга киритдик. Бунда қуйидагилар эътиборга олинди:

а) адабий тилда бор, лекин бошқа маънода қўлланиладиган сўзлар: шевалардаги *сатмақ* сўзи адабий тилдаги *сатанг* маъносида эмас, балки *пиёқмас*, *дангаса* демакдир; *дара* — гўнг, *аржа* — сандиқ, *арығ* — покиза; *ака* — ота, *қумри* — мусича, *қидармақ* — томоша қилмоқ, *ора* — устун кабина.

б) адабий тилдаги маъноси билан бирга қўшимча маънога эга бўлган сўзлар: ағ — 1) билиқ тутадиган тўр; 2) оғмоқ феълидан бурурак; ақлык — 1) оқлик, 2) яхшилик, 3) оқатга соладиган қатик ва бошқалар.

4. Турлоқчи аффикслар лугатда ўз аксини топмади: улар ҳақида ишнинг „Очерк“ қисмида маълумот берилди. Фақат *коч*, *доқ*, *дақ* каби жуда характерли ва муҳим элементлар алфавит тартибда берилди ва мисоллар билан таъминланди (*сечак-чи ўз баласънь севъдь, гъчодоқ отърдьм* каби). Ясовчи аффикслар ҳақида ҳам шунинг айтиш керак. Бунда ҳам шева учун характерли ўзгача айвонқали сөзларнинг дурғат қилиш бўлмақ, бурманмақ, *қизықмақ, амалымақ, қиъастър, ағъида ва бошқалар*.

5. Қўшимча сўзларнинг биричи компоненти алфавит тартибда жойлаштирилди, кейин ўз жуфти билан қўшилган ҳолда маъноси очилди (биринчи компонент маъноси аннқ бўлиши-бўлмаслигидан қатъий назар). Масалан, *адақ*: ~ арва — боталарни юришга ўргатадиган уч оёқли аравача.

Агар қўшма сўзни ташкил қилган компонентлар фонетик жиҳатдан ўзгарган (хиралашган) бўлса, бир бутун сўз сифатида берилди. Масал н: *қошъишламақ* қўш ҳовучламақ; *қўшъишлаб* *жъинағанамъдъ челақлап төгъсэн* каби. Жуфт сўзлар ҳам бир бутун сўз сифатида берилди: *ақлаб-қаралаб, ағач-уғач, иврьль-чъвьрьль, шайъ-шайман* каби.

6. Омоим сўзлар лугатда рим рақами орқали (I, II, III) кўрсатилди ва мустақил сўзлар сифатида жойлаштирилди. Куп маъноли сузлар араб сақами билан кўрсатилди (1, 2, 3). Бунда ясовий маънони ифода этувчи сўз биринчи ўрнида берилиб, қолганлари унинг маъно тармоқлари сифатида (кўчма маъноли сўзлар ҳам) тартиб билан жойлаштирилди.

а:ға:

1) ака, оға;

2) амаки, тоға (катта ёшдаги кишиларга мурожаат).

3) йоға, тоқилар.

Хоразм областида тил жиҳатдан бир-бирларидан анча фарқ қиладиган икки группа шева вакиллари яшайди. Биз Хоразмнинг жанубий қисмидаги ўзбек шеваларини ўғуз группа шевалари (асосан Урганч, Хиша, Хонқа, Хазорасп, Янгйариқ, Шовот, Қўшқўпир ва Бобот районларининг шевалари) деб атадик. Хоразмнинг шимолий қисмидаги ўзбек шеваларини қипчоқ группа шевалари деб юритдик (Янгйобозор, Гуран, Мангит районларининг шевалари). Бундан ташқари, Туркменистон ССР Тошовуз областининг айрим районлари ва Қорақалпоғистон АССР нинг Қилчоқ, Беруни ва Тўрткўл районларида яшовчи ўзбекларнинг шевалари юқоридagi икки группа шеванинг бириге—ўғуз эки қипчоқ группа шевасига тааллуқлидир.

Лугатга кирган сўзларнинг олинган ери (район, шаҳар) мазкур сўзда кейин қисқартириб берилди, сўнг шу сўзнинг маъноси очилди, охирида мисол келтирилди, шу мисолнинг қаердан олинганлиги яна шартли қисқартма билан кўрсатилди. Масалан: анлъмақ (поиламоқ) сўзи жанубий Хоразмнинг ҳамма ерида қўлланивлди, шунга кура биз областнинг асосий райоиларидан *Урганч, Хиша, Хазорасп, Хонқа* районларининг курсатдик (шартли қисқартма *Ург, Хив, Хнқ, Ҳ-асп*), ундан кейин шу сўзнинг адабий тилдаги эквиваленти келтирилди: поиламоқ, охирида мисол берилиб, қавс ичида шу мисолнинг олинган жойи (шаҳар, қилчоқ, район) шартли белги орқали кўрсатилди. Масалан: Х-асп, 2 (Хазорасп район, Қонгли қишлоғи) ёки Ург. 13 (Урганч район, Ғойву қишлоғи) ва бошқа-

лар. Намуна келтирамиз: андъмақ Ург, Хив, Хнқ, Ҳ-асп. пойламоқ: кал ара йанташма ҳазарс йа:на,

Йошыда мың чи: вын андъб йатыпты (Ҳ-асп, б); шох хатъллдан беш-алтсъ гъяв-гәли: ннь андъмақа қағанадълә (Ург, 1) ва шуңнинг кибилар.

Агар бирор сўз Хоразмнинг ҳамма ерида ишлатилса, шу сўздап кейин қушул (плюс) белгиси қўйилди, ундан сўнг сўзнинг маъноси очилди, қисс ичида мисол олинган ернинг қисқартирилган адреси берилди:

1. Хив 7)

далан + йўлакхона: узъйн-узъйн далаллада данъштық... (Ург, 3) каби.

Борди-ю, сўздан кейин плюс аломати ҳам, умумий адрес ҳам курсатилмаган бўлса, демак, мисолнинг охиридаги адреслагина шу суз учраган. Балъчн сўзал, чиройли: уллъсъ тәллъхан, қиччьсъ балъчн, слләдә ба: мәкәш муныңдәй ла: чън (Хнқ, 1).

Агар сўзга мисол келтирилмаган бўлса, мазкур сўзнинг кетидасқ адрес берилди:

арап Ург, 13. оғил, молхона каби (демак, шу сўз фақат бир қишлоқда, Урганч районининг Гойву қишлоғида учраган) ва бошқалар.

Луғатнинг охирида яна илова тарзида таҳар, район ва унинг қишлоқлари, шу қишлоқда, район марказида ёки шаҳарда яшовчи ахборотчининг исми ва фамилияси, касби, ёши ҳақида маълумот берилди.

Шевалараро фарқ сезиларли бўлганлиги учун биз сўзларнинг фонетик айирмаларига ҳам алоҳида эътибор бердик. Бундай ҳолларда жанубий Хоразм шевалари асос қилиб олинди, шимолий Хоразм шеваларидан келтирилган сўзлар кўп вақт жанубдан олинган сўзнинг фонетик вариантн сифатида берилди: жанубда — андъмақ, шимолда — анлъмақ; жанубда — доғдъ, шимолда — тувдъ, сьғыр — сьйёр кабилар. Шимолдан олинган сўз кўнннча мисолсиз берилди ва жанубдаги сўзга мурожаат қилиш таъсия этилди:

андъмақ Гурл, Мнғ, Я.— бэр. = андъмақ.

Сўзларнинг маъноларида айирма бўлган тақдирда иккиси ҳам мустақил сўз сифатида алфавит сирасн бўйича жойлаштирилди.

Соҳалар бўйича тўпланган лексик материалнинг ҳажми турличадир. Озиқ-оқиқат, уй ва унинг қисмлари, уй жиҳозлари, ирригация-суғориш системлси, чнгиршқ арапсозлик, дехқончилик, уй ҳайвонлари, қовун ва унинг пазллри, балиқ ва балиқчилик каби соҳалар бўйича анча тулиқ материал берилган, лекин ўсимлик, қушлар, тўқимаччилик, гиламчилик, эвргарлик, ипакчилик каби соҳалар бўйича, маълум сабабларга қура, анча кам материал киритилди. Материал етарлича бор, лекин дурустроқ ўрганмай туриб, бу соҳаларга алоқадор бўлган суз-терминларни луғатга киритишга журъат қила олмадик. Оддий рўйхатни бериб, юзаки изоҳлаш билан қаноатланиб бўлмайди, албатта. Тузукроқ ўрганган айрим соҳалар бўйича тўпланган лексик материални илова тарзида ишнинг охирига тир-қидик (2-ИЛОВА) ва имконият чегарасида изоҳ бердик (қовун ва унинг турлари, ирригация, ер тузилиши, иморат ва унинг қисмлари, арава ва арапсозлик, балиқ ва балиқчилик, овқат ва унинг номлари, ҳашаротлар к.бг.)

Бундан ташқари, Хоразмда киши номларини қисқартириш усули кўп миҳаган марказий ўзбек шеваларидаги усулдан фарқланади. Шунга қура биз бизчи бир номларнинг қисқарган формаларини ҳам илова тарзида луғатга киритишни лозим кўрдик.

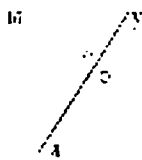
Луғатга киритилган сўзлар Хоразм шеваларининг лексик хусусиятларини тўллингича ахс эттиради, деган фикрдан узоқдамай. Бу луғат аста-

секин тўлдириб борилади ва яқин келажакда Хоразм шеваларининг тўлиқ луғатини яратиш учун база вазифасини адо этади, деб ўйлаймиз.

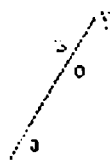
Хоразм шеваларидан тўпланиб, луғатга киритилган сўзлар ва мисоллар амалдаги транскрипция асосида берилди. Айрим белгиларнинг маъноси ўзгартириб олинди. Масалан, и/ъ — тил олди унлисини, ь тил орқа унлисини ифодалайди.

Ушбу товушларни ифода этиш учун олинган белгилар шимолий Хоразм шевалари учун: и/ъ, ь, у, ү, ө, о, е, э, а (тўққизта), жанубий Хоразм шевалари учун: и/ъ, ь, ш, у, ү, ө, о, е, э, а (ўнпта).

Ўғуз группа шеваларида

Қипчоқ группа шеваларида

Ўғуз группа шеваларига хос бўлган чўзиқ унлилар тегишли қисқа унлилардан кейин икки нуқта (:) қўйили билан ифодаланди: *и:*, *а:*, *у:* каби ва чўзиқ унлиси бор сўзлар (асосан биринчи бўғинда) луғатда қисқа унлиси бор сўзлардан кейин жойлаштирилади. Масалан: *ба:ва*, *ба:эар*, *ба:лар* сўзлари *баи* — сўздан кейин берилди ёки *а:га*, *а:д* сўзлари *ашқар ашқынмақ* сўзларидан кейин жойлаштирилди.

Ундошлар системасида унча катта фарқ бўлмаганлиги учун биз асосан алфавитимиздаги белгиларни олдик. Фақат бурун ундоши *и* ўрнига *э* шаклини ишлатдик, *ж* шакли фақат қоришиқ товушни биллиради.

Маълум сабабларга қура, амалдаги алфавитимизнинг сирасини ўзгартишга тўғри келди. Бунда биз асосан шаклдош ҳарфларни ёнма-ён қўйишни зарур деб топдик; *а* ҳарфидан кейин юмшоқ *э* келади, *и* дан кейин *э*, сўнгра *ы* ҳарфи келади, *у* дан кейин *ү*, *о* дан кейин *ө* ҳарфи келади. Ундошларда ҳам шу тартиб: *к* ҳарфидан кейин *қ*, *г* ҳарфидан кейин *ғ*, *н* дан кейин *ң*, *х* дан кейин *ҳ* ҳарфи келади: *а, э, б, в, г, ғ, д, е, ж, з, и, э, ш, й, к, қ, л, м, н, ң, о, ө, п, р, с, т, у, ү, х, ҳ, ч, ш*.

БАЪЗИ БИР ИЗОҲЛАР

1. Ўғуз ва қипчоқ шеваларининг унлилар состави бир-биридан анчагина фарқ қилади. Бу фикр айниқса тор унлилардан *и* ва *э* ҳамда *ү* ва *у* товушларига нисбатан тўғриди (унлилар схемасига қаралсин).

2. Жанубий Хоразм шеваларининг тил орқа кенг *а* товушининг позиция варианты сифатида *э* га мойил бир товуш бор, бу товуш лаб ундошлари билан қўшни бўлиб келганда айниқса аниқ сезилади.

3. Ўғуз группа шеваларида тил олди кенг *э* унлисига яқин бир товуш бўлиб, қуйи-ўрға кўтарилиш характерига эгадир (маълум даражада маърашнинг эслатади). Лекин бу товуш мустақил фонема ҳисобланмай, *э* фонемасининг вариантидир.

4. Ўғуз группа шеваларида *қ*, *ғ*, *х* товушлари адабий талаффузидаги, шунингдек қипчоқ группа шеваларидаги чуқур тил орқа *қ*, *ғ*, *х* товушларига мос келмайди. Жанубий Хоразмда бу товушлар тилик тил орқа ундошларидир.

5. *к* товуши икки группа шевада ҳам олд ва орқа вариантларига эга.

6. *У*нли ва ундош товушларнинг редукцияси, сўз охирида келган *гор* *и* ва *ь* товушларининг талаффузидаги хусусиятлар, урғу, дифтонг каби ҳодисалар транскрипцияда ўз аксини топмади. Бундан ташқари иккинчи бўғинла *у* ва *у* товушларининг талаффузини акс эттириш ҳам қийин оулади. Шунга кура мавжуд имкониятлари ҳисобга олиб, биз транскрипцияни соддалаштиришга мажбур бўлдик.

ТРАНСКРИПЦИОН БЕЛГИЛАР

- и** ўғуз лаҳжасида сўз бошида келади ле тил олди юқори кўтарилишдаги тор унлини ифода этади: *ит, ил* каби.
- ь** бу белги ўғуз лаҳжасида и унлисининг варианты бўлиб, юмшоқ ўзакларда сўзнинг ичи ва охирида кела олади, қипчоқ лаҳжасида ва бу белги тил ўртароғига мойил и товушини билдириб, сўзнинг истаган бўғинида кела олади: *ьш, ьл, ьльктыр, ьльм, ьльм* каби.
- ы** ўғуз лаҳжасига хос бўлиб, тил ўрта-орқа қатордаги „қаттиқ“ унлини ифода этади. Бу унли ёлғиз *қ, х, ғ* ва тил орқа *ң* товушлари билан бўғин тузишда иштрок қилгандагина келади: *қыл, қыр, ғылай, хыра, барыңла* каби. Қипчоқ лаҳжасида бу товуш фонема даражасига кўтарилмаган ва позициялар вариант сифатида ёлғиз *ң* товуши билан келгандагина ы тарзида талаффуз этилади.
- ъ** ўғуз шеваларида ҳам, қипчоқ шеваларида ҳам **и** — **ь** товушининг қаттиқ вариантини билдиради. Икки лаҳжада ҳам сўзнинг истаган ўрнида кела олади. Ўғуз лаҳжасида *қ, ғ, х* в *ң* ундошлари билан бўғин тузишда иштрок қилганда **ы** унлиси қўлланилади. Қипчоқ лаҳжасида: *тырнақ, йьл, йьлан, чьқ, қьрқ, мьхльм* (жула) каби.
- е** тил олди юқори-ўрта кўтарилишдаги унли товушни ифода этади. Икки лаҳжада ҳам, айрим позициялар ҳолаглари ҳисобга олмаганда, фақат сўзнинг биринчи бўғинида кела олади.
- э** ўғуз лаҳжасида ўрта-қуйи кўтарилишдаги тил олди унлисини билдиради (**е**). Қипчоқ лаҳжасида тил олди қуйи кўтарилишдаги унли товушни ифода этади. Икки лаҳжада ҳам бу товуш сўзнинг истаган бўғинида кела олади.
- у** икки лаҳжада ҳам у товушининг юмшоқ вариантини билдиради. Фақат ўғуз лаҳжасида тил олди унлисини, қипчоқ лаҳжасида тил ўртасига мойил унли товушни ифода этади. Икки лаҳжада ҳам бу товуш асосан сўзнинг биринчи бўғинида келади, позицияга қараб, баъзан иккинчи бўғинда ҳам келиши мумкин: *ўузык, ўзум* каби.
- у** икки лаҳжада ҳам тил орқа юқори кўтарилишдаги унлини ифода этади, иккисида ҳам асосан биринчи бўғинда келади.
- ю** тил олди ўрта кўтарилишдаги унли товушни ифода этади.
- о** тил орқа ўрта кўтарилишдаги унли товушни ифода этади. **ө** ҳам, **о** ҳам асосан сўзнинг биринчи бўғинида келади.
- а** тил орқа қуйи кўтарилишдаги унлини ифода этади. Икки лаҳжада ҳам сўзнинг истаган бўғинида кела олади.
- ң** икки лаҳжада ҳам позициясига кўра тил олди ва тил орқа **нг** ундошини ифодалайди, Хоразм шеваларида **ң** белгиси қоришиқ **нг** товушини эмас, балки соф ундошни ифода этади.
- ж** икки лаҳжада ҳам ёлғиз қоришиқ ундошни ифодалайди.
- қ, ғ, х** белгилари қипчоқ лаҳжасида адабий тилдагидек чуқур тил орқа

ундошланини ифода этади, ўғуз лаҳжасида эса оддий тил орқа ундошларини билдиради.

Қолган белгилар: *б, в, г, д, й, з, к, л, м, н, п, р, с, т, х, җ, ч, ш* — болширлик лезифаларига кўра, адабий тилдаги ҳарфларга тенгдир. Ёкки нуқта бирор унлидан кейин қўйилиб, шу унли товушнинг одатдагидек қарганда чўзиқроқ айтилганини билдиради: *к:ш, ди:э* каби. Ё бирор сўз ёки форманинг бир шеваини ўзида ёкки хил вариантда қўлланилишини билдиради.

бирор сўз, форма ёки товушнинг этимологик йўналишини — утишини билдиради.

Ҳарф устига қўйилган чизиқча (— белгиси) шу ҳарф ифода этган унли товушнинг бурунлашганини билдиради (назализация) *а, б* каби.

(баробар аломати) „қара“ деган маънони англатади. Масалан: *ааъз* (Ҳ: *асп, 1. = овуз*).

қўшма сўз ёки бирикмада компонентлардан бирортасини такрорлашлик учун ишлатилган белги:

милқ: *арна* — ёш болаларни юрншга ўргатадиган уч билдиракли арнавача ёки:

адақ-будақ: *атмак* — тай-тай қилмоқ ва бонқалар.

А

абзал + 1. афзал; ортик; сәп нә хуннан абзалмъсан? (Ург, 1). 2. ас боб, курол, жабдук; йол абзаль шаи востън, ертап азаида кетәмъс (Гурл, 1). 3. Репіс.

ав *Мнг, Гурл, Я — бэр.* 1. ов; 2 = *ав* авъз *Х — асп, 1 = авуз.*
авъзламақ *Мнг, Гурл, Я — бэр.* — *ағызламақ.*

авъл + *Мнг, Гурл, Я — бэр.* киш-лок, овул; балам, бьээрдың, авълъ-мъздъ нурмамбай деб айтари: дь (Гурл, 3).

авьртмақ *Мнг, Гурл, Я — бэр.* = *агыртмақ.*

авьч + *ховуч.*

авьчламақ *ховучламақ:* авьчлаб жьйнағанъмдъ чәләкләп төгәсэн (Гурл, 4).

авьшмақ 1. *Х — асп, 2. 1.* ачишмоқ; раҳм қилмоқ; йазған салам хатъм қавъшқам боса, мәпың үчүн ичъл авьшмадъма? (*Х — асп, 4*). 2. афсусланмоқ; ичъм ду:зълъип авьштъ (*Х — асп, 1*).

авьшмақ II *Гурл, Я — бэр.* ортмоқ, ортиб қолмоқ; тамақ не авьштъ: (Гурл, 4); йүз манатъм бари: дь ок манатъ авьшп қалдъ (*Я — бэр, 3*)
авнамақ *Мнг, Гурл, Я — бэр.* = *авнамақ.*

авсар *Мнг, Гурл, Я — бэр.* 1. туз нұхтасига болланған темир; 2. овсаранқов.

авсьл *Мнг, Гурл, Я — бэр.* мол-нинг оғзига чиқадиган яра.

ағ 1. ов; балиқ ови; 2. балиқ тутадиган түр; бьээр ағ сүзлп, бьрам балъқ тутқамъз йоқ (Ург, 3).

ага *Хнқ, 1. = а:га.*

агайа *Ург, Хив, Хнқ.* ака-ука, оғани: ата, бьээр дерт агайамъс, қыйз-

ла:м дерт апайна востън, дьндьло [*Хнқ, 11*].

ағалламақ *Ург, Хив, Хнқ.* жалб қилмоқ, ўзига тортмоқ; ағалламоқ: Жаббәрган да:йъм сөза чъқып, хәм-мәнъ ағаладъ (*Хив, 1*); бьзнькьлә гәлһи хан жьнәвътнь қовъп, йүртип ағаладъ (*Ург, 1*); Сапа палван тойнь ағаладъ (*Хнқ, 1*).

ағач + дарахт; еғоч: *ағачлық* дарахтзор.

ағач-уғач *Ург, Хив, Хнқ.* дарахтлар; дарахт-парахт.

ағзалалық + келишмаслик (оғзи бирликиннг акси); ағзалалықнь пей-дасъ йоқ (*Хнқ, 11*).

ағзаламақ *Хнқ, 11.* оғиз солмоқ, қизни бирор кимсага хотинликка сўрамоқ, совчиликка бормоқ.

ағызламақ *Ург, Хив, Хнқ.* бировни оғизга олмоқ, ўзи йуқ киши ҳақида сўзламоқ; индъ сәнъ ағызлавәдък, үзәнәм гәлп қалдынг (*Хнқ, 1*).

агыйнь *Ург, 1.* ога-ини.

агыртмақ *Ург, Хив, Хнқ, Х — асп.* баробарлик, мувозанат (ҳайлоннинг устига юкни тепг қилиб ортиш): агьртмақ востън, агмъйдъ (*Хнқ, 11*).

аграм *Ург, Хив, Хнқ, Х — асп, Бгт.* оғирлик; пахта ку:рьса аграмъ қачадъ (*Хнқ, 11*); гәрәк дашинъ аграмъ йоқ (*Бгт, 1*).

адағламақ *Ург, Хив, Хнқ, Х — асп.* атамоқ, қизни бирор кимсага нишонлаб қуймоқ.

адағлъ *Ург, Хив, Хнқ, Х — асп, Шот.* нишонли, боши боғлиқ; айақымда қара қовүш қадағлъ, деймә, бала, мән бьрәвә адағлъ. ге: жә баръин дәсәм, айлар қарәини, гүндүз баръин дәсәм, и:зъм сорағлъ (*Шот, 9*).

тейбар а: ша бөкәвъл, адагль қийза өрсән (*Ург. 1*).

адақ: *Ург. Хив, Хнқ, Х — асп.* ∞ *пра* — ғалтак арава (ёш болаларни юришга ўргатадиган уч ғилдиракли аравача).

адақ-будақ *Ург, Хив, Хнқ, Х — асп.* тай-тай; ∞ *ат.мақ* — тай-тай қилмоқ; қара, бала адақ-будақ әтйағр (*Хнқ, 1*). **адамақ** *Ург, Хив, Қ — кпр.* 1. атамоқ: шу қойиғ сапа адап қойыпман (*Қ-кпр 1*). 2 = а: дамақ.

адыққан *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп.* машхур, оти чиққан; шернбай гөреште дъм адыққан (*Хив, 1*).

адьмламақ *Ург, Хив, Х-асп.* 1. юрмоқ; қадам ташламоқ; 2. имиллаб юрмоқ, секин қадам ташламоқ: адьмлаб йүрһймәмь бала вълән, отьрсән өйдә, мән тез қайтаман (*Ург, 1*).

ажьмақ *Ург, Хив, Х-асп, Шөт.* ачитмоқ: сүт ичанда ажьп қалыпть (*Ург, 1*); **ажьтмақ** — ачитмоқ: пьтте қара пан йевәльм, шу ичьмнь ажьттьб дурьпть (*Хив, 1*).

азалмақ *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп, Шөт.* озаймқ: көпәл көмөкә йахшь, азал барәкә йахшь (*Шөт, 1*).

азгана + **озгина**: папшанъ оғлт азгана ақылсәзәкән (*Шөт, 2*). **азықмақ** *Хив, 1* — азмақ.

азмақ *Гурл, Мнғ, Я-бэр.* 1. озмоқ, ориқлиқсқ; 2. *Гурл, Ург, Хив.* алапмоқ, эгри йулга кирмоқ. 3. зүраймоқ (ира ҳикида): параст азыпть (*Гурл, 1*). **азман** *Мнғ, Гурл, Я-бэр.* бичилган (ҳайли).

ачу:лиқ (тиш): азу: ди: ш, қазық дпш (*Хив, 1*).

айа *Гурл, Мнғ, Я-бэр.* = а: йа.

айақ + **совуқ**, сол **совуқ**: қар йагдъ дән сөвүмә, аязларъ воладъ, хожә гәллъ дән сөвүмә, нъязларъ поладъ (*Қ-кпр, 1*).

айазламақ + 1. совқотмоқ, 2. шамоламоқ: ытте айазлап қалыпман (*Х-асп, 4*).

айақ + **оёқ**: ∞ *ачмақ* — йўлга кирмоқ: юра бошламоқ; ∞ *басмақ* — бирор парсанинг (кимсанинг) пайига тушмоқ; ∞ *чаамақ* — беҳудә юрмоқ, эгри юрмоқ; ∞ *чакмақ* — оёқ тюрмоқ: йақым чәкиьин дурьпть (*Хив, 1*).

айақлапмақ + 1. оёққа турмоқ, нсән кўтармоқ; 2. ўнғалмоқ, оёққа босмоқ, тузалмоқ: и:шъм айақланъб гетть (*Х-асп, 4*).

айақлашмақ + 1. оёқ узатмоқ, оёқни чўзиб ётмоқ; 2. икки кимса бир-бирига оёқ узатишиб ётмоқ; 3. бўлишмоқ, тақсим қилмоқ: бър маляъ үч кышь айақлаштық (*Хив, 1*). **аййам** *Гурл. Я-бэр* = аййам.

айамөжьс + айём ожиз: айамөжьс алть гүн алтай қыштан қатть гүя (*Х-асп, 6*).

айламақ ҳайламоқ: антқандай, қаләндәрәм кәлхаздын машънль айдаб жүрьпть (*Мнғ, 2*).

айдън + 1. ойдин; 2. кўлниг қамишсиз чуқур жойи: говьк келль айдънъ бу йъл иккь а:дамнь йутть (*Хив, 1*).

айық + **уйғоқ**; **тегик**, **чүшөр**: айықмьсан, на мөсмьсан өзьпг? (*Гурл, 3*); **хазър** ву айық, барсаньз, өйишоз тапасть (*Хив, 1*).

айъл *Мнғ, Гурл, Я-бэр.* қоринбоғ: аттн айълъ (*Мнғ, 1*).

айълмақ *Ург, Хив, Хнқ, Шөт.* ҳушга келмоқ, ҳүшөр бўламоқ (мастликлап).

айърмақ + 1. айирмоқ, ажратмоқ; 2. ёрмоқ: одын айьргән балта дешандә қаладъ (*Хив, 7*).

айыт *Хив, Хнқ, Шөт.* ҳайит: қадъймла роза айытна йасанън чьқалъла эьл, нидь айыгнъ қадра:м қамадъ (*Хнқ, 11*).

айқалъ-уйқалъ *Ург, Хив, Х-асп.* айқаш = уйқаш, остин = устин: өйпъ ичь айқалъ = уйқалъ волъб йатъпть (*Хив, 1*).

айланьсық *Шөт, 11* = айланч.

айланма + 1. сувнинг, йўлнинг айланлиган жойи; 2. мянса айланган одам: ву дьм айланма а:дам, бьй пькьрдә дурьтйдъ (*Хив, 1*).

айланч 1. айланма, қийшиқ: айланч йўлдан геттьк (*Хив, 1*); 2. доирасимон, ҳалқасимон: башъмда ромалъм, айланч гўллөр башъм айлантьрдъ сү:жъ дьлләр (*Ург, 1*). сува қаран айланч = айланч ақадъ, йа:ра қаран, дәрьчәдән бқадъ (*Хив, 1*).

аймақ 1. узатмоқ, тартибга солмақ; 2. тартибга чақирмоқ, жазоламоқ: сән

ийкәннән аяп койсаң помъимъ (Ург, 1).
3. даволамоқ, күчиρμοқ (эски).

айна + ойна: ∞ капъ — кичик дераза. айнашък — катта дераза.

айралық + айрилиқ, ҳижрон.

айръ 1. 1. паншаха, ёғоч аяри; 2. дарахнинг катта, йўғоч шохи, ағачни айръсъ шамалда сьнгъб геттъ (Шат, 1).

айръ II икки уркачли туя.

айрът + 1. очик; дядил, кел, екъмыз айрът сөйләшәйк (Я-бэр, 1). 2. ажрим; бу и: шнь айрът әтмәк үчүн қазынь ошьнә ворыпла, дөпъ ву (Я-ар, 2). 3. сув ёки йўлнинг иккига ажралган ери: су: айрътъ (Х-асп, -1). сув бўлинган ер.

айу: 1. айик; 2. бесўнақан, беулшов.

ак + 1. ок; 2. Шат, 3, = оқлиқ II. ∞ айнақ — касофат; бахтсизлик келтирүвчи; ∞ ааш — бир түр ўсимлик; ∞ дарәк — гәк дарәк бир хил болалар ўйини; ∞ сәвүт — тол, ақдыш + сувнинг кучли, тез оқиб турган жойи.

аклав Хив, 1 = оқалав, ақлв-қаралъ Ург, Хив, Хиқ. олабула.

аклык 1. Ург, Хив, Хиқ, Х-асп. 1. яхшилиқ; 2. қизниқидә совчиларга бериләдиган тортиқ; 3. бирор кишининг ўлганига йил тўлғач, кийиләдиган оқлик; ақләқа чиқнақ кўзи еримоқ, омон-эсон қутилмоқ; илаиз, ақләқа чыққыйсан (Ург, 1).

ақлык II. 1. томизга, оқлик; 2. суюқ овқатга солинадиган қатик.

ақтъқ Минг, 1 = ахтық.

ала + 1. ола; 2. Гурл, Я-бэр, = а: ла: ∞ ачмақ — пес бўлмоқ; ∞ пота — ялпиз: бър әтәк ала пота чөпләпкә, бәрәк пышьрб бәрәмән (Хив, 1).

алағайъм ташвиш, безовталик: алағайъмға түшьб йурьптъ (Шат, 3). алада гәм, нотинч: Украина иуртларь гүлдән зыйада, Яқиния боса барарәльм пыйада. хат йазасан, қыстамма, дөп йа: рына, дъм истәдъм, йүрәкларьм алада (Тшхвз, 3).

алақчън 1. ўтов ўртасида турт бурчак қилиб ўрнатилган туртта ёғоч (ўртасига ўт ёқиб, атрофида утира-

дилар): айналайън асавъм, алақчънъм, қасавъм (Берум, 1). 2. уйнинг түри билан пойғоҳни ажратиб турадилган узун ёғоч.

алантърмақ Ург, Хив, Хиқ, Х-асп. олайтирмоқ: нә: мана гөззынь алантърасан? (Ург, 1).

алан 1. бекор ётган ер, буз ер; 2. сув оқмайдиған эски арик; 3. арик, қаналдан қазиб олинган тупроқ.

алартърмақ Гурл, Я-бэр, = алантърмақ.

алача + юнг ёки пахта солимо тикилган тўшақ.

албърамақ Гурл, Я-бэр, = алвърамақ.

алвърамақ 1. валдирамоқ, алжирармоқ; 2. босинқирамоқ, уйқуда гапирмоқ, алаҳләмоқ: вмамбек ҳаръб гольн, ухъсында алвъраб йаттъ (К-кпр, 1).

алъштърық Ург, Хиқ Х-асп, туғантириқ.

алма + олма: алмалық — олмасор; ∞ ааш — ўрдақнинг бир турн.

алмът Ург, 10. олмурут.

алчақ Ург, Хив, Хиқ, эничил, чаққон, олғир: шеръббай алчаққан, әрмьйәдән гәлп, өйларьнь дүзъбйәрдь, сьгыр-таналъ воидъ (Хиқ, 11).

аман + омон. сог; амана гәлмәк — улиб бўлмоқ; бърәнь алынған амана гәлдъм (Ург, 1); хатълла эльнкәи амана гәлдък, сәм бълән нпшәтиб гәльшәмьз ахыр (Хиқ, 11).

андъмақ Бгт, 3 = андъмақ.

анду: чъ Я-бэр, — анду: чъ.

ән онг; ∞ қачмақ — шошиб қолмоқ; эсапкирамоқ, ҳайрон бўлмоқ.

аная Ург, Хив, Хиқ, 1. ўроқнинг катта тури (тишсиз), 2. манқал (ут солиб кўялган идиш).

анар нари: анаррақ түр (Минг, 1).

аңармақ 1 Минг, Гурл, Я-бэр, 1. бошқармоқ: бър өжәкнә аңарламдъцав, сен не дегән баласан! (Минг, 4). 2. кузатиб турмоқ: маллардъ аңары түр (Кип, 2).

анармақ II. Ург, Хив, Хиқ, дарров тушунмоқ, тез англамоқ: айтқаныцав аңаръб алдъм (Ург, 1).

анармақ III. Ург, Хив, Хиқ, алаңламоқ, аққаймоқ: нә: анарасан? (Хив, 1).

андьмақ *Ург. Хив, Хиң, Х-асп.* пойламоқ: қал а:ға, йанташма, хазаръс йа:на, йолыңда мың чи:ын андъб йатъптъ (*Х-асп, б*); шох хатъладан беш-алтъсъ гали:м бълэн гый-эвнь андъмақа қаған адълэ (*Хив, 1*). анду:чы *Ург, Хив, Х-сп.* пойлоқчи: жосуc.

аныз *Ург, Хив, Хиң, Х-асп.* 1. экин олингандан кейин бұш қолған ер; 2. экилмай қолған яроқли ер.

аныр нариги: қовуннь апырсыннан ал (*Бғт, 1*). 2. нариги томон: дәмьр йолың анырсыңнан гәлдэм (*Х-асп, 12*).

анырмақ қаңграмоқ: әшәк аныртъ-йәтър (*Хиң, 11*).

аңламақ + 1. тушунмоқ, аңламоқ; аңламақ II. *Х-асп, 1* = анырмақ.

аңламақ III. *Ург, Хив, Хиң, Х-асп.* ағаламоқ, су:дан өтчәктә ду:з йүк-ләшәң әшәк зилъйдъ, вунъ геръп, пахта йүкләшәң әшәкәм аңлъйдъ (*Х-асп, б*); аңлатмақ — аңлатмоқ. 2. ағуатмақ: кұрранъ аңлатъб гә, арқасъ гъжәптъ (*Хиң, 4*).

аңлъман *Гурл, Минг, Я-бэр* = андъ-мақ. узақтағы дүшманнан аңлъб йүргән дос йамән (*Гурл, 3*).

ансат осон: а:дам болмақ ансат, а:дамъй полмақ қынън (*Х-асп, б*).

апшърмақ *Гурл, Я-бэр, Х-асп.* 1. фикр қилмоқ, ұйлаб қарамоқ: апшърп қарасам, шу а:дәмьн сөз доппа-догръ (*Х-асп 10*). 2. аниқла-моқ, синчиклаб текширмоқ, апшъръб қара қанъ, кимәкән у келәйәтърған? (*Я-бэр, 7*).

апа *Гурл, Хив, Х-асп.* они (үз туқ-қли онаси); ∞ быйъ — опогойи (эрнинг опаси келиңга апабыйъ бұлады).

апайа *Хив, Хиң.* опа - сингил; апайалъ — опа - сингилли: со:чъла йуртта дөрт апайалъ өйнь қаръйдъла (*Хиң, 1*).

аппармақ + 1. олиб бормоқ: қоң-шъла палава зә:р саялп кәмпәрә аппаралъла (*Ург, 1*). 2. боппамоқ, қойил қилмоқ: сән аппардынав, тәл-хән йеп, сәнъ сува и:варжәк әкән (*Хиң 11*); иштъ аппардынав (*Гурл, 3*).

аран *Ург, Хиң.* молхона, отхона: ашлпъ арана қатъ кәл (*Ург, 13*).

ара + ара, ұрта; ∞ ачълмақ — арага

совуқлик тушмоқ; душманлик туғил-моқ: қоңшъмъз вълән дъм йахшъ эдык, хәзър араммъз ачълпъ қалдъ (*Х-асп, 10*).

араламақ + *Ург, Хив, Х-асп.* яраштирмоқ, арага тушмоқ, восита бұльмоқ: чәп қолың уръсса, он қолың араласын (*Ург., 1*);

арасалмъқ пайт, он: шу арасалмъқ-та (*Минг, 1*) шу пайтда.

арачъламақ *Берун, 1* = араламақ. арба *Минг, Гурл.* = арва.

арва арава; арвачъ: 1. арнакаш; 2. арвасос.

арға *Ург, Хив, Хиң.* арқоқ.

арғы + нариги: арғы но:қан өй-нә:м сыйърп қой (*Хиң, 11*).

ардана: *Гурл, Минг, Я-бэр.* ∞ бол-мақ, савил қолмоқ, мьндьм шахасъ-на, тердъм гүльнь, арачъ башъна ар-дана восьн (*Гурл, 1*); пыштъм гүбсьнь, әлдъм майъпъ, айранъ башъна ар-дана восьн (*Я-бэр, 3*).

аржа + 1. арча; 2. кичик сандиқ: ин шу йыйт йа:рың волгый, аржаң до:лъ малың волгый (*Ург, 1*) асма-на қарасам, аржа булутла, аржанъ ичъндә бурма кыльтә (*Шат 5*).

арзақламақ *Ург, Хив, Хиң, Х-асп.* ардоқламоқ: әнәснь арзақлаған ба-ласъ, от ичъндә йүрйән балам, амам бол (*Хиң, 11*).

арза + 1 арза; II *Хив, Х-асп.* ар-занда; ∞ қилмоқ — севмоқ, арзанда қилмоқ; баланъ, нә вәла, мьнча арза қыласан! (*Х-асп, б*).

аръ-бәръ *Ург, Хив, Хиң.* нари-бери.

арығ *Ург, Хив, Хиң.* 1. тоза, пок; 2. түғри, ҳақ: арығ а:дамнь дьль узъйм болавлъ (*Хив, 1*).

арълъмақ *Ург, Хив, Хиң, Х-асп.* тозаламоқ, пок бұлмоқ; арълъб-артънмақ — үзигъ оро бермоқ, нар-дәз қилмоқ: пазъ арълъб-артънп чъқапъ вълән ки:наға геттъ (*Ург, 1*).

арътмақ *Ург, Хив, Хиң, Х-асп.* тозаламоқ: қошқам бълән худайъм ұзын қарът йа:р-йар, көчлөдй қайғынь ұзын арът йа:р-йар (*Хив, 1*).

аръш + арава шотиси: бй гүн ар-панъ аръш чүшъб гетъп, тас кәлләм йарълвәдъ (*Хив, 4*).

арҗақ *Гурл, Мнғ, Я-бэр.* = арҗан.
арҗан *Ург, Хив, Хнқ.* париги томон, у ёк; арҗан-бәрҗан у ёк-бу ёк.

арқа + 1. орқа; 2. шимол.
арқа *Гурл, Мнғ, Ҳ-асп.* = арға.
арқайын + бемалол, хотиржам; арқайынчтылык бепарволик; хотиржамлик, со болмақ: 1. хотиржам бұлмоқ; *арқайын* болавәрән, хазыр урҗш йоқ, оглышма қайтҗ кәләдь, (*Ург, 13*). 2. суялмоқ, ишонмоқ; маца *арқайын* болбҗ отҗрҗлмҗсан, бьльб и: шынынҗ әтавармҗйсәнммҗ? (*Ург, 1*)

арқалҗ *Ург, Хив, Хнқ, Гурл, Ҳ-асп*
1. кұмақчиси бор (одам); 2. жин-парилар билан алоқа қилувчи, аза-йимхон; 3. асаби бузилган, ўзини тутолмайдыган (одам).

арқалық *Ург, Хив, Хнқ, Қ-кпр.*
1. тиркиш (икки учи араванниг икки шотисига борланиб, эгар устига ташланандиган қайиш): йолда атнҗ *арқалық* үзльб геттҗ (*Қ-кпр, 8*). 2. суялмоқ, тиргақ; 3. ўлгандан кейин сарф қилиш учун йиғиб қойтҗлган мол-дунё.

арқан + ип, чилвир.
арқанлҗқ *Гурл, Мнғ, Я-бэр.* = арқалық 1.

армҗт *Хнқ, 11* = алмҗт.
арна + анхор, катга арнқ: арна йақтан келәдь гүлдын ись, анав турган шу кәлхаздын рейсь (*Я-бэр, 5*); *арнамәдьм* орамыннан ақмақа, айнамәдьм ай йүзынә бақмақа... (*Ҳ-асп, 10*).
аррақ нарироқ; мәнь *арраққа* отҗрҗбәрән, итынә аяақыман үзбәлмәсын (*Ҳ-асп, 15*).

аррық ориқ: ет *аррықкән,* бьр чышләм йа: ғы воса, өлгәймен (*Шәт, 9*).

арромал *Ург, Хив, Хнқ.* қизил рү-мол: *арромалмә* ортасында а: йҗ ва:, қызҗа жуван оран чыкса, жа: йҗ ва: (*Ург, 3*).

артықмач + ортиқ, ортиқча: көп сөллҗйвармә, артықмачҗ башына дейәдь (*Хив, 1*).

ару: *Гурл, Я-бэр.* гүзәл, чиройли: воннц қызҗ дьм ару: (*Гурл, 3*).

арча *Мнғ, 3.* = аржа.

ас: ∞ дармәк (*Хнқ, 11*) — фойда бермоқ,

асҗл-асҗл *Хив, 1,* ўзини осиб ўлдирш касали.

астан *Гурл, Я-бэр.* = астаң.

астан охиста, секин: бедәлә вулапҗ өнньә чүшьп, астаң йүрҗйварыпҗ (*Хив, 1*).

атав + 1. 1. орол: илә шу дөньзын ортасында бьр атав бар, пәри: лә шу атавда йашҗйдьла, дөптҗ кәмпьр (*Ҳ-асп, 10*). 2. дарә ўртасыда сув оқмай қўйган ер парчас; 3. тўқай, чангалзор, чакәләкзор.

атав + 11. ўтоғ, қора уй: ақ атав-ла курҗйғый, ейванында йа: р-йа: р, оғыл-қыйзын ойнағый, дө: ранында йа: р-йа: р (*Ург, 1*).

атавҗз *Гурл, 6* = атағыз.

атағыз *Ург, Хив, Хнқ.* омбир (мих суғуралдыган омбирнинг кичиги)

атақ: *Гурл, Я-бэр.* = адақ.

атақламақ *Гурл, Я-бэр.* = адағламақ.

атақлҗ *Гурл, Я-бэр.* = адағлҗ.

атанақ + 1. ип йигирадыган урнүк;

атанақ + 11. квалдрат чизикди (предмет): *атанақ* дептар; *атанақ* — чит. 2. гиштип (карга ўйинида).

атҗз + дала; экип майдои: *атҗзын* чельнде отҗрҗпҗтҗ йа: р, бльмәдьм, башҗнда нә хыйалҗ ба: р (*Ҳ-асп, 8*).
атҗзлармәз бәлент болғанинан су: чҗқавәрмьдь (*Ург, 2*).

атҗққан *Мнғ, Гурл, Я-бэр.* — адыққан.

атлҗ *Хнқ, Ҳ-асп.* атир, одеколон: арқадан қу: лага бьр бала өттҗ, қолҗнда ши: шәсь, хавасҗм геттҗ, атлҗл барақәв, а: йама дөктҗ, атлҗл йл-тәкәш а: йама өттҗ (*Ҳ-асп, 10*).

атламақ + қатламоқ, сақрамоқ: Рейс буван уллҗ йаптан атлҗйдь, атлҗйман дөп қовурғасҗ чәтлҗйдь (*Хив, 1*); қат-қаткына қатлама, қатламадан атлама (*Шәт, 6*) (топишмоқ — китоб).

атлықмақ сапчимоқ, ирғиб тушмоқ: қорққанҗмынан атлҗқып чүшьпмән; йүрәгьм атлҗқтҗ (*Ҳ-асп, 6*).

ахтық *Ург, Хив, Хнқ, Ҳ-асп, Я-ар.* набира: гөззыкә айдын, шәрпә мама, ахтықыныз волҗпҗтҗ (*Я-ар, 1*).

ахтҗхана *Ург, Хив, Хнқ.* молхона, оғил.

ахшам + 1. тун, кечаси: гүндүз ыүр'йль - йүр'йль, ахшам дьк дурадъ (*Ург. 14*) (топишмоқ — қасса). түндүз хызматта, ахшамъ раҳатта (*Хив. 1*). 2. кеча (вчера): ахшам мән дәмьр йолдъ дука: — иъна барвадьм, вуам илькэкән (*Ург. 1*).

аҳа *Ург. Хив. Х-асп.* ҳа: аҳа, жанына йақамъ? (*Х-асп. 6*).

аҳав + Ийе: аҳав сәнъ нә и: ш әт-канън бу? (*Швт. 5*).

ачар + 1. калит, очкич: ешьк ку-луп, аъза вартп, энамлэдән ачарнъ әпкөләмән (*Хив. 4*). 2. отвертка.

ачықлық + 1. оралик, икки орада-гн бұшлик; 2. гүристон: барсан, бар, бармасап, ачықлұқа бар (*Хив. 1*).

ачкыламақ + арақламоқ: кытапън-нъ ачкылъйвәрмә (*Ург. 1*).

аччъ *Гурл. Минг. Я-бэр.* = а: жъ, ашақ + паст, қуйи: башшъ ашақ,

дья йумшақ, өзъ оқ, қаннъ доқ востъ (*Х-асп. 6*); оймақымнъ тәрәзәнъ ашақылъ қойдъм (*Ург. 1*):

ашқын *Ург. Хив. Хив. Х-асп.* 1. пайванд қилинмаган тут; 2. жин-нисмон, мияси айниган (одам).

ашықъ *Ург. Хив. Хив. Х-кпр.* ошиққан, шошилған: ашықлъсан (*Х-кпр. 1*) оптиқиб түрибсан.

ашъръм + 1. кичик тепа; 2. ∞ қил-дъ — ошириб ташлади (қураш исти-лоҳн). 3. баҳони орттириш, бұрттириш.

ашқар *Хив. Хив. ишқор.*

ашқынламақ *Ург. Хив. Х-асп.* аў-раймоқ (пра ҳақида); йарасъ ашқын-лаб гетьптъ (*Х-асп. 6*).

а: гәрдан *Хив. 7.* = о: гәрдан.

а: г I. *Хив. 1* = аг I.

а: г II. *Ург. Хив. Хив. Х-асп.* иштоннинг липаси билан почаси ўртасидаги кенг ери.

а: га *Ург. Хив. Хив. 1.* ога, ака; 2. ёши катта кишига ҳурмат билан мурожаат қилиш: амаки, тоға; 3. ёр, маҳбуб: қастъишнъ кьм бычълтъ дә: р әтъп. а: га м пәйә сәлләшмьйль

қә: р әтъп... (*Ург. 1*).

а: габъй *Ург. Хив. Хив. Хив.* „пошшо-вазир“ ўйиннинг бошлиғи, жұрабо-ши, зиэфат бошлиғи.

а: галамақ *Х-асп. 1* = агаламақ.

а: д *Ург. Хив. Хив. Х-асп.* от, ном: а: шық полдъм алъсдағы а: дыңа, саласаммъ, салмъйсаммъ йа: дыңа (*Хив. 1*): йахшъдан а: д, наманнан дә: д (*Хив. 1*).

а: дамақ *Хив. 1.* от қуймоқ, ном бермоқ.

а: дъм *Ург. Хив. Хив. Х-асп.* қа-дам: а: дъм атмақ — қадам ташламоқ.

а: жъ *Ург. Хив. Х-асп. Хив.* аччик: а: жъ вълән сү: жънъ датқам бъләдъ,

алъс вълән йақийннъ йүр'йәм бъләдъ (*Хив. 4*). шорна дъм а: жъ вольптъ (*Хив. 1*).

а: жъмақ *Хив. II* = ажъмақ.

а: змақ *Ург. Хив.* озмоқ, орнқла-моқ.

а: йа *Ург. Хив. Хив. Х-асп.* кафт: а: йадъйи атъзинъ сгвартб бълмәсэн, нышәп сү: чъ вольб йүр'псән үзъкл (*Хив. 1*).

а: л *Ург. Хив. Хив. Хив.* қизил. қирми-зи (ранг): алма аттым, авам гәрдым, дая бойыңнъ равән гәрдым, данъм-ланъ үчәкылд а: л тайҳалъ жа: нан гәрдым (*Ург. 3*) а: л касәл — хотян-қизлар касәли.

а: ла *Ург. Хив. Хив. Х-асп.* 1. ола; 2. чала туюлган гуруч соқынъ тейън-дә қойдъм а: ланъ, жуваб бәрсән сей-рәтәмән даланъ (*Х-асп. 4*).

∞ қуйаш — чала соя (парахт лпроқ-лари орасидан қуёш нури тушиб тур-ган ер).

а: ра *Хив. 1.* оро; ∞ вәрмәк — оро бермоқ, зеб бермоқ.

а: сьй: ∞ вәрмәк — фойда бермоқ, (фойда келтирмоқ); пъпмзнтъм а: сьй вәрмәдъ (*Хив. 1*);

а: шғын *Хив. Бгт.* баландлик, те-налик; чўққи. а: шғыннан ашъб гәл-дым (*Бгт. 1*).

эбәшъ *Гурл. 1.* хунук, балбуруш.
эббән *Гурл. Минг. Я-бэр.* = эббән.
эбдәш *Гурл. 3.* = эбжөш.

эбжөш *Ург. Хив. Хив. Швт.* иш-қер қайнаган сувага ботириб ольб, қуритилган майиз, кишмиш.

эвөлөмөн *Ург, Хив, К-кпр.* болалар уйинида айтилацаган күйшик-нинг бошланиши: эвөлөмөн, дувөлөмөн, қара қойнъ қангъ вьлән, солкым үзүм санъ вьлән. (*Хив, 1*).

эварәк *Ург, Хив, Шөт.* булоқи, бурун чүпи: дөрт айкаш ва: мунпъда *эварәкъ* (*Хив, 1*). (топишмоқ: саидиқ, кулф).

эвәч *Ург, Хив, Хнқ.* 1. икки яшар күй, гунон; 2. ундов: «хай *эвәч!*» (*Хив, 1*).

эвдък майда, ушоқ: бүрүнчън эвдъкынъ чъкар (*Х-асп, 1*). (гуручинг майдасини ажрат).

эвърдәк *Х-асп. Я-бзр.* ўрдак: газ газ вьлән, *эвърдәк эвърдәк* вьлән учалъ (*Х-асп, 10*).

эвлъ эпли, уқувли; әп билан, уқув билан: эмәт, сән дамакнъ *эвлъ* пышравәрмьйсән (*Ург, 1*).

эвмәр *Гурл, 3.* анқов, каллаварам. эврәнды *Шөт, 11.* =еврәнды.

эвсәрәң *Ург, Хив, Шөт.* сарсон, саргардон: сәнъ дәп гүнъ вьлән *эвсәрәң* волъб йүрүлмән (*Хив, 1*).

эгьрмәк *Х-асп, 1.* =эйьрмәк, чарх *эгьрә,* чарх *эгьрә* ҳарамаи (*Х-асп, 6*).

эгарт 1. *Гурл, Х-асп.* якансимон ўсимлик;

эгарт II. етилмаган тухум: товуқ *эгьрт* ташадъ (*Х-асп, 6*).

егрь-үгрь *Ург, 13.* =эйрь-үйрь эгламәк *Гурл, Я-бзр.* =эйләмәк. эгләнмәк *Гурл, Я-бзр.* =ейләнмәк.

эдән+пойгоҳ; дешанда дуръп ей манък, *эдәндә* дуръп, төр мәнък, дьйсән сән (*Хив, 1*). алтннъ бошатъп, *эдәннән* төрә қараб декьптъ, (*Ург, 2*).

эдьк *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп.* этик: әр башшъна и:ш чүссә, *эдьк* вьлән су: гечәр (*Ург, 1*); эдькннъ өкчәсынән дамъйман, пьранттан гәйәннән санъ соръйман (*Ург, 3*).

эдьллъ тартибли, мунтазам: мунда эдьллъ бър и:ш йокәкән (*Х-асп, 5*).

эдра *Ург, Хив, Шөт.* паст-баландли, ўнқир-чўнқир ер; ~ *қалгай* — савил қолсин: капъ дәп урдъм

башшъмлгъ, эдра қалгай, төр әкән. дәрдьсәрнъ өз башшъна сатън алған кәрәкән (*Хив, 1*).

эдрәмкәш *Ург, Хив, Шөт, 1.* банги; парвойи-палак: 2. катта жуводлиз (тўқим тикацидан катта жуводлиз, учи илмоқли бўлади).

эдрәсмән *Гурл, Мнғ, Я-бзр.* исриқ.

эжәп+*ялхиш, хўп, йахши-әжәп*— хўп бўлади, жоним билан.

эзәль *Ург, Хив, Х-асп.* азалий, бошдан: эзәль душман ел волмас, этәк кәсәп йәң юлмас (*Х-асп, 3*).

эйә *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп.* эга, соҳиб: ит сәмьрсә, эйәсынъ қапар, эшәк сәмьрсә эйәсынъ дәпәр (*Ург, 1*).

эйәр *Хив, Х-асп.* =ейәр.

эйьз *Ург, 15.* =әкиз.

эйәрләмәк *Хнқ, Х-асп.* эгарламоқ. эшакнъ эйәрлә, дал кәсәб гәләмьс (*Хнқ, 1*).

эйьн *Ург, Хив,* елка: ешык тән өтәдъ, эйьндә кәтмән, соран, қанъ, мән балага нә дәмманъ? (*Ург, 1*); донъмлгъ эйьнмә салъп, дешана чықсам, ҳешкым йоқ (*Хив, 1*).

эйьрмәк *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп.* ийгирмоқ: чарх эйьрә, чарх эйьрә ҳарамаи, чарх эйьрәп, эиәм йана бараман (*Хнқ, 4*).

эйьрт *Ург, Хнқ.* =*эгьрт* II.

эйьт *Ург, 10.* =айьт.

эййам+ аллақачон, қачонлар: қъзлар эййам мәктәпкә кеттъ (*Я-бзр, 7*).

эййамәжьс *Ург, 1.* =аййамәжьс. эйләмәк *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп.* 1. кечга қолдирмоқ, йўлдан тўхтатмоқ: достыннъ *эйләмә* нәптән қалмасън, душманнъ *эйләмә* сьрынг бьлмасън (*Ург, 1*); эльмда кьтапъм мәктәп бараман. чъқалла, *эйләмәң,* ге:чә қаламаи (*Х-асп, 6*); 2. кечикмоқ: ойламъйн сөлләйән *эйләмәйн* өләдъ (*Хив, 1*).

эйрь *Ург, Хнқ, Х-асп.* эгри: эйрь и:ш эллъ йьлдан кьйьнәм бьльнәдъ (*Хнқ, 1*);

эйрь-үйрь *Ург, Хив, Хнқ.* эгри-бугри: ағалланъ *эйрь-үйрьсынъ* алысан, ба:лара боламъ ву? (*Ург, 3*). әкә *Хив, Гурл,* ота, дада (боланинг отаси ёш, бобоси тирик бўлса).

эка-тоқа Ург, Хив, Хнқ, Қ—кпр. опок-чопоқ ~ болмақ — апок-чапоқ бұлмоқ, қалин дүст бұлмоқ; шу пахтачалды болса эдь, сэм былан эка-тиқа болармэдь(Қ—кпр, 3).

экиз Ург, Хив, Хнқ, Қ—асп. эгиз: дийъмаанъ сьғыръ экиз доғыптъ. (Хнқ, 11); икки ўғил туғилса, ҳасән-вәссыйн; бири ўғил, бири қиз бұлса, а:дам хпваа; иккиси ҳам қиз бұлса, эшиъ-патла; биринчиси қиз, иккинчиси ўғил бұлса, эә:рә тайър.

экнәмәк олиб келмоқ; бър чәләк су: экнә дөвәдъм, манглайъ қара, нә:рә геттъ бу бала? (Бғт, 1).

эксълмәк Ург, Хив, Хнқ, Қ—асп. 1. ўксимоқ; керымбайнъ эпасъ эльб, йамам бодлъ, эксълъб йағлъйдъ, бала пахыр (Қ—асп, 6); 2. қийналмоқ, азоб чекмоқ; 3. хафа бұлмоқ, қайгурмоқ; эксълтъмәк ўксинтирмоқ; хафа қилмоқ; мән гәйбнә дәрман-жаннъ эксълтъп қоймацла, дохтър койса, беш-алтъ гүндә гәләмән (Ург, 1).

эл Ург, Хив, Хнқ, Қ—асп. құл; ~ баг—құлбоғ.

эләм+I. гам, қайғу;

эләм+II. байроқча. аламчы I. гам чекувчи: эләмзада; 2. бакенчи (дарё коропули). мәнй дайъм шаллавықта воладъ, пу эләмчы ахыр (Қ—асп, 12).

эләмақ Ург, Хив, Хнқ, Қ—асп. I. эләмақ; 2. гийбат қилмоқ; нә:сэн маньц и:зымнән эльйвәрәсэн! (Қ—асп, 6).

эләпә Ург, Хив, Хнқ, Қ—асп. арафа: эләпә, эләпә, энәщнъ сат йедль кәләпә (Хив, 1).

эләсә Ург, Хив, Хнқ, Қ—асп. бұл-маса, ундай бұлса: эләсә, сән мана шәгът болавълъмьйсән, дәптъ уста (Хив, 1).

эләшмә айб, ёзиқ, гуноҳ. ~ этлән (Ург, 3).—айб қилманг.

эләштърмәк айбга қўшмоқ, айбла-моқ, гуноҳкор қилмоқ: йашуллаъ сәл-ләйәндә, эләштърмәйдьлә (Қ—кпр, 6). эләштърмәйсә (Ург, 1)—айбга қўшмайсыз.

эләбәт: Гурә, Минг, Я—бәр. эләбәт-рәк—яхшироқ, тузуроқ.

эләвәндъ I. ифлос, искирт (одам);

2. ейшига яроқсиз бўлиб қолган (ме-ва, сабзавот); қовун эләвәндъ волъптъ. (Ург, 15).

әлд Ург, Хив, Хнқ. олд: ешькъннъ әлдъ пәхсадъ, дәлдъ, пахсага суйанъб дькълпъ қалдъ (Ург, 1); әлдъм-дә отър (Хнқ, 1). әлдә—олдин, ав-вал: қорққан әлдә йъыръқ күтәрәдъ (Хив, 1). әлдвндә—олдинда, олда. әлд тахта араванннг олд қисмига қўйиладиган тахта (аравакаш ўтира-диган тахта).

әлдкчә Ург, Хнқ. оләпқич, қўк-ракча.

әллъ Ург, Хив, Хнқ, Қ—асп. эл-лик: элынъ урмасән, әллъ йъл ду-радъ (Ург, 1).

әлләтәк Ург, Хив, Хнқ, Қ—асп. әлләтәктә-йәлләтәк—мехмондўст;

~ болмақ—парвона бұлмоқ.

әмгәк Ург, Хив, Хнқ. меҳнат, ма-шаққат; ~ чәкмәк—машаққат чекмоқ. әмдаллъ яхши, сөз: окыша гьрп, әмсаллъ әтпсән (Ург, 3).

әмдәк Гурә, 3. гилдирак қосқоги-га биркитилган ёғоқ.

әмжәк Ург, Хив, Хнқ, Қ—асп. әмчәк: йәғләмаган балага әмжәк йоқ (Хив, 1); ~ дуймәсь—әмчәк учи.

әнәйтъ ақли паст, ахмоқ; мән сана әнәйтъмәдъм? (Қ—асп, 6).

әнә Ург, Хив, Қ—асп. Хнқ. она: энәщнъ истәсән, халәкнъ гөр. атаннъ истәсән, дайыпнъ гөр (Хнқ, 1).

әнәкә доя: әнәкәсь гәльп, баласънъ бешьке сәльб геттъ (Ург, 1); ~ дохтър—акушерка

әнәльк Ург, Хив, Хнқ, Қ—асп. I. ўгай она. бу қийзпъ әнәлькъ ейәйльк әтп, қийзпъ йүзпнә қара сүртәдъ (Қ—асп, 6). ~ тутмақ—ўз онаси булмаган хотинни она тутмоқ.

әндәк Ург, Хив, Хнқ. пардоз, оро: ~ бәрмәк—оро бермоқ, пардоз бер-моқ.

әндьк Ург, Хив, Хнқ, Қ—асп. I. ғаш, қитиқ: қыдықлама, әндькьм гәләдъ (Қ—асп, 6); әндькьмә деймә (Ург, 1) ғашмига тегма. 2. халақит: аррақ дурсаца, нә: мана әндьк вәрә-сән? Хнқ, 11).

әндьрәтмә Хнқ, 6. зинапоя.

әндьрәтмәк шошярмоқ: әндьрәтп ә:дамнъ жыльб этәсән да: (Хнқ, 6).

энзүрүт *Ург, Хив, Х—асп, Гуул.* нодир, кидирганда топилавермайдыган; анконинг уруғи: энзүрүтола (*Хив, 7*).

эннап: *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* ~видә—чилон жийда.

эньк *Хнқ, II.* стилмаган тухум (=эгырт).

эншърәк *Хнқ. II*—кәншърк.

энәк *Ург, Хив, Хнқ. I.* вяк. 2. ўжар, қансар; *әқәкльк* ўжарлик: әпәкльк әтмә (*Хив, 1*);

әнәл *Ург, Хнқ.* тегирмон тоши үстига кўиладиган огир парса (одатда катта тош).

рейш бунам әпәлдей, топилъарь шәһәлдей (*Хнқ, 4*).

әнъя алкә; эгин: қапын агзәнн баглап, әһһә гәтәрһайтавәрдь (*Х—асп, 3*).

әнһләк *Ург, Хив, Х—асп, Хнқ.* эгилмоқ: әһһәәнә әһһә башһһи йерә дейһһчә (*Хив, 1*).

әнһәк эгмоқ: бойһн әһһәйдь (*Хнқ, II*).

әнсә *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* орка томондан боһһинг буйһинга туташгаи ери: әнсәһһә ур, йүһһчә үзһһчә гессһ (*Ург, 1*).

әп әп; *әһһч*—әһһил, чаққон; *әһһч* қийзһм—сәһһс қийзһм (*Х—асп, 6*). а: дамнһ пәттә әһһрәқ воғана:м йахшав (*Ург, 1*).

әпәшләмәк *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* 1. оро бермоқ, безамоқ. роза мудам үзһһ әпәшләб йүрһйдь (*Хив, 1*); 2. аналзәмоқ, әһһиәтләк билан иш кўрмоқ.

әпкһн *Ург, Хив, Х—асп.* шәбада, егил шамол.

әпләмә *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* кўя учидә иш қилувчи; амал-тақал:

әпләмәнһ ишһһһ урһп сһндър дһшһһ (*Ург, II*).

әрвәк *Гуул, Х—асп.*—әвәрәк. әргәнәк *Х—асп, 13.* панжара,

10п,

әрк I. *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* ўрик, ейһһһидә әрк волтб гүлһһмән шахастһһлә бһбһл полһп сәйһһмәк (*Ург, I*).

әрк II. арк, хон саройи, әрһнжәк *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.*

Шөт. әриһчәк: әрһнжәк иш буйһр-сәй, әнсәһ қаталь (*Шөт, 9*).

әриһн *Х—асп, I.*—әриһн.

әрһль-берһль *Гуул, 3.* нари-бери. әрһпә *Гуул, Я—бзр.*—әннап.

әсәк әс=әс; әһһләмәк—әс-әс билмоқ; әкәһнһ гетгәннһ әсәс бһләмән (*Х—кпр, 6*).

ас: *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп*—әт-мәк—зһтибор әтмоқ: дһққат қилмоқ: ху а:лама мән көп әс отьб отьрмадһм (*Ург, I*); мунча сәһһһсәһ, кешк мән сәһп сәһһчә әсәтсәм (*Хив, I*).

асвәк *Х—асп, 6*—әспәк.

әсрһмәк *Ург, Хив, Хнқ, 1.* маст бүймоқ; қачан қарасан әсрһрьб йүрһшь (*Хив, 1*).

2. гердаймоқ: көп әсрһрәвәр-мә (*Ург, 1*).

әспәк *Гуул, Я—бзр.* мань, катагон: сувдә әспәк етһп қойһпәтһлар (*Гуул, 2*).

әһһшәдәрәз *Ург, Хив, Хнқ, 1.* кў-ғирчәк ўйһһи: 2. ҳәддан ташқари новчә.

әһ 1. *Ург, Хив, Хнқ.* оҳәк.

әһ II. *Ург, Хив, Хнқ.* гилдирәк қасқонһи тәшкил қилган ёғоч парчалари: арһвә әһк чүшһпә (*Ург, 1*).

арва әһк ачһпәт (*ёғочи аһраб кеттибди*).

Б

бабаң *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* йирик: ~а:дам—йирик гәлдали одам. ~хораз—йирик хўроз (*Ург, 1*).

бавьр *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* 1. бир тур ҳайвон; 2. йирик, семиз (одам, ҳайвон): бавьрһйһн сәһһрһпәт (*Хнқ, II*); ~ит—катта ит (*Х—асп, 13*).

бавьр *Гуул, Мнғ, Я—бзр.* житар, бағир.

бавьрсәк *Гуул, Мнғ, Я—бзр.* = бу:рсәк.

бағала *Шөт, 2.* = бағалар. бағалар *Гуул, Мнғ, Я—бзр.* бо-лалар.

бағана 1. *Гурл, Минг, Я—бэр.* боя, дәли: Әмәт бағана қалаға кетъби:дь (*Минг, 5*);

бағана II. қора кұл терининг бир тури; ~папақ (*Қ—кпр, 2*)—шу теридан тикилган телпақ.

багдаш *Ург, Хив, Хнқ, Швт.* чордона; ~қурмақ, (*Швт, 5*)—чордона құрмақ.

бағынмақ *Гурл, Минг, Я—бэр.* = бақынмақ.

бад I. бод касали, ревматизм;

бад II. ~пылон *Ург, Хив, Хнқ.* — тез, тұхтопсыз чархым құргый, айланадъ бад ылап, йарым құргый, ашна лоддъ йат пылон (*Ург, 1*). *Бадль* тез, чақкон: бадль йүйър, кәпәрәттән бър түгә нах әпкә (*Ург, 10*).

бадамча *Ург, Хив,* мис идишлар (масалаң, мис құмғои) қорнида бүртиб турған жой.

бадйа + сопол товоқ, катта шокоса; бър бадйа бәрәк, ортасында черәк (*Хнқ, 11*) топшмоқ—осмон, ой юлдузлар; худа урған бадйаға йеддъ палпысны эль гърпыть (*Хив, 4*).

бадлаймақ *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* кучаймоқ; шамал бадлаңыб дурьпты, бър пәссә—қарала йағмаса, йахшъ эдь (*Ург, 1*).

бадран бодринг: сешы бадранларын гүлләмыйма; бадраныц төртъ бър маит бонич (*Минг, 6*).

бадри: п. *Хнқ, 11.* —бадран.

бажъмай *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* I. тўқай қоровули; 2. бозор беги.

бажраймақ *Ург, Хив, Хнқ, Я—бэр.* бақраймоқ, бақрайиб қарамоқ; бажрайыл қараң гөззың па: гет балалаңъ оорқызасан! (*Я—ар, 2*).

байъз *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* бонис, сабаб: бър йаманныц байъзыннан мөж урған дерйа құрпыть (*Х—асп, 15*).

байавль *Ург, Хив, Хнқ.* бойғуди: хула йолда барайатърғанда иккь байзвльнь гөрәдгәъ (*Хнқ, 3*).

байақ *Ург, Хив, Х—асп.* боя, дәли: бърйәдәнь лекын байақрақ гөрәдәм (*Х—асп, 15*); ешыкышеи өттым байақ, сәнь үчүи йедъм танақ (*Хив, 1*); *байақтан* I. бол: байақтан сана айтаман дәп йа: дымнан тьқыпты (*Ург, 1*).

2. боядан бери: байақтан вунга қарап отърпман (*Хив, 4*).

байжа *Гурл, 1.* = бажа.

байқамақ *Гурл, 3.* пайқамоқ.

байламақ *Ург, Гурл, Я—бэр, Х—асп.* боғламоқ; ешакынь байла (*Х—асп, 15*) үжүмнь тейыдо ать байланған (*Ург, 2*).

байрақ I. байроқ. 2. мукофог: баш байрақны қыйатълла алыпты (*Хив, 1*).

бақай *Ург, Хив, Хнқ, Қ—кпр,* почача, хайвон почаси. *баи-бақай* (*Қ—кпр, 2*)—қалла-поча.

Бақалаң тегирмон тошининг марказидаги бұғдой тушадиган тешик: хараза қараб дүр, бақалақы ачъльп қалмасын (*Ург, 1*).

бақан *Гурл, Минг, Я—бэр.* 1. ус-тун; 2. тиргак, тирговуч: шаптальга бақан қойъбидық, бақанъ мынән сьпып кетты (*Я—бэр, 3*).

бақачанақ *Ург, Хив, Хнқ, Қ—кпр.* чығаноқ; гөззыгынь бақача-нақынъ чьқарма (*Қ—кпр, 1*).

бақынмақ *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* боқип бұлмоқ, қарам бұлмоқ; биронинг құлига қарамоқ; бърәвә бақынма (*Х—асп, 15*).

бал *Ург, Хив, Хнқ.* бол, асал; ~чыньрк—оқ жүхорининг бир тури (поясини болалар шимиради).

бала; ~ тапар (*Хив, 1*)—бачадон; балажық—болагина; балажықым—банажықым (*Ург, 3*).

балар түсин жа:йа беш-алты балар йетмейл дурьпты, кәлхас пул-сул вәрсе, балар олжақ эдьы (*Хив, 5*).

балдақ I. сол: зәйәрдән аған түнчә, балдақы қызъл гунчә... (*Хив, 1*). 2. балд: қовуннь балдақы; алманъ балдақы.

балдъз әрнинг қиз укаси: энәбийънь балдъз ташкәнә оқмта гетәмш (*Ург, 2*).

балқы *Ург, Хив, Хнқ.* балиқ (тут): эльминъ узаттыч балқы тутлара, гетма дәп йеғладым алыс йуртлара (*Ург, 1*).

балчың гүзәл, чиройли: уллыъ тәлльхан, кьчысь балчың, елләдә бә:мәкән муныңдей лачың. улаъсь эльнән гәльпмән дә:дә, кьчысьдеи пәри: йохты дүйә:дә (*Хнқ, 1*).

баръшмак *Ург, Хив, Хнқ, Ҳ—асп.*
1. борди-келди қилмоқ; 2. ярашмоқ, ошти қилмоқ.

барламақ *Ург, Хив, Хнқ, Ҳ—асп.*
1. йуқламоқ, хабар олмақ; хабардор бўлмақ; бар, ўқати барлабгә (*Ҳ—асп, 15*); нәссә—қаралаиъ барлап кой (*Хнқ, 11*). 2 қилдириш; дайил сәнъ барлаб йүрвәдъ (*Ург, 2*).

барлъ *Ург, Хив, Хнқ, Ҳ—асп.* иқтисодий жиҳатдан бақувват одам; ~ йарлъ (*Ҳ—асп, 15*).—кути бор, бой.

бармақ 1. бормоқ; 2. бармоқ, баш бармақ, бадам бармақ орта бармақ чүлдър-чүмәк кычкып бөвөк (*Я—бар, 3*). баш бармақ, шадат бармақ, орта бармақ, аяъ йөк бармақ, кычәлә бармақ (*Хив, 1*). баш бармақ, бадам бармақ, орта бармақ, ханъм мүжъ, кычель мүжъ (*Я—ар, 1*). бәш бармақ, бара бармақ, орта терәк хәжъ мерәк кычкып бөвөк (*Налиманган*).

бас *Мнғ, 1* = бәс.

бастырмақ *Ург, Хив, Хнқ, бостир-моқ:* балам, ренәкнъ әпкә, хамирриъ устына бастырамъс (*Хив, 7*); жай дейәннъ салғаннан соң кұрмамайънча бастыръб болмъйдъ (*Ург, 1*).

бастырыг *Хнқ, 1* = бастырыг.

бастырыг *Ург, Хив.* от спуги, кигиздан қилнган ўртик (мәсиқ, сопуқдан, пашшадан сақлаш учун от устига ёпилади).

бастырмақ *Ург, Хив, Хнқ, Ҳ—асп.*
1. бостирмоқ; 2. бирор ишни оркага сурмоқ, пайсалга солмоқ; бастыръ ашәкынъ, нол устында дурасамъ? (*Хив, 1*).

бат бат *Гурл, 4.* калтакесакның катта тури.

батъл *Гурл, Ҳ—асп.* ишлатилмай ётган ариқ, зовур; проқснз долга келиб қолган сугорниш системаси, қурол, асбоб: йап батъл воп патъилтъ (*Гурл, 3*).

батъл *Ҳ—асп, 15* = бад.

батман *Хив, Ҳ—асп, Гурл, 48* қадоқ; ертәкнә бай ом батман пахтамызъдъ алъп кеттъ, (*Гурл, 1*); *Ург, Хнқ, 96* қадоқ.

бахмал баркут; ~ гул—гултожи-хүроз.

бахчахапа *Я—бар, 3.* болалар бог-часи.

башармақ *Ург, Хив, Хнқ, Ҳ—асп.*
1. бошқармоқ, раҳбарлик қилмоқ; рсейсьмс кәлзәс ишынъ дъм йахшъ башармаъ (*Ург, 1*). 11. бажармоқ: сән норманъ башарынмъ?—ҳар, башар-мъйн боламъ шу йүллә! (*Хнқ, 1*).

башқалашмақ *Ург, Хив, Хнқ,* бошқа-бошқа бўлмақ, ажралышмоқ; энәбыйъ әръ вълән башқалашълтъ (*Ург, 3*). иккә ағанинъ башқалашълтъля (*Хив, 4*).

баш бош: башу:жъ бош томон: йыйтъ башу:жъсында онланжъ чъранъ, аяку: жъстыла йеддәләнжъ чъранъ йақып қойладъ (*Ург, 3*).

ба: *Ург, Хив, Хнқ.* бор, мавжуд: базарда ишымъ ба: сәпъ нә ишынъ вазәдъ? (*Ург, 1*).

ба:на *Хнқ, 11.* чол, қария. (*Ҳ—асп, 15*). 1.—бад. 2. бир тур яра.

ба:жа *Ург, Хив.* божа: ахшам ба:жам хатънъ вълән мейнам болъб гәйнадъ (*Ург, 9*).

базар *Ург, Хив, Хнқ, Ҳ—асп, Я—ар.* боюр; базарликъ—ҳар бозор куни пишириладиган овқат (одатла палов); базарлыкъ пышьрәжәкмән хәзър (*Я—ар, 3*).

базлар *Хнқ, 11* = балар.

бам *Ург, Хив, Хнқ.* бу ҳам: бам, бам қалмасън, дъйдъ әпәндъ (*Ург, 3*). **ба:на** 1. *Ург, Хив, Хнқ, Ҳ—асп, Шот.* баҳона: йағ йанар, пыльк ба:на (*Ург, 8*); қаймақ эль банам, йарнъ гөрмәк гәлдъм (*Шот, 12*).

ба:на 1. бу ёнга, бу ёққа: ба:на бәрн. қанъ, жүмәгүлиш аяқынә боламъ (*Ург, 1*); ба:на отър (*Хнқ, 4*).

ба:ша *Ург, Хив, Хнқ, Ҳ—асп.* устуниниг тепәсигә ўрнатиладиган ёғоч, гүла (униг устига хари ўрнатиледи).

бәгәпмәк *Швт, Т—хуовуз.* севия-моқ, хурсанд бўлмоқ: шерьшпай гәльп, бегәнп қалдынызмъ? (*Т—хуовуз, 1*).

бәдрән *Гурл, 3* = бадрап.

бәдрой *Ург, Хив, Хнқ, Ҳ—асп.* хушук; бадбуруш.

бәжък *Ург, Хив, Ҳ—асп.* кўзничок (болалар тилида): атам мапа бәжък аппәрәмән дәдъ (*Ҳ—асп, 15*).

бән *Ург, Хив, Хнқ.* мақдам, мустаҳнам: мағына бәк вол, қоншыи аманда (*Ург, 9*). бәклъ ёпикъ: бър

ешьк бәкль носа, мыл ешьк ачык (Хив, 3).

бәкьшмәк Ург, Хив, ёпишмоқ, қо-
пишмоқ; чатишмоқ.

бәкләмәк Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.
ёрмоқ, беркитмоқ: қапънъ бәклә
(Ург, 1).

бәллъ Ург, Хив, Хнқ, Х—асп. 1.
белгила, маълум: қарылашыкъ қа-
рашыда бәллъ (Ург, 13). болажак
бала буруннан бәллъ (Х—асп, 15).
2. анық: бәллъсьнъ бьлмәсәи, уллъ
шәрдәи нышәтәп тапасан вунъ
(Ург, 10).

бәндьрйа Ург, Хив, Хнқ, Х—асп,
Я—ар. ажралиш жони, айрилиш: бу
йер дәрт йолнъ бәндьрйасъ әлъ
(Я—ар, 2).

бәрәк Ург, Хив, Хнқ, Х—асп. ва-
рақи сомса шаклида бүйлиб, ичинә
тухум (йымърта бәрәк), гүшт (ет бә-
рәк), қсвоқ (кәдъ бәрәк) солиб суы-
да пиширилади: бәзнъ йа:р бәрәк
бькәр кьччъ бармакъ вьлән (Ург, 3).

бәргьсьз Ург, Хив, бермас: қы-
дъръб гәсән, бьзнъ бағлара, сонаға
бәргьсьз әрдәкьмьз ва: (Хив, 4).

бәтәл баттар: мәннәнәм бәтәллә
баракәпей (Хнқ, 12).

бәтәнә: Ург, Хив, Хнқ, Х—асп. бә-
тәнә гәтърмәк: безор қилмоқ, жондан
түйдирмоқ: бу бөръ дейәннъ гүндә гә-
либ бьр гәчпнъ әлгәтәб мәннъ бәтәнә
гәтърдъ (Х—асп, 7). башшъмнъ бә-
тәнә гәтърднъ (Хнқ, 11); хазьрдәи
адамлянъ бәтәнә гәтърәсән (Ург, 10).

бәхәнә Гурл, 2. = ба:на.

бәжьнъ Хнқ, 11. = бәжьк.

бә:нәгә мабодо, борди-ю: бә:пәгә
сәи кәсән, мапа, қарап тур, тез кәла-
ман (Гурл, 3).

бә:с Ург, Хив, Хнқ. бәдс, муно-
зара.

бевәрй Ург, Хив, Хнқ. мабодо,
борди-ю: бевәрй, мән гәмәсәм,
снәкнъ далага апар (Ург, 8).

бедәв аргумоқ: бедәв атла чапъл-
гнъ, дәрәнтәдә йа:р-йа:р (Хив, 4).

бедәллат 1. камбағал, фақир, бе-
чери: бедәвләтнъ дьйәнә үстнндә ит
дәлннъ (Ург, 12). 2. бефақм, фаро-
ләнә: 3. аравада аряякаш ўтиради-
лаш жон.

бешарикьсьз Ург, Хив. лапашап,

рўдапо: сәвннгдйн бәжәркьсьз бо-
ламь? (Ург, 1).

бәжьн Ург, Хив, Хнқ. әски йилә
ҳисоби билән „маймуи“.

бүз: қырағнъ гәр, бәзнъ ал, әнасьнъ
гәр, қыйзнь ал (Ург, 1).

бейдә бу ерла: бейдә нышәтәб отъ-
рәпсап, ба:на йүрь, сапа бьй гәп ба:
(Хнқ, 11).

бейъ бәхи: алмә ақыб гәләдъ, бейъ
қалқыб гәләдъ (Хив, 1).

бейкь баладә: мунча:м бейкь атъә
воламъ, су: чьқарнча бьй хәл вол-
дъм (Хнқ, 4). ейпанннъз ейпанъм-
нан бейкьдъ, ортасында ойлаб дурған
кейкьдъ; қыз балапъ сәгәпнә бәр-
мәсә, та: ольнчә йүрәкнәдә гөйкьдә
(Ург, 3).

белбув Гурл, 2. = бтйлап.

бет Гурл, Минг. томон, тараф: үй
бетка барватърсама? (Манг, 6). апап
тнү:гүнъ дайышлар беткә қьдърәп
келдъ (Манг, 7).

бетақсьр Ург, Хив. гина-кудрат-
сьз, бемншат: жувап үчүн гейән
әзи:з меймәлла, бегәлә, бетақсьр,
хош гәлднълә (Хив, 1).

бәчән Хнқ, 11. пичап.

беш беш: ~ бармақ—бир ўсимянк;
~ гуллъ—рўмол: йа:р йүрьпъ атъ-
зньк чельндә, бьзә дейән беш гүл-
льсь белындә (Хнқ, 1).

бьжәнә Гурл, Минг. Я—бәр. 1. па-
нак: ерьктынъ бьжәнәсь мьлән йевәр-
мә, тамагышпгъ тешәдъ (Гурл, 1);
2. дәнәк мағизн.

бьжьрдәмә Ург, Хив, Хнқ,
Х—асп. сергап.

бьжьрдәмәк 1. Ург, Хив, Хнқ,
Х—асп. 1. шинирламоқ; 2. бижир-
бижир қилмәқ (ёш болага хос).

бьжьрдәмәк II. жимирламоқ: гез-
зымп өнпъ бьжьрдәб гетъ (Хив, 1)
бьй+ I, хонлар замонда 32 амаа-
дориниң бири;

бьй II. Хив, Хнқ, бяр: тьлкь иккь
баласъ вьлән бьй аз йол йүрьп,
бай ба:га барадъла (Хнқ, 4); пашшанъ
уллъ бьй палванъ ба:кән (Хив, 7).
~пара—бәзи бир, қай бир: бьй
па:ра адамлара доғръ гәпнъ айтса,
өпсәсь қатадъ (Хив, 1).

быйэллэмэк *Хив, 7*, тарбия қилмоқ, ўстирмоқ.

быйь *Ург, Хив, Хнқ, 1*. буви: бър быйьм ба: дохсана гърийоп, сәнү мән-вэн эплъ (*Ург, 2*). 2. опогойи (ёши жатта хотинларга мурожаат қилганда қўлланади)

быйлав *Гурл, 1*. белбоғ.

быйт *Гурл, Мнғ, Я—ар*. блт: быйтнэ өпкәлән, постъныцъ йақма (*Мнғ, 1*).

бькэ *Ург, Хив, Хнқ*. кеккайган, гурур (хотинларга нисбатан киноя билан қўлланади) танноз, доним; бькәм бькәмнй мәнсьмьйдъ, мән бькәмнй дәнсьмьймән (*Ург, 3*).

бькмән *Ург, Хив*. букмоқ, тугмоқ: бьзнъ йа:р бэрәк бькар кьчъчъ бармақы вьлән (*Хив, 1*).

бьльй билим, илм: өрмә бьльй волмаса, дықма бьльйнь пейдасъ йоқ (*Ург, 1*).

бьлбьл *Ург, Хив, Хнқ*. булбул.

бьльдйй *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп, 1*. хабар, мьълумот: бу кьшьнь ҳеч бьлдьйй йоқ (*Ург, 1*). пәлаикәсьш шу тәптәи бьлдьйй бар (*Х—асп, 15*). 2. билган: өз бьлдьйишпән қама (*Хив, 1*).

бьльжрәмәк *Ург, Хив, Хнқ*. ил-вирамоқ: йарасъ дьм бьльжраб гет-вәдъ, йо:, да:ръ пейда егтъ (*Ург, 3*).

бьлүв *Хнқ, 11*=бьльй.

бьрә *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп*. бурга: бьрәйә қаръ әтп, көрпәнй ота ьрмә (*Ург, 8*).

бьрән-сьрән *Гурл, 3*=бьраң-сьраң.

бьрдьйн *Ург, Хив*. бирдай, ҳамма вақт. кәмпьр бьрдьййн дәр кьм әтсә әзынә" дәп айтаварәдәкөп (*Ург, 1*).

бьрләмә *Гурл, Мнғ*. ягана.

бьрләмәк яганаламоқ, ягана қилмоқ. пахта көгәрәп чъққаннан кейиь волнъ бьрлән чъғуд кәрәк (*Мнғ, 1*). бьгләс *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп*.

бьглиқи, бити кўп.

бьттә *Х—асп, 5*=пьттә.

бьивәръ *Х—асп, 15*=бевәрый.

бьидьвләт *Гурл, 2*=бедевләт.

бьикәш *Ург, Хив, 1*. қайин сил-гит; 2. қызлар бир-бирларига мурожаат қилганда хазиломиз шу сўзни эшиттадилар.

бьғаз *Ург, Хив*. бўғоз, хомилдор.

бьғым *Ург, Хив*, бўғиц, бармоқ бўғини.

бьғырдамақ *Хнқ, 1*. типирчиламоқ. талвасага тушмоқ.

бьдър *Ург, Хив, Хнқ*. тезгап.

бьдър-бьдър *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп*. гадир-будир (предмет) 2. хуснбузар.

бьжақ *Хив, Қ—кпр*, бузоқ: бьжақтъ сувар (*Қ—кпр, 4*). бьжақнъ байладьнмъ, ахшамъ вьлән әнсьснъ әмьб иурьмәсьн (*Хив, 5*).

бьжғьрмоқ *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп*. ачимоқ, ачиб-бижиб кетмоқ: хами:р бьжғьртъ геттъ (*Ург, 1*); қатық су: ачъб бьжғьртъб гетълте (*Хив, 3*).

бьжър *Х—асп, 15*. қовуннинг бир тури.

бьйавлъ *Х—асп, 15*=байавлъ.

бьйа:ния буён, бери: уч гүннән бьйа:на дохтъра қатнъйман (*Хив, 4*).

бьйа:ра *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп*. палак: кәзъ бьйа:расъ: ку:ннъ бьйа:расъ солъптъ (*Ург, 10*).

бьлқылдавьқ *Ург, Хив*, билқ-билқ (бўш ер, семиз қайион ҳақида)

бьлқым *Хнқ, 11*. семиз.

бьраң-сьраң *Хив, Хнқ*. онда-сонда, ора-сира.

бьчан *Хив, 7*. =бечән.

бьчқы *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп*. қўл арра.

бьчмақ *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп*. пшмоқ. қастъныннъ кьм бьчъптъ да:р әтп... (*Хив, 1*).

бьчча *Ург, Хив*. бўчча. тугунчак: бьччалъ бўччаси бор. бьччалъ гәлиң тозмәс (*Хив, 1*).

боғьрдық *Шат, 1, 12*. бош, бошоқ, (бугдой, оқ жўхори каби ўсимликларнинг бошоғи).

боғьрдацламақ бош чиқармоқ. бошоқламақ: жүсәръ боғьрдацлаптъ (*Шат, 1*).

бодай *Гурл, Мнғ, Я—бэр*. бугдой: ендъ шу пьлданъ пулъ кьрсә, воннаи сон бодайлардъ берәдъ (*Мнғ, 1*).

боз *Ург, Хив, Хнқ, 1*. бўз ер. 2. бўз (от).

болдъ-болмадъ *Ург, Хив*. бекорчи, фойдасиз: болдъ-болмалъ көп гәпльисәп (*Хив, 1*). 2. бўлар-бўлмас (пайт): ламақнъ йеб болдъ-болмадъ

йола чүштүк (*Хив, I*). 3. анчайин: болдъ-болмадъ йазыб дур (*Ург, I*). болдыкъл *Ург, Хив, Хнқ*. бўлади-ган, бажарыш мумкин бўлган: бу ишын болдыкъл эмес (*Хнқ, II*).

болдыкъсыз *Ург, Хив, Хнқ, Я—ар*. бўлмайдыган, бажарыб бўлмайдыган. болдырмақ тугатмоқ, тамом қилмоқ, ишын тез болдырмақ гэрэк (*Хив, I*).

бор *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп*. ~ ачмақ—мўрламоқ: йер бор ачпыт (*Хнқ, II*) ериниг шўри чиқибди.

боржақ *Х—асп, Шот*. = буржақ. борйа *Ург, Хив*. бўйра.

босагана остона, бўсога: ер-хатынынц урынтына босагана кўлыпт (*Гурл, I*).

ботала *Ург, Хив, Хнқ, Шот*. лойқа: йапын сувъ боталагына экэн, алмайн гейатьрман (*Ург, I*).

бош *Ург, Хив, Я—ар*. бўш; ~ бо-зак—юмшок, мулойин, ювош (одам). бошлағ бўш: маллар бошлағ йўрыпты (*Х—асп, 15*).

бошлай *Ург, Хив, Хнқ*. бекор, текин: бу кытапнъ саңа бошлай бэрэмэн (*Ург, I*).

бөвэк *Мнғ, Гурл, Я—бэр*. = бөвек бөвэк *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп*. кичкинтой, чакалоқ: бөвэк кўргыйав, қырқа гьрып ньрха гьрмыйсэн сэн (*Ург, I*). йап бөвэк вола! (*Х—асп, 15*).

бөврэн *Шот, б*. = бөврэн. бөвэт *Ург, Хив, Хнқ*. = бөгэт. бөгэт *Гурл, Мнғ, Я—бэр, Х—асп*. эгат; тўсиқ, тўгон.

бөгрөк *Х—асп, б*. = бөвек. бөжрэймөк *Хив, 10*. = бажраймақ, бөкөлөк *Ург, Хив, Х—асп*. бўгин. бөкчмэн *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп*. сакрамөк; бөкчьтмөк сакратмөк: отыннъ бөкчьтб йўрызме (*Хив, I*).

бөлэшмөк бўлипмөк: тапқан дунйаларын бөлөшп, өзүнэ йетканын бьр дөнгө кетартырдә (*Гурл, I*).

бөльк *Гурл, Я—бэр, Х—асп*. бўлак, қисм; группа: бөльгындь ал (*Гурл, 2*).

бөрэк *Гурл, Я—бэр*. Берун. — бөрэк. йягг гөшл бөрөктәй, чышлөб йөсмөк йахшъ (*Берун, I*).

бөрк *Мнғ, 2*. ботг кийми, телпак. бөтэн бошка, ўзг; айрым. бөтөнъ-

дөн бэр (*Хив, I*); бөтөнэ гетьрмәй *Х—асп, 1*. = бөтэн.

бөр *Ург, Хив*. күмгөн ёки шишанинг тўмпайиб чиққан ери (қорни).

бөрэк *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп*. Шот буйрак: йолда талақ бөрөкә, мән сәнэ йьймән дапты (*Шот, I*).

був *Гурл, Мнғ, Я—бэр*. бўғ. бува чол боба: қадим замаллада бьр бува вьлән бьр мазма вэрәкән (*Я—ар, 2*).

буваз *Гурл, Мнғ, Я—бэр*. бьғаз. булмақ *Гурл, Мнғ, Я—бэр*. бўғмоқ: қаптың авзынъ бувьп байла (*Гурл, 3*).

будақ *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп*. буток.

будай *Гурл, 2* = болай.

бузав *Мнғ, 2, Қипч, 2*. бузоқ. булавъч *1. Ург, Хив, Хнқ, Х—асп*. чархниг кўлоги: булавъчым қызъл гўльн бөнтынән, бьр йа:р туттым ичан қала мөртынән (*Хив, I*).

булавъч *II. Х—асп, 7*. жува (хамир ёядиган кичик ўқлоқ).

буламақ *1*. беламоқ; қориштирмоқ буламоқ:

буламақ *II*. буламик, атала. булаңламақ *Ург, Хив, Хнқ, 1*. билонгламоқ (илон ҳақида); товланмоқ; 2. типирчиламоқ.

булашық+кир ифлос. булашмақ *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп*. белашмоқ, белапмоқ. ла:йа булаптып гальпты бу буважан дейэвин (*Ург, I*). булғавъч *Гурл, Я—бэр, 1* булавъч *1*.

булғашъқ *Гурл, Мнғ, Я—бэр*. = булашық.

бурам *Гурл, 2* = бурум. буржақ *Ург, Хив*. дўл. бурж *Ург, Хив, Хнқ*. бурч, бурчак. бьр буржт ҳө:зә вөсә, бьр буржт бейдә (*Хив, I*).

бурна:съ *Ург, Хив, Хнқ*. ~ гүп—бурноғи кун, ўтган кундан илгариги кун.

бурум *Ург, Хив, Хнқ*. ўрим (соч). бурунса+молларнинг (тул, хўкиз) бурнидан ўтказиб кўпдиган ип.

бурут+мўйлов: йеглама, қыйә, йеглама, той сәнък, йа:р-йар, бурутларь бурмалъ йа:р сәнък, йа:р-йар. (*Ург, 3*).

буртлас+шоп мүйлов, мүйлови
узуу.

бурч калампир: буручыч көп боса,
буламтжа сал (Ург. 7). карасо—мурч.

бурчақ I. Гурл, Я—бэр.—буржақ.

бурчақ II. Ург, Хив, Гурл. нухот.

бу:дай Ург, Хив. буғдой.

бурсақ Ург, Хив, Буғирсоқ.

бу:т Ург, Хив, Хив, Х—асп. оёк:
рэнгынь гөрьп бу:тым қалтырадъ
(Хив, 1).

бүвәк Х—асп. 15=бәвәк.

бүвәт Ург, Шет. түгон, түсиқ, дам-
ба. сачларь бар сәвәттьин, йа:па
басқан бүвәттьин (Шет, 4).

бүдрәмақ Ург, Хив. эскирмоқ,
яроқсиэ қолға келиб қолмоқ.

бүкәләк Х—асп. Я—ар.=бөкәләк.

бүкләм Ург, Хив, Хив, Х—асп.

жайдари мота, сурп: гәләвәрдь ақ
атънь белъндә, өзъм тыккән бүкләм

гөйнак ейньндә (Ург, 8).

бүркәлмәк Ург, Хив, Хив, Х—асп.

1. бурканмоқ, буркалмоқ: 2. айнимоқ
(хаво ҳақида). хаво бүркәльб дуръп-
ть, йағыш йағажақмъ йа? (Хив, 1).

бүрүнч+гуруч: Бәрдьвайнь тойъ-
на иккә көрпә қаплаттъм, индь бьр
әль кила бүрүнч алсақ, богапъ
(Ург, 1).

бүрүч Қипч, 2.=бүрүнч.

бүрчүк Ург, Хив, Хив, күз (узуқ,
исирғага қўйиладиган күз).

бүтәв Ург, Хив, Хив, 1. бүлнма-
ган, бир бутун (нарса): 2. эрга тег-
май, қизлигича умр ўтказган әйя
киши.

бүтән Қ—кпр, 3=бөтән.

бү:ргүн Ург, Хив, Хив, Х—асп.
эртәлән кейин, илдинга: эртән вома-
са, бү:ргүнда: (Хив, 1); бү:ргүн ба:зар,
өкьчәиь аппарьп сәтчақман (Ург, 1.)

В

ваг вагг: ишъмъз ваг волдъ (Хив,
1).

вағламақ вағфилламоқ: вағлаб гетъ
(Ург, 1) юришиб кетди.

вағьрдъ Ург, Хив, Хив, Х—асп.
қий-чув, шовқил: бьй вағьрдъ йоқ-
рақ жай тапа ньльмьсәими? (Хив, 4).
ибъйей, вағьрдъля қойыңла, аррақә
гетъб ойнала (Ург, 1).

вағлама Хив, 11. пиёва, гүштсиэ
шўрва, 2. серган.

вадвасъл Хив, Ург. сулқ касали
(йиринг оқиб, ҳидланади).

ваззық I. Ург, Хив, I. тутантириқ.

ваззық II. Хив, I. чарни устида-
ги юқа парда;

ваззық III. шишган, хўппайган:
бу пахтац ваззық, муца ышамма
(Х—асп, 15).

вазламақ Ург, Хив, Хив, 1. ло-
вуллаб ёнмоқ: бирдан ёниб кетмоқ;
2. бирдан қизиб кетмоқ, қони қай-
наб кетмоқ.

вах I. вой, ах: абдълла гөрсәндә,
вах, бьр талқын айтавардълә, қойа-
вәр. (Ург, 2).

вах II. вақт: бьров вьлән солләш-

кәнинь гөрсәм. шу вах сәниән ай-
рълмасам, өлгәймән (Хив, 4).

вах-вах+ оқ-оқ, бай-бай (завқла-
ниш ҳиссини ифодалаш учун қўлла-
нади).

вахә:—бай-бай; воей.

вахым вақф (эски): бу йеллә қали:
мла вахым әдъ (Хив, 9).

ва: Ург, Хив, Хив, Х—асп. бор:
бойъ ва: дәрәкдъйи, ақлъ ва: көрәк-
дъйи (Хив, 1).

ва:м Ург, Хив, Хив, у хам: вах,
донъмиъ ичъндәйь алтънъм гетъ,
доп вәм ольп қаладъ (Ург, 1).

ва:н-беллә у ён-бу ёнлар, у ер-
бу ерлар: йахтъ гөздә ва:н-белләиь
қара, өжәк бьй йелләрә гетмәсьн
(Хив, 3).

ва:пуръш Хив, 1. йирик савдогар,
йирик савдо билан шуғуланувчи.

вәж+ нарса:бьр вәж сораб гәлдъм,
тавьббәрсәньз айтаман, дьйдь қийз
(Х—асп, 10): менәт этыб йейәи
вәжы мазалъ воладъ (Хив, 1); 2. ас-
боб; кий-м: йыьт вәжларьнь қазьқа
асадъ (Ург, 9). муллала бағиъ қы-
дъръб гәсәлә, вәжларь йоқ (Хив, 1).

вәләд *Ург, Хив, Хнқ.* қонупсияз тугылган, зинодан бұлган.
вәләт *Ург, I.* маҳаллий (аҳоли), ерли, асли шу ерда тугилган.
вәрмәи *Ург, Хив, Хнқ, Ҳ—асп.*
бермоқ: көпһәһ бәрә вәр, өзыһә

йерә вәр (*Хив, I.*)
вет *Гурл, Мнғ.* томон: үй веткә кеттә (*Мнғ, 5*) уй томонга кетди.
вөдә *Ург, Хив, Хнқ, Ҳ—асп.* у ерда.
ву у (кишилик олмоши)=ху.

Г

гайпара *Гурл, 2=галара.*
гапара *Ург, Хив, Хнқ.* баъзв бир, қайбир: гапара адамла пәлпәс (исқирт) поладт (*Хив, I.*)
гәвәләк *Ург, Хив, Хнқ, Ҳ—асп.* капалак.

гәвгүм ғира-ширт, қоронғи тушиши олдидағи пәйт: гәвгүм түшкә сон скьмьс қалаға барьн келәмьс, йахшәмь? (*Гурл, 3*).

гәвдшә *Ург, 9.* катта һококса; катта хурма.

гәвдш *Ҳ—асп, 2.* чөйдиш.
гәвдүш *Ҳ—асп, 7.=гәвдшә.*
гәдьк *Ург, Хив, Хнқ, Ҳ—асп. 1.* үзүн кетган чуқурлик, үнгир жой;
2. дара: узьһн-узьһн шәрчәләһ гәдькь, саллаңганда жарқылдъһдъ эдькь (*Ҳ—асп, 8*).

гәдър-гүдүр *Ург, Хив, Хнқ.* гадир-будур, нотекис: хыйванъ йаръ йолъ гәдър-гүдүр (*Ург, I.*)

гәж *Гурл, Я—бэр.=каж.*
гәззък *Гурл, 9=гәзък.*
гәзък *Ург, Хив, Хнқ, Ҳ—асп.* гал, навбат.

гәзмәк *Ург, Хив, Хнқ, Ҳ—асп.* кезмоқ; дайдымоқ; гүндүз гәзәдъ, ахшамлыкка ухляйдъ (*Хив, I*) (топишмоқ: коуш).

уһн ашъһ узьһн-узьһн кәсәдъ, ахшәм бәләһ мейманхана гәзәдъ (*Ург, I.*)
гәләк *Хнқ, I.* оз пахта солиңган юлқа чопон

гәлһкьһләмәк *Гурл, Я—бэр.* әркалатмоқ; талтайтирмоқ; баланъ гәлһкьһләйпурма, йаман үйрәнһп қаләдъ (*Гурл, 3*)

гәлиһ *Ург, Хив, Хнқ, Ҳ—асп, Шот.* келиһ: йахшъ гәлиһнһ дөһһн йаман қайъһ ачар (*Шот, 9*); қыйзла гәләд гәлиһ гөрмәкә, гәлиһ геттә тәзәк термәкә (*Хнқ, I*); бәр гәлиһ алдъм отьрдһн, иккә гәлиһ алдъм дьк дурдһм (*Хив, I*).

гәлмәк || гәмәк *Ург, Хив, Хнқ, Ҳ—асп, Я—ар.* келмоқ: йа:рһм гәләд, қапһләһ ачыһла, башларһннан тәһпә-тәлә сачыһла (*Хив, I*). йорһн-жаға ат йүвәрдһм йесьн дәп, мән а:ғама хат йүвәрдһм гәсьн дәп (*Ург, I*). қаммәдә сонһң ойһң, бәр метьр гәлһн боиһ паланғымъз долған сон, гүзә әтәмьс тойһн (*Ҳ—асп, I*).

гәмә *Ург, Хив, Хнқ, Ҳ—асп, Я—ар.* кема: ай жорала, гәмәйә гьрйәнһн жанъ бәр дьйдылә (*Ург, 10*). дейанъ бойһнда гәмәләр хатар, сайһннан ҳейдәмәи, ақ лайа батар (*Хив, 4*); иккә гәмән башһнһ тутқан дөйраға гарк вольтъг (*Я—ар, I*).

гәмьн *Хив, Ург, К—кпр.* кемик (суякниһг кемирадһган юммоқ ери): гәһн сөкәкь шунһй гәмьк әкән (*К—кпр, 3*).

гәмьрмәк *Ург, Хив, Хнқ, Ҳ—асп.* кемирмоқ: хал гәмьрмәк үчүһ балаға бәр сүнәк вәрәдъ (*Хив, 4*).

гәмьшк *Ург, Хив, Хнқ.* кемшик (тиши тушган).

гәнжә *Ург, Хив, Хнқ, Ҳ—асп.* кәһжә: паққы мама гәнжә огһнъ той әтәмьш (*Ург, 13*).

гәрдан *Гурл, I.* майда қаминдан тигиз қлиһб тўқиладиган сават (одагда йярик доһ солиңади).

гәрдъ *Гурл, I.* олифта; ташпоз.
гәрмәк кермоқ: гәрһлмәк—1. керилмоқ. 2. мақтанмоқ. көп гәрһләвәрмә, атан хыйванъ хаһнъ вәса:м (*Ург, I*).

гәтмән кетмон: атыздан гейатьр әһндә гәтмән, сәллә, бала, мән йа:рһма нә дәһиән? (*Хив, I*).

гәчч *Гурл, Мнғ, Я—бэр. 1=гечч. 2. Ург, Хив.* қаллаварам: нә вәлә, гәччәмьсән? (*Хив, I*).

гәшәр саязи: өйдә меймам ба; ба- зардан гәшәр, бүрынч альб гәлай- тьрман (*Ург. 1*).

гечкыйәв *Х—асп. 7.* = гүчкәв.

геччь *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* эчки; геччыйо ж и қайғыст, қассапа йағ қайғыст (*Х—асп. 8*). геччын тайяк йейәсь гәсә чо:пана сү:кәнәр (*Хив, 5*).

гешта кчаси: бүйүн гешта бәрәв- нь өйна оғылләкә барәдәм, үчәкь йаман экән, йьқылты, тас өлвәдәм, дәншт оғр (*Ург, 12*).

гьжык *Ург, Хив, Х—асп.* кичик саватча (ичига нон, гүшт солиб, осиб құядилар).

гежә тун, кечаси: иккьсь гежәнә ге:жә дәмьйн, гүньзньн гүншъз да- мьйн и:шләп, йахшъ өй салъбалдъя (*Ург, 3*).

гьжымәк *Ург, Хив, Х—асп.* кичи- моқ: дамақым гьжыдъ (*Х—асп. 14*).

гьйәв *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* күвә: гьйәв пачча, сорасаныз, әгзә қыйшық, йа:р-йар (*Ург, 1*): мүлдән дан, гьйәвдән оғыл волмас (*Хив, 1*). ~ гөрәв—чарлар.

гьйәвәнт *Гурл, Я—бэр.* нашаванд, күйнори.

гьлә *Ург, Хив, Хнқ.* гина:тез жү- вап бәрдиләп әтмәчә гьлә, қадамла мүбарәк, хош гәлдъчәлә (*Хив, 1*)
гизләмәк *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп* яширмоқ: кәсәлнъ гизләсән, өльм ашкар (*Хив, 1*); көрпәйә гизләнәмьә дөпә әпәндъ (*Ург, 3*).

гизләмәжәк *Ург, Хив.* болалар уини (бекинмачок).

гилә *Х—асп. 7, 15* = гьлә.

гөгәйнь *Х—асп. 7.* = гүгәйньн.

гөзәнәк *Ург, Хив, Хнқ.* элак, гал- вир каби тешик-тешик нарса.

гөзлэк тегирумға құшилған ст ёки эшак кўзига болганадиган латта. гөйк *Ург, Хив, Хнқ, Шөт. 1.* хуюк; 2. дог: қыйз балаңь сөгәньнә бәрмәсә, тә:өлнчә йүрәкнндә гөйк- дъ (*Шөт, 9*). 3. ичи қора (одам).

гөйым *Ург, Хив.* чала қоронни, гира-шира.

гөйндьк *Ург, Хив, Хнқ.* куйган, куиндин.

гөймәк *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* кунмоқ.

гөк хүйк; ~ қаваржық—склероз ка- сали. (осқ шишиб, томирлари қава- риб чиқади).

гөммә+сомса. вараки сомса: гөм- мә йемәсә:м шорва йөкәндьйм болдъ (*Хив. 1*). ~ хон (*Гурл, 1*)—това (сково- родка).

гөна *Гурл. Я—бэр.* = көнә.

гөнанмақ *Ург, Хив, Хнқ.* илчимоқ: дәмьрчә белә, безачь илтана гөнәп- мәс (*Ург, 1*).

гөнәрмәк *Гурл, Я—бэр.* эскимоқ. гөрәш *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* гөрәш башландъ, төрәштә бешмь- зәм йьқылдык (*Хив, 5*); йьқылған гөрәшә доймаз (*Ург, 1*).

гөрдьк *Ург, Хив, Х—асп.* мол- дунә: гөрдьк гермәйн гөрдьк гөрсә, гүндуә гүнь чьра йақар (*Ург, 1*) гөрдькстз—күрмаган, бошига мол- дунй битмаган: гөрдькстзә гүн доғса, гүндүә гүнь чьра йақар.

гөрьм *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* күргилик, қисмат: хә ила:йа гөрьмь- нь гөрьб өлгьйсән (*Ург, 1*)

горлақ *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп. 1.* гүристон, мазор; 2. жақаннам: йеддә- гөрлақә от йақып, сәккьзәнжкьйә кү:рт қыдыртъ йүрөптъ (*Ург, 1*). (те- тирмон новига тушиб, тирик чиққан маъносида)

гөжә I. *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* гүжа (овқат).

гөжә II. кўксултон (мепа)нинг бир тури;

гөжә III. *Х—асп. 14.* тутнинг бир тури.

гөшәмәк *Хив, Х—асп.* кәвшәмәк. гүбәләк *Гурл, Я—бэр.* = гәвәләк. гүбә *Мнғ, Гурл, Я—бэр.* куя гүгәйньн *Ург, Хив.* итпашша, сўна. гүдүрдъ *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* гулдуз-гүлдуз, гулдираш: дешана чькып қаранна, арванъ гүдүрдьсь гөйтәр (*Ург, 1*).

гүдүр-гүдүр гулдуз-гулдуз: гү- дүр-гүдүр сәс гәлдъ, чькып қаран кьм гәлдъ? (*Х—асп. 7*).

гүдүрләмәк *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* гүлдирамоқ; гүлдьрма:ма гүдьрләб гәйтәр, йағыш йағадъ дьн- вәр (*Ург, 1*).

гүжүм+сада қайрагоч: гүжүмнйив са:йа, үзүмнйив ми:ва бәрғысән (*Ург, 1*). гүжүмнй тейыида уллъ шаспыа шастпада огърган кым, жан апа (*Хнқ, 2*).

гүзаира *Ург, Хив*, қадри; ортик: санъ ата-анәмнан гүзаира гөрәмән (*Хив, 1*).

гүзә *Гурл, 3* иҗзача, хурма.

гүзәр+ларедан ұтадиган жой кечуя: кедьд дерйа, икк гүзәрән йаман, бьрьсынән етар-етмасыи гүман (*Хнқ, 4*).

гүзәрман *Х-асп, 3*. кайнқчи, ларедан ұтказувчи.

гүлвәнт *Гурл, Х-асп* хотин-кизларнинг буйнига тақадиган безак.

гүлдърма:ма : *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп*. 1. момақалдироқ: асманнъ булт чолап, гүлдърма:ма гүдърләдь (*Хив, 1*). 2. *Гурл, Мин*, бир тур ұт. гүлльйан *Хив, 7*. кувутка (күлга чикадиган яра).

гүлтараш *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп*, янги урилган пахса деворга безак туширадиган асбоб.

гүльшмәк *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп, 1*.

гулишмоқ; 2. кула бошламоқ: бала гульштъ бола кула бошлади.

гүңьрәдәмәк сүзламоқ, гапиришмоқ: нәгә гүңьрләмьйсән? (*Х-асп, 7*), гүңрәмәс *Ург, Хив*. индамас.

гүпъ *Х-асп, 14*. =күпъ.

гүппъ *Гурл, Мин*. қисқа пахталик камәил.

гүррң *Х-асп, 7*=гүррң.

гүррң 1. гап, сүз: ила:йа, варсақы гүррң кұрғай (*Шәт, 9*). 2. „гап“, зиәфат.

гүррңләшмә *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп, 1*. сухбат; 2. маслаҳат: буйн геч гүррңләшмә воладъ, йашульланъ айтъб гәләвәр, дәлъ (*Хив, 1*).

гүррңләшмәк *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп*. сүзлашмоқ; сухбатлашмоқ.

гүчкәв *Гурл, Я-бәр, Хив*. ич күв: әлдәнә *гүчкәв* гьрьзъп, тоц әтп, тама:ша әтп, мурад-махата йетәдәлә (*Хив, 7*).

гүт-гүт *Хив, 1*. пичир-пичир, шивир-шивир:

гүтгүтләшмәк *Хив, 1*. пичирлашмоқ, шивирлашмоқ.

гүчкьйәв *Х-асп, 14*. =гүчкәв.

F

ғабръшмақ *Гурл, Хнқ, Я-бәр*. янглишмоқ, хато қиямоқ: дү:штә ғабръшсанам, ишта ғабръшма (*Хнқ, 11*).

ғавача *Гурл, Я-бәр, 1*. узун толали пахта; 2. =ғо:вача

ғадағарва *Гурл, 3*. =адақ.

ғаләкә *Хив, 7*. тамба (икки учи икки томондаги деворга тикиб қуйиладиган узун ёғоч).

ғалъ+ғила:ғалъ сассан, қоншына сат, бьр қырасында үзеп отьрасан (*Хив, 1*).

ғаллъ-ғашъ ташынш, бош оғриқ: өйпъ ғаллъ-ғашъсь вьлән йүрпмән (*Хив, 1*).

ғалтын чуқурлик, ўқиқ: арва ғалтын түшп кетъ (*Гурл, 3*).

ғалча пакана, митти: байақрақ бьр

ғалча адам съзнъ сораб йүрвәдь (*Хив, 1*).

ғанжар ханжар: қыйанъ өлдърмәкә ғанжарнъ чъқарадь ййьт (*Хив, 1*).

ғанғырав *Хнқ, 11*=қонғырав.

ғаравахана харобалик: кула куда полжақ экән, бьрьс қыйзтнъ қалыныа ом мьп ғаравахана антъптъ (*Хнқ, 3*).

ғарръм *Бғт, 3*. =қарръм.

ғьжъм *Ург, Хив, Хнқ, Х-асп, 1*. жужун, жужунча: нуллавайдан гәльшннән айнанъйн, ғьжъм қастън гьйшьннән айланъйн (*Хив, 1*).

2. сиқим: гүнә вьлән маллара бьр ғьжъм от самъйсан. (*Ург, 10*); 3. ғижим: епикннә әлдә қара ту:т волгай, йүракләрн қара ғьжъм ст волгай (*Хнқ, 1*).

Ғыйва кўрпа, тунга солиш учун тайёр қилиб кўйилган пахта тутами: анам көрпәйә беш ғыйва пахта салды (К—кпр, 5).

Ғылжаймақ *Хив*, 1. тутилиб тапирмоқ (настларга хос).

Ғыр~волмақ (Я—бэр, 6) гиргит-тон бұлмоқ; ғыр-ғырык кетъйн (Шот, 11) садағанг кетай.

Ғырав Х—асп, Бгт. ип; 2. қамишнинг бир тури.

Ғырч~пәрч этмәк—босиб тикмоқ: пахтаһ қандара ғырч-пәрч эттик (Ург, 14).

Ғышина *Ург*, *Хив*. қамиш (ичи тўқ қамиш).

Ғовача+ғўза. пахта: говача, ағзыц гўлсын, алтына мағзын долсын, палапымъз йүз олсын, ачъл—ачъл, ақ алтън (Хив, 1) өкьэмъ мьндьм, қойнъ күтәрдым, говачаға ғизләндьм (Хив, 1) —(топишмоқ: этик, телпак, кўйдак)

Ғовуш+жўхориинг кўки, моллар учун экилган жўхори: бастърмаға бастърғантм говуштъ, айкашыда әмьрканъ көвүштъ (Хив, 1).

Ғоз+ёнгоқ.

Ғолагър *Хив*, *Хиң*, Х—асп. том устига гувала қилиб бостириладиган лой.

Ғолангър *Ург*, 1=Ғолагър.

Ғолача *Гурл*, 1. ғўлача; 2. кичик кўза; сыйъриц ғолачаға сағдым (К—кпр, 3); 3. К—кпр, *Хив*. бўйи пакана семиз олам.

Ғомча *Гурл*, 3, 4.= омча.

Ғопа *Гурл*, Я—бэр. қамишнинг ўсиб тургани, кўки.

Ғора 1. пишмаган. хом; 2. *Гурл*, *Миғ*, шингял, бош: бър ғора йүзүм (Миғ, 7).

Ғораламақ *Ург*, *Хив*, *Хиң*, Х—асп. ғўра бұлмоқ; мена солмоқ: үзүм ғоралаптъ (Ург, 10).

Ғоч *Ург*, *Хив*, *Хиң*, Х—асп. ~йййт—азамат йигит: ғоч пьйьтлә наласъна-йей, бәләнт дағла даҗда гәлдъйей (Хиң, 1).

Ғувуш *Ург*, 1=Ғовуш.

Ғудалақ *Ург*, *Хив*. пакана, семиз (одам, хайвоп).

Ғултум қултум: бър гултум йүтгъви: дьм, көвнъмдъ айпътп бариятър (Гурл, 1).

ғулуц Бгт. 3. ўрик.

Д

даббъ *Гурл*, 3. =доббъ.

дабрънмақ *Гурл*, Я—бэр. =даврънмақ.

дава *Миғ*, 1. =дава.

дава 1. даво, низо.

дава 2. *Ург*, *Хив*, *Хиң*, Х—асп. дво; *давайъ салам*—дуойи салом. қашпа мапа йат елладә мейрван, мейрван әкәмә *давайъ салам* (Ург, 1).

давача *Ург*, *Хив*, *Хиң*, Х—асп, Шот. тумор: сйваныннъ дөврәкъ говача, мәтърннъ дөврәкъ давача (Шот, 9).

давръқмақ *Гурл*, Я—бэр. асовл: номоқ, хезланмоқ: арбара йанг. қошқан аттай, не сен давръғавьрәсэн? *Гурл*, 3).

даврънмақ *Хиң*, К—кпр. 1. хўмраймоқ, хўмрайиб қарамоқ. 2. дўқ урмоқ, хезланмоқ: даврънма сән маңа, мән сән атаңъ өлдърдымьйа? (Хиң, 11).

давшан *Хив*, 1=тавшан.

дағылмақ *Ург*, *Хив*, *Хиң*. тарқалмоқ, сочишмоқ: қойла дағылтб геттә (Хив, 1).

дағымақ *Хиң*, 1. дашымақ 2.

дағын *Ург*, *Хив*, *Хиң*, К—кпр. ...да (боғловчи-юклама): хәр қасъс бьй этәк даш терьб гәләдълә дағын, бөрнъ қашпъна салтп тькәдълә (Хиң, 11).

дадав *Ург*, *Хив*, *Хиң*. тик: ~дурмақ—тик турмоқ, рост турмоқ.

дадъмақ *Ург*, *Хив*, *Хиң*. татимок: арзаннъ шорпастъ ладъмас (Ург, 8).

дайав *Ург*, *Хив*, *Хиң*, Х—асп. 1. кема тағи (кемани суу ўртасига йўналтиришда кўллааналган узун таёқ—шест). 2. ишчан; чайир (одам).

дайамақ *Ург*, *Хив*, *Хиң*. суямоқ: таямоқ: одълыңнъ айәма, наньиннъ дайама (Хив, 1).

дайъ *Гурл*, *Миғ*, Я—бэр.=дайъ.

дайънмоқ *Ург, Хиѡ, сийпанмоқ, сирганмоқ*: бузи дайънмақа геттѣ балала (*Ург, 3*).

дақкъ *Гурл, 3*. = дақма II.

дақма I, *Ург, Хиѡ, Хиқ, Х—асп, елгошш, лофин*.

дақма II. лангаса, ялқоп: атиъ дақма: отпсэя (*Хив, 4*).

дал I. *Ург, Хиѡ, Хиқ, Х—асп, 1*. тол (ходаси):

дал II. тут барги: носқан йенэ он гүн дал йъды (*Хиқ, 11*).

далан+йўлак хона: узун-узун даланлада данъштық, йен уз:жъннан кэмнат-нават алыштық (*Хиқ, 4*). узъйн даланлада қурық мейльсинъ жақырдатъп селлэтышлэ рейсьнъ (*Ург, 3*).

далвѣрамақ *Ург, Хиѡ, Швт, бе-хузур бўламоқ*: йўрэкым далвѣраб геттѣ (*Швт, 5*).

далдѣрамақ *Хиѡ, 5*. = далвѣрамақ.

дамавча *Қ—кпр, 1* = тамақча.

дамақлашмақ *Ург, Хиѡ, Хиқ, Х—асп, ояқат қияншмоқ, бирга ояқатламоқ*: отърыц индъ блээ вълэн дамақлашъп кетън (*Ург, 11*).

дамақсав *Ург, Хиѡ, Швт, Х—асп, Хиқ, хўра, ояқатни күп еюувчи*: дамақсав а:дам нэпъ қойсац ййивѣрадъ (*Швт, 9*).

дамар *Ург, Хиѡ, Хиқ, Х—асп, 1*. томиръ: гутаръб урган члэкдйиц, дамрларъ билэкдйип қлйиц энсэьнэ бир салам (*Ург, 1*). 2. илдиц: аган дамар алдармақа геттѣ (*Хиѡ, 4*).

дамъзлыц *Хиқ, 1* = ақлыц.

дамлыц I. *Ург, Хиѡ, Хиѡ, Хиқ, хароба-лик, хароба уйлар*.

дамлыц II. *Х—асп, 5*. = ақлыц.

дангъм *Гурл, 4*. тос; тогора.

данымақ I. *Ург, Хиѡ, Хиѡ, Хиқ, Х—асп, тангимоқ*.

дангъмақ II. *Гурл, Минг, Я—бэр, тутамок*.

данъштырмақ *Хиқ, 1* = доығыштырмақ.

дар I. *Ург, Хиѡ, Хиқ, Х—асп, 1*. тор. ешык қар, ей дар, ешмуратвай-ныкындэ той вар (*Хиқ, 1*).

дарга-|капитан.

даръ *Ург, Хиѡ, Хиѡ, Хиқ, Х—асп, тариқ*.

дарълмақ *Ург, Хиѡ, Хиқ, Х—асп, йўламоқ, ичлиқмоқ, дарътмақ йўлатмоқ*: мунтъйн адамнъ ейнэ дарътмац (*Ург, 1*).

дарътмақ *Ург, Хиѡ, Хиқ, Х—асп, кўмақлашмоқ; далда бермоқ*: шўнчөл-лѣ қысынганда бърьсь маца дарътма-лѣ (*Ург, 10*).

дарйан *Ург, 13*. = дэрйан.

дархан оозод эркин: ~ болмақ (*Мнг, 5*) оозод бўламоқ, бўшмамоқ.

дасқар *Ург, Хиѡ, Хиқ, Швт, чумчуқниг бир тури (одатда бола-лар сақлаб, кўлга ўргатадилар)*. мэн дўзый тайхаца астар волайтън, элыца гээдърсэл, дасқар волайын (*Швт, 1*) дасламақ *Ург, Хиѡ, Хиқ, Х—асп, 1*.

1. қирмоқ, сидирмоқ, шилмоқ. (те-ри гўштдан ажратилгандан кейин қолган ёрни пичоқ билэн тозаламоқ). 2. раидаламоқ.

дасмал+ *Ург, Хиѡ, Хиқ, Х—асп,*

қозон ювгич, қозон чочиқ.

дѣ: *Ург, Хиѡ, Хиқ, Х—асп, 1*. ва, дам: галды-дѣ: геттѣ (*Ург, 1*), 2. лекин, аммо: эматвай геиэнэкэн-дѣ:, мэлъ гермей геттѣ қалълтѣ (*Хиқ, 1*).

дайъ *Ург, Хиѡ, Хиѡ, Х—асп, Я—ар, 1*. тога: үйёнъпмэн сэнъ да: йъм дамэ-кэ, индъ уйаламан йа:ръм дамакэ (*Х—асп, 12*). дад эльмиэн геттѣ ромал, альб бэрън, жанъм да:йъ (*Я—ар, 3*). 2. *Хиқ, 1*. почча.

дар I. дор (уйиц); 2. *Ург, Хиѡ, Х—асп, кийим осадиган дор*: дар агача асълдъ сарънжэкым, ейэ гь-рѣб йеглѣйдѣ гали:нжэкым (*Хиѡ, 1*). даръ *Ург, Хиѡ, Хиѡ, Хиқ, Х—асп, дори*.

даблэ *Гурл, Я—бэр, = дөвлэ*.

дэв I. *Гурл, Минг, Я—бэр, = дөв*.

дэв II. *Ург, Хиѡ, Хиѡ, Хиқ, Х—асп, Швт, ~дэрпэньсьс—тўхтовсиз, су-рункасига: шу йъл дэв—дэрпэньсьсьс нольп йагыш, қар йагдъ (*Ург, 1*).*

дэвлэ *Хиқ, 1* || дөвлэ.

дэвмэк *Швт, 6*. = дөвмэк.

дэврѣ *Ург, Хиѡ, Хиқ, Х—асп, телпақниг бир тури (тепа ва қуйи қисми бир хилда бўлади)*.

дэглэй *Гурл, Минг, қаллоқ; шьяпа*.

дэгд *Гурл, Минг, этик ичидан княдиган юнг пайпоқ, юнг мақси*.

дэгъш *Гурл, Я—бэр, Берун*. емириш; киргокнинг ўпирилиши: „Правда“ кэлхазынн бър аз йерлэръя дэгъш алдъ (Берун, 1).

дэгъшмэ *Гурл, Я—бэр*, ҳазил: сеньн дэгъшмэн мана йақмадъ, жора (*Гурл, 9*).

дэйвал *Бг.л. 7*, = дивал.

дэйл *Хиқ, 1* = дүгул.

дэймэк *Ург, Хив, Ҳ—асп, Хиқ*. термоқ. йа:ръм босан гел йанъма, йа:р вомасан, дэймэ мана, (*Хив, 1*). дэймэй дэйл, дэймэймэ кэсэк ама (*Ург, 8*). дарағанда йерэ дэйэр сачъмнъ бър дараб өрмөдъм, ағам геталъ (*Ург, 3*).

дэк *Ург, Хив, Хиқ, Ҳ—асп, Я—ар, Шат*. тек, тинч: уйалган дэк дурмас (*Я—ар, 2*); дэк дурмаган док дурар (*Ург, 8*).

дэкэнэ *Гурл, Я—бэр* = тэкэнэ.

дэквэрдэ *Ург, Хив, К—кпр, Хиқ*. теада, осонлик билан: палнъ дэквэрда оннатъб болмъйдъ (*Ург, 10*). бу иштъ дэквэрдэ бежоръб бълмъйсэн (*К—кпр, 9*).

дэлвэ *Ург, Хив, Ҳ—асп*. телба, тентак: йа:р, йа:р этън мәнъ, дэлвэ хыйал этън мәнъ (*Ург, 8*).

дэллэмэк *Ург, Хив, Хиқ, Ҳ—асп*. терламоқ: кэтмэн уръп, чыққа-чыққа дэллэдъм (*Ург, 3*); дишъмнъ те-йиннэн дэллэдъм (ҳордим)—(*Хив, 1*).

дэлл *Хиқ, 1*. қўшмачи, даллол. дэлльк *Ҳ—асп, 1*. кигизнинг бир тури; 2. *Ург, Хив, Хиқ, Ҳ—асп*. терлик (түқим остидан қўйиладиган кигиз парчаси): қомча вълэн дэлльк алъл чық, атъ айэллэ, қалага варъб галасэн (*Ҳ—асп, 5*).

дэлтэк *Хиқ, 1*. ўсимликнинг бир тури (туя товон).

дэлтър *Ҳ—асп, 1*. ўсимликнинг бир тури.

дэмър *Ург, Хив, Хиқ, Ҳ—асп, К—кпр*. темир: даштан қатъ айақы, дэмър мыйхлъ туйақы (*Хиқ, 11*) (топишмоқ: от). ~чъ темирчи: энэ, энэ, мэн дэмърчъ устага шэгът воламан, дэптъ ортанчъ оғлъ (*Хив, 4*); дэмърчъ тақага йалчъмас (*К—кпр, 8*).

дэмкетэ *Ург, Хив, Хиқ, Ҳ—асп, 1*, ҳарсиллоқ, тез-тез нафас оладиган (одам); 2. йўталиб юрадиган (киши).

дэмърълмэк *Ург, Хив, Хиқ, Ҳ—асп, К—кпр*. термилмоқ: үчэкэ чықъвэдъм ки:рнъ сэръин дэп, дэрт йа:на дэмърълдъм, йа:рнъ гөрыйг дэп (*Хив, 4*). ҳаммэ вах қазана от йаққаннан калъп, дэмърълъб отърадъ бу бала (*К—кпр, 3*).

дэнгэнэ *Гурл, 9*. „ган“, зиёфат: халпана.

дэндърэмэк *Ург, Хив, Я—бэр*. дайдимок, санкимок: мундэтъп, дэндърэб йүрмэ, бала, кышьгэ сес тьдърэсан (*Я—бэр, 6*).

дэн *Ург, Хив, Хиқ, Ҳ—асп*: тенг, баробар; атам мәнъ өз дәнмэ бармалъ (*Шат, 9*). иккы куда дан дуръп, той бэрэдъ йа:р-йа:р (*Ург, 1*).

дэнлэмэк *Ург, Хив, Хиқ, Ҳ—асп, Шат*. тенгламоқ, тенглаштирмоқ, улчамок: қапъ аркасънда яндъб дураман, бойнъ бойъма дэнлэб тэрэмэн (*Ург, 1*).

дэнэнэ *Ург, 12* = дэнгэнэ.

денсъмэк *Ург, Хив, Хиқ, Ҳ—асп*. тенгламоқ, тенг кўрмоқ; мепсимок: бькэм мәнъ дэңсъмъйдъ, мэн бькэмнъ дэңсъмъймэн (*Хив, 1*).

дэпэ *Ург, Хив, Хиқ, 1*. тепа; тепалик; 2. бошинг тепа қяси.

дэпэлэш *Ург, Хив, Хиқ, Шат, К—кпр*. тепалаш, ур-йикит.

дэпэн *Хив, 1*. баланд буйли, йприк жуссаи (одам).

дэпмэк *Ург, Хив, Хиқ, Ҳ—асп, Шат*. тепмоқ: эшшэк эшшэк сэмърсэ, ейсэсъ дэпэр (*Хив, 1*); дэптъм сандық ачълдъ, дүймэлэръ сачълдъ (*Ург, 1*).

дэпкъ *Ург, Хив, Хиқ, Ҳ—асп, 1*. тепки; ат дэпкъсъ; 2. тепки: мълтық дэпкъсъ; 3. пих: хораз дэпкъсъ (*Хив, 1*).

дэпмэ *Ург, Хив, Хиқ, Ҳ—асп, 1*. шолы туядиган катта ўғир (унга от, туя қўшиларди): шалънг дэпмэдэ дэвългэммъ? (*Ҳ—асп, 1*); 2. ~дуқан—дўконхона.

дэра:з *Хив, 1*. новча (одам).

дэрэк *Ург, Хив, Хиқ, Ҳ—асп, К—кпр*. терак: бойъ ва: дэрэқдъйн, ақлъ ва: кэрэқдъйн (*Ург, 1*).

дэрэчэ *Гурл, Я—бэр*. уй деворининг юқори қисмида шамол кириб

туриши учун күйшлган махсус тешкча.

дәрс *Гурл*, 3.—дәрс.

дәрпә *Ург*, *Хив*, допра.

дәрпан *Хив*, 1. хонаки үчоқ олдида үгирши жойи.

дәрпан *Гурл*, 3.—дейра.

дәрпанмәк *Ург*, *Хив*, *Хиң*, *Ҳ—асп*, *Ҳ—кир*. қимирламоқ, ҳаракат қилмоқ, силжимоқ; шамал вомаса дәрәкнә у:жъ дәрпанәмь? (*Ург*, 10); дәрпәтмәк 1. қимирлатмоқ; тебратмоқ; ачнъ сәлләтмә, доқнъ дәрпәтмә (*Хив*, 1); 2. терватмоқ; ийәннъ дәрпәтәб дур, мән кирмнъ йу:п алтйи (*Ург*, 3).

дәррүн *Гурл*, Я—бзр. дарров, тез; кегәннәп дәррүү таза йарганға барсын (*Гурл*, 1).

дәрс+гунг, маҳаллий үғит.

дәсвәрдә *Ург*, 5. үқловнинг кичик тури.

дәскә асбоб-ускуна; дов-доска.

дәсмал *Гурл*, 1=дәсмал.

дә:ль *Ург*, *Хив*, *Гурл*. жиши, тен:тик; шүх. бойшъма асканъм қаламизр лә:ль, агамнъ гөрмәсәм, боламан дә:ль (*Хив*, 1).

дә:нъ укүв ҳәр кмнъ дә:нъмъ, тәзәк термәк, ипәснъ ағдарлп, ку:рнәтнъ алмақ (*Хиң*, 1). (ҳәр қимншнң ҳәм күшндән кславермайди).

дә:лдн-доймәдъ *Хив*, 1. ұта ёлғончн. мннг ганидан бир гапи рост (одам).

дәйъмәкә *Ург*, *Хив*, *Хиң*. тегдирмас, тегиб бұлмәйдиган. жиззаки. дәйъмәсзә дәймъ дейсә бир салар, йүрәкж жан тапмәйн қозғалаң талар (*Ург*, 1).

дәйшмә *Ург*, 1.—дәгәшмә

дәймәк *Ург*, 8.—дәймәк.

дәйра *Ург*, *Хив*, *Хиң*. дарб: йүр:йән *дәйра*, отьрган борйа (*Ург*, 1).

дәлчә Я—бзр. 1=дәрчә.

дәш *Ург*, *Хив*, *Хиң*, *Ҳ—асп*: ташқарн, сиртки томон: дешъ бүтүн, пнъ түтүн (*Хив*, 1); адам аласъ пнънда, мал аласъ дешпндә (*Хиң*, 1); пнч: ундәйн, дешъ қандәйн, отьршъ абдәллахандәйн (*Хив*, 1). Топишмоқ: м:дә—жийдә).

дәгъдәмәк *Ург*, *Хив*. кучли қал тирамоқ, дағ-дағ титрамоқ.

дәгъдәрмәк *Гурл*, 3.—дәгъдә:мәк.

дәгър *Ург*, *Хив*, *Хиң*, *Ҳ—асп*. чигирикнинг касноғига биркитиләдиган хурма шаклядағи пдиш.

дәгържәк *Ург*, *Хив*, *Хиң*, *Ҳ—асп*. ғилдирак: пайз гәләр гүлдәрәп, дәгържәкә йәлдйрап, ичәндә бър пасан қыйз дәл бәлмәйдә жүлдәрәп (*Ург*, 1); дәгърмән Я—бзр, 7.—дәйбәрмән.

дәгърчәк *Гурл*, 1.—дәгърчәк.

дәйә *Ург*, *Хив*, *Хиң*. тул: дәйәнә улләсъ көпәрнә үстәндә тайақ йәйдә (*Хив*, 1).

дәйбәрмән *Ург*, *Хив*, *Хиң*, *Ҳ—асп*. ёргучоқ, құл тегирмон: дәйбәрмән тартамақ дәрманъмъз йоқ, харәзнъ қошмақә әнжамъмъз йоқ (*Хив*, 1). дәйм дим: дова бүйүн дәйм болзб дурьптъ (*Хиң*, 1).

дәйү: *Ург*, *Хив*. тергов: қыйз кншйә қырқ өйдән дәйү: (*Ург*, 7).

дәк *Ург*, *Хив*, *Хиң*. тик; ~ йарғы—тахта тиләдиган кәттә арра; ~ пешън пешин—туш пайти.

дәкләнмәк I. тикләнмоқ;

дәкләнмәк II. *Ург*, *Хив*. тикилмоқ; кәпәрәтпә мал гәлпәтә йүкләнп, әпәбйй, көп қарама дәкләнп... (*Хив*, 1).

дән *Шот*. 11. чек, чегара; 2. мннорала (күйчивонлар саҳрола қуйларни кузәтпш учун ясайдилар).

дәңкәлдәмәк липилламоқ; милт-милт қиямоқ: чъра дәңкәлдәп дурьптъ (*Хиң*, 1).

дәркә *Ург*, *Хив*, *Хиң*, *Ҳ—асп*. омочннғ күлоғи.

дәв *Ург*, *Хив*, *Хиң*, *Ҳ—асп*, *Бғт*. туп: йап бойнда бър див үзүм, шахаларъ дүзүм-дүзүм (*Хив*, 1); арка йәнда бър див дәлғәм босәкән, дәлғәма байлаңған малъм босәкән (*Ург*, 3).

дәвәл *Ург*, *Гурл*. девор: үчәкә чыквәдәм, дөрт йәнъм дивәл, әнә дәп йәгәймән, йүрәккәм әлван (*Ург*, 1).

дә:з *Ург*, *Хив*, *Хиң*, *Ҳ—асп*. тиззә: бър брә дәптә дә:зәмә, алтъ айда гәлдәм өзәмә (*Хив*, 1). өзә йернъ тәйпндә, гүжъ икки дә:зәндә, отъа икки агыйвъ бър-бәрнә и:зәндә (*Ург*, 1). (Топишмоқ: чигирик).

ди:м *Ург*, *Хиң*, *ж.с.м*, овозснз:

нәйә динм отъръпсыла, сөләнлә ахыр (Ург. 1).

динмәк Ург, Хив, Хнқ, Х—асп. тинмәк: өздән дингый ила:йъм (Ург. 1).

динч Ург, Хив, Хнқ, Х—асп, Шөт. тинч: адькынь кончы йок, өйдә отъръб динч йок, бърйәдәйә бър салам (Шөт. 9).

дирәв Ург, Хив, тиргак, тиргович.

дирәмәк Ург, Хив, Қ—кпр, Шөт, Хнқ. тирамоқ: ашпгчақиң қайрадъла, дамақыма дирәдлә, жан апажан, нейдә носан, йетьшә гөөр (Ург. 1).

дирь Ург, Хив, Хнқ, Х—асп. тирик: айралық дәмәңлә, тәнъм қашъйдъ, дирь айралықтап ельм нахшъде (Х—асп. 4)

динт-динт Ург, Хив, Хнқ, Х—асп. тит-пит, тилка-пора.

динш Ург, Хив, Хнқ, Я-ар, Шөт. тиш: агзънда бър динш йок, ҳеч кым бълән пшь йок, улъь мамаға бър салам (Хив, 1).

дъғырық Ург, Хив, Хнқ. тор ку-ча, жип күча.

дънә Ург, Хив, Хнқ. цек, чегара, (ахлокий норма): бу қыйз дъйғдан чыққан (Хив, 1).

дъм + 1. жуда, ғоят: дъм истәдъм, қара гөзъм гәлмәдә (Хив, 1); 2. мутлақо, ҳеч: ақыл дейән пәссәдән дъм бәрмәптә сапа (Ург. 1). ҳәль тут ишьп, дъм йемәдъм (Хнқ, 3).

дъмармақ Гурл, Минг, Я—бэр. ортик чарчамоқ: пай, қапълғанай, нахшърак бър машън душ кәмәдә, дъмартп қаппгә (Манг, 1).

дъмжықмақ Ург, Хив, Хнқ. ҳидләпмоқ, сасимок: ет дъмжықып қаптә (Хнқ, 1).

дъннақ Ург, 10=дулмақ.

дъннақ 1. Ург, Хив, Хнқ. Х—асп, Шөт. 1. тирноқ: узун-узун бармақшәңәй айнанъип, параныгъ дъннақыннап айнанъип (Хнқ, 3); ет дъннақтай айрълмас (Ург, 10); дъннақдън — оғина, жиддак: ман ишләйән ишъмәң дъннақдъйпәм кәмәс тапа велмъйсәп (Хив, 5).

дъннақ II. бинопинг фундаменти. пөйдәворн (пөндәвор ұршиға қуйылдиган якан ёки қамыш қатламы).

дърламақ Хнқ II, 1. дирилламоқ, 2. жирилламоқ, чатоқ қыламоқ.

дърнақ Бғт, 5 = дйнақ.

дълиан Хив. 7. = дешан.

доббъ Ург, Хив, Хнқ. қорни одатдан ташқарни қатта (одам, ҳайвон). довул Ург, Хив, Хнқ, Шөт. шамол. пасвай чәксәң довулда чәкмә, довулда чәксәнәм авулда чәкмә (Шөт, 3).

доврънмақ Қ—кпр. 7-дәврънмақ-доғма + 1. чұридан (қулдан) бұлған ұғил (әски), 2. ұғил: сьлайъ доғмасъ қалтырар, әнәкләръ шалтырау (Хив, 1).

доғмача + ұғилча: доғмачамъзыъ тойына бақъп қойълмъз бу қочқарны (Шөт, 7).

доғмақ Ург, Хив, Хнқ, Бғт, Х—асп. тугмоқ: шу отъръшлъ хатънам оғъл доғамъ (Ург, 3) тьлкь боғаз волът, йолда алыъ бала доғадъ (Хнқ, 4).

доғрама Хив, 1. овқатинг бир турп.

доғрънмақ Ург, 1 — дәврънмоқ.

додақ Ург, Хив, Хнқ, Х—асп. лаб, дулоқ: бәркь бый йпқа додақын сормақа муштақман (Хив, 1). дуз сорамақа додақ гәрәк, сьркә сорамақа — усул (Ург, 1).

додлъ Ург, Хив, Хнқ. бепарво; әпқов: қара кәмзорышъ бьчмәкә гәлдъм, памель чайышъ ичмәкә гәлдъм, қара дасәм, қарамъйсәп, қара гөз, сәһпидъйи доддәдәң гечмәкә гәлдъм (Хив, 1).

доққыз Ург, Хив, Хнқ. тўққиз; ~ бәркәш — фотиҳа қылингидән кейил қизникига олыб бориладиган тўққиз товоқ.

доланмақ Ург, Хив, Хнқ. қайрилмоқ; әгилмоқ: салам бәрдым дәл чупықдей доланъп, саламъмпъ әлмей геттә айланъп. (Хнқ, 4).

дом Ург, Хив, Хнқ, Х—асп. тувг; ўжар; ~ бойып—уз сўзлп, қайсар: Керъм дом бойың экән, оқмышъ таптаб геттә ахыр (Ург, 1).

доң + 1. муз: суныъ үстынь доң әлптъ (Хнқ, 1); дағал, қўпол. ДОҢ II.. гача, қадар: шу яхта доң гәлмәдә (Хив, 1). доң III Шөт, 7. = дом.

доныштырмақ эплаштырмақ: өзъ-мъз зордап доныштырѣб гәлиятържъз (Ург, 13).

донмақ Ург, Хив, Хнқ, Я—ар, Х—асп. сошқотмоқ: сьпайъ доқмас, қалтырар, әлқәләрь шалтырар (Хив, 1).

доппъ Я—бэр, 4 = топпъ. достърхан Ург, Хив, Хнқ: дас-турхон.

дохсан Ург, Хив, Хнқ, Х—асп, Я—ар, Шат. 1. тўқсон; 2. қишшиг боши (ноябрь охири ва декабрийшиг боши) шаль дохсанда дөкъләдъ (Шат, 7).

долъ: Ург, Хив, Хнқ, Х—асп, Я—ар, Шат. тўла, тўлик: достърханын әлдында долъ дургай йар-йар (Хив, 1).

дөв Ург, Хив, Хнқ. дөв: барын бый өйә гьрып қараса, бый дөв отьрптъ (Хив, 9).

дөвмәк Ург, Хив, Хнқ, туймоқ: соқинъ иккь эльц вьлән дөв, бьр әл ылан ишоламъ (Ург, 1).

дөвүл Ург, Хнқ, Х—асп. ёғ идиши (одагда ёғоч ёки ковоқдан бўладу): дөвүлль өйдә ант чимә (Х—асп, 7).

дөвлә (Хив, 1) = дөвүл.

дөгмәк Х—асп, 7. — дөвмәк.

дөнәм Ург, Хив, Хнқ, мақаллий үгит: он атыза говачапъ әктылә, дөкүмьн йеккә-еккә дөктылә (Ург, 1). дөкнъ Шат, 9 = дөкүм.

дөл Ург, 1. сипрма.

дөлә Ург, Хив, Хнқ, Х—асп, Я—ар, Қ—кпр. бостирма; тьлкь бьрып бьр дөләйә алыпарадъ тоуқ оғыллаб йемәкә (Я—ар, 3); 2. кулба; уй: бьзын дөләпәзм бьр көрп кетпн (Қ—кпр, 9).

дөнмақ + 1. айнимоқ, қайтмоқ; ўзгармоқ: ләбзьдән дөндъ (Хив, 1); ашықлыкнъ оть соммас, мән дөнмән, көйнн дөмәс (Хив, 1). ҳәр хийалга дөмә (Гурл, 3). 2. тонланмоқ: сийнмдә гөйнәкьм дөнәвәрәдъ, изьмдә душмалла өләвәрәдъ (Ург, 1). 3. айламоқ: ештысәм, йар өйләнәптъ, йәса дөнгәй сәнъ тойып (Қ—кпр, 1).

дөрәмәк Ург, Хив, Хнқ, Шат. нужудга келмоқ, пайдо бўлмақ: бьр душман дөрәптъ мәнъ қастьма, өлмәсәм, аларман анақ астьма (Шат, 6).

дөрәтмәк Ург, Хив, Хнқ, Х—асп, Шат. пратмоқ, урчитмоқ, кўнайгирмоқ: дөрәтсән, ад қаладъ, дөрәтмәсән, бад қаладъ (Хив, 1).

дөрмәк Гурл, 3 = дөрәмәк. дөшән Ург, Хив, Хнқ, Х—асп. тушак: йахшъ дөшәк үстьндә йатқан балам, йар-йар (Ург, 1); йол үстьндә дөшәк, шунъ блмәйән әнәк (Хнқ, 11). (топишмоқ: кўприк)

дөшък Ург, Хив, Хнқ, Х—асп, Я—ар. тешик: мән сьшкдән чықсам, сән дөшъкдән гьрасән (Хнқ, 1). кәл хонузнь бойыла варьб, әләкнъ дөшъкьнъ лай вьлән дьқыптъ-да, куйашта қурьтптъ (Хив, 1).

дөзмәк Ург, Хнқ. чидамоқ, тоқат қилмоқ: гөйнън пьчк дөздъ (Ург, 1). дөчә Хив, Хнқ. = дучә.

дува Гурл, 3 = дава II.

дувақ Ург, Хив, Хнқ, Х—асп. қопқоқ: дувақсьс қазан қайнамас, әнәсьз бала ойнамас (Ург, 1). алғай, қәл мән устага варьп, бый дувақ зөттържәк әдъм (Хив, 5). дувәрзә катта дуг.

дувачә Гурл, 3, 4. = давачә. дувачық Гурл, 1. болалар дүппи-снга тақиләдигән безәк.

дувтар Гурл, Минг, Я—бэр. = лутгар.

дудақ Ёғт, 5. — додақ дуз Гурл, Х—асп. чўл, сахро.

думан I. тумон; 2. қалип, куюк: ейнъмдә гөйнәкьм гүлләр думан, ат вьлән гәләсән, әтәллә гуман (Хнқ, 9).

думанламақ қалип бўламоқ, куюк-лашмоқ: тақынғыз думанлян кетьптъ (Қ—кпр, 9).

дуньмақ Ург, Хив, Хнқ, Х—асп. тншмоқ, тозаланмоқ: су: дуньль (Хив, 1).

дупуқ тоза, мусаффо: дуньтмақ Ург, Хив, Хнқ, Х—асп. тншитмоқ: чипъ касалада сула дуньт-қан, ылайә көр болғай бьмъ унътқан (Шат, 3).

дурамақ Ург, Хив, Хнқ. урчимоқ, кўнаймоқ: жапльдан жапсьз дурьйдъ, жансьздап жаньл дурьйдъ (Ург, 1). (Топпшмоқ: тухум, товук). эшәкдән әпәк дурьйдъ (Хнқ, 1).

душлашмақ Гурл, Минг, Я—бэр. = лушықмақ.

душықмақ *Ург, Хиал, Хнқ.* дуч келмок, тасодифан уурашмоқ, йўлиқ-моқ.

дуз: *Ург, Хив, Хнқ.* *Х* — *асп.* туз: дыйа дуз дөп өтөр, йыйыт қыйз дөп өтөр (*Х* — *асп.*, *З*); тасм дуз ыльән, адам сөз ыльән (*Ург, I*); қыйз сақладын дуз сақла-дын (*Шат, I*).

дузнық *Ург, Хиал, Хнқ.* хира, туманан.

дузномақ *Ург, Хиал, Хнқ.* хиралан-моқ; гөззым дузидь (*Ург, I*) айнанъ гөззы ду:шпытъ (*Хив, I*).

дузча довча, урикшинг гўраси: ду: чала уллайынть (*Ург, I*).

ду:ш *Ург, Хиал, Хнқ, Шат.* 1. дуч, учрашув; кумрь дейдөп бър куш олу, а: дам а: дама ду:ш олу (*Ург, I*). 2. қарши, түгри: бьзләнъ ду:шымъза гөлгандө бър өрдакы учардан атып чүшүрө гөйдь (*Шат, 7*).

дүдөн *Я* — *бэр, 4* = дү: дөн.

дүгьл *Хив, Шат.* тугул: сөн дүгьл мөпан әтб бьлымән (*Хив, I*).

дүгьлмөк *Ург, Хив, Хнқ.* тиқилмоқ: су: нпөдым, дүгьлн қалдым (*Хив, I*).

дүдмөк *Ург, Хив, Хнқ.* чидамөк: сана хөч нөсәә дүдмьидь (*Ург, I*).

дүзгьт *Ург, Хив, Хнқ.* асбоб, анжом: *бешык дүзгьтъ* бөшик асбоби: усмы қайтыннасъ *бешык дүзгьтлөрнъ* әккәлн, бәлннъ *бешыка сәлдәлә* (*Ург, 3*).

дүзгьт *Ург, Хив,* тартиб, безак: дүзгөн дүзгьн йахшъ (*Хив, I*).

дүзгьй *Ург, Хив, Хнқ.* теварагига безак (мунчоқ) осилган дүшин: базара барсанъз нүзгьй әккәлн, йүзгьй әмәс, тьла дүзгьй әккәлн (*Ург, I*). аман-сағлыгышан кьм хавар шәрсә, сөвүнчьсь дүзгьй тайха ша:йүзүк (*Хив, I*).

дүзүм-дүзүм *Ург, Хив, Шат.* тизим-тизим, қатор-қатор; терилган, таралган: сйваншда бър дия үзүм, махаларъ дүзүм-дүзүм (*Шат, 5*).

дүзмөк *Ург, Хиал, Хнқ.* созламоқ; тузмоқ сазнъ дүзбйөр (*Хнқ, I*).

дүзүп *Ург, I2* = дүзгьй.

дүзьямөк *Ург, Хив, Хнқ.* тиқилмоқ:

бьйдән-бьйдән үзьядык, бьй тахтаға дүзьядык (*Хнқ, I*). (Топшымоқ: тиш). дүймә *Ург, Хив, Хнқ.* тугма: қара гөз, гөззын сузьялгьй йақашан дүймәк үзьялгьй (*Ург, I*).

дүйүп *Ург, Хив, Хнқ.* тугул

дүйүр *Ург, I* = дүгьл.

дүкан дүкоп: сьлмаг дүкана йахшъ нөсәлә гальпмыш (*Хив, 4*).

дүлл-дүлл *Ург, Хив.* туран-туман, ҳар хил:

дүллмә-дулл *Хнқ, I1* = дүлл-дүлл.

дүмнәк *Гурл, Мнғ.* = томмық. дүнүгь аюоп, кунгп: дүнүгь шамаала агацланъ шахса:м сьнгьб гетть (*Хнқ, 4*).

дүң *Хнқ, 4* = түңгьр.

дүнкъ *Х* — *асп, I* — түнка.

дүңүл *Гурл, 3.* тунукадан қилинган сүт ишин (бидоп).

дүрүшә *Ург, Хнқ, Х* — *асп.* беда биләи сомонинг қорилгани; терит.

дү: дөн *Гурл, Мнғ.* 1. кпчи саватча (балнқчилар асбоби); 2. нон, гүшпт солиб күядиган сават.

дү:дык *Ург, Хив, Хнқ.* сурнайча хуштак (толнинг пүстлогидан ёки түпүкадан ясалади): чыхтым қаланъ буркына, дү:дыклә алдым, ойнадым (*Ург, I*).

дү:шәк *Ург, Хив, Хнқ.* туйнак: базара дү:шәк чүшкәм боса, индык сәлдө дьйвар (*Ург, I*). бър дү:шәк бөрмәдын йартб йемәкә (*Хив, 3*).

дү:шык *Ург, Хив, Хнқ.* туйнуқ: той ойны дүшык төр бағлантъ йар-йар, йә:т полдым дән қыйраған зар йеглантъ йар-йар (*Ург, I*). әпәндө ойны дүшыкнә қараб айгьнтъ (*Хив, 8*).

дү:тикәш *Ург, Хив, Хнқ.* 1. мўри, труба; 2. мискарлар асбоби (дам).

дү:ш *Ург, Хиал, Хнқ, Х* — *асп.* *Я* — *ар.* туш: мән ахшам дьм йахшъ дү:шә гөрынмән (*Хив, I*); хула бър-бьрләрнъ дү:шә гөры, ашык полптъ (*Ург, I*).

Е

ебрашмак *Гурл, Я* — бэр. = имрэнмак.

егалэмек *Гурл, Я* — бэр. = ейэлэмек.

егармак эргашмоқ; хан баламай, перэ варсам ильминан егарэварэсан (*Ург, 2*).

егълык яхшилик; егълыкэ-егълык (*Я-ар, 4*)

егърт *Шат, 6*. = агърт.

ежашмак † 1. ўчакшмоқ, атайлаб терс иш қилмоқ; 2. тегишмоқ, ҳазиллашмоқ; тегажаклик қилмоқ; мом бълэн пайэ ежашэсэн, дэныц полмасам, уйдалъгъисамъ (*Ург, 1*); ежашма, дэсэ, роит ежашэсэн (*Ург, 10*). қыйа ежаштп, сыйъсын пайына варадъ (*Х — асп, 10*).

езуу *Гурл, 2, 3*. лабиниг икки чеккаси.

ейав *Хив, Хиқ, Шат*. эгов. ейаллэмек *Хив, Хиқ, Шат*. эговламоқ; қоялақ кургай, ейэвлэйэн кумандъин (*Хив, 1*).

ейалэмек *Ург, Хив, Хиқ*. бировиниг парсашига эга бўлмоқ, ўзиники қилиб олмоқ.

ейалламек *Ург, Хив*. = айэрлэмек.

ейар I. *Ург, Хив, Хиқ, Х — асп*. агар; ейар шу Мамыт пашша йеша бър иккь йыл пашша поса, йүз мыц гарянахана бэръин дэнтъ (*Хиқ, 3*).

ейар II. = эгар.

ейармак *Ург, Хив, Хиқ*. эргашмоқ; ейартърмак — эргаштърмоқ; қараса бър тоуқ бър тода жүжкэнь епартъръб йүрийэн экэн (*Хив, 4*).

ейпан *Ург, Хив, Хиқ, Х — асп*. 1. айван; 2. қовилъ: сызъ ейпан бълэн ейпан эмасъ, ортасында чинъ перпан эмасъ (*Хиқ, 1*).

ейл *Ург, Хив, Хиқ, Х — асп*. яхиш, эгу; *еилькэ* — яхшилик, эгиллик; балашъ ейлькэнь гөр (*Хиқ, 11*).

ейшмак *Ург, Хив, Хиқ*. шиймоқ; ешгыриъ эмжакъ ейш геттъ (*Хив, 1*).

ейшн *Ург, Хив, Хиқ, Х — кпр*. елка; кифт; ейшнь учъп дуръптъ (*Х — кпр, 1*).

ейшрмак *Хив, 1*. = айшрмак.

ейшрт *Хив, 1* = агърт.

ейшт хайпт: ейшт өткэннен сох хыйнанъ өкчэнэ ур (*Ург, 1*).

ейлэмек *Хив, Шат*. = айлэмек.

ейлэнмак *Хив, Шат*. = айлэнмак.

еймак *Ург, Хив, Хиқ, Х — асп*.

эгмоқ: душмана баш ейма (*Ург, 1*).

ейран *Ург, Хив, Хиқ*. айрон; қатықла алдым-да, қаймақла йедым, ейранъ қалганда сызъкъ дэдым (*Ург, 10*).

ейр *Хив, Шат*. = айр.

екъ *Гурл, Минг, Я* — бэр. икки: бърдэн екъ жахшъ, екьдэн уч жахшъ (*Гурл, 6*).

екмак етакламоқ; ешэкинъ екьб гетайатърранда, огръ геччынъ алын қаладъ (*Хиқ, 3*).

ел халк, ал; елдаш чикъ кетгэн адамам адам болама (*Ург, 13*).

елат I. маҳалла; 2. маҳалла аҳолиси: бу йердын елатына гүжъ дэйдэк-аллар (*Бирун, 1*).

елэса *Хиқ, 9*. = алэса.

елаштърмак *Гурл, Я* — бэр — = элаштърмак.

елгээр *Хив, Хиқ*. элак. елгээрэ вараганъ элль агыс сөзь ва: (*Хиқ, 10*).

еламак *Гурл, Я* — бэр. зорланмоқ; зор-тапалло қилмоқ; еламек — элишмоқ; көп елэшэвүрмэ (*Гурл, 1*).

енэ *Гурл, Минг, Я* — бэр. = энэ.

енишэмек гав талашмоқ; ўчакшмоқ; сэнън вьлэн енишэшьб отъръл энэклоръм чүштъ (*Х — асп, 1*).

епкън *Ург, Хив, Хиқ, Х — асп*. шабада, енгил шамол; пай, шу вахла дъмыкыта, ҳеш йердон келатаған епкън йога (*Ург, 5*).

ерък *Гурл, Минг, Я* — бэр. = арьк. ертэн † эртага; бүгүнгъ иштъ ертэн қойма (*Гурл, 1*). ертэньсэ эртасыга: ертэньсэ гүнь пашшаъ элдына варън, „қыйзынъ барэсэн“ дэнтъ эпэндъ (*Ург, 3*).

еш *Ург, Хив, Хиқ, Х — асп*. 1. қариндош-уруғ, хетп-ақрабо; достърханын элдында долъ болгый йар-йар, қайы ешын элдында чо-ръ волғын йар-йар (*Ург, 1*). 2. йүлдош (бола кетидан тушадиган нарча гүшт).

ешәк *Хив, 1.* эшак еми.
ешәпләмәк *Ург, Хив.* касалланмоқ, баданга майда яра тошмоқ.
ешәрмәк *Ург, Хив, Хнқ.* кавламоқ, титмоқ: кышь қолъ вълән от ешәрмә (*Хив, 1*).
ешкәнтмәк *Гурл, Я — бэр.* — ешәнләмәк.

ешмәк *Ург, Хив.* 1. эшмоқ; 2. эшкәк урмоқ, эшкәк урнб сузмоқ.
ер *Ург, Хив, Хнқ, Ҳ — асп.* эрта (рано): гүн горәмән дасән ер түр (*Хив, 1*). ер волмаған геч волмас, геч волмаған геч волмас (*Ург, 1*).

Ж

жавзән 1. *Гурл, Манг, Я — бэр.* = жағазәк. II. *Гурл, 3.* болаларга чпқадиган яра.

жавпәзәк *Гурл, 3.* жувонмарг (сүкиш).

жағазәк *Ург, Хив, Хнқ, Ҳ — асп.* чапазак, тез пипшар қопшыпъ жағазәк эрькь льшыты (*Хив, 1*).

жағырды жаа-жуа, жазллан (книгани ёққа гүшт ташлаганда чпқадиган овоз): нә, оқятвь тейып алдырдымъ, жағырдысь өйә гырды? (*Хив, 1*).

жажақламақ *Гурл, 3.* = жажақламақ.

жажақламақ *Ург, Хив, Хнқ, Ҳ — асп.* гийбат қымоқ, ёмонламоқ; жажақламасән дәннн атып, гүпн батмьды сәннн (*Ҳ — асп, 5*).

жажақ — жажақ *Ург, Хив, Хнқ, Ҳ — асп.* гийбат, ёмонлаш.

жазайъл *Шат, 4.* = жазайър.

жазайър *Хнқ, Ҳ — асп.* I. милтнқпинг бир түрн (әски); 2. ҫткир, кескир; 3. куйды-пишан, жопу дилн билән иш қилладиган (олам).

жаза-паза чаққон, әпчил: жазапаза иш әтәдә ну (*Ҳ — асп, 5*).

жай + блино, ун: рейс бунам жай салыты қаладей, ыскалатчы йеб йатпыты бәладәй (*Хнқ, 1*).

жақыйқа *Хив, 4* = чақыйқа.

жақыр-жуқур *Ург, Хив, Хнқ, Ҳ — асп.* шақир-шуқур: дүпыйкь шамалда тутиш шәхәс жақыр-жуқур әтып сьнды-койды (*Хнқ, 1*).

жақрамақ *Ург, Хив, Шат.* қақшамоқ: гетей бъявльдыши жақырдыпнәрмә! (*Хив, 4*).

жалатай + шӯх, хулиган; бойнъма асқанъм үч хатар тәшнә, йә:р қарасъ

гөръмьды, жап йәшнә, хәр бир жалатайла нолъм тосадъ, арасьнда мәнш йә:рмь босадъ (*Ург, 1*): ухы маазалъмъ, мән маазалъмъ, жалатай жорана хат йазалъмъ? (*Хив, 1*).

жаммап *Ург, Хив, Хнқ, Ҳ — асп.* шолча, сочбог түкнйдиган уста.

жанықмақ *Ург, Хив, Хнқ, Ҳ — асп.* жоп куйдырмоқ, куйиб-пинмоқ, ҫлиб-тырилоқ: пә: жапъқавәрәсән, иш оса бьтәр-да: (*Ург, 1*).

жанъ-тъйнь *Ург, Хив, Ҳ — кпр.* жони-чили: жанъ-тъйнь вълән ишлиды, хожайаз дәнәпн (*Ҳ — кпр, 8*).

жаңырдатмақ *Ург, Хив, Хнқ, Ҳ — асп.* шақирдатмоқ: дарвазанъ жаньирдатты иләд, паз айна ақ шөлкәдәк гыйәд, бьр жанъна пулча қыйзъ севәд, айгьсн, ахыр, кьмнь йахшь гөрәдъ (*Ург, 1*).

жаппа ёппасига, ҳаммаси: адамлар жаппа жабырьльп, пахта тервалтър (*Манг, 2*).

жаран *Ург, Хив.* 1. акспасало, овозиниң тескари қайгыши; 2. жаранг.

жаргы *Манг, 3* = йаргы.

жарқ + гарч (әтик, туфлидан чпқадиган овоз).

жарқ-жарқ *Ург, Хив.* шартта-шартта (гапирмоқ): бу пә: бу, әнә дпзә, ата дпзәнъ гөрмәнмьсән. жарқ-жарқ әтып сөлльйвәрәсән (*Хив, 1*).

жарқылдамақ гарчилламоқ: узин узин шәрчаләнъ гәдькь, саллапғанда жарқылдыды эдькь (*Ҳ — асп, 1*).

жарламақ *Ург, Хив, Хнқ, Ҳ — асп.* қаттиқ қичқирмоқ: пәвәлә, мьпча жарльйсән (*Ург, 1*).

жар-жар жар; ~ әтмәк — жар солмоқ (*Хив, 3*).

жартъ ярим: жахшъ пыйэг жартъ мал (*Гурл. 4*).

жәван *Гурл. 3*. хотин-қизлар безаги (исирганинг күйи қисми — япроги).

жәллә *Гурл. Я—бэр*. тузоқ, қил тузоқ (уч түрт метр оралиқда икки қозық қоқиб, 15-20 та қил тузоқни шу оралиққа ўриатадиган тузоқлар системаси).

жәнәзә *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп*. кучсиа, ориқ, заиф: бала дым жәнәзә вольб еств (*Хив, 1*).

жәнт *Гурл. 5*. = жынт.

жән *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп*. дардирак (варрак учганда овоз берадиган якан дирдирак) бынә зәткән жәнә пьчлыксы? (*Ург. 1*).

жәпсәр йул еки сувиниң туташган жойи: бэр койан тутыб алвәдәм айка салмапъ жәпсәришән...рейслә еп кетъ (*Шот, 3*).

жәҳәк *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп*. 1. ज्याк; 2. тирпоқиниң эт билән бириккан жойи; 3. күз тевараги.

жәҳър *Хив, 1*. зикр; жәҳърчә — зикрга тушувчи.

жәҳл *Ург, Хив, Хнқ*. қиңғирлик; ўз сүзлилик: мәнъ вьлен жәҳл атынмә, доғръ гәпә дур (*Ург, 1*).

жәк *Ург, 3*. = жәҳәк.

жәжәк *Хив, 1*. ёш болалар ўйинчоғи; 2. болалар дўллисига тақиллаган муңоқ, каҳраб.

жәкән *Манг, 2*. = йекән.

жәнә *Манг, 4*. еңгча, кичик еңгча.

жәк *Манг, 2*. = йек.

жәпә *Ург, Хив*. тери қирадиган асбоб (тедлақдўзлар асбоби).

жәбьрдәмәк *Гурл, 2*. — жүмбьрдәмәк.

жыгь-жыгь *Ург, Хив, 1*. хеч, асло; йоқ-йоқ; жыгь-жыгь тәбә әтәм, худайым, гүнайымнән өт, дөпъ нәпс (*Ург, 1*); 2. ҳай-ҳай: жыгь-жыгь, бу сөзиннән қайт (*Ург, 1*).

жыгьлдәк + ёввойн жийда (дарахти тиконли, япроги майда бўлади).~дүзгь — хотин-қизлар безаги (олтинсимга асл тошлар тақилган маржон)...

жыжык *Х—асп, 1*. сурнайча, ҳуштак.

жыйн *Ург, Хив, Хнқ. Х—асп* жиш, ажина.

жыл *Ург, Хив, Хнқ* ~ йаймақ — хамир еймоқ (сомса, чучнарага жоқа қилиб ёйилган хамир): азам быләи ҳашарчә хатълла гәльб, ег чапъшмақа, хамир әтиб, жыл йаймақа қарадъла (*Ург, 1*) ~ ашь — хамир ош.

жылжәймәк *Қ—кпр, 8*. = жьр-жәймәк.

жыльл + жиниш, ақлсиа, шух: салам бәрсәм, гүльб элык олади сәнәдей жыльлэй дәрдым барад (*Хнқ, 8*). сән жыльл волдинмъ, әшәкнәм оқьтн боламъ, дөпъ пашна (*Шот, 2*). жыльсумақ жинишимоң; (*Хив, 1*, ~ сүмәр — жинишимоң (*Х—асп 7*).

жымь + зәма, серган, эзиб-элаб гапирувчи;

жынавьт тўқайда ўсадиган дарахт.

жыняз *Гурл, 3*. = жәнәзә.

жыдъйн жиндай, олгина.

жынкә *Х—асп, 1*. пакана, калта (одам).

жынақдей жиндай, олгина: муңям бәрәқой эльдейдәп жынақдейвь (*Хнқ, 1*).

жынт *Ург, Хив, Хнқ. 1*. жыл-муқова; 2. маҳкам, қаттик: сәгырьч-йльпвь жынт әтйб бағлансан, сьра йаадыравәрмәдъм (*Ург, 1*).

жынтләмәк *Ург, Хив, Хнқ. 1*. жылд қилмоқ; 2. чапдиб боғламоқ.

жынкьлдәмәк *Ург, Хив, Хнқ*. маҳмадоналик қилмоқ, ўзини кўрсатиш учун ҳа деб гапиравермоқ.

жыньлә + жингалак (соч).

жыньлдәмәк *Ург, Хив, Хнқ*. жингирламоқ (кўнипроқ).

жьржәймәк *Ург, Хив, Хнқ*. тир-жаймоқ: ҳа, жьржәймәк қағыйсан, (*Ург, 1*). нәйә сән пышкән кәлләдей жьржәйпәрәсән? (*Хнқ, 1*).

жырьм *Ург, Хив*. камчиллик, нуқсон: безаранын тыккән элькьндә жырьм йоқ экән, бьр йьл олдъ, мўлк әтмьдъ (*Ург, 3*). жырьмьл камчилги бор: ишын жырьмьл дөп айтқанпъ баштә балада (*Хив, 1*).

жыртәк *Бст, 3*. тортинчок, уятчан.

жыббық *Ург, Хив, Хнқ*. шллик, кўзидан суя оқадиган (одам); кўзини

очиб туролмайдиган: үзъ бър жѣб-бык, дагдагаст дагдан ашадь (Хив, 1).

жѣга Хив, 1. сыйрак учрайдиган тулар деган кушнингъ пати (қадимги вақта хон ва беклар бош кийимларига тақар эдилар).

жѣгавул Ург, Хив. ов кушнингъ буйнига тақилладиган ип.

жѣгам-бѣгам Ург, Хив, Хнқ. дод-фарёд; ~ бұлмоқ — дод-фарёд солмоқ.

жѣгам-пѣган Гурл, 3 = жѣгам-бѣгам.

жѣгыржық Ург, Хив. қўйларнингъ буйнига ип боғлаганда, бўғилмасии учуи қўйиладиган ёғоч.

жыгълм Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. шағал, майда тош: бугдайнь жыгълмънь йелъп ташадьм Х — асп, 1).

жѣграма Гурл, 3 = жоқрама.

жѣззык Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. жизза; жѣззѣқына деймәк — аччигини келтирмоқ: сәнь нә; жѣззѣқына? дейәд, сана бър нәссә дәдъммъ йа. (Ург, 1).

жѣйѣрчық Гурл, 3 = жѣйѣржык.

жыйқ Ург, Хив, Я — ар. Чигитни пахтадан айырадыган асбоб (эски). ~ чықламақ — пахтадан чигитдан айырмақ.

жѣлавдар + от тутар (Илгари хон, беклар махсус жиловдор — от етаклаб юрадиган киши сақлар эдилар).

жѣйрълмақ Гурл, Я — бэр. чийрилмоқ, жирттаки отмоқ; сенинәм толғагыш тутге керәк, жѣйрълмага қарадык? (Гурл, 1).

жѣлаланмақ Ург, Хив. липпаламоқ, ярқирамоқ; йыгьрмәләнчъ чьра дьм жѣлаланъб йанадәкән (Хив, 1).

жѣламламақ Ург, Хив, Хнқ, Х — кпр. йиртмоқ; поря-поря қилмоқ.

жѣлам-жѣлам Ург, Хив, Қ — кпр. парча-парча, чил-поря: жумйаз бьрәв вьлән урьшқаммь, нә гөйиқиләр жѣлам-жѣлам болъпть? (Қ — кпр, 3).

жѣлам-жулам Хнқ, 1 = жѣлам-жѣлам

жынқыльдъ Ург, Хив, Шот. га-жир-ружур: пу ешькнь жынқыльдъсъ құрғай (Шот, 3).

жынырав Ург, Хив. қўнғироқча (қушларнингъ буйнига тақилладиган тури).

жыңырдавық Ург, Хив. шикилдоқ (болалар ўйинчоғи).

жыппық Гурл, 3 = жѣббық. жьр низо, жанжал: жьрсъз йурәллә, койсан бу ишъннь (Хнқ, 11). жьрдъ қой, балам (Гурл, 3).

жър-жър Ург, Хнқ, Х — асп. жанжалчи, урушқок: йапара адамла шунъгий жър-жър поладәкән (Хнқ, 1).

жърчъ Хив, 1 = жър-жър.

жовъз Мнғ, 2. ёвуз, аблах. жовурламақ Ург, Хив. жовдирамоқ: гөзъз жовурлап дурьпть (Хив, 1). жог 1. чўг; 2. = жүжәмбър.

жоққы чўккн; ~ әдык — пошнаси баланд этик: әпәнъз сьзә жоққы әдык әппәръпмь? (Ург, 1).

жоқрама Ург, Хив. иссиқ, қайнаган: базара барвөдм, жоқрамадан тас мейнъм чьқыйн дәдъ (Хив, 1).

жолдърама Ург, Хив. термилиш; жовдираш; емак керәк бьрдын палав, жолдърама жапъм палав (Ург, 1);

жолдърамақ Ург, Хив, Хнқ. жовдирамоқ: сәм балан хешнәссәпә кьз-мъйман, гөйәндә жолдърар гөзләрн сәнь (Ург, 3).

жорап + пайпоқ, носки. жота Мнғ, 1. фигура, "дора", гавда.

жөжжык Я — бэр. 3 = жөжжк. жөжж Ург, Хив, Хнқ, 1. ёш болани эркалаб номлаш; жөжжи; жөжж бала әкән (Хив, 1) 2. ёш йигит, ўспирин: жөжж бала сәлләшмьидъ қар әтп... (Ург, 8).

жөррәлдәмәк Гурл, Я — бэр. ширилламоқ; жылдирамоқ.

жувә Ург, Хив. туянингъ буйни ва тиззәсида ўсадыган юнг (олатда нор туяларда бўлади).

жуқа юпқа: ахшам бьр танъшнькындә йатвидьк жайль дум жуқа саппердъ, арқам аврън қапть (Манғ, 4).

жумьртқа Мнғ, 2 = йъмыртқа. жүббә Ург, Хив, Хнқ. болаларнингъ пахталик чопони (қўйлак шаклида бўлади). аралъла кәдийә жүббә гьйзбь урьшадәкәлдә, (Хив, 1).

жүвән Хнқ, 2. = жүйән.

жувдә Ург, Хиш, болта жувдәсь — болтанинг сол урнатадиган томони, бүртиб чиқиб турган жойи.

жүгән Ург, 14. = жүйән.
жүгәрә Гурл, Минг, Я — бэр. жүхори, оқ жүхори.

жүгүр Ург, Хив, Хиң, Я — ар. ёғоқ майдаси, зирапча. аяқымнғ ту:тн жүгүрә йардә (Я — ар, 3).

жүжә Ург, Хив, жүжа.
жүжәк Хиң, 1. = жүжә.
жүжәк Ург, Хив, Хиң, Х — асп. 1. толниг куртак чиқарган новдаси, баргақ; 2. еш тол.

жүйән Ург, Хив, Хиң, Я — ар. Қ — кпр. оқ жүхори, күкөн жүхори: бәзә жүйәлләй ейсам отапәрдык (Я — ар, 4). жүйәннә башында мәдәлә пота... (Қ — кпр, 1).

жүйәрә Х — асп, 15. = жүгәрә.
жүйдә Х — асп, 1. = жүвдә.
жүймәк Минг, 3. йүк қилмоқ, махәв этмоқ

жүк-жүк Ург, Хив, Қ — кпр. 1. әтмәк — чийилламоқ, чирилламоқ; жүжәлә жүк-жүк әтб йүйьрынәдә (Қ — кпр, 1). сьчан жүк-жүк әтб и:ннә гьрьб геттә (Хив, 1).

жүкьрдәшмәк Ург, Хив, Хиң.
1. чиркиллашмоқ (қушлар ҳақида);
2. суҳбатлашмоқ, ширин суҳбат курмоқ: балала жүкьрдәшбә ойнаб оть-

рпәтлә (Ург, 1). жүжәлә нәзлә, жүкьрдәшәвәрәдлә, дәлә вәрмәднмә йа? (Хиң, 1).

жүкьрдә Ург, Хив. чуғир-чуғир, чурук-чурук.

жүл Х — асп. = жьл.
жүллә Ург, Хив. болалар үйини (юмалоқ қилиб йүнилган ёғочни тәғқ билан уриб үйнайдилар).

жүбьрдәмак Ург, Хив, Хиң. жи-мирламоқ: етмә жүбьрдәдә (Ург, 1): этмә жимирлади.

жүндьк Ург, Хив, Хиң, Х — асп. Я — ар. жүмрак: самавариң жүндьк-ләрә чойннан, мән айнантн тә-вьлчәнә бойннан... (Я — ар, 2). 2. тум-шук: жүндькьннә узатә вәрмә (Хив, 1). жүп жуфт, күш; жүпәтәк — вәс-са, токи: мүбарәкәлә вәсьн әткән тойныз, жүпәтәккә кешк-ейван ойыыз... (Хив, 1).

жүпәк Хив, 1. оташкурак шақ-лидаги заргарлар асбоби.

жүррә Ург, Хив, Хиң, Қ — кпр. табиий суратда үсмәй қолган (ҳан-вон, одам); орнқ, занф: артық бува ағыр ишнә теньдә жүррә воған (Қ — кпр, 1).

жүк Ург, Хив, Хиң. жүк мәнькә (Хив, 1) — айб мендә, бүйнимга ола-ман.

3

зәбьйи Гурл, 1. ~ чьқармақ — бон-лямоқ, қойил қилмоқ.

завала Ург, Хив, Хиң, Я — ар. завала: дүнькьннәп қараған, завала-сән санаған, қайьннастнә бьр салам (Ург, 3).

завләм Ург, Хив, Хиң, Х — асп. 1. Хомитга боғланадиган ип; 2. гуноҳ-қорлар бүйнига уриладиган тахта (эски).

загама Гурл, Минг, Я — бэр, Қипч. кепчик.

заман Ург, Хив, Хиң, Х — асп. пайт, пақт: бир заман, бир наст, бир оз: бьр заман дур, мән мәктәпә гьрьп чьқаман (Ург, 1); бьй заман отьрсаныз-а (Хиң, 11).

замарық Гурл, Минг, Я — бэр. кү-зикори.

замат Гурл, Минг, Я — бэр, Я — ар. пайт, замон: шу замат пашшалтн воңа ьшқә кетәдә (Минг, 1); мулла дошнә узатқан замат бува алып, индәмьйи дураворәдә (Я — ар, 3).

зарт Ург, Хив. ~ әтмәк — жарт әтмоқ; шув әтмоқ: йүрәкьм зарт әттә (Ург, 1).

зартан тездә, тезлик билан: зар-тан барьб гә (Х — асп, 1).

зәләл зарар: йахшә адам әдә, ху-дәргән дәйьм, йәчкьмә зәләл-зә: мәтә йоқ әдә (Ург, 1).

зәми:н Ург, 2. буйнтуруқниг икки томонидаги ёғоқ (ҳүкизиниг

бүйин шу ёгочлар орасига олинди).
зэммэт *Ург, Хив, Хнқ.* 1. захмат;
2. ~ учмақ — кайф учмоқ, хайратла
қолмоқ: қапъдан гьрийәннэн зэммәтәм
ушть, төрдә бър паризат бешькнн
кушть (*Хив, 1*).

зәнъ + I. 1. нарвоп. шоти: ақ ей-
вани кьм қойынтъ зәнънъ, йалганчъда
кьм таптытъ дәнъпъ... (*Хнқ, 1*). зәнънъ
ди: шына бьй-бьйдеп чькәдъла (*Хнқ, 3*).
2. аравашиг олд қисмига қўйиладиган
тахта:

зәнъ + II. узанги:

зәрүв *Ург, Хив, Хнқ.* зарур; мух-
тож: пьла зәрүв волъб дуръпмыс
(*Ург, 10*).

зәрҳал *Гурл, 1.* дарҳол, теа.
зәрүл зарур: зарула зәрүл, кнр-
кәшә нә зәрүл (*Я — ар, 2*).

зәтмәк *Ург, Хнқ.* тузатмоқ; кур-
моқ, ясмақ: идарада от хараз зәтпъ-
тълә (*Хнқ, 1*); хәр қасъсь бьрдән
арва зәтпътълә (*Ург, 12*).

зейкәш *Хив, 1* = зьйкәш.

зер-завьл *Ург, Хив.* шумтака, зум-
таша: хә зер-завьлла, берә гельицә
(*Ург, 10*).

зер-завьл *Гурл, 3* = зер-завьл.
зьбьрьм теа, дарҳол: тәшкәсьнъ
зьбьрьм сапаб бәрдым (*Хив, 1*).

зьгьрьк қуймиц; думгаза.

зьйкәш + зовур.

зьнжьр заңжир: бьзнъ өйнъ арқас-
сында бьр ди: в эңжьр, йар-йар, гәли:н
бьнъм соратпътълә алтын зьнжьр, йар-
йар (*Ург, 1*); зьнжьрль — заңжир, бер-
к: ку:ла йаңда бьр багым ба:эн-
жьрль, қачам барсам, дарваазә зьн-
жьрль (*Ург, 3*).

зьрәй *Ург, Хив.* зирак, исиргә:
үчәкә чькәдәдъм зьрәйпъ аспн, бьр
бала гәлийәтър бугәдийнъ басьп (*Хив, 4*).

зьбьрдамақ гизнлламоқ, тез юр-
моқ: йүрь, элдымә чүш. зьбьрдап
(*Ург, 1*).

зьйа упол: дәнә зьйа волмасьн
(*Ург, 10*).

зьйаламақ зос қилмоқ: дьйьрмә-
нә гора салмақ айалап, йахшынъ
йамана бәрман зьйалап... (*Хнқ, 3*).

зьқ *Гурл, 3* = зьн.

зьл жуда, гоят; тим (қора): шора
буламәсэн, атын зьл қара, шора бол-
саң, хәммәйә бьрдей қара (*Шот, 2*).

зьлал күк әкин; сабзавот: ма:лайъ
қара, зьлал йа:на су: ачъпадъ, ухлап
қалъб йарьм йектәр йернъ сува әд-
рьптъ (*Хнқ, 4*).

зьрқ *Ург, Хив.* пирт (яра): гөз-
зынә зьрқ чьққай (*Хив, 1*).

зьрт *Гурл, 1* = зьрқ

зынлавық ари: зыңлавық зың-зын-
лап хьшнәрсә чүшьәнтәрә вьлмәптә
(*Бгт, 2*).

зын *Ург, Хив.* иггичка па узун
бүйли (одам, хайвоп).

зынмақ + I. улоқтирмоқ: сәнәм
төрә өт дәп, ятнъ ичәна зыньб, үзъм
өйә геттъм (*Хив, 5*); 2. отилмоқ, тез
чопмоқ: зыньб бар (*Хив, 1*); аяа-
қыннъ эльцә алъб зық (*Ург, 1*). 3. ўз-
моқ: атым сәнъкыннән зыньб геттә
(*Хив, 1*).

зордан + зүрга, базўр:

зәтмәк *Хив, 4.* зәтмәк.

зүлпъчълла *Ург, Хив, Хнқ, 4* — асп.
хотип-қизларшиг соңига осадиган
бсааги.

зүрйат + авлод, насл: қапъдан
гьрийәннән зэммәтәм ушть, төрдә
бьр паризат бешькнн кушть, бу
кьмнъ зүрйатъ, бу кьмнъ бахть,
әкә, педәән алдың бу тәр гунчанъ
(*Хив, 1*).

Иби: ийе, ажаб: иби; жай бәрйәнә
жам бәр дейәндыңн, бьр заман дәмь-
нъ алыйн ахыр (*Ург, 1*); иби:, ата,
сьс маца тьла вардынъзмъ, дәптъ
балъс (*Хив, 4*).

ивьрль-чьвьрль *Гурл, Миг,*
Я — бар. = ивьрль-чьвьрль.

ивьрль-чьвьрль *Ург, Хив, Хнқ.*
уй-жойли, бола-чақали: тойда хадъйм
гәли:м бьлән гьйәвә, ивьрль-чьвьрль
волгьйсыс, дәп патъйа ләрдь (*Ург, 1*).

игьльк *Гурл, Миг, Я — бар.* =
= егьльк.

игъмэк Ург, Хив, Хнқ. 1. иймоқ; сыгырты эмжәкә игъб гетты (Хив, 1). 2. сахийлик қилмоқ, кутлмағанда қўли очиклик қилмоқ: па, игъб гетты-ав, сәи (Ург, 1).

игърт Гурл, З. = эгърт I, II. идърль Ург, Хив. тәртибли, тузук-кипа: гәзә гөрһәрль, идърль бърмш әтүбимь сәи үзын сьра (Хив, 1). ижжан Ур, Хив, Хнқ, Х — асп. хийма (гүшт қиймаси).

ий Ург, Хив, Хнқ. дард, тұлгоқ: ий тутты (Хив, 1).

ийә I. Гурл, Минг, Я — бэр. — әйә. ийә II. Ург, Хнқ. ука, шик: ийәцинь бахчага ивордымь (Ург, 1); йахшы-йахшы дүшлә гөргый, ивәсьнә кушла гьргый, агачлада куш ивәсь, йепәм болгый үч ийәсь, әллә-хү-үй, әллә (Ург, 1).

ийәрләмәк Гурл, Минг, Я — бэр. = әйәрләмәк.

ийәртмәк Гурл, Минг, Я — бэр. эргаштирмоқ: ана бағалань ийәртти, пахта термәкә кесты (Я — бэр, 3).

ийжан Гурл, Я — бэр. = ижжан. ийк Ург, Хив, Хнқ, Х — асп, Гурл. дуг(пн йигирадиган дуг)ийкым долдә, чархым сейрый алмадә, сәи гетдәл рәиць рәийым қалмадә (Ург, 1).

ийын Ург, Гурл, Я — бэр. елка: сьргәсь ийнынә тушьп тувьлтә (Гурл, 3).

ийьрмәк Ург, Гурл, Я — бэр. йигирмоқ: сәнахтә ийьрьб болдыма? (Гурл, 4). чарх ийьрә, чарх ийьрә хираман, чарх ийьрьп, әпәм йа:па барман... (Ург, 10).

ийкә Гурл, З. — икә.

иймәк I. тарбияламоқ; 2. тиймоқ, жиловламоқ: балань пьттә иймәсән вомьйдә (Гурл 3).

иймәнмәк Х — асп, Хнқ. 1. илшимоқ, умид боғламоқ; 2. ноумид бўлмоқ, шашти қайтоқ.

ийнә Гурл, Я — бэр. = инна.

ийт Минг, Гурл, Қип. ит: бьйдәв-ләттә түйәншы ұстынлә ийт қавьптә (Қпч, 1); ийтчьбьи = итчүгүн.

икә Ург, Хив. әга: ит икәсьп, пьшьк бькәсьпнә данчмьйдә (Хива, 1). икьтап китоб: қашь оғлым, оқы, дәп әлдәнә икьтап қойьптә (Шот, 3).

иләрә Ург, Хив. олдннга, илгарн-га: и:шь, иләрә бассьн (Хива, 1).

иләшмәк Гурл. Я — бэр. улашмоқ: улар қайтып келәтьрьп йолда бай-лықтә иләшәдльәр (Гурл, 1).

илгәк Ург, Хив, Х — асп. 1. тўғ-нағио; 2. Гурл, 1. тугма.

ильк ешик, берк: өйпә ешькә дешанпап илькәкәп. (Хнқ, 12).

ильшьг Ург, Хив, Хнқ. алоқа, муносабат: сәпш ильшькьн көпәкәп (Хнқ, 11).

ильштьрьк + дүлаца.

илпьлдәмәк Я — бэр, 3. ясаимоқ ясапб-тусанмоқ.

имәкләмәк Х — асп, 5. эмакла-моқ.

имрәймәк Гурл, Я — бэр. шумшук; юзсиз (керәк бўлмағанда олдннга келиб ўтирадиган).

имс Хив, Ург, Х — асп. иялос, кўнгил: мән бу и:шә имс қойдъм (Ург, 1); сәи хуца имс қойьб йўрьп-сәи хель (Хив, 1).

ин Гурл, Я — бэр. ин, уя (ер ости-да ясалган уя).

инә Ург, Хив, Х — асп, Хнқ, Я — бэр. мапа, ана: инә, мап көр-мән, дөпть буна (Я — ар, 2); инә, пан йеватъ разьйажан (Я — бэр, 1).

инжьк Хив, I. тирсак суяги.

инжьк-мьнжьк Ург, Хив, Хнқ. майда-чунда, икпр-чикпр.

инмак Ург, Хив, Хнқ. Бгт. чўк-моқ: дн:вал индә (Ург, 1); йаптә кы-рақь индә (Хнқ, 2).

иннә Ург, Хив, Хнқ. игна: иппәм ужъ сьндә дәп, урдың әнәм, йа:р-йар, шдль чькьб бараман, дьндың әпәм, йа:р-йар (Ург, 13). иннәм сьндә - жаснъм дьндә (Хив, 1).

иннь К — кпр. I = иннә.

ирь Минг, Гурл. Я — бэр. = ирь. ирьн Х — асп, I. йиринг.

исан Ург, Хив, Хнқ. хисоб: гәйән-пән кәпър пуллань исаньг алжак воладә (Хив, 4).

исвәнт Хив, Ург, Хнқ, Х — асп. исириг.

искьрт I. Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. бахил, зикпа, хасис: әйәмбардә дьм искьрт, бьрәвә:м бәрмьйдә, өзә:м йемьйдә (Х — асп, 6); 2. Гурл, Минг, Я — бэр. искьрт, ифлос.

исльм *Ург, Хив, Хнқ.* ~ алмак — зүраймоқ, зүриқиб кетмоқ: аяақымдақы йара *исльм алса* ышәтәмән? (*Хнқ, 1*).

истәмәк *Ург, Хив, Х* — *асп.* 1. истәмоқ; 2. соғишмоқ; ҳәкәйтнама йаздым, ештыл йаз, *истәдәм* сызып, кына бақын, йүрәк йақын, нәйә гүлдәрдыыз гөзнь... (*Хива, 1*); өйәмь *истәдәм* (*Х*—*асп.* 1), мән *истәдәм* қара гөзль йә:рәмнь, истайоп йә:рәмнәп хавар гәльпть (*Ург, 3*).

итәләмәк *Ург, Хив, Хнқ, Х* — *асп, К—кпр:* 1. итармоқ, соң әпәндә девалың арған тәрәпынәи *итәләйдә* (*Ург, 1*); сән мәнь *итәләмә* (*Х*—*асп* 1); жорас хунъ дерйә:ға итәләб йәрәдә (*К—кпр* 3);

ит + ит; *итъ* *чақмоқ* — ортиқ қийналмоқ: сәнъ қаръй-қаръй итәм чыкът (*Хнқ, 1*).

итчүгүн *Ург, Хив, Хнқ, Шот, Я* — *ар.* ит пашша.

ичән *Ург, Хив, Хнқ.* ичкари: ича: на чәра йақ (*Ург, 1*).

ичәйә *Ург, Хив, Хнқ, Я* — *ар.* ичак: ичәйәм узьлдә (*Я—ар, 1*) (мақсад ҳосил бұлмади, нафсим койиди). ичәйәм күл волдә (*Хнқ, 11*), (поумид бұлдим, шаштим қайтди).

ичль-ди:шль *Ург, Хив, Хнқ, Х* — *асп.* икки юзли: эпәм ичль-ди:шль көрпа тькдә (*Х—асп, 1*); ~ болмақ — бир-бирига қарама-қарши бұлмоқ.

ичәк *Шот, 3* = үчәк.

иччан *Ург, 4* = ижжан.

ишәрмән кавламоқ; титмоқ: отиъ ишәрәп қой (*Мяғ, 4*). кышьнь қолъ вьлән от ишәрмә (*Хив, 1*).

ишу апа шу: мән ишу вахлада йатарәдъм (*Ург, 13*).

и:ва 1. *Ург, Хив, Хнқ, Х* — *асп.* 1. хұл, нам: ағзә уллъ-әләмәт, и:чъ қызтә қыйнамәт, и:әә гьрып, ку:ръ чъқар, йә мустапа мә:ммәт (топишмоқ: гандир, пон) *Хив, 1*

и:ва 2. *Ург, Хнқ.* уп ин: е: қушлар-е уйин нейда, қуш и:вәсь ағачлада... (*Хнқ, 4*).

иг: *Ург, Хив.* оғриқ: аяақы ағрған заман шә:рдәйә топрақнь сүртсән, игги тарпа дьнадә (*Ург, 1*).

идә *Хив, Ург, Хнқ, Х* — *асп.* жийда азам бьләп чыхтәм идә хатарә, авазьмнь қошбә айттәм ду:тара, (*Ург, 3*). ҳовуз бойнда идә, идәнь гүль мейдә, ҳәмменъ йә:рә өйдә, бьзын дәлвәдол недә? (*Хив, 6*).

из *Ург, Хив, Хнқ, Х* — *асп.* из: изьмнәи гәл (*Ург, 1*). и:з басар: ўрип басар: атасьнь из басаръ воладә (*Х—асп, 1*); изчъ—изчи, сиғчи. ин: қушларнинг улси: бьзләнь ейваңда қумръ ин: әттә (*Хива, 4*).

иръ *Ург, Хив, Хнқ, Х* — *асп.* йирик.

ис *Ург, Хив, Хнқ, Х* — *асп.* ис: ҳид.

ич *Ург, Хив.* ич.

иш *Ург, Хив, Хнқ, Х* — *асп.* иш: бър намәртә чүссә ишьн, ағзьнда қалмас бър ди:шьн (*Х—асп, 1*)

Ъ

ъбрық *Ург, Хив.* кичшк сонол кумғон.

ъғьзмақ *Гурл, Я* — *бәр.* оқизмоқ: йаққа түшмә, ығъзәп кетәдә (*Гурл, 3*).

ъзғар нам, зах: жора ахыр, таза жай салмаса волмъйдә, ҳәммә йернь ызғар алыб гетпть (*Хнқ, 1*).

ъзлавтқ *Берун, 1.* ариинг бир тури.

ъйа 1. *Гурл, Я* — *бәр.* уя: гүжүмдәгъ чъмчъқтын ыйасьнә көрмәгә чъқсам, бърәм баласъ йоғакән (*Гурл, 3*).

ъйа 2. *Қип, 1.* иши, ука.

ълай *Манг, Гурл.* лон: үкәк ылай-ға батпть (*Гурл, 6*).

ълаққа *Манг, Гурл.* лаққа. (балик).

ълаш 1. ўлакса; гавда; 2. уйим, тўда: ~ етмәк— уйиб кўймоқ; кавуинъ ылаш етп қойдъм (*Манг, 2*).

ълғар *Я* — *бәр 13.* = улғар.

ълықмақ *Ург, Хив, Хнқ, Х* — *асп.* әргашмоқ, даррөв вунъ гәппьнә ыльқыб геттә (*Ург, 2*).

ълъм бир зум, секунд: ахшамъ
былап бър ълъм ухлатмъйн кара
баръмнъ қап этъп чыхтъ (*Ург, 8*).

ъмық *Ург, Хив, Хнқ, Х — асп.*

дим: ҳова *ъмық* — ҳаво дим (*Хив, 1*).

ънаиmaq + ишонмоқ: бърә зһанъб,
иккәдәп қалдым (*Ург, 1*).

ънжырмақ *Ург, Хив.* ранжитмоқ,
хафа қилмоқ: бърәпләрә қаш қақа-
сап, *ънжырма*, қурванъц польъип
(*Ург, 8*); ешыктан гъятър үчысь бър-
дъйн, бьзнь йа:р ортада ачълаған гүл-
дъйн. йа:нъида жорась хызматқар
қулдъип, жан жорась, бег йа:ръмнъ
ънжырма (*Ург, 1*).

ънопч + ишонч.

ънраиmaq *Гурл, Я — бэр.* = ыгран-
maq.

ърамақ *Ург, Хив, Хнқ, Х — асп.*

1. чайқатмоқ, иргатмоқ; башшъмпъ-
ърадым (*Ург, 1*) — бошимни иргәтдим.

2. тебратмоқ: бешъкнъъъраб дур
(*Хив, 1*).

ърас *Манг, Гурл*: рост, тўғри.

ърын *Гурл, 3*. йириг.

ърқызмақ *Хнқ, 1*. сирқитмоқ.

ътъзға бадфетъл; ишжик (узоқ вақт
касәлланъп нәтижәсида озған, ҳәл-
сизланған киши); кәсәл волгаллъ
дъмътъзға болдъ-қойдъ (*К — кпр, 6*).

ъсқамоқ *Хив, 1*. ҳидламоқ. (и:скә-
моқ — *Гурл, 2, 3*).

ъсқат *Хив, Ург*: ъсқатънъ бәр
(ўлғандан кейини қолған кийимлари-
ни бәр).

ъсқърт *Х — асп, 1*. = искърт.

ъссь + иссиқ: йазда ъссь гүпләдә
хузвнъ бойнда отърсап (*Ург, 8*).

ъссьламақ + 1. иссиқламақ; 2. исит-
маламоқ: ахшамъ ылап бала *ъс-
сьлап* чыхтъ (*Ург, 1*).

ъссьлыкъ 1. иссиқлик; 2. (эски)
иссиқ-совуқ (*Хив, 1*); *Гурл, 3*. бадан-
га тошадиган мейда яра.

ъчан *Хив, 4* — ичан: әмәкьмъ *ъчанда*
қулакы дъшаида: (тонншмоқ: қаш —
харн).

ъчқыр *Ург, Хив, Хнқ, Х — асп.*
иштопбоғ.

ъччан *Ург, 2*. = ижжан.

ъшърық ёғду; ёруг: узақтап чъранъ
ъшъръғы гөръивътъ, (*Швт, 1*).

ъшқымақ *Хив, Швт, К — кпр.*
1. ишқаләмоқ: вушъ таш мьнәп иш-
қсап ағарадъ (*К — кпр, 9*).

ъшқа *Гурл, Манг.* ичи тўқ қамиш,
чий қамиш.

ъшхырмақ *Ург, Хив, К — кпр.*
хуштак чалмоқ: *ъшхырма* йамам бо-
ладъ (*Ург, 3*);

ъшхыртмақ ишшқиртърмоқ: рейсь
әтъпъ *ъшхыртәп* әтъп кеттъ.
(*К — кпр, 2*).

Ы

ыгранmaq *Ург, Хив, Хнқ, Х — асп.*
1. ииграмоқ; 2. безоватлаиmaq, тал-
насага тушмоқ; он гүньнән бър
гүньн сағ волғый, хуна:мъ *ыгранъб*
өтъривъсән (*Ург, 1*); 3. ииқилламоқ:
ыгранъб гүньнъ өтъръб йүрптъ
(*Хив, 1*).

ыйқ *Ург, Хив, Хнқ, Х — асп.*

1. сув оқимъ, сувнинг оқиб турған
имони:сел ағазъ дейра, *ыйқына* чүш-
пә-геттъ (*Ург, 1*); гәмә дейрапъ
ыйқы ылап геттъ (*Х — асп, 3*); 2. ис-
сиқ, лоқшн: бә:лъ бър балапъ *ыйқы-
на* ишмәсәкәм болмъйдъ (*Ург, 10*)

(.бәзьи бир болапниг раъинга қара-
масанг ҳам бұзмайди*).

ыйқызмақ *Ург, Хив, Хнқ.* кирғоқ-
дан кўчмоқ, кемани сув ўртасига
олиб кетмоқ: қайықнъ *ыйқыз*
(*Хнқ, 2*).

ыйқчам *Ург, Хив, Хнқ,* ихчам.
ықдын сувнинг тез оқиб турған
ери.

ықдын-дықдын *Ург, Хив.* жула
кўп, тўла, зич, тиқилнич: тойа *ық-
қын-дыққын* ағдам гәльптъ (*Ург, 1*).

ыхх қих (ундов: эшакниш нуқниш,
юришга ундаш).

Й

йабан *Мнғ.* 1. = йаван.

йабъ *Швт.* 4. ишчи от; хашаки от.

йава *Гур.* *Мнғ.* Я — бэр. = йа:ва.

йавақ *Бғт.* 3. — йа:ва.

йаван кишлок, дала, чорбоғ (таҳардан ташқарнда бұлған ер): шерьян-жан, йавана гетжакмысь, эсә бьзләдән салам айтып (*Ург.* 1).

йапах *Ург.* Х — асп. гоҳ вақт, баъзида: мән йапах дағдан отын терьп гәльп сатаман, йавах бьрәвләнь йүкьнь дәптьи хаммаллык этәмәи, дәпть кәлтә адам (*Ург.* 3).

йавва *Ург.* 13. = йа:ва.

йавған *К—кыр.* 6. = йо:ған

йавън *Мнғ.* *Гурл.* Я — бэр. ёгин, ёмгир:йаэ йавънь йанындан, қыш йавънь жанындан (*Гурл.* 6).

йавлык + чевара.

йаврън *Гурл.* Я — бэр. = йағын.

йағ *Гурл.* Я — бэр. жағ; әй, индә не дыйьин, сана айта-айта йағъм тайды (*Гурл.* 1); авъ-йағъ тьмьийды бул балаһ (*Я—бэр.* 3).

йағын *Ург.* *Хив.* *Хнқ.* Х — асп. Я — ар. орқа, ягрин: қара сачьм йағынъмнь қурпъидь, йа:рип гөзъ өз гөзъмә охшъидь (*Ург.* 1); мана қара, алтъллан хәммәсьнь донъмнь и:чыншәи йағынъма дьқып қойз вәрәмәи, дәпть ба:па (*Я—ар.* 2).

йағыш I. *Гурл.* 4. гузар, дәрәдан ұтадпған жой.

йағыш II. *Ург.* *Хив.* *Хнқ.* Х — асп. Я — ар. ёмгир, ёгингарчилик: балала дәрәв турьшла, инә хәзәр йағыш йағжақ волъб дурьпть (*Ург.* 1). айда-йьлда бый базар, хунам йағыш-қар бузар (*Хнқ.* 1). бьзләнь өйь үстә йьпқакәи, қышта дәррөв йағыш этәды (*Я—ар.* 2, 3).

йағламақ + I. ёғламоқ;

йағламақ II. *Хнқ.* Х — асп. йиғламоқ: йағламаған балаға сүт йоқ (*Х—асп.* 1); бьлмәйәнә сөлләйәп хәйьп сөзьм, өлйән үчүн йағлаған хәйьп гөзъм (*Хнқ.* 1, 2).

йағнамақ *Хнқ.* Х — асп. йиғмоқ; йағналмақ — йиғилмоқ: нәссә-қараларыңь йағнап қойсан, долъмъйма (*Х—асп.* 3).

йазғыт *Ург.* *Хив.* *Хнқ.* Х — асп. тақдир, қисмат; йазғытчы — тақдирни айтып берувчи: пашша айтъпты: „йазғытчы вөсан; мәнши қыпъзмнь кьмә йазғыт әттың?“ (*Х—асп.* 5); қаладан қума бахтъм, йазғытәм — қара бахтъм (*Ург.* 1).

йазық *Ург.* *Хив.* *Хнқ.* гуноқ; аға, мәнш пә йазықым ба: эдь? (*Ург.* 1).

йаздрьмақ *Ург.* *Хив.* *Хнқ.* бұшатмоқ, озод қилмоқ: вупъ бый оғл вәрәкәи, шу оғл балыкнь йаздрьп үвәрәды (*Хив.* 5).

йазмақ *Ург.* *Хив.* *Хнқ.* Х — асп. 1. ёзмоқ; 2. ёймоқ: сәп балаға қараб отьр, мән хами:ръмьп йазъб алъин (*Хив.* 1).

йайнамақ *Хнқ.* Х — асп. яйрамоқ: отта қумоң қойдыла, қайнамасън дәдыла, қаррь чала бәрдыла, йайнамакън дәдыла (*Хнқ.* 2).

йақ *Гурл.* *Хнқ.* йүк: бек аға, „мәнш даңдыңызым?“ — дәп сорады әпәндь. „Йақ“, — дәды бек (*Хнқ.* 4) — балаң быйл мәктәпъншәи көштьмә? — йақ (*Гурл.* 1).

йақачар Х — асп. 12. оләпқиң; фартук.

йакыйн *Ург.* *Хив.* *Хнқ.* яқин.

йақть *Гурл.* Я — бэр. ёруғ: кештә чъра йақтьсьнда кытап охтъл отьрьбидьм, режәббай чагърьп қалды (*Я—бэр.* 7).

йала *Гурл.* 3. = йола.

йалаза *Ург.* *Хив.* *Хнқ.* Х — асп. бұшлиқ; очық майдон: сьғырып, баласъ йалазада қалып су:кышпты (*Ург.* 1).

йалама *Ург.* *Хив.* *Хнқ.* Х — асп. бир тур касаллик (хамма пақт яланиб туради, одагта болаларда учрайди): балам йалама волъб, үч гүм болды, азаи бәрәды (*Ург.* 1).

йалғаммақ *Ург.* *Хив.* ёлғонни чин қилиб сўзламоқ: йалғаннь йалған сөлләды (*Хив.* 1).

йалдырамақ *Бғт.* Я — ар. ялтирамоқ: бува қума одып термәкә вәрса, бьр одып тейыды бьннәссә йалдыраб йатқан экән (*Я—ар.* 2).

йалъмсақ *Хив*, *Х* — *асп*, *Хиқ*.
лданбардор; алинчок.

йалън *Гурл*, *Я* — *бэр*. = йалын.

йалын *Ург*, *Хив*, *Х* — *асп*, олов;
аланга: пъчақ йалындыи болды
(*Хив*, 1) (пичоқ жуда үткир бұлди).

йаллашмақ *Ург*, *Хив*, *Хиқ*. кў-
маклашмоқ, жонига ора кирмоқ: йат
йаллашмас, өзиниъкъ қарғамас
(*Хив*, 1).

йалпашмақ *Ург*, *Хив*, *Хиқ*, *Х* — *асп*.
К — *кпр*. агнамоқ, чўзилиб ётмоқ:
хэкэк ағзыннан түшкэн курвақадъин
йалпаша вэрмэ, түр онниппан
(*Х* — *асп*, 15).

йандақ *Ург*, *Хив*, *Хиқ*, *Х* — *асп*.
янтоқ: йат еллэнь бағы пълэн бах-
часъ, өз слыниъ *йандақмча* гөръм-
мэс (*Ург*, 1).

йанташмақ *Ург*, *Хив*, *Хиқ*,
Х — *асп*. ёндашмақ, яқинлашмоқ;
қазана *йанташмақ*, қарасъ йуқар,
йамана *йанташсақ* йарасъ йуқар
(*Хив*, 1)

йан *Хиқ*, 9 = йақ.

йаңа + яңи: йана ашығыкънъ ру-
пак гүллэръ мэнъ сэрсап этъб йүр-
йаны курмый (*Ург*, 2).

йаңағы + ҳалиги: савърйазнъ қоч-
қаръ қочқардап, йаңағынъ гөрсэн,
чәмбәрнах, лийқларъ кэлтэ, қуйру-
қы йерэ дейъб дургән (*Ург*, 7).

йаңалдан *Гурл*, *Я* — *бэр*. яңгидан,
бошқитгил: мейманлар келъи қалды,
липъ көтәръб йаңалдан паллапа қа-
радъм (*Я* — *бэр*, 6); ри:слэр ьдаранъ
йаңалдан құржақ волъп йүрпгьлэр
(*Гурл*, 1).

йаңылмақ *Ург*, *Хив*, *Хиқ*, *Х* — *асп*,
К — *кпр*, *Я* — *ар*. яңглишмоқ, хато
қилмоқ: йанун бахмал тайхам айап
гыйъмьмэн, йаңылъпмап, барар жа:
йъм бьльъмьмэн (*Хив*, 4). йаңылъп,
бацқа темалъ сөллэпмэн (*К* — *кпр*, 3).

йаңылъшық яңглиш, хато: йаңы-
лышықым чыкът (*К* — *кпр*, 4).

йаңық *Ург*, *Хив*, *Хиқ*, *Я* — *ар*.
боиғы, ҳалиги: хораз йаңық көмпьриъ
йаңыны нэръи: „мөнъ айақымнан
пакниъ ал“, — дөртъ (*Хив*, 1); бый
гүш хигиъ йаңық кышыъ ешыка
түшпн, қаныъп ыльпът (*Хив*, 6).

йаңыламақ тақанд қызмоқ; 2. мас-

хара қилмоқ: болды, йансълъйвермэ,
өзинды үзэт (*Гурл*, 1).

йап + аяңор, катта ариқ, канал:
йап бойында отърпът сөггән йар,
сөггән йара саламъмнъ алъп бар
(*Ург*, 3).

йапылдан *Ург*, *Хив*. минишга тай-
ёр (от): йапылдан атнъ мыып, йола
чүшткъ (*Ург*, 1).

йар *Гурл*, *Я* — *бэр*. жар; ~ *таша-*
моқ — үпирилмоқ.

йарашығъ *Ург*, *Хив*, *Хиқ*. яраш-
ган, келишган: узун-узун бармақын-
нан айнанън, *йарашығъ* дънақын-
нан айпанън (*Хиқ*, 3).

йарғанат *Гурл*, *Миғ*, *Я* — *бэр*. =
йерқанат.

йарғы + катта арра.

йаръмақ *Гурл*, *Я* — *бэр*. ёлчимоқ:
ашъққан қъз ергэ барса *йаръма-*
(*Гурл*, 2).

йаръмсақ *Гурл*, *Я* — *бэр* — йалъмсақ
йарън *Гурл*, *Я* — *бэр*. келгуси
йил: жора, бтъйл тойды өткэзаялмады,
йарън откэзэрмыс (*Гурл*, 1).

йармақ + 1. ёрмоқ; 2. казимоқ
(ариқ, канал): таза *йарған* салмадыи,
пъшьб дурган алмадыи, гелинжана
бър салам (*Шат*, 9).

йармъш + 1. ҳар қандай яңги қа-
зилган ариқ, канал; 2. Яңгибозор
райондаги катта ариқнинг номи.

йарнақ *Гурл*, *Я* — *бэр*. = йорпақ.
йарпъ *Х* — *асп*, 1. = йаръ.
йас *Хиқ*, 11. саёз (сай).

йасқа + кечув (ўтадиган, моллар
сув ичадиган саёз жой): савур бала
ат суварар *йасқадан*, бзынъ гөрпъ,
қол булъидъ пахсадан... (*Хив*, 1).

йатағ *Х* — *асп*, *Хиқ*. 1. ёталоқ; 2.
қизлар мажлиси; 3. кўйлар ётадиган
жой: *йатағнъ* онъна акългән қоуп
дъм йахшъ воландъ (*Хиқ*, 4).

йатърмақ + ётқизмоқ: баланъ ёйэ
гъръзъб жайъна йатър (*Ург*, 1);
„эвалмэт батър, ҳэр урганда қырқ
бър дөвнъ йатър“ дөб ёзъб берэдъ
(*Гурл*, 1).

йатқы *Хив*, 1. бачадон.

йатлық + бегона (чеварадан бўл-
ган бола).

йахыйк совуқ; *йахыйк* сўз — совуқ
сўзли: ей *йахыйк* сөзъл адамсанъв,

кышьёо мудам азар вэръб йүрйанын саны (Хив, 6).

Йахтэ Ург, Хив, Хнқ, Х — асп, Берун. ёруг: лампшкэшиь йахтэсь ейванъмиь йарьттэ (Ург, 1). йахтэлыкъ — ёруглик: шундэтып, бьээр йахтэлык күшэ чыхтэ (Берун, 1).

Йашуллэ + „катта“, рахбар, юкори мапсабдаги киши, хукумат ишидаги киши: йукаръдан йашуллэла гэлъп ваз айтгъла (Ург, 1).

Йа:ва Ург, Хив, Хнқ. Х — асп. айри, паишаха.

Йа:гы Ург, Хив, Хнқ. ев, душман: йалгыз йа:гыдан бэтэр (Хив, 1).

Йа:рэ Ург, Хив, Хнқ. ярим: йахшэ ныйэт — йа:рэ дөлэг (Ург, 1); бьр хызматъм ба: шунтэ этсэ, йа:рэ дөлэтъмиь вэрэмэн, дэштэ пашша (Ург, 3).

Йа:с Ург, Хив, аза, мотам: ешьтсэм йа:р өйлэнынтэ, йа:са дөнгэй, саны тойын (Хив, 1).

Йа:т Ург, Хив, ёт, ўзга, бегона. Йа:рмэк Ург, Хив. юбормоқ: энэсь йе:рмьидь кара гөзъмиь, кара гөз дэп ота салдэм өзъмиь (Ург, 1).

Йеганэ Я — бэр, 1. якан қаминга ўхшаган ўсимлик.

Йегмэк қайдамоқ, минмоқ: бьр гүнь Қочқарвай арва йегъб йүргэн вахта ать ўркъл, арвап авдарадэ (Манг, 1).

Йегламақ Ург, Хив. йиғламоқ: дагда тайчақ кышнъидь, ат волдым дэп йа:р-йа:р, өйдэ гөли:н йеглайды, йат волдым дэп йа:р-йа:р (Ург 1); йеглама:н балага эмжэк йоқ (Хив, 1).

Йедзэ Ург, Хив, Хнқ, Х — асп, Я — ар. етти: йедды өлчеп, бьр кэс (Ург, 1). Йамаппан қаравъл қойсан, йапын йедды воладэ (Хив, 1).

Йездэ Гура, Я — бэр. = йезнэ. йезнэ Ург, Хив, Х — асп. Хнқ. почча.

Йейлмэк Ург, Хив, Хнқ, ёзилмоқ, рохат қилмоқ: йейльб йазългыйсан (Ург, 1).

Йеймэ Ург, Хив, Хнқ. Шат. юпқа кўрна, ёзги кўрна: буйўн гүп дьм эсьсэ, йеймэнь усьтмьээ салъб йатаварэмьс (Шат, 4).

Йек + ~ көрмак — ёмон кўрмоқ: сены шу мьпэзынды нек көрэмэн Гура, 4); бьрэннь гөппынь бьрэвэ

антқаннь йек гөрэмэн па: (Ург, 1). йекэн + якан.

Йелэк Ург, Хив. хотин-қызлар кийими, чопон (эски).

Йекләнмэк Хнқ, 1. = йек көрмак. йелэк Хив, 1. аёллар чопони (=мьй-сөк).

Йельмшак Ург, Хив. ёпиншоқ; елимсимон.

Йельпэ шамол: йел алъб, йельпэ күтэргый саны (Хив, 1).

Йельвълдэмэк Ург, Хив, Хнқ. хилпилламоқ; тебранмоқ: башшма асқанъм хыйва дутаръ, арасында йельвълдыды бьй таръ (Хив, 1).

Йемпач-йемпач ∞ болмак — чл-парчин бўлмоқ: арва оёа ағдалъб, йемпач = йемпач олды (Бет, 1).

Йенэ Ург, Хив, Хнқ, Я — ар. яна. тагин: иккьсэ урьшъб дурганда, йенэ бьр көр мулла гэлэдэ (Я — ар, 2).

Йенчмэк + янчмоқ: йаманнь башшъпа санчълъб йенэ айақ астьлада: йенчълмэйёймөп (Хнқ, 4).

Йеңэ + 1. келишойн: атыза варъб, йеңаныь йүвэр, гэлъп саца напан йапсын (Х — асп, 15). 2. янга: қатқанына қатлама, қатланыты йа:р-йа:р, қыйзыь алъб йеңэсь атлашълтэ, йа:р-йа:р (Ург, 1).

Йенинамақ Ург, Хив. йиғмоқ: баққан қозъм қойық полгый, йеңнагамь тойын волгый, ақ дэрэкдын бойын волгый, эллэ, балам, эллэ... (Ург, 1).

Йепкьн Гура, Я — бэр. = эпкьн. йер ер: ~ қыра — мўл-кўл, кўп: пахта быль йер қыра волъб бытъ (Ург, 1)

Йесап 1 урл, 3. — исап. йесэр 1. Ург, Хив, Я — ар. 1. бебош; қайсар: бала гөрдьм, саниндып йесэр баланы гөрмэдьм (Хнқ, 1). 2. мутақаббир, гайир (одам). 3. онаси ўлган, отаси бор бола.

Йесэр II. Хив, Шат. чаққон, ишни тез бажарадиган одам.

Йеташмэк етаклашмоқ: иккьмьс, пашшаймь сызын элдыьзэ йеташьб гэлдык, арзъмьзит тынлаи, дэды дэ:көп (Х — асп, 1).

Йетмэк етакламоқ: шундэтып, гүпъ тыянь йетъб бларэарды (Х — асп, 3). йеттэ Тшвз 1. = йьттэ.

Йетърмөк *Ург, Хив, Хнқ.* етказмоқ: оғлэмнъ ойны омбешьнә йетър-гьйсәи, худайым (*Ург, 8*).

Йеш хеч: көп овъз бър воста, бър авъз йещ (*Ург, 4*).

Йеч кым *Хив, Хнқ, Ҳ* — асп. хеч ким: йанқы кыш кычкырныть, йеч кым чыкмапть (*Хив, 4*).

Йешьк эшик, дарвоза: йешькә там-ма койъб йат (*Ург, 1*).

Йышьым хеч ким: мәсьтләр алып сатарлыкта йеш кымнән қалыпмтьйдъ (*Гурл, 1*).

Йыльк *Гурл, Ҳ* — асп. = йүлүк.

Йыльмәи *Манғ, 4*. жылмоқ, силжи-моқ:

Йыльтәләмөк хилшлламақ: шайъ гөйнәк йыльтәдъидъ нүргүндә, ичкы-нәмнъ от аладъ гөрийәдә... (*Ург, 3*).

Йыпак + ипак: үч қыйзыца йыпәк гөйнәк тьккәлдә, йақасънъ дүймәсь-мән, әнәжап... (*Хнқ, 1*).

Йылупүч *Ург, Хив, Хнқ, Ҳ* — асп. поппшак: көйнъ қалған жан үкәм, көйнъпдән айлансъи апан, *ылулуучы* диярақьдъийн сачыннан айлансъи апақ (*Ург, 1*).

Йыт *Шот, 5*. кет (итни ҳайдаб «кет» демәкдр).

Йытьрмәи йүк этмоқ: мәннән йытьр-дъ, алғаны йытьрмәсьи (*Хив, 1*).

Йытьт *Ург, Хив, Ҳ* — асп. *Шот.* жуда, чым: ∞ қызтыл — қинқызпа; *йытьт қызла* тез еолар, сусанъсь йахшырақ (*Шот, 9*).

Йыгырмақ *Ург, Хив, Хнқ, Ҳ* — асп. буриштирмоқ; тириштирмоқ: мацлай гөзәнь йыгыравардъ (*Ург, 1*); идара-да қантарадъ атпыъ, мацлайпыъ *йы-гырады* хатыы (*Хив, 1*).

Йығынамақ *Ург, 2* = йенмақ

Йыгранмақ *Ург, 2* = ыгранмақ. Йынамақ йыгмоқ: йынағанчы тойна буйургай (*Гурл, 3*).

Йықмақ йықитмоқ: өгъәдън башънъ кесп, тандърдъ йыгъб алынар, деб айтыпть ақылл (*Ург, 5*).

Йыламақ *Гурл, Я* — бэр. = йегла-мақ.

Йыльқма *Ург, 10* = йыльтна.

Йыльымжъ + 1. снгилтак, принцип-спз (одам), муस्ताқил фикр бұламаған киши; икки юзлама: (*Хив, 1*). *Йыль-жәйлық* — хиралик, безбетлик: ашқа

түшкән чүльндъйн *Йыльмәжәйлық* егәвьрмә (*Я* — бэр, 6).

Йыльтна илиқадыған, эргашадған (одам): гәпә йыльтна экәнън-ку (*Ург, 13*).

Йылу: *Гурл, Я* — бэр, *Берун.* дарё, анхорниг музламаған жойи.

Йымърта *Ург, Хив, Хнқ, Ҳ* — асп, *Я* — ар. тухум.

Йымъртқа *Гурл, Манғ, Я* — бэр. = йымърта.

Йымрык + мушт: қорққап бърън *Йымрык* гөтарар (*Ург, 8*).

Йыннамақ *Ҳ* — асп, *Я* — ар. *йиғ-моқ*, йиғиштирмоқ; ағзыннъ *йыңна*, бн:втәзык йеръннъйн йайралъб гетьпть (*Ҳ* — асп, 7); *йыңналмақ* — йиғилмоқ: йыңналъб дурған қатықла па: шунъ чайъб бәръйн (*Я* — ар, 2).

Йола *Ург, Хив, Хнқ, Ҳ* — асп. марта: мәрт бър йола өләдъ, намәрт — йүз йола (*Ург, 8*).

Йомаса *Ург, Хив, Хнқ, Ҳ* — асп. бұлмаса; акс қолда: «хәләм мәпә үстәмә йтқылдъ, *йомаса*, айақы сь-нъвәдә», дъйдъ Кәммәл (*Ург, 2*).

Йолмаса бұлмаса; акс қолда: йолма-са, қыйатам қыдъръб баржақәдъ (*Ҳ* — асп, 1).

Йоғыйн *Ург, Хив, Хнқ, Ҳ* — асп. йүгөп: йонсан, *йоғыйн* бола (*Хнқ, 1*) (топишмоқ: ўра). бойнъ *йоғыйн* (*Ург, 1*).

Йонжа *Хнқ, 1*. = йорънжа. бьзәнъ сьғыр йонжадан батқа ота ағзына:м уржъйдъ. дьм чьхоран-лә (*Хнқ, 1*).

Йоньгъч дурадгор: әпәндънъ достъ *Йоньгъч* уста экән (*Бғт, 1, 3*). *Йо-ньгъчлық* дурадгорлик: вула алтъ кышъ вольтъ *Йоньгъчлық* әсәр әкәллә (*Ург, 1*).

Йоньштърмақ эплатштирмоқ. боп-ламоқ: езыц йоньштърагай, мән ба-ларга баржақман (*Гурл, 3*).

Йоньрчқа *Гурл, Манғ, Я* — бэр. = йорънжа.

Йонқа *Ург, Хив, Хнқ.* найраха, тараша...

Йон *Хнқ, 4*. = йән.

Йорғын *Тшаз, 1*. күрпа.

Йорънжа *Ург, Хив, Хнқ, Ҳ* — асп. йуғиғча, беда: йорънжадан йүрьи-йүрьй иол эттъм, бър өткәндә шайъ ромал йоқәттъм (*Ург, 1*).

йоръмакъ таърифламоқ, талқин қилмоқ; тушты тувър йоръмакън (*Гурл. 3*).

Йормакъ *Ург, Хив, = йоръмакъ.*

Йорпақ *Ург, Хив, Хнқ, Я — ар.* япроқ; шүндөтп, шөстап гөшър *йорпақынь* алғап, өзөк гөшърньн алған (*Ург, 8*); алъс қарындашдан йахшълър йат, бебақа алтыннан йахшълър *йорпақ* (*Хив, 1*). әкъләс шахасъ йоқ, дөкъләс *йорпақы* йоқ (*Я — ар, 1*).

Йоған *Ург, Хив, Хнқ, Х — асп.* ёг, қатиқ солилмаған суюқ опш.

Йөлүн *Хнқ, 11.* ҳаром магиз (= йүлүн).

Йөткърьн *Тшвз, 1. = йүткърьк.*

Йөн *Ург, Хив.* қулай. үнг: иккә қарға уршты, авчъга *йөн* чүшты (*Х — асп, 1*).

Йуванмақ юпанмоқ: айманжанньн әльнә куржақ вәрб, зордан *йувантъм* (*Ург, 11*).

Йуvusқа *Гурл, Я — бэр.* = йу:сқа.

Йу:қ яқип, йвук: ачпъ вълән чүчкьнь татқам быләдъ, узақ пъләп *йү:кьнь* йортқам быләдъ (*Гурл, 3*).

Йуқум фонда;... агырлыкьнь йуқумъ вомъйдъ (*Ург, 1*).

Йума:қ *Ург, Хив, Хнқ, Х — асп.* йигиришга тайер қилинған пахта тутами; *йума:қ саймақ* пахта сапамоқ; йумъртқа Шат, 8 = йъмърта.

Йу:сқа *Ург, Хив, четан, бүйра,* үлик ювин учун ясалған зәмбар.

Йүвүрмақ югурмоқ; балаға и:ш буйър, и:зынән өзпн йүвүр (*Хнқ, 1*).

Йүз + юз (бет); ∞ гөръмлыкь — суюнчи; сонға: ҳәли:мәнь оғлъ волъптъ. базардан *йүз гөръмлыкь* быннәссә алжақәдъм (*Хив, 4*).

Йүзыкь + узук: дәрйәнъ бойьнда қалдъ йүзыкьм, әрмъйәгә геттъ гөзвъ

сузыкьм (*Ург, 3*); алтъп йүзыкь бармақымъ бурадъ, мәнь гөрьп йола чъкьб турадъ (*Шат, 11*).

Йүзмәк + сузмоқ: ичъмьнъ отьна тандър қызәдъ, гөзъмьнъ йашъна өрдәк *йүзәдъ* (*Хив, 4*). сән шу атапа *йүзьб* өтәсэн, дөптъ кәмпәр (*Х — асп, 1*).

Йүзыкьшмәк + 1. учрашмоқ; 2. юзлашмоқ: әрмъйәдәп гәйән әкәмпн жорасъ вълән *йүзыкьштым* (*Ург, 1*); ху вълән *йүзыкьшль-лә*, қапъ мән нә дейәп әкәммән (*Қ — кпр, 1*).

Йүзыкьмәк 1. юз күрмоқ; 2. күзикмоқ: мәнь үкәм *йүзыкьптъ* (*Хнқ, 1*).

Йүйьрмәк югурмоқ: оғръ дәррөв йүйьрп, пашшанъ әлдәнә вәрьптъ (*Ург, 3*). балаға и:ш буйър, арқасынан өзпн йүйьр (*Хив, 1*).

Йүлүк *Ург, Хив, Хнқ.* влик: йүлькьн күрәсә:м илдәм йүръ (*Ург, 1*); сөнәк *йүлүксәз* вомләс (*Хив, 1*).

Йүлүн *Ург, Хив, Гурл, Х — асп.* 1. ҳаром магиз; тап адамньн *йүлүнньнә* ичәк урпн сөйләйсән (*Гурл, 1*); 2. гүшт орасиан чикадиган без.

Йүлүн *Мнқ, 1. = йүлүн.*

Йүңүл *Ург, Хнқ, Х — асп.* енгил: қоль *йүңүл* (*Х — асп, 4*).

Йүңләмәк ривожланмоқ, шохламоқ: пена дайъм пахтапәп пьтә йүңләсън, дәп отьрптъ (*Хнқ, 1*).

Йүпәк *Хнқ, 1. = йипәк.*

Йүрмәк *Ург, Хив, Хнқ, Х — асп, Я — ар.* юрмоқ: йүр, ма: √хәббән қазъш (*Я — ар, 1*). сән мьнда ухлаб йатъпсан, *йүрв*, әлдәмә чүш, дөптъ бахйыл (*Ург, 1*).

Йү:рақ *Ург, Хив, Хнқ.* югурик, чопогон: режаббойиъ баласъ дьм *йү:рәкәжән* (*Хив, 1*).

К

ка:н *Гурл, 1.* димоғдор, гурур-ян; ҳеч кимни назар-писанд қилмайдган.

каза *Бғт, 4. 1.* кичик қапа (оячлар куш пойлаш учун кўллар буйнига тикадиләр); 2. = қаза.

ка:л *Хнқ, Қ — кпр.* сув ювиб кетган чуқурлик, жарлик.

ка:н *Хив, Ург, Х — асп, Хнқ.* кўп: ка:н гәп кьтапта йахшъ (*Х — асп, 1*); адамъйиноп аслъ бьрдьр, бьр-бьрыпән пархъ *ка:н*, бьрьсь баш агрқы:дъ, бьрь гө:зә тотйа (*Хнқ, 1*).

ка:р *Ург, Хив, Хнқ, Х — асп, Қ — кпр.* иш; пазифа; касб: атаннь

ка:рһә? — атамъ ка:рһ темьрчьльк (К — кпр, 9).

ка:са Ург, Гурл, К — кпр. пиёла: эльчидо қа:сасы; дигизлидо чайнык, шьрәләб узәсса, зордан аламан (Ург, 3).

кәбзә Гурл, Х — асп. = көзә. көвәк + 1. кавак 2. К — кпр, 9. чуқурлик.

кәвәмәк қақрамоқ, кепмоқ: ыроза-чълықта нан йапсан, алъзларыи көвәп қалады (Шат, 4).

кәвәп Гурл, Мнҗ, Я — бэр. күпгил: көвәп ачыкты йоль ачык, балам (Гурл, 3).

кәгьрдәк Гурл, Я — бэр = кькьрдәк.

кәд + қовоқ; аш ~ — ошқовоқ; нас ~ — посқовоқ.

кәж Ург, Хив, Хнҗ, Х — асп. 1. қиңгир, қийшиқ; 2. ўжар; хира; қайсар: кәж эшәкпә сува тартқанһын, нә: сәп адымың доғәһиң әтмәйсән (Х — асп, б); эғри юрадиган, ҳалә иш қисмайдиған: ивдә мунһын кәж дүһиһә гәлмәйд (Ург, 1); ~ мәйх — мискарлар асбоби;

кәйкәндәз хакандоз: кәйкәндәзда күл аладһи (Ург, 10).

кәкәч + хурул тоғи.

кәләнач Шит, 8. пиһп калана қилб ұрайдиған асбоб.

кәләк түмтоқ; ~ гәһч (К — кпр, 9); шохәһи чәкп.

кәләһтәр Ург, Хив, Хнҗ, Х — асп, К — кпр. 1. обқаш; 2. аһәп, амәлдор: бәр чьльм тамма:ж дәп гьрдьм кәләһтәр ба:ғына, бәр гүльн үзмәйн дурьп, қалдьм қыйамат да:ғына (Хив, 1).

кәләп Хав, Ург, Хнҗ, Х — асп. кәләва (иш кәләваси) чарх әйһрә, чарх әйһра ҳараман, чархнз қойьб әһмә йә:на бараман, әһмә айтар пьччә кәләп әйһрдьн кәләп курғый, үзьм харьб бараман. (Хнҗ, 4).

кәләһтәр Хнҗ, Гурл. тартибсиз, остин-устин; кәләһтәр сөйлйвурмә (Гурл, 4).

кәләсән Ург, Хив, Хнҗ, К — кпр. аҳмоқ, кәләварам; оигсиз; карьм ытә кәләсәң бала (К — кпр, 3).

кәләк 1. кәләк (царахт шохәһи чопиһи); 2. Ург, Хив, Гурл, К — кпр.

түсиқ. халақит: ~ етмәк || вәрмәк — халақит бермоқ (К — кпр, 9). кәләк урдьн гәпкә (Гурл, 9).

кәләһ Хив, 1. попоқнинг бир тури; (дәвра телпак, устига алпоқ тикилади).

кәләпән Ург, Хив. әһков (гапга қулоқ солмайдиған, ҳар томонга алаңлайдиған одам).

кәлтәкәләс Ург, Хив, К — кпр. кәлтәкәсәк: сй өлгәй, рәһ кәлтәкәләсәдһи (Хив, 1).

кәлчьк Гурл, К — кпр. соқов, дудук.

кәлчькәләнмәк 1. дудуқланмоқ; 2. үз тилига бошқа тилии аралаштириб сүзләмоқ: өз тьльндә сөйлйвур, не сән кәлчькәләнсән? (Гурл, 4).

кәмьс Ург, Хив, Хнҗ: 1. яримта. сү:жә жаһәмнә сүйәнчә, кәмьс гөһнәмнә қуванчә-йей, әллә қозьм, әллә-йей (Хнҗ, 1). 2. кам: инашу сйвәһнә рас бәр әжк кәмьс-да: хуһнап кәйп қарһсан-дурасан (Ург, 1).

3. К — кпр, 9. чала туғилған бола.

кәмьс-кәдьк Ург, Хив, кам-кертик; камчилиқ.

кәммәл Ург, Хив, Хнҗ. камбағал: қалдһм замандә кәммәл бәр кьшь вәрәкәл, пуһ өй йькыльптә (Ург, 1).

кәнарә + кәнора (темир илгаклар қоқилған узуп ёғоқ, қассоблар гүшт илад): кәләһ кәнарәга асып қуйь-йммә? (К — кпр, 9).

кәһиз Ург, Хив. карһиз.

кәһт Х — асп, б. элат, эл; қишмоқ аҳолис.

кәһтәкәсәк Гурл, 4. бисот, уй-рүзгәр әһсән.

кәпшьрьк Хив, Ург, К — кпр. қашар: кәпшьрькнә урһтә йьмрьк мьһән (К — кпр, 9).

кәп: ичьм кәп больп кәлдә (Ург, 2) (оч бұлдим); гәш кәп болдә (Гурл, 3) (гүшт қоқ бұлди).

кәпн: кәфан: иһәһн зәр, кий-йәһк кәпн болгьһ (Ург, 1).

кәпмәк кепмоқ, курмоқ: бугдай кәпмьһн дурьб, хараза саладһамә? (Ург, 3).

кәппә вайрона, хароб (уй): кәппә курьдә (Ург, 14).

кәпшөрмә улаш (сварка): қумандын кәпшөрмәс ачълъпты (Гурл, 4).

кәрбъч Гурл. Я — бэр. = кәрвъч.

кәрвъч ғишт: сәхсэн кәрвъч тейылда йатқан атаң, йа:р-йар, сәхсэн елчә и:вәрсэн, гәлмәс атаң, йа:р-йар (Хив, 1). бьээрәм кәрвъч мә:тәл әдк, пулъяна қарамтын мыңып ала-қойдык (Ург, 1).

кәргъ Гурл, 1. молнинг қорни дам бұлғанда өзигә солһнадиган ёғоч.

кәрсән + ёғоч топок, хамыр қиладиган тогора.

кәрсъ Манғ, Гурл, 1 — кпр. балық тутадиган сават, морда. ханһазәр әкә йапқа кәрвъ қурһп, омбеш ләгән балық ушәпты (Манғ, 1).

кәсәв + косов.

кәсәрткә Гурл, 4. калтәкесакнинг бир турп.

кәт каравот, ёғоч каравот: кәмпәр йанәгы пәлавнъ алып, кәтнъ үстәндә қойаль (Ург, 1).

кәтән Ург, Хив. қалин материя (эшпк парда, түшәккә ишләтилади).

кәтәв Гурл, 4. хайвонлар томоғига чиқадиган яра.

кәтхуда Ург, Хнқ, 1 — кпр:

1. ақлн расо, обрүйли; 2. түй-мә:ракада бошчилиқ қиләдиган: кәтхуда вәлтин дасәп, гүләәнә коньб өт (Ург, 1).

кәч Ург, Хив. хәтто, ... гәчә, ... хам: итәкәч баласынъ сөвәди (Хив, 1).

кәчкәрт Гурл, 1. = кәшкәт.

кәшкәт Ург, Хнқ, 1 — кпр. ўроқсимон пичок (ўтоқда. ионда кесиш учун қўлланади). йәпун ту:лиъ үстәпә чъкыб дурьб орғанда кәңцәт йәхнъ иш вәрәдъ (Ург, 3).

кәшмәк ўғирламоқ, билдирмай, бирор нарсани илиб кетмоқ: нулмынъ кәшп кетты (Гурл, 9).

кәз Х — асп, Бғт, 1 — кпр. кейни, кет; из: кәзлынән гә (Бғт, 1); эиньмдә гәйпәкәм денәвәрәдъ, кәзымдә душмалла еләвәрәдъ... (Х — асп, 1). йолварс кәзынән, йһйт сөзынән кәйтмас (Х — асп, 7).

кель Манғ, Гурл. Я — бэр. ўғир. кенсә Қипч, Берун. идора: кәлхазлыи кенсәсына жалпъ жьйнальшқа келишии керак (Қип, 2).

кечкәй кошки: кечсәй сәпъ бу атаң болса әдъ йа:р-йар (Ург, 1).

кешәнә сабил, зор қолгур: пула зәрув воляб дурьпмәс, кешәнә, пула вәсәкәл (Ург, 1).

кьйнә Х — асп. 1. = гьлә.

кькьк Хнқ, 11. тутулиб, тузуқ гапира олмайдиган киши

кькьрдәк Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. кекирдәк: кькьрдәкынъ созәвәрмә (Ург, 1).

кьллькчә Шот, 7. кўкракча, оләпқиш.

кьлт калит: асмана қарасам, аржа булутла, аржанъ ичьидә бурма кьлтәдә (Ург, 1).

кьлмәк Гурл, 2. = кьрмәк.

кьлт Манғ, Гурл. = кьлт.

кьмьлдьрьк Ург, Хив, Хнқ. кимки: кьм-кьм? дән суртйвәрған а:дама кьмьлдьрьк волдыңкьм? дьйдылә (Ург, 1).

кьрмәв Гурл, 4. ~ чалмақ — чалмоқ: кьрмәв чәлб йьқтә (кураш истялоқ).

кьрмәк: Манғ, Гурл: 1. кпрмоқ. 2. Ург, Хив, 1 — кпр. курмақ (туғун); сғырнъ кьрмәк сәлб багла (1 — кпр, 11).

кьркьрә Хив, Ург, 1 — кпр. шолн тегирмонн: кьркьрадән чыққан бүрүнч пьшмьйды (1 — кпр, 9).

кьрпк Ург, Хив, Гурл. кпррик: гөзләриң қой гөзъдың, кьрпкларың мә:рә кәмәл... (Ург, 3).

кьччә + кичик; ~ чөкьш (Хив, 1.) — мискарлар болгасы.

кир Хив, Ург, Хнқ, Х — асп.

Шот. кир (кийим) кирьнъ ак, өмьринъ узақ (Шот, 9). кар супна кир йусан, гәрл қалмас, йһйт вьлән қйз сәлләсә, дәрл қалмас (Хив, 1).

кисә Ург, Хив, Хнқ, Х — асп, 1 — кпр. чўштак, хәмён: төвьлчнъ тайақларь да: рәкән ки: сәсындә дәптәр-қалам ба:рәкән (Ург, 3). йәшуллә нә вәрса, йәмьймән дәмә, ки:сәдә қой, нәмәсәп йемә (Хнқ, 1). алған кәмпьтларың ки:сәдә дурсын, йә:р воляжман, бәргән кәмпьтың курсын (Хив, 1).

көбә мушт: бьр көбә түшьрәмән, өләсэн-қаласан (Гурл, 9).

көзлүк *Гурл. 1.* тегирмон күн-тапта эшак ёки отиниг күзига туга-дигак латта.

көйө *Хив. 1.* қалайчлариниг те-шик балл қпладиган асбоби.

көйнө *Ург. Хив.* күйгил: көйнө қалган жан үкөм, көйнөчкөн айлансын апан (*Ург. 1*)

көвләмәк *Хив, Хнқ, Я — ар.* кап-ламоқ: отъ *көвләсәң*, өчәр, қоншынъ *көвләсэн*, көчәр (*Я — ар. 1*).

көвсән *Гурл. 4 = көсән.*
көлк от-улов, транспорт: пәрй-ләрдын мөканъ алыс, балам, көльгын йок, шерьгын йок, қандай йетәсэн, дедъ көмпәр (*Берун, 1*).

көлчә + тахта, пол (ср картасы): бър *көлчә* гул әхтым әрмәклә учун, и:чындо салланчб йүрмәклә учун, йа:рмыт рәсмьн гьзләп қойтпман, истайн пахтымда гермәклә учун (*Хив, 1*).

көмәк + қашар: бүйүп *көмәкә* адам гәләдъ (*Ург. 1*).

көпәл *Хив Ург, Хнқ. 1.* *күпәлмәк* феълидан буйрук (күпай); 2. күпчилик: *көпәл* көмәк йахшъ, азал-бәрәкә (*Хнқ, 11*).

көпәлмәк *Ург, Хив, Хнқ, Я — ар.* күпаймоқ, чопан көпәлсә, қой хара-м өләр (*Я — ар, 1*).

көпәр + күприк: көльн наманъ *көпәрнә* кейиндә йагъб, ат үркәздә (*Хив, 1*): тахта *көпәр* үстүнән дайтп чуштым, йа:р-йар, он қольма қайчъ алып, бахмал быштым, йа:р-йар (*Ург, 10*). намәртнъ *көпәрнәнә* өт-кәппән дерйага фарқ вогап йахшъ (*Ург, 1*).

көпчән *Хив, Ург, Шәт, Хнқ.* дружина: көпчәлл дәмьр кәт — пружтали темир караво: өйнъ торьндә көпчәлл дәмьр кәт, галъла салынан... (*Ург. 1*). 2. *Гурл. 1.* парәстик. көрәт *Гурл, 2 = гөрүм.*

көтанәк *Ург, Хив, Хнқ.* чумчуқ-нинг боласи (темир қанот вақти).

көткә *Ург, Хив. 1.* усмликнинг қуйн қисми; дн:ш көткәс — тпш ұзаги; жүйән көткәс — жүхорниниг қуйн қисми; 2. *Бәт, 2.* түйка.

көшәгәнә *К — кпр, 9.* = көшә-йәнә.

көшәйәнә *Хив, Ург, Хнқ; 1.* гв-

шанга, чимилдиқ: көшәгәпән са-чақы сачләдә, йа:р-йар, и:чындә бър дәстә гүл ачпладъ, йа:р-йар (*Хив, 1*). көшәйәнән и:чындә үчкьнә қыйз йа:р-йар, мәнъ бағрәм гөйдьр-гәп кьчкьнә қыйз йа:р-йар (*Ург, 1*). 2. маофа, гәжавә: йолдан бй *көшә-йәнә* арва өтбә барайатрған әкән (*Хив, 1*).

көшәләк *Млг, 1.* = көшәк.

көшәк бұталоқ (туянинг бпр ышар боласи) бадьр-будьр бу:з, гәдър-гудьр ду:з, дьйәнъ баласъ *көшәк*, шунъ бьлмәйән әшәк (*Ург, 1*) (То-пишмоқ: хороz — тегирмон).

көзә *Ург. Хив. Хнқ.* қовурга-нинг боп қисми: ахшамъ вьләп *көзәм* арғьп чькът (*Хив, 1*).

көзәмәк *Хив, Х — асп.* (чала) бугәдойнш (шолини) ўгирда тозала-моқ.

кө:нә *Ург, Хив, Хнқ, Х — асп.* әски: асъл парчанъ көнәсъ волмас, ата-әпәнә қаррьсә полмас (*Хнқ, 4*). кө:сән *Хив, Ург, Хнқ.* капсан (әски): дн:ваналан дн:вана кө:сән дьльйб (*Ург, 1*).

күбъ *Гурл, Я — бәр.* = күви.

күвәрмәк *К — кпр, Шәт.* юбор-моқ: йорынжага ат *күвәрдым* йессын дән, йән агама хат *күвәрдым* гасын дәп... (*Шәт, 6*). дарнага *күвәрдым* бър қай:қымнъ, әпвәлдән бьлмәдым лә:дәлләқыннъ... (*К — кпр, 11*).

күвь *Ург, Хнқ.* кув: *күвьн* чайтб болгам босаң, пьтә ейран барсанә (*Ург, 5*); күвьнъ пыккәжъ сьнәлтъ (*Хнқ, 11*).

күвүрт *Хив, Ург, Хнқ.* гугурт.

күдә + гарам, тудә:

күдәләмәк + гарамламоқ: жүгә-рьнъ орьп *күдәләп қойдық* (*К — кпр, 9*). күзә *Ург, Хив, Хнқ.* күзә: дә:ләзә чькнәдым әльмдә күзә, бър бала қаръйд қайрълб бзә... (*Хив, 1*). күзә гүндә сьмьйбд, гүпнндә сьнады (*Хив, 4*)

күйзәмәк *Гурл, 4.* = көзәмәк.

күйүв *Гурл. 2.* = гьйәв.

күлләмәк + ёмон күрмоқ, күрд билмәслик.

күллъ хамма, барча: ту:тланъ *күлләсэнә* орьп болгптъла (*Ург, 10*).

күлта + Ург, Хив, Хнқ, Х — асп, Бғт. бог (беда, пичап): өжәкннь алдына бър күлтә говуш таша (Х — кпр, 4). балам, үчәкә чъкып, бър күлтә о:ды танап чүш (Х — асп, 2).

күмә Ург, Хив, Хнқ, Х — асп, ертүла.

күмүлдәрк Гурл, 4. = кьмьлдь-рык.

күмсь-йамсь Ург, Хив. пала-партиш; наридан-бери: гөйнәкьмнь күмсь-йамсь әтп тькп койдъм (Хив, 1).

күмсьмәк Хив, 1. күмсамоқ; күнгил тиламоқ.

күнәймәк Гурл, Я — бэр. эскирмоқ: чәртәк дъм күнайып қапты йғрәп йнаалдан курмасақ вомъйдь (Гурл, 1).

күндә + омон: иккьсь тартар, бьрсь йьртар (Хив, 4) (топишмоқ:

хўкиз, омон). күндә мынап йер сүрсәц сай волдъ — ишык өлдь (Х — кпр, 9); йера бугдай әкмәк үчүн күндә вьльән зордан иккь гүндә бьр танап йер сүрәрәдкь (Х — асп, 4).

күнжъ + күнжут: қочқар, сен бьзын күнжьларнь-сьйьрб ал, йахшьма?, денть бай атама (Гурл, 4).

күпъ Хив, 1. = күвь.

күртә Х — асп, Манғ, Гурл. пахта солиб тикладаган болазәр кийими (одагда күйлак шақлида олди ёпик бұлади).

күсьйә Хив, 1. рўмолицинг бир тури.

күтәрмәк Хив, Хнқ. күтармоқ: уравьлмәйән уллъ тайақ күтарәдь (Хив, 1).

кү:шәмәк Гурл, 3. = гөшәмәк.

К

кабан Гурл, Манғ, Я — бэр. = каван.

қаван Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. қобон, ёввойи чўчқә (эркаги) бьр қаван дөрәптә мөчп қастьма, ила: йа алғайман айка асгьма (Х — асп, 6).

қабъқ Ург, о. = қоқ.

қабърға Гурл, Я — бэр. = қовурға.

қаваржық Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. 1. сур устидаги күпик; 2. иранинг пуфакчаси: хунъ йарасъ қаваржық волъб гетъпть (Хив, 1).

қаварық Гурл, Я — бэр. = қаваржық.

қавға челақ: тур орныннан, екь қавға сү:әпке (Гурл, 3).

қавъзлав Гурл, 4. = қовуз, 2.

қавълдар Ург, Хив, Хнқ, Х — асп, Шет. қарадор: сәрпайьна қавълдармъс, қыстагда нәсә тьк-мәкә қол деймадь (Ург, 1).

қавъшмақ 1. бирлашмоқ, күшплмоқ; 2. бориб етмоқ: салам хатлар йавдъм, қавъшмадьма? (Х — асп, 1).

қавмақ қувламоқ: пашша вези:р сарайдан қавъп йәрәдъ (Х — асп, 1).

қавъқ К — кпр, 2. = қавъз, 1.

қаз Х — асп, 3. қазн.

қазә + балиқ тутыш асбоби: қазага тушкән балиқлардъ сапа әкә куржуньна сапкетть (Манғ, 1): жорала, гешлыкә қаза қаралмъйдь, қарасәк, қазанъ бузамъс (Хив, 6).

қазғанақ чуқурлик, пастлик: қазғанақ йсрдә егьн пьтмъйдь (Берун, 1).

қайзақ Ург, Хив, Хнқ, парда (суюқ ишсип устидаги парда).

қайзаимақ Ург, Хив, Хнқ, Шет. парда олмақ (суюқ ишсмләр юзининг пардаланиши) хами:р қайзақьптъ (Хив, 1).

қайъз Ург, Хив, Хнқ, Шет. ларахт пўстлогн, қобіқ

қайъзғақ Гурл, Манғ, Я — бэр. = қайъз.

қайъм боп, мос: сән асмақа дъм қайъм әкәнсән, дөпть пашша (Ург, 1); ешыкьннй әлдь өгмәкә қайъм, сәнй мәржан кәтьн йатмақа қайъм (Хив, 1).

қайсар Гурл, Я — бэр. лапдавур; бир ишни ёлчитиб қилмайдиган (одам).

қайтағы *Хив*, 1. бош кийими (теллакнинг бир тури, киядиган томон тор, юқори қисми кенг бўлади).

қақыра 1. бордоннинг бир тури: қақыра вилан ешкь эддынъ бөкләп қойдыла (*Хив*, 1); 2. *Гурл*, 3. Эгги уй (қамишдан ясалиб, лой билан суялади).

қақырмач *Гурл*, *Я* — бэр, *Берун*. *Қ* — кпр; қасмоқ: башындъ қақырмач басъпты (*Я* — бэр, 3).

қақмач + 1. кептирилгалп балик; 2. орик (киши, ҳайвон).

қала + шаҳар: қалъа (крепость); и:чъ дала, дөвәрәкь қала (*Хив*, 1) (гопишмоқ: бог). алыс-алыс гөрүнәлдъ бър қала, шу мөктәштә оқыб йүрйән бър бала (*Х* — асп). қала дөвалълына чъқ-тъм, кума бахтъм... (*Хив*, 1).

қалағай рўмолинннг бир тури: дөриянь бойында тоналан шамал, йа:рәм-пъ қолында қалағай ромал (*Хиқ*, 1).

қалақ *Хиқ*, 11.1. жува (хамир ёядиган кичик уқлов); 2. *Гурл*, *Я* — бэр, *Берун*. хамирин, аталани булайдиган ёғоч; қалоқ, 3. эппакдан каттароқ курак (қанқини йўлга солиш учун қўлланылади).

қалама қолғап, боқимонда: қой ильд, қаламастып, эртап оқынсан (*Ург*, 1); салгышты қаламасты солиқ-шинг боқимондап.

қалампър + қаламипр мунчоқ; ромал — беда гулн рўмол.

қалә *Мнг*, 2. хола.

қалғақ *Гурл*, 4. = қалақ, 1.

қалғындъ қалық-қалық; ~ әтмәк — қолдырмоқ: Хә-е, жора, асап иркәз, геч әткәз, бу месльснәм қалғындъ эгтлә (*Хиқ*, 1).

қалдывач *Бгт*, 7. = қаллавач.

қалын *Ург*, *Хив*, *Хиқ*. *Х* — асп. қалын: хөппә сәмәз йа:гы йоқ, дәрсь қалын, түйй йоқ (*Хив*, 1) (топишмоқ: хум); еть сәмәз, йа:гы йоқ, дәрсь қалын, түйй йоқ (*Хиқ*, 3) (топишмоқ: шолғом).

қаллавач *Ург*, *Хив*, *Швт*. қалдырғоч: қаллавач йатъпты дү:пъкны саҳлап, бәзын йа:р йатъпты гапатта ухлан . (*Ург*, 3). қаллавач қанатлыи қашыннан айлансън апап (*Хив*, 1).

қалмақ *Хив*, *Ург*, *Гурл*. қармоқ: бала дөрияның бойына вәръп қалмақ курадъ, қалмақта бър балъқ нын чығлады (*Гурл*, 3).

қалп қалбаки, елгон; сохта: қалп қазанъ қайнамас, қайпасә:м күйълмас (*Швт*, 10)

қамғақ *Швт*, 1. чўлда ўсадиган ўт.

қана *Х* — асп, *Гурл*, *Я* — бэр, *Бгт*; қапи: а:мәтвай қана, бирйә базара вәржакәдык (*Х* — асп, 5); қана, базарга баръйқ, бър әмәл етәрмьс (*Я* — бэр, 6). қана, қасъ иәрсанъ гөшъ мазалъ экәп, деп счрапты . (*Бгт*, 7).

қандым *Хив*, 5. қумда ўсадиган бир ўсимлик (утин бўлади).

қанқу: *Ург*, *Хив*. гийбат: дәрт йаманъ санчу; гәп йаманъ қанқу: (*Хив*, 1).

қанчъқ *Гурл*, 4. = қанчу:

қанчу *Ург*, *Хив*. қанжик: дәрд йаманъ санчу: ит йаманъ қанчу: (*Хив*, 1).

қанылтър *Гурл*, *Швт*, *Я* — бэр. тунука: қаңылтър кепты, пеш үзәт-мәкка беп-алтавынъ әпкелжәк (*Я* — бэр, 5).

қанырмак *Хив*, *Қ* — кпр, *Швт*. қайирмоқ: жүгарынь башынь кақырб эльдәм (*Қ* — кпр, 1); адамны башънъ нә: қапырб гөрәсән? (*Швт*, 7).

қантармақ *Манг*, 1. қантармоқ.

қапавант *Я* — бэр, 3. = хапавант.

қапақ *Ург*, *Хив*, *Хиқ*, *Қ* — кпр; қовоқ: қара чүйым болгай эльм, қапақына қоргай эльм (*Хив*, 1). қапақынан қар нағалъ (*Ург*, 1). қапақым ушты (*Қ* — кпр, 5).

қапъ + эшик: эль йоқ, анақы йоқ, қапъ ачар (*Хив*, 1) (топишмоқ: шамол). қапъчъ — дарвозабон, швейцар: қапъчънь қаныъ доқ; нәрә вәрса, йүзә йоқ (*Хив*, 4).

қанъшмак *Ург*, *Хив*, *Хиқ*, *Х* — асп *Швт*. ёпишмоқ, чанишмоқ: малла ачолъб. и:чъ и:чәнъ қанъшпъ қалъпты (*Ург*, 3).

қапма *Ург*, *Хив*, *Хиқ*. ~ қара — қоп-қора: шунда тьлкың балаларъ айтады: „гет, бәзынъ энәмъ ақ, сәсъ нәзык, сән қапма-қарасан“ (*Хиқ*, 3).

қаптал + ен, енбош: өйін қаптал — үйінің ені; қапталымада отыр (*Ург, 1*). қапчымақ *Ург, Хио, Хиқ, Х* — асп. тұтмақ; пилб олмоқ: атлүйжақым аптавызы салмасть, қапчыйжағым шу балаңд алмасы (*Х* — асп)

қара қора; ~ гөйім *Ург, Хио, Х* — кпр, *Хиқ*, гира-шира, қоронги туыш олдидаги пайт: қара гөйім түшыңча илным ада волмадь (*Х* — кпр 1); ~ гөрдьм чүррүк (*Хио, 1*) — болалар үйінің; ~ зирә — садаи; ~ вулаи (*Ург, Хио*) — бир тур хайион; ~ кулак *Гурл, 1* — 1) кумда ұсадиган ұт; 2) *Хиқ*, 1. гүйт соладиган идиш; ~ чанақ (*Хио, 1*) 1. бахиз; *чанақлық әтмөк* — бахиллик қилмоқ; 2. қора түсли, күзи катта кишига берилган лақаб.

қарапарақ *Хио, 1*. бир тур ұсімлик.

қаравлац *Ург, Хио, Хиқ, Я* — ар. якасимен ұсімлик.

қаражық *Ург, Хио, Хиқ*. куз қорачиси, қорачиги.

қараль *Ург, Хио, Хиқ, Х* — асп. олхурл; достьмиць багында пышкөн қарал, йүрн, ала, достьмлары бараль... (*Хиқ, 2*).

қараламақ *Ург, Хио, Хиқ, Х* — асп. қораймоқ; чарым қаралды (*Хио, 1*). қараман *Ург, Хио, Хиқ, Х* — асп. 1. қайрағоч (тик ұсадиган тур); қараман, қараман, қатъ қараман, қараман тебьнде машып құраман, машытмын дөрт айақы чойғынан, мән айнаңийн шу балаң бойғынан (*Хиқ, 1*).

қаратқы *Ург, Хио*. құриқин (пу-гяло).

қарғалық *Ург, Хио, Я* — ар. 1). ёгоч, шохдан қылнган гоз, левор (боғлар теварагига түсилади); 2. ёгоч пажара.

қармъз *Гурл, Минг, Я* — бэр. -харлъз.

қарръ қари: қарръ гөсс аша, нәш гөсс ишә (*Хио, 1*). ~ қыйз — қари қиз (қовулиниг бир тур); қовулианъ қовулъ қарръ қыйзә: (*Я* — ар, 1).

қаррытмақ *Ург, Хио, Хиқ, Х* — асп. қаритмоқ; ишпу мәнъ мәнәт қарртьмадь, қайгы қаррытгъ, балам (*Ург, 13*).

қаруы *Гурл, Минг*. қора ұй, ұтов. қасық *Ург, Хио, Хиқ, Х* — асп, *Шат*. икки сонниг бирлашган жойн: иккь сатаныъ бьрлөмкән жайыъ қасық дьйдыә (*Шат, 7*).

қасқақ *Хио, Хиқ*. қасноқ: тир қасқары келгикиниг қаспан (доира-си): чьқыр қасқагы (*Ург, 10*) чиге-риқ ғилдираги.

қасмақлаи мақ + 1. юңқа музламоқ: су: қасмақлаидъ (*Ург, 1*); 2. кирмоц олмоқ: палавдъи тейи қасмақлаиптъ (*Гурл, 3*).

қасъ *Ург, Хио, Хиқ*. қайси: қасъ балаң гөрәң, эльнде кытан (*Ург, 1*); тьлкь балаларъ хәр қасъ бьр этак-дән дәш терьб гәләдыә (*Хиқ, 11*).

қат 1. бұлма, хона: ешигъизаи дөрт қат жай салйатър (*Хио, 3*); 2. бұлим, бұлак, қисм: төрдә дурган ғалыңъ бьр қатъсан йар-йар, атаи вьлән әнәниъ сөгәтәсан йар-йар (*Ург, 3*).

қатаңы қотган, суви қотган: панымыз қатаңы әкән (*Ург, 1*).

қатъм *Брт, 3*. иш.

қатърмац *Ург, Хио, Хиқ, Х* — асп. 1. қатирмоқ (тонада ишиган пон); 2. = қакърмац.

қатмақ + 1. қотмоқ; 2. *Хиқ, Ург*. боғламоқ; танып атызә қатъ кәл; өжәгъ аранъ қат (*Ург, 13*) (бузоқик молхонага боғла).

қачар *Гурл, Минг, Я* — бэр, *Х* — асп. тапа, сипириниг икки ышга кирган боласи: әкәм қачаръ бькәга қойжан нолып, савърийзә дайымлар йили геттә (*Х* — асп, 3).

қачър хачир. чүрүб-йүрүб ишган қачъра қалдыма? (*Гурл, 1*).

қачърым 1. сир, музума; 2. қочирим сүз: хәшә бьлғань ишәдә әкән, гьздән қойган қачъртьмын ба: әкән (*Ург, 1*).

қачқы *Ург, Хио, Хиқ, Х* — асп, *Я* — ар. қочкин: агайыладан уалъсть, бу дүйә қачқы, дөдь (*Я* — ар, 2).

қашъқ + қошиқ; *Гурл, 1*. қалам қошиқ: қошиқиниг нозик тур.

қашықламоқ + қошиқ билан ков-ламоқ.

қар *Ург, Хио, Хиқ, Х* — асп, *Я* — ар.

қар, жәл, ачқиқ; ~ әтмөк — жәл қилмоқ: қастыңышъ кьм бьчьытә

дар әтпн, аға бала сөллешмәйдь
қар әтпн. сөлләшмәсә, сөлләшмәсән
қар әтпн, маң гетәмән қадамъма
 зәр әтпн (*Ург, 3*). қарың гәлсә,
 мшыныпъ чышә (*Я—ар, 2*).

қаржан сержақ; ху дъм қаржан
 адам (*Хив, 1*).

қаш *Ург, Хив, Хиқ.* харн, устуи
 тепәсигә ўриятлалдиган узун ла йў-
 гон ёғоч: әмәт көр курғый, курған
 өныпъ қашы йоқ (*Ург, 2*). жай са-
 лысәз, блларь бар, қашъ йоқ, са-
 тәныпъ лашы бардан башъ йоқ
 (*К—кпр, 2*).

қабърдамақ *Гурл, 3.* қимирламоқ,
 силжимоқ.

қадърмақ + 1. ахтармоқ, қидир-
 моқ; 2. сайр қилмоқ, томоша қилмоқ;
 пәмәдә дашавузи қадърәб гетвәдъ
 (*Ург, 1*).

қызәл 1. қизил; 2. қушның бир
 турн: ~ әвәнч, (*Хив, 1*) — қизилўн-
 гаи.

қызәл *Я—бәр, 3.* чала яичилган
 бугдой.

қызмақ *Ург, Хив, Шат.* 1. қизик-
 моқ: асабийлашмоқ; 2. қизикмоқ: сәп
 балаң хешнасәсә қызмәйман гәр-
 гәндә жолдырар гәләрәи сәп ...
 (*Ург, 3*).

қыйлап пүстин тепарағига тутила-
 диган терн, жик (*Хив, 1*).

қыйлар *Шат, 8.* бодрининиң бир
 турн.

қыйз *Ург, Хив, Хиқ, Х—асп,*
Я—ар. қиз: сәнтрәл қыйз нәтәр му-
 ражә, савурсәс қыйз қалар уйәта.
 (*Ург, 10*).

қыйық *Хив, 1.* 1. рўмолча; 2. по-
 занк табиятлн қиши.

қыйлапмақ *К—кпр, 9.* қийпалмоқ.
 қыйма *Хив, Ург, Хиқ.* майда тұ-
 раалган гүшт.

қыймәлдамақ + қарамақ қилмоқ,
 қимирламоқ: қыймәлдаған қыр ашар
Хив, 4. ағантғы башъ шамал вәсә
 қыймәлдәйдъ (*Я—бәр, 5*).

қыймәрмақ *Ург, Хив, Хиқ,*
Х—асп. күзның қири билан қара-
 моқ; кулли боқмоқ: аслның сорасан,
 бий халаләдә, *қыймәрәб* бәққан-
 ларь йәдәма чүшт (*Хиқ, 1*): қый-
 мәрәп қашың қақасан, нәвәдә; нчәм
 йақасан? (*Ург, 1*).

қыйн *Ург, Хив, Хиқ:* қиш.
 қыйтар қилай: мәшип қиштар,
 қойлаң қыйтар (*Шат, 9*).

қылап 1. *Ург, 1.* пияқның қирипи;
 қылап 11. *Хив, 1.* қайвон тиләгә
 чиқадиган яра.

қылдыр + қашны яроғи: қылдыр-
 дъ бош туссан, қолыңдъ кесәдъ
 (*Гурл, 1*).

қымзамақ *Ург, Хив.* сал қимир-
 латмоқ, силжиктмоқ; қымзапмақ сил-
 жикмоқ, сал қимирламоқ: ошыңнан
 қымзацсәна (*Хив, 1*).

қыммақ *Гурл, 3.* = қыпмақ,
 қымтмақ *Ург, Хив, Хиқ, Х—асп,*
Я—ар. мажам тутмоқ, тежамоқ,
 асрамоқ: нәсә—қаранъ қымтәбгына
 тут (*Хив, 1*).

қынық 1. шилпик; ~ гөз (*Ург, 1*)—
 шилпик кўз; 2. *Х—асп, 1.* қуёнда
 күзп ёшланадиган (одам).

қыпмақ *Ург, Хиқ, Х—асп.* қи-
 па тутмоқ—қисмоқ: гөзәнып қыпәб
 йәрә (*Ург, 1*); қашның көр вәсә,
 гөзәның қыпа тут (*Хиқ, 1*); гөзәның
 қыйа тут (*Хив, 1*).

қисмақ *Хив, 1.* сақламоқ, сир
 сақламоқ, яширмоқ.

қырағ *Ург, Хив, Хиқ, 1.* қиргоқ,
 соқид; 2. чет, чека: қидим замәлла-
 да әмудернанъ *қырағында* султан
 сәижәр мәзәй дейән пашша йана-
 ганәкәи (*Хиқ, 11*). гәлә сәсәл қон-
 шыя сәт, бир *қырығында* өзәк отъ-
 расәл (*Ург, 1*).

Қырығи *Ург, Хив, Хиқ, Х—асп.*
 қирмоқ;

қырмәса *Ург, Хив, Хиқ, Шат.*
 қуримсоқ, хәсис.

қырәстанда *Ург, Хив, Хиқ,*
Я—ар хәч ерда: хәзәр гәшәр қырә-
 станда йоқ (*Я—ар, 3*).

қырма *Хив, 1.* қирриқ, муттақам
 (одам).

қырмача *Гурл, 3.* даренниң сәзә
 жойн.

қырпық қирра, чеккә: йағынъ тәл-
 нәкәнып қырәқылда қойдъ. (тел-
 нағиниң қыррасига қистириб қуйди)
 (*Х—асп, 3*).

қыстымақ + қыстанмақ:
 қырчмақ *Гурл, Я—бәр.* тилмоқ:
 айағымдъ ағач қырчәи кеттә (*Гурл, 3*).

қҗҗса *Гурл*, 3. сақламоқ, сир сақламоқ.

қҗҗстағ шошилинч. қҗҗстағда ләббай таптамас (*Хиң*, 4).

қҗҗстанмақ 1. шошилмақ; 2. қисилмоқ, хафа бұлмоқ; ейнгәмдә гөйпәкәм, гүлләрә пәнжә, *қҗҗстанаман* ағамнан хат гәльнчә... (*Шат*, 9). дьлән вьлән қҗҗстамма, ишын вьлән қҗҗстан (*Шат*, 7); қҗҗстаннан қҗҗз әрә варъб йәльмәс (*Ург*, 1); оғлап қҗҗстанар, тут вәхтәнда пьшәр (*Хиң*, 1).

қҗҗтәр ўжар; маҳмадона: қҗҗрк ышь бьр йә:на, қҗҗтәр қҗҗшь бьр йә:на (*Хил*, 1).

қҗҗчәрмақ *Ург*, *Хив*, *Хиң*, *Җ*—*асп*, *Җ*—*кпр*. 1. қҗҗчирмоқ: хораз қҗҗчәрәп турғанда әкәм қалағә иол аадь (*Җ*—*кпр*, 9); 2. чәқирмоқ: осын атаҗ гүләнәң изыпәпәң қҗҗчәрәдъ (*Хиң*, 6).

қҗҗбъз *Гурл*, 3.—қҗҗвуз.

қҗҗвуз 1. *Хив*, *Хиң*. 1. қҗҗпик: шәләнъ қҗҗвузъ (*Хив*, 1); 2. *Җ*—*асп*, 1. болаләр тўшағи.

қҗҗвуз II. *музика* асбоби. қҗҗбуз, мән на дьймәп, қҗҗвузъм нә дьйдъ (*Хив*, 1).

қҗҗвузға қҗҗизлақ: мәшәрәпнә қҗҗвузғә йьртәләпәт, башъ бешық тахтаҗәна тьйпәтәкән (*Җ*—*кпр*, 5).

қҗҗвук *Хив*, *Хиң*, қҗҗвуқ.

қҗҗвурға *Хив*, *Хиң*. =қҗҗурға.

қҗҗвушмақ *Хив*, *Хив*. =қавъшмақ.

қҗҗгәр турпасмон бир қҗҗш: оисон қҗҗгәр авламағә кеткәндә шарап воньқ баласәнт йәштъ (*Җ*—*асп*, 2).

қҗҗзақ + бұз тўқийдиган дўкон: асманна аҗьлған, йердан қазьлған (*Хив*, 1) (топишмоқ: қҗҗзақ—дўкон).

қҗҗйъ *Гурл*, *Җ*—*бэр*. қҗҗюқ: иаз вәса, во сайанып қҗҗйәсынъ иткә бермьйдъ (*Җ*—*бэр*, 6).

қҗҗйан *Ург*, *Хив*, *Хиң*. қҗҗси: кәпдәп қҗҗйан қәчәп қутьлмәс (*Хив*, 1). дехан хоржыһнан бьр қҗҗйанъ чьқарадъ (*Хиң*, 12).

қҗҗ I. *Гурл*, 4.—қҗҗвуз.

қҗҗ II. *Хив*, 1. хид. сәсиқ хид.

қҗҗыр *Ург*, *Хив*, *Хиң*. гердайған, мағрур; мәктәпнә әлдәнъ топәр дьйдәлә, мән бьр нәрәм ба: қҗҗыр дьйдәлә, қҗҗыр вәсын, соқыр вәсын, өзьлә, мән ашықман шунъ қара гөзьяна (*Хив*, 1)

қҗҗқы *Җ*—*асп*, 6.—қҗҗкыр.

қҗҗол қҗҗл; ~ аржа—сандиқча; чәмадон; бәла базардан бьр қҗҗларжа аладъ, сагу:чъ айтадъ: „Йолда ачәп гермә“ (*Җ*—*кпр*, 5). ~ бав (*Гурл*, 1)—қҗҗл боғи (боланинг қҗҗлини боғлайдиган ип); ~ бьчқы (*Җ*—*бэр*, 7)—қҗҗларра.

қҗҗламақ *Ург*, *Хив*, *Хиң*, *Шат*. қҗҗламоқ, әрдам бермоқ; өвльйа:м қҗҗшъҗьтәгъ қҗҗлар (*Ург*, 1).

қҗҗләтқ + қҗҗләқ.

қҗҗләчәрамақ *Ург*, *Хиң*. =қҗҗчәламақ.

қҗҗмча *Хив*, *Ург*, *Җ*—*асп*. жазлик: тўқим: дәләтқ, қҗҗмчәт әпкә, арпанъ қҗҗшәп, чәртәкә аппарамъс (*Ург*, 10). қҗҗмчырав *Ург*, *Хив*, *Гурл*. қҗҗмчырок.

қҗҗнч қҗҗнж: мәссәсьнә қҗҗнчә иоқ, өйндә хеш дьйжъ йоқ, мамажан бьйгә бьр салам (*Гурл*, 3).

қҗҗншъ *Ург*, *Хив*, *Хиң*, *Җ*—*асп*. қҗҗшни.

қҗҗншмақ қҗҗнмоқ: хуланъ учәрәб дурған қҗҗшъ жанәдльнә башшәна қҗҗнаудъ (*Ург*, 3).

қҗҗншъ қҗҗнши: қҗҗншъ қҗҗншәдәп ер дурмақнъ өрйәнәр (*Җ*—*асп*, 7).

қҗҗпа *Ург*, *Хив*. қҗҗмишнинг ўсиб тургани, қҗҗки.

қҗҗпамақ силжимоқ, қҗҗчмоқ: қҗҗқан кәрвәч оптамәс (*Ург*, 1).

қҗҗқызмақ қҗҗқитмоқ: аябьйәссә қҗҗрмағәйссә, мәнъ қҗҗқыздәнъс (*Җ*—*бэр*, 6).

қҗҗқчаламақ *Гурл*, 3.—қҗҗчәламақ

қҗҗчәқ *Гурл*, *Җ*—*бэр*. қҗҗрмақ қҗҗчәламақ *Хив*, *Җ*—*асп*. 1. аямок: қҗҗчәләган гөзә чәп чүшәр (*Хив*, 1); 2. қҗҗримоқ: сән жүйәннә қҗҗчәлабмады? (*Җ*—*асп*, 11).

қҗҗтәр *Ург*, *Хив*, *Җ*—*асп*, *Җ*—*ар*. чечак: йашлққында сапа шьнәлә. вәчәп қҗҗтәр чьққан әшь (*Хив*, 1). 2. чүтир.

қҗҗшәнт *Ург*, *Хив*, *Хиң*, *Җ*—*кпр* әрдам: мән вунъ тойяна қҗҗшәнт вәсын дән, бьр қҗҗй вәрдым (*Җ*—*кпр*, 1).

қҗҗшәнламақ *Гурл*, *Җ*—*бэр*. қҗҗвучламоқ: қҗҗшәнла жьйнағандъ чәләкәләп төгәсән (*Гурл*, 4).

қҗҗшә *Гурл*, 3. чанг.

қубур *Хив, Ург. Қ—кпр.* 1. тошдан қилинган омбир. 2. мақбара, сағана: заллыққубуванъ қубурънда дәм алдык (*Қ—кпр, 3*).

қувуқ *Гурл, Манг, Я—бэр.* = қовуқ.

қудърмақ *Хив, Ург, Хиқ.* кутурмок: ит *қудърса*, айасынъ қапар (*Хив, 1*). пашша итгыйн *қударал*, мән сәннән нә алвәдъм, дән қар әтәдъ (*Ург, 3*).

кудуқ *Швт, 4.* машинаниң кузови. куйъ кудуқ. иплъ чәләкнъ алъп чыкъ, куйъдан су: чәкәмъс (*Ург, 1*): кымлә қазар *куйвнъ*, кымлә ичәр сувънъ (*Хив, 4*).

куйрыкъ + 1. дум, куйруқ: йатқан планпъ *куйрыкынъ* босъп нәтәсэн? (*Хиқ, 1*); 2. думба: қобитъ куйрықыннан иччәлль йағ чыхтъ? (*Ург, 10*).

куйтън ~ *геттн*—шу кегганича кетди, бадар кетди (*Ург, 1*).

куйъшқын қушқон: кунъшқыннан бейкъ сөләмә (*Хив, 1*).

куйуғ *Ург, Хив, Хиқ.* қуюқ.

куйу: *Х—асп, 1* = куйуғ.

кулақ + 1. қулоқ (сув қулоңи); 2. ~ чапақ (*Гурл, 4*)—кастрюль.

қум + сахро, чұл, қора қум: бува кума паръп, одаы әпкәлъп сатаракан. осын вуңъ пулъпа базардан йъйдовун, ичәдовун әпкәләдәкән (*Я—ар, 2*).

қуман + обдаста, қумгон.

қумърсқа *Манг, Гурл, Я—бэр.* чумоли, қумурсқа.

қумъръ *Ург, Хив, Хиқ Х—асп, Я—ар.* мусича: қумъръдгыйн йаваш қуш оламъ қойъб йәр, хунъ, кьччъ. балағам тутгтрамъ вомаса (*Я—ар, 2*).

қумълмоқ *Ург, Хив, Хиқ, Х—асп.*

1. яширинмоқ: тълкынъ иккъ баласъ тәкчәйә тълкып қумълъп қалъптъ (*Хиқ, 1*). 2. болаларниң үйин истилоҳи—бекинмоқ, қумъздъ қаштъ—бекинмақоқ.

қур *Гурл, Я—бэр.* айлана, давра: кўпчилик: тойдън қуръ *Гурл, 3.* туйдаги давра.

қурвашън + қўргошин: кым йаман хавар әпкәсә, ағзъна қурвашън куйаман, дәптъ пашша (*Ург, 10*).

қуржақ *Хив, Ург, Хиқ.* қўғирчоқ. қуртъқ *Ург, Хив.* кўриқ (от тутадиган арқон—лассо).

қуррайт *Хив, Ург, қурай—қурай* (қўйни сув ичишга ундаш).

қурсақ *Манг, Гурл.* қориг.

қурч *Хив, Ург, Қ—кпр.* омихта: икки модданиң қўйинлиши. байрамда қасъ өйә парсан, *қурч*—сут пльән йағга йуғурльб йапълған нан (*Қ—кпр, 1*).

қутармақ *Хив, Ург, Х—асп, Хиқ, Швт, 1.* қутқазмоқ, озоқ қилмоқ шундәтп, атам зордан қырқ тьлла: төләп, мәнъ қутартъб алвәдъ (*Хив, 1*) 2. тугатмоқ, тамом қилмоқ: аллайар оглыныз дәләм мәктәпнъ қутармадъма? (*Х—асп, 15*). 3. тамом бўлмоқ, тугамоқ: таа дарапънча, базар қутартъ (*Швт, 6*).

қушамаяқ *Гурл, Манг.* ўхшамоқ: энәкәй, машън келдъ, оразъмбәттлп машънъ қушынъ, дъм жахшг волдъ бу (*Манг, 2*).

қушмақ *Ург, 1* = қавъшмақ.

қу:жақ *Хив, Ург, Хиқ.* қучоқ: ата бий қу:жақ йонжа оръп сал (*Хиқ, 1*). қу:жақлашмақ *Ург, Хив, Хиқ.* қучоқлашмоқ: гүндүз тайақлашар, ге:жә қу:жақлашар (*Хив, 2*) (топишмоқ: киприк).

қу:зига *Ург, 1* = қовуз 1.

қу:рға қовурига: уллъ йаптан атлаган, қу:рғасъ чатлаган, аллам буваға бър сазлам... (*Ург, 1*).

қу:ръ *Ург, Хив, Хиқ, Х—асп, Я—ар* 1. қуруқ; 2. фақат; ёлнз: ахшам мелъсә хәммә гәллъ, қу:ръ сән гәлмәдън (*Х—асп, 15*).

қу:шмақ *Ург, 1* = қавъшмақ.

Л

лабър I 1. чаңгак (якорь); 2. *Гурл, 6.* о:пр, тепса тебранмас (киши). лабър II. *Ург, Хив.* биди-биди, тез сўзлайдиган (киши).

лабърдамақ *Ург, Хив, К—кпр.* тез-тез гапирмоқ, бидирламоқ. лаваш *Ург, Хив.* чүрак нон.

лавър-лавър *Ург, Хив.* тушунтириб гапирла олмайдиган киши

лағ калак; кипоя: ~ этмаукт — калака килмоқ; сән нэйә мәнъ лағ этсэн; лағ атын сөлләмә (*Хива, I*).

лағва *Ург, Хив.* 1. сергап, лақма, бемаһни гапларин ҳа деб гапиранерадиган (киши); 2. сугилтак (одам).

лағъм *Я—ар.* 1.—лағ.

ладан *Ург, Хив, Хнқ.* *Я—ар.* нодон: хэммэйә йа: р утраса. бьзә ладан учрадъ (*Ург, I, 3*): эвваллә йашәдък, ладан әдък, иидь гәсә цүрә дьдәм устьәнә (*Я—ар, 2*).

лазъм *Ург, Хив, Гуул.* фотиха.

лазъма *Ург, Хив, Я—ар.* хотинкизлар иштони.

лайлама *Ург, Хив.* 1. ярим қазув (сугориш термини).

лайламақ *Ург, Хив.* чалғитмоқ; сөзнъ лайлама (*Хив, I*).

лақалақ *Ург, Хив, Қ—кпр.* беўхшов (кийим); ҳаддан ташқари кеп: бу әдък сана лақалақожан (*Қ—кпр, 2*).

лакам *Ург, Хив.* лақаб.

лақамча *Ург, Хив, Хнқ.* мол дамланиб қорни шишганда оғзини йириб боғлайдиган ёғоч; тишлад олмасин учун итнинг оғзига солиб қўйиладиган ёғоч; ~ салмақ — раўпига қарши чикмоқ. эрк бермаслик.

лақатақ сўлоқ; ~ чықмақ — сўлоқ ўйнамоқ; лақатақым чъкыб дуръптъ (*Хнқ, II*) — (ортиқ парчадим).

лақыр-лақыр *Ург, Хив.* юракнинг беҳол бўлиб қолиши: йүрәкым лақыр-лақыр волъб дуръптъ (*Хив, I*).

лақырдавық *Ург, Хив.* бўлар-бўлмасга гапираверадиган одамга қўйилган лақаб.

лаққаса *Хив, I.* бир ўйиннинг йули.

лақцы *Ург, Хив.* сергап; бемаһни сўзларни сўзловчи (одам).

лал + соқов: ортада дурғанниъ бахтъ ачълғәй, шуна сәнъ дөгәннъ дьлә ләл олғай (*Ҳ—асп, 3*).

лалазар *Ург, Хив, Қ—кпр.* гўзал, чиройли; очик ҳава: буйғу гүн лалазар волжақ (*Қ—кпр, 4*).

лапарманъй *Гуул, 5.* = напарманъй.

лаң *Ург, Хив.* 1. ўлат, эпидемия; 2. қаттиқ шәмөллаған (киши).

лаңламақ буйн ўсиб кетмоқ, говлаб кетмоқ: пахтала лаңлаб гетъптъ

(*Хив, 4*). 2. ҳовлиқиб югуриб юрмоқ; сән мүнча лаңлаб йүрүпсэн? (*Хнқ, I*).

лаңыр *Ург, Хив, Хнқ.* ортиқ семиз: койын лаңыр волъптъ (*Ург, I*).

лапа *Гуул, 5.* ла: па.

лапақ + юзи япалоқ (киши).

лаплама *Ург, Хив, Гуул.* 1. турли бўёқларнинг аралашмаси: арпачтынъ, әдд тхтастъ лаплама қыйзытъ қойъб жуваллара қатнама (*Ург, 3*); 2. ранг-баранг: рей: с бавам кәләватта йатадъ, әл ромолъ лапламаға батадъ... (*Хнқ, I*).

лаппа шартта: ланна өзән қълавай (*Гуул, 3*).

лаппълдамақ 1. ловулламоқ; 2. кизармоқ (одам ҳақида): нә бу йүзи лаппълаб гетъптъ? (*Хнқ, I*).

лар *Шат, Гуул.* 1. милтиқнинг бир тури, 2. сув ўйиб кетган ер (ложбина): раш лар ташадъ (*Шат, 3*).

ларс *Ург, Хив.* етишган, тобига келган (мол).

ла: па *Ург, Хив, Хнқ, Шат.* кон-верт: са: чым узъйм боса иккьдән өрсәм, ла: па улътъ восә, и: чынә гьрсәм... (*Ург, I*).

ла: с *Ург, Хив, Ҳ—асп.* сочно-пук: қадъимлада қыйзла ла: с, хьнжъ, шә: кәлә асадәдлә (*Ург, I*).

ла: ш *Ург, Хив, Хнқ, I.* мурда; ўлакса: баш, баш волмасә, гөвдә ла: ш (*Хив, 4*); палав апланъ а: шъ, палав ба: йердә мулла-имам ла: шъ (*Хив, I*). 2. тўда: қоулланъ ла: ш әтгък (*Хнқ, I*).

ләбәк *Гуул, 3.* пўстин теварагига тугилдиган тери, жияк.

ләбзи: нә *Гуул, 5.* = лә: зи: нә.

ләвап *Ург, Хив.* шовланинг суюқ пишгани; суюқ пиширилган онқат.

ләва: пъ *Ург, Хив, Хнқ.* ~ ка: са—коса.

ләвәй *Хив, Ург, Ҳ—асп.* лаббан.

ләвант *Ург, Хив, Ҳ—асп, Қ—кпр.*

1. ишәқмас, дангаса; 2. кам гап; бўш, ланж (одам).

ләгән *Гуул, Я—бзр.* 1. хамир қиладиган илдиш; 2. лаганбардор.

ләзгъ *Ург, Хив.* ўйиннинг тури; куй.

ләккь *Ург, Хив, Гуул.* кичик сопол товоқ (тўйларда меҳмонларга ош тортилади): бала ләккь тавахланъ әлпъ, вуланъ геттынъ дөшпъ чъқадъ (*Хив, 4*).

лэк-лэк *Ург, Хив.* пора-пора: гөйнәкыи лэк-лэк полъптъ (*Ург, 1*). ләнж *Хив, Ург, Қ — кпр, Хнқ, Х — асп.* 1. ләнж, лохас; 2. эзилган (мева ҳақида) әләс-әләс гөрһәдъ гүжүмъ, ки: сәсһндә ләнжс волъптъ үзүмъ (*Ург, 1*).

ләнч *Хнқ, 11.* = ләнж.

лән *Ург, Хив, Гурл.* *Х — асп.* оз-моз оқсаб юрадиган (одам), чўлок: аяқым лән волядъ (*Ург, 1*).

ләнгәр 1. хорознинг (тегирмон-нинг) устига қўйиладиган тош. 2. дар-возлар тағи (лапғари).

ләнпъ *Ург, Хив, Х — асп.* бола-лар оёғи блән тегиб ўйнайдиган бир парча пўстак.

ләнпән *Гурл, 5.* лапашан; нүпоқ.

ләнпәр *Ург, Хив, Х — асп.* хотин-қизлар безағи (бош кийимига осила-диган якка тапга, сўм).

ләнпәс *Ург, Хив, Хнқ, Х — асп.* ландавар; ўта ялқов.

ләнпък *Ург, Хив, Гурл, Хнқ.* бұш (ёғи доғ бўлмаган ош ҳақида: палан ләнпък волъптъ (*Гурл, 1*) (ёғ бар-моқларга шип-шип ёпишади).

ләнпш *Хив, Ург, Хнқ.* 1. бўғиз-нинг тўрига чиқадиган майда яра; 2. овқатнинг номи.

ләнчәк ләнчәк (хотин-қизларнинг бошига ўрайдиган ўрама, одатда 20—25 метр доқадан қилинади); ләнчәкль ләнчәк ўраган; ләнчәк хатъм саңа бакъб йеттәмә, ләнчәкль жувап-ға кәвһнш кеттәмә? (*Я — бәр, 3*).

ләнчәкль жувандан маз альһнъзма? (*Гурл, 1*). ләнчәкльк — ләнчәккә кета-диган доқа: қалаға барсан, мана ләнчәк-льк тәкәнә әбгәл, балам (*Х — асп, 15*). ла: лъ *Ург, Хив.* 1. тунука товоқ (нақшам бўладн); 2. хушрўй, тиройли.

ләнләк ләнләк (нарракнинг тури).

ләнчәк *Ург, 10* = ләнчәк.

ләнккь бир қарорда туролмайдиган, енгилтәк.

ләнкьдәвкь *Ург, Хив, Қ — кпр.* 1. беқарор; бир ерда турмайдиган кишига қўйилган лақаб. 2. боланинг бошига тақиладиган безак.

ләнлль *Ург, Хив, Хнқ.* тентак: иккь жьллъ бър ләнлль кошълтн, тойна: м пейран әттъ (*Ург, 1*).

лоққъ *Ург, Хив, Хнқ.* 1. меванинг каттаси, лүппи; 2. бўш; ичи тушган: коун лоққы волъптъ (*Хив, 1*).

лолъ *Ург, Хив, Хнқ.* 1. бузук, фохиша; ярамас, бузғунчи; 2. (*Гурл, 5*) йиғлоқи.

лондъ *Хив, Ург.* кийим кинса келишмайдиган (одам); рўдапо.

лонғыр *Ург, Хив, Хнқ.* 1. вазмин, оғир; 2. ларзон; ларсиллаган: қўйр-қы лонғыр экән (*Хнқ, 1*).

лоппъ *Ург, Хив, Гурл.* 1. семиз; 2. юмалоқ юзлп.

лорс *Х — асп, 1.* = ларс.

ләнк-ләнк лўк-лўк: йанқы дьйәдъйн ләнк-ләнк әтъб йўрйидъ (*Хив, 4*).

лөтәрә *Ург, Гурл.* 1. тўртга: бу йағнъ лөтәрәсә көпәкәш (*Ург, 1*); 2. сувнинг тагига чўккан лой.

лөппәк бундой пчидағи қора до-на. лөппәкдъйн чьйшәвәрмә (*Хив, 1*).

лө: в *Хив, Хнқ, Х — асп.* ләб ләм блән турамъс, иккь лө: вһ-нән тутъп, ортасъна урамъс (*Хив, 1*) (гопишмоқ: этик).

лө: з *Хив, Ург, Қ — кпр.* лафз, сўз: я: дамнъ лө: зһнән, кейһапнъ ша-хьшһнән бәллъ (*Ург, 3*).

лө: ян: нә *Хив, Ург.* ширинлик-нинг бир тури.

лүх *Ург, Хив, Шат, Хнқ.* 1. лүх (қовуи осадиган лүх); 2. оқ жўхори-нинг бошоқсиз қисми, танаси.

лүк *Ург, Хив, Хнқ, Х — асп.* ту-хум малаядаси: тоуқа лүк нһмртга бастърптъ, бьрәм жүжә чьқәрмадъ,

ма: ләнш қара (*Хив, 5*).

лүкчә *Хив, Ург, Қ — кпр.* 1. ях-лит, бир бутун: қәр бьр кәлхаччъ и: шләһәп ҳаққынъ йль охырһнда лүкчә аладъ... (*Қ — кпр, 1*); 2. жи-гардек: қатык лүкиә волъптъ (*Ург, 3*).

лүнь *Ург, Хив, Хнқ.* улик ювул-чалар кийдиган махсус қўлқоп; ~ иштон (*Х — асп, 4*) — трусик (пача-си калта иштон).

лүппә-лүп *Ург, Хив.* лпммо-лим (идишга суюқликнинг тўлиши).

М

мағалдақ *Ург, Хив, Х* — *асп.* ұм-
болoқ; ~ *ошмоқ* — ұмболoқ ошмоқ.

мағзава I. мағзава. 2. эзма, сергап:
мағзава еқонсанов. бър айтқаньдъ
езьботьрасап, езьботьрасап (*Кип, 2*).

мағыз *Ург, Хив, Хнқ.* I. тутук;
2. кўрпанинг мағизи. Шерпә халам
мағыз түтълйән шайъ көрпә тькьптъ
(*Ург, 1*).

мағлай *Ург, Хнқ, Х* — *асп.* пешо-
на, мавглай: йамац гөргөнъм *маг-
лайъма* бытәқойдъ (*Ург, 8*). кәтмәц
урган бьлакләръм кахшъйдъ, гейатър-
ған бьзнь йа: ра ўхшъйдъ, қара
папақынъ *мағлацда* қойъп йазған
хатъ салам хата ўхшъйдъ (*Ург, 3*).

маз маза; мазят: ке дьйсәм
кемьйсьс бьзнь елдәргә, ләчәкль
жуванип *маз* алдънъзма? (*Гурл, 1*).

май *Гурл, Манғ, Я* — *бәр.* ёғ;
қуйрук мойн; лампи мой.

майа *Хив, Ург, Шат, Хнқ,*
Х — *асп.* мойа. тоука майа бойды-
мъ, йомаса чьнъркып и: чьнә вәръб
доадъ (*Шат, 6*).

маймъл маймун: пасьйәйә май-
мъл ойпамас (*Шат, 11*).

мала-мажр *Х* — *асп, Хнқ.* I.
тутуриқсия, сўзининг танини йўқ;
2. потайп, мужмал; ~ *волмақ* — ар-
ләшиб кетмоқ, айқаш-уйқаш бўлмоқ.
малғам *Ург, Хив* баалғам,
манат — сўм (пул).

мандъмақ I. ёлчимоқ; ўзидан
тинчимоқ: хеч *мандъмадың* сәи,
тапқаньн не: ро гетәдъ, пукъмъйдъ
стра (*Хив, 1*).

мандъмақ II. сузилниңг бир тури;
бьаэр палванпай *мандъб* өгтък
(*Х* — *асп, 15*).

ман үч яшар қўй (кўчқор): бьзнь
қочқар йахшъ уршадъ, хәлъ өз
ман (*К* — *кпр, 1*).

маңал + I. тишсәз ўроқ; 2. тос
(кир юнадыган тос).

маңлай *Гурл, 1* = мағлай.

маңлайча *Ург, Хив, дурра* (бош-
га ўрайдыган кичик рўмол).

мардан *Гурл, 1.* галла солиш учун
қўлланадыган катта идиш.

мардаш *Гурл, Манғ, Я* — *бәр.* чор-
дона; ~ *курмақ* — чордона курмоқ.

мат *Гурл, 4.* жим, тинч; ~ *вол-
мақ* — жим бўлмоқ.

махмал *Гурл, 9.* бахмал, баркут.
махсат *Ург, Хив, Хнқ.* мақсал: усың
тьлкь балаларьнъ алтъсьна: м тапъб,
мурат-*махсатъна* йетәдълә (*Хнқ, 1*).

машақ *Ург, Хив.* бошоқ: бугдойпъ
башақы (*Ург, 11*).

машакламақ *Ург, Хив, Хнқ,*
Х — *асп.* пишиб қолгаи бугдой бо-
шогини узмоқ.

машъ *Хив, Ург.* мушук; мушук
боласъ.

ма: лълъм *Ург, Хив, Хнқ.* муал-
лим, ўқитувчи.

ма: ш *Ург, Хив.* мош (дон): байнъ.
ашъннан би: ча: ранъ *ма: шъ* йахшъ
(*Ург, 1*).

мажрүп *Ург, Хнқ.* мажрух: шаләл-
айлақын мажрүпъ, нә вәлә? (*Ург, 1*).

мәз *Гурл, Я* — *бәр.* — мә:з.

мәзән *Ург, Хив, Хнқ.* ахлоқи бу-
зүк әәл.

мәзъ бекор, бойдасиз: қалаға *мәзъ*
баръп кепсәл (*Я* — *бәр, 31*).

мәйәк *Гурл, Манғ, Я* — *бәр* — майа.

мәккә: ~ *жуган К* — *кпр, 4.* мак-
кажүхори.

мәлләң *Ург, Хив, Хнқ.* хусусий
мулк, бойлпк.

мәләң *Ург, Хив.* гиж-гиж, киш-
киш: қизитиш: ~ *вәрмәк* — гиж-гиж-
ламақ, уриңгирмоқ: хупъ мәләпшь
варьптылә (*Хив, 1*); мәш уршмажәк
әдъм, қыйзлар мәләң вәръб уруш-
тәрждъ (*Ург, 1*); ~ олмоқ: (ўзига) оро
бермоқ, пардоз қилмоқ.

мәльн *Ург, Хив, Хнқ.* манғ (хур-
мәт биләң „*ма*“ демәкдир).

мәмлә *Ург, Хив, Хнқ.* муомала:
сәньндьн йүз мың иккьсьнә *дәд-
мәмлә* әтәмән (*Ург, 10*).

мәнат әәллар бегаги (дүппига ка-
гор қилиб тақиладиган танга). Ешь-
кыньн әлдъ бәләнт бастърма, әркьн
йәссә мапа мәнат астьрма... (*Хнқ, 1*).

мәнәрмәк *Гурл, 3.* бошқармоқ,
матаськьлдъ мәнәралмъйдъ (*Гурл, 3*).

мәнжък *Гурл, 1.* томорка.

мәңзәмәк ұхшамоқ: қмзәл гүл-
ләр ойым-ойым, қызәл гүлә мәңзәр
бойым (*К — кпр*).

мәңз Ург. *Хив, Хиқ, Х — асп.*
ұхшаш: бугдай мәңзә — бугдойсимон;
бугдой ранг.

мәңсмәк Ург. *Хив, Хиқ, менс-*
моқ, назарга илмоқ: бькәм бькәмнъ
дансьмьидь. мән бькәмнъ *млцьсмьй-*
мән (Хив, 1).

мәрвәр Ург. *Хив, Хиқ, Х — асп.*
марварид, асл тош: дейьрмән тейьн-
нән мәрвәр көчәдъ, қаддәмпъ дьк-
ләсәм. белым санчадъ (*Хиқ, 1).*

мәрзән Ург. *Хив, ларзон;* караман
ағачъ мәрзәң варадъ, хожала қый-
зәнъ арзам бәрәдъ (*Хив, 1).*

мәрийән Ург. *Хив, Хиқ, Х — асп.*
мерган: кампърыи бьр мәрйән қои-
шъшь варакән (*Х — асп, 11).*

мәрж *Хив, 1.* уң юзди эгов.
мәржъ итнинг бир тури.

мәссъ мәхси: кара мәссъ гьйьздьлә
айқа, алтын йүзүк сал цәдьлә бар-
мақа... (*Хиқ, 1).*

мәтъләмәк *Гурл, Я — өзр 1.* қайыш-
моқ: қибьрғам мәтъләдъ (*Гурл, 3); 2.*
узилмоқ: йүрәғым мәтъләдъ (*Я — өзр, 2).*

мәтър итак материя; шу материя-
дан қиянған пәлүк рүмол: сәръ
мәтърьмни салкы тилтйман, сәк-
кьзьиңжъ бирьпәдәдә йаштйман...
(*Ург, 3).*

мәчән *Гурл, 2 =* бежән.
мәзз Ург. *Хив, Хиқ, Х — асп.*
без: мойнъма мәзз гәлдъ (*Хив, 1);*
ила: йз сәпъ мәзз қысқый (*Ург, 1).*
мә: кь *Хив, 1.* мокси.

мә:л Ург. *Хив, Хиқ, мақал, пайт.*
межәнә 1. мәғиз: әрхкнъ межән-
нәсә а: жъ экән (*Ург, 1).*

мәйз мәйиз: ту: глапъ тейь мейьз
волъб йатъпъ (*Хив, 4).*

мәйән *Хив Ург, Хиқ, Шат.* мия:
ахшам бьлан балашпъ сәсә *мәйньм-*
нъ йедъ (*Хив, 1:* *мәйньм* сарсьлөб
дурупъ (*Ург, 1)* (миям лүқиллаб ту-
рибиди); йазда *мәйньң* қайнамағынла,
қышта қазалын қайнамас (*Ург, 10).*

мечкәй саноч: еб-пипб туймайди-
ган киши. Қадър әкә *мечкәйиң,* той-
мьйидъ? (*Ург, 3).*

мешь *Хив, Хиқ, Х — асп.* саноч:
йағыннъсә аш гахтадъйи — ешькдъйн,

әмжәкләрь сун долдърған *мешьктын*
сә: дәт халаға бьр салам (*Хиқ, 1).*
„сәп нә вәрсәк гетәсән?“ дәпт дәв-
лә; „иккь *мешьк* алтын барсаңз
гетәмән“, — дәпт қорқақ (*Хив, 1).*

мешьрык Ург. *Хив, Хиқ, 1.* дуққа
ўралған бир ұрам ип.

ме: нәт Ург. *Хив, Хиқ.* меҳнаг:
ме: нәт әтәб йейән вәжкн ши: рәндъ
(*Хиқ, 3).* ме: нәт, ме: нәтнъ тейьндә
радат (*Ург, 1).*

ме: рьван Ург. *Хив, Хиқ.* меҳрибон:
барғыйсана — барғыйсан, гәлгьймьсән,
йа: р-йар. бурьығдъйн *ме: рьван,*
болғыймьсан, йа: р-йар (*Ург, 1).*

мьйсәк *Хив, Ург, Шат.* аёллар
кййими, мурсак. кәмпьр мьйсәкнъ
гьйьл тола геттә (*Шат, 9).*

мьлә *Х — асп, Бст. =* мө:лә.
мьлкьлдәмәк имилламоқ, ивирси-
моқ; сәкин хәракат қилмоқ: қиймъл-
даған қыр ашар, *мьлкьлдәгән* иер
дөшәр (*Хив, 1).*

мьләт Ург. *Хив, Хиқ.* миннат: өз
на: нышъ йе, кьшьнъ *мьләтнъ*
чәкма (*Хив, 1).*

мьнә айб, гуноҳ: кьшьгә мьнә тәп-
пә (*Гурл, 4);* мьнәсә йьгьт *Гурл, 2.*
айбсиз йигит; бежирим йигит.

мьне: рдә *Манг, Қил, Гурл.* ма-
на бу ердә: мьне: рдә отьрсана, бу
не йаптып қалағойдың? (*Гурл, 1).*

мьрәт мурувват, такалуф: йьйиор,
мьрәт истәма (*Шат, 9).*

мьссак *Гурл 9, Манг. =* мьйсәк.
мьт *Гурл, 9. =* му: т.

мьттың Ург. *Хив. =* муртук.
мьчә *Гурл, Х — асп.* аьзо.

мьжжык *Гурл, 4. —* мьззық:
мьжжкьлдамақ Ург. *Хив.* мьжжи-
моқ, жуда сәкин сүзламоқ; имиллаб

иш қилмоқ, сәкин ошкат емоқ.
мьжжьмақ *Хив, Ург, 1.* әзмоқ; ха-
фа қилмоқ. озор бермоқ: би: чарапъ
мунә *мәжжйвәрмә,* нә гуна: сь на:
вунъ? (*Ург, 1).*

мьзғымақ йигшимоқ, йигламоқ:
не мьзғыйвәрәсән? (*Гурл, 5).*

мьззық Ург. *Хив, Хиқ.* сал нар-
саға йигләйдиган, йиглоқ: мьззық —
қа: зәпнъ жьззық (*Хив, 1).* Йапар
балала дьм *мьззық* воладъ (*Хиқ, 1).*

мьлқтьмақ *Гурл, 1.* ботмоқ: сунға
мьлқьдәл; мьлқтьмақ — ботирмоқ.

мънжық *Ург, Хив, Х* — *асп.* мунчоқ: мәнп бър а: гам ба: бәндәдәм-бәндә, *мәнжсық* тайха эппәрмьйд *шар-мәндә* (*Ург, З*); мән сана базардан тахйә, *мәнжсық* әбгәләмән (*Х — асп, 1*).

мъннас *Ург, Хив, Хнқ.* чақа; майда нарса: кычкынагына *мәннас*, аламнъ гәзъб дыммас (*Ург, 13*) (топишмоқ: таңга).

мъсқырмақ *Хив, Ург, Хнқ* тиржаймоқ, иржаймоқ: гүндә йейән гүндә өләр, айда йейән *мъсқырәб* гүләр (*Хив, 1*).

мъта *Гурл 5.* күр, сүқир. мълхлъм *Гурл, Я* — *бэр.* жууда, го-ят; хәддән ташқари: *мълхлъм* азап берльн мана сен (*Я — бэр, 3*).

мъчап *Гурл, 9.* шатак, буксир. мовут *Ург, 1.* = му: т. мой тук: бый *мойнә* бәрәб йәрәдъ вупа (*Хнқ, 3*).

молла мулла, домла: пашша у: лыпъ моллага оқътмаға берльпъ (*Шат, 3*).

монча хаммом. мо: са дүст, калин үртоқ: керьмбай вълән бәз дым мо: *самъс* (*Х — асп, 6*). мөгәдәк *Гурл, 4.* гажара, маофа. мөлдәк *Гурл, 5.* = мәнләк. мөрә *Манг, 2.* дазмола, утпо.

мө: ж *Хив, Х* — *асп.* мавж: бър йамапъ дәстыннән *мә: ж* урб дурган дейра курьнтъ (*Хив, 1*).

мө: лә *Гурл, Манг, Х* — *асп.* 1. сохта үрдак; 2. бүйш, лапашанг (одам).

мөм зарурият: кистов иш, хожат: мө: мын бьтмәсә, қыньн экән кышьнъ (*Ург, 1*).

мө: т *Ург, Хив.* боқинди, қарам: бьрәвә мө: т волма (*Хив, 1*).

муғлә *Ург, Хив, Хнқ.* мунгли, бә-ғиз: хәй-хәй өләк, жән өлән, хәй қардашты на: р-йәр, сән гетгәлә азап-та муғлә ба: шты на: р-йәр (*Ург, 1*).

мун *Хив, Хнқ.* бурун: ағыз *муннә* нә үчүм бәргән сана? (*Хнқ, 11*). ул-лывълән баласап дағын, мунныннъ ақызбә йүрйән (*Хив, 5*).

мурът *Хив, Ург.* мүйлов. му: т *Хив, Хнқ, Х* — *асп.* бекорга: му: т и: шләдә: а: ч и: шләмә (*Хнқ, 1*).

му: ш *Ург, Хив, Хнқ.* бурчак: кампыр вълән буванъ йерьнъ дөрт му: шәнда алтым ба: (*Ург, 1*). харьб гәлб, му: шта дурадъ (*Хив, 1*) (топишмоқ: хәссә).

мүдрәмәк *Хив, Хнқ.* 1. титрамоқ: 2. янглишмоқ, хато қилмоқ: алым *мүдрәб* гәттә (*Хнқ, 1*). 3. *Х — асп, 1.* әскирмоқ.

мүррәк буришган-тиришган (мена, қовун) атам базардан мүррәк қоуи әнгәлптъ (*Хив, 1*).

мүртың *Гурл, Берун, Я* — *бэр.* куртаж, еш повда: таллар *мүртың* чъғарғанда, бағалар дүдәк чьртәд-лар (*Я — бэр, 3*).

мүсәлләм қойнә: сана мүсәлләм-мән (*Ург, 1*).

мүсәлләт *Ург, 1.* ландавур; үтир-са түрләмәйдигән (одам).

мүтәқа *Ург, Хив, Хнқ.* үчок, печка олдида үтириш учун мослан-ган жой.

мүттәк *Х — асп, 1.* = мүртың.

нап *Манг, 1.* бурун тешиги. нава *Х — асп, Гурл.* на: ва. навах *Ург, Хив, Шот.* қачон; навахача — қачонгача: хәлә мәхтәнпъ қутармадышызламъ, *навахача* йүрй-сәлә? (*Ург, 1*).

навъ *Ург, Хив, Хнқ.* *Я* — *ар.* нима: *навъ* дыйсән? (*Ург, 1*); мән қань-да дураман, кым *навъ* йоқатқам боса, айтсын, мен ешкә чъқараман (*Я — ар, 1*). бъ *навъ*, чьтмъ? чьтомъйи нә, сьс *навъ* дәвәдънъс? (*Ург, 10*).

навқан *Манг, 1.* = но: қан. навхан *Гурл, Я* — *бэр.* = но: қан. навхъна *Гурл, 5.* шабкүр, тонук күз.

навча *Гурл, Х* — *асп.* хом, ғүра: сән *навчағына* қоуи үзьпән, бьр-иккә гүнәлә пышәрәдъ (*Х — асп, 7*). навчуи нима учун: жораларъ: „*нав-чун* бундиги аттыңыз?” — дән сора-нгыла әпәндәдән (*Ург, 3*).

нағым *Гурл, 3.* = лағым. назәлән *Ург, Хив, Хнқ.* нозанин

бъ тутқан нарыңыз кымләдән қалған, бьзлә: м. тутамъз назәлыи йардан (Ург, 1).

назвай Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. гулранхон; гүлланы ичыда *назвай* гүл дым йахшъ гүлда: (Гурл, 1). бър баяа гәлайтьр бугдәйтър басып, чәп-йан чәккәсына *назвай* гүл асып... (Хив, 7). ~ ромал — нозик материалдан қилинган румол: *назвай* ромалъмы сәрдъм гүлләро, ташан гетмә дәдъм узок елләро... (Ург, 15).

нақыш Хив, Ург. нақш; *нақышл*ә чиройли; ~ қалам — мискарларичиг нақш туширадиган асбоби.

нальнимақ Ург, Хив, Хнқ. полимоқ, зорлапмоқ; оғлъм йаман, дәп льяънасан, йамам боса, ұзыннән гөр (Хив, 1).

нама Гурл, 3. наво, күй.

намбаи новвой: осын бөръ бый *намбаи* варьп, .хей *намбаи*, мәнъ у: на була, дәптъ (Хнқ, 4).

напарманъи Хив, Ург. рангнинг тури: ху *напарманъи* рәндә гөйиәк алыпъ (Хив, 1).

нах Ург, Хив, Х — асп, Шят. ич: тәкчәдәйтъ түтәнъ *нахы* қаяъ йа: р-йар. чықадәоғун қийсчанъ сәвп қәпъ, йа: р-йар (Ург, 3).

нахал Гурл, 9. тақа.

наппотъ напнати, нок: ешыгъмның аладъ хатар *наппотъ*, кун-қуннан зорайар ичъмнын отъ... (Ург, 5).

на: ва Ург, Хив, Хнқ. К — кпр. ноп (ёгочдан ясалиб, хайвонлар суя ичиши учуи кудуқлар олдиға қуйиладн).

на: ръ Х — асп, 7. нахор, овқатлаши.

навәла Ург, Хив, Хнқ. қандай: *навәла* адамсан? (Хив, 1); йокәткән нәсәқараларыныз ташлакойса, *навәла* йахшъ (Ург, 1).

навәлан Ург, Хив, Хнқ, Х — асп, Х — кпр. нима бало? навәлан, махтанасан, жанъм чықан, гөзъ гөк, саққалъ ақ әрын, чықан (Хив, 1).

нәзәр назар; нәзәрә алмақ. Хнқ, 4. нишонға олмоқ.

най Хив, Ург, Хнқ, 1. най (музыка асбоби); 2. мискарлар ерга қокиб, устида нарса ишлайдиган асбоби.

найчә Хив, Хнқ, Х — асп. ип ўраи-диган ичи қавак қамини (1,5 қарич):

машънъмнъ нәйчәсъ сьнъп қалдъ (Хив, 1); ~ қамъш — ичи қавак қамини (ушлан бўира тўқийдилар).

найә Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. нега, нима учун?: мән сапа гәрәк восам, мәнъ *найә* дәптың, *найә* бър шапнат урдын? дәптъ бяхтъ (Ург, 8) кәлта адам мәнъ *найә* дара асасыла? — дьидъ (Хив, 1).

намәна нима: нәмәнәнъ дйтъин сьзгә? (Х — асп, 2).

нарван Хив, Гурл, 1. сада (қайрагоч): сьзнъ ейван бьзнъ сйван эмәс-мь, ортасында чинъ *нарван* эмәс-мь... (Хив, 1). сәнъ энәбъйын, *нарваннә* тейнәдә ухлаб йатъпты (Хив, 4); 2. қайрагоч (аравага ишлатиладиган тури, тик ўсади, гоит мустаҳкам, чидамли бұлади). ейванында уллъ *нарван* өсәдъ, доддъ бала мәнъ йолъ-тәм тосадъ, үч гүм болдъ раман-байнъ гөрмәдъм, қалъм сораб бүйүн ахшам гәсәдъ (Шят, 9).

нәрт Ург, Хив, Хнқ. пояда, чивик: бър дал кәстъм сечә тутънъ нәртыннән, бър йа: р тутътъм исәпчънъ нәртыннән (Хив, 4).

нәсәқара Ург, Хив, Хнқ. нарса; бутма, ашә: пәслқайә нәсәқараланы қачан апарамъс? (Хнқ, 1). нәсәқараланы қуяшламаға сәр, гечәдо: қуръсын (Ург, 1).

нә: л I Ург, Хив, Хнқ, Х — асп; кўчат, ниҳол: ертән сьлә кәлхазнъ бағына варышла, шә: дә отағ отъй-сьла, нә: л әкәсьла (Хив, 3).

нә: л II Ург, Хив, Шят, Хнқ, Х — асп. наҳал айақымда қызъ әдък нә: лъ йок, хәмманъ йа: ръ ва: мәнъ йа: ръм йок... (Шят, 6).

нә: лләмәк кўчат ўтқазмоқ, ниҳол әкмоқ: нәхылъ гъйанъ нә: лләсәңәм лә-маз солъб аладъ (Ург, 8).

нә: лчә Ург, Хив, Хнқ, кўчат: ниҳолча: әкьб геткән нә: лчәләрнъ тут волдъ, тутъб геткән жораларын йат волдъ... (Хив, 4).

нә: лчәләмәк кўчатламоқ; ниҳол әкмоқ: ейванъта гүл әкъбман нә: лчә-лап, нә: лчәсьна сув бәрәмән түнчә-лап (Хив, 1).

нейчә Х — асп, 1. найча. **нешәтмәк** Ург, Хив, Хнқ, Х — асп. нима қилмоқ: пашша ва-

зи:рына қараб: буларъ *нешатмак* гэрэк? — дәдъ (*Х — асп. 1*); қолъмда йүзүкым күмүш этәмән, әкәм әрмь-йәдә мән *нешатман*, доғар айнь ом-бешьндә гәлмәсә, әрһизала тәшаб, өзъм гетәмән (*Ург. 1*).

не:дә *Ург. Хив, Хнқ.* қәерда: ейньмдә гейнәкым гүлләрә мейдә, жөжык бала, сәнә өйларың *не:дә?*.. (*Хив, 1*).

не:чә *Ург. 1.* = нәйчә.

нйыл *Хив, Ург.* қора бүек.

нйчә *Ург. Хив. неча,* неча мар-тә; қанча: үчәкә чықма, дәп *нйчә* айтаман. айкаңняъ чат йарар дәп қорқамаң.. (*Хив, 1*). *нйчәнь* дйһр-маньнь тартасъз бър гүндә? (*Ург. 13*).

нйчәлль қанча: өжәк *нйчәлль* вәрсән ййидь-дә: йатавәрәдә (*Ург. 1*); қанчәллик: бьзләнь бър танәп йерь-мъз ва: *нйчәлль* ме:нәт әтсәңәм, хеч әкьи бьтмьйдъ (*Хив, 1*).

нйчък *Ург. Хив, Хнқ, Х — асп.*

оба *Я — бэр, 3.* = ова.

она *Хив, Ург, Х — асп.* қишлоқ: үчәк үчәкә бақар, айнанъ шамал қақар, шу *овада* бър күйз ва: бәй-бәй н:чымьш йақар (*Ург, 3*).

овгардан *Ург, Хив.* мис човал: овгардан бьлән бүрүңч сүзәдлә (*Ург, 1*).

овнарык *Гурл, 9.* ұқ арик.

овмақ *Ург, Хив, Хнқ.* майдала-моқ; уқаламоқ; *әңсәсьнь* *овмақ*: шаш-тини қайгармоқ; овулмақ 1. майда-ланмоқ; 2. *Хнқ. 1.* еш болаларның озанга яра чықмоқ.

овнык *Х — асп, 1.* — у:нык.

✓ овуз *Хив, Хнқ. 1.* оғиз (сигир яғни тукқалда келәдигәп сүт).

овулдърық *Ург, Гурл, Хив, Хнқ.* балиқ тухуми, шкра: сазан балықның *овулдърықы* мазалъ воладъ (*Ург, 3*). овундъ *Х — асп, 1.* ушоқ: нанын олуңдъсь.

овунмақ қийналмоқ: қолъ пышьт, жанъ овунағайдъ бала (*Х — асп, 2*). овултърмақ — қийнатмоқ: жаңьмиъ овултърмасана (*Х — асп, 13*).

нечун, нима учун: башта гөрйөннь *нйчык* артык? (*Ург, 3*).

ни:з *Ург, Хив, Х — асп.* қилиқ, одат: хунъ *ни:з* йаман (*Хив, 1*).

номай *Ург, Хив, Шәт, Х — асп.* күп, сероб: бу йәл әрықлә *номай* волжаоқ (*Шәт, 9*).

нохта *Гурл, Х — асп. 1.* нұхта.

2. лух (қовуи осадиган нұхта).

нөзәл *Гурл. 1.* нишон; ~ алмақ — нишон олмоқ.

но:кан *Хив, Ург, Хнқ, Шәт.*

1. пилла; ипақ қуртн: *но:қалланъ* бър ухысь қәлдъ, осын пи:лә во-ладъ (*Ург, 10*): *но:қана* йорпақ сал-лп, бър жа: йә гетжақмән (*Шәт, 1*).

нө:ш *Ург, Хив, Хнқ* күкарган дарахт. бър йаманнь қастыпикн нө:ш урған дәрәк ку: рьптъ (*Хнқ, 1*).

нуқул *Хив, Ург, Гурл. 1.* ағло, жуда яхши (пав): *нуқул* йиңгтләр-мъз урьшқа кеттъ; *нуқул* әрык *Гурл, 1.* яхши пав ұрик. 2. ширилики-нинг бир турн.

овурт *Хив, 1.* — у:рт.

овуч *Хив, Хнқ.* — авъч.

овушмақ *Хив, 2.* = у:шмақ.

овшмақ арақмоқ, қовлиқмоқ: сүзүк гөзләрның мана дькқәлдә йү-ракьм овшъйдъ, жаңьм қахшъйдъ (*Хив, 4*).

оғынмақ *Қ — кпр, 4.* = овулмақ.

оғлан 1. йиңит: 2. баича (әски).

оғрән *Ург, Хив, Х — асп, Шәт.*

үерилиқча, яширин: оғрән-оғрән хат алъшъб йүрәрдык, зәкьстән өткән сон индъ бьрләшък (*Хив, 1*).

ожақ *Ург, Хив, Хнқ, Х — асп.*

ўчоқ: балам, мапа бьй ожақ салъб бәрбь гет (*Хнқ, 4*); йаман хатъи мағ-лай сә:чъ чоқ волар, йахшъ гәп-дән йаман гәппъ көп болар, әдәннән яшақы бутън чөп болар, күл алма-ған *ожақыннан* бәллъдър (*Х — асп, 5*).

өзал *Я — ар, 1.* илгарн, аввал; қадим вақтда.

озмақ 1. ұзмоқ, ўзиб кетмоқ; 2. ўтмоқ; кечмоқ: ит балъсть төргә *озар,* сьчқан баласъ иш қазар (*Я — бэр, 5*).

ой 1. үй, фикр; 2. паст, чукур; пахталардъ *ойга* ехсан йарашар, напрактларъ бър-бърпә қарашар (*Я — бэр, 4*). *ои* агъза аккалларым говача... (*Ург, 1*).

ойаң *Гурл, Я — бэр. = уйағ*
ойанмақ *Гурл, Я — бэр*, уйғонмоқ, уйғотмоқ; дәвләр астан вонъ ойата-дълар (*Гурл, 5*).

ойдык *Хив, Ург, Хнқ*, чукурлик, пастлик: *ойдықа* айкаым гетп, тас сывъды (*Ург, 1*).

ойық *Х — а п, 1. — ойдык.*

ойынжық *Хив, Ург, Хнқ*, ўинчоқ, оймақ 1. ўймоқ; 2. ангишвона: қат-қат қанмоқ и: чында, быйжан *оймақ* и: чында (*Ург, 1*) (топишмоқ: дапақ мағизи). *оймақынъ* гызләдем мән гүжүм тейында, мән былмәсәм, не парәкан иа: рнъ мейында... (*Хив, 1*)
ойпазмақ *Швт, 4*, ивирсиб иш-ламоқ.

оқалап ўқлов: мән нә вълыйн, оқал-вын не: рдз? аманан сура (*Ург, 1*).
оқық *Ург, Хив*, хорош (тегир-мон)га қушиладиган эшакның илги-га тангыч боғланадиган таёқ.

оқыштырмақ *Ург, Хив, Х — асп.*
нәри-бери ўқимоқ, юзақп ўқимоқ.
оқра: *Ург, Хив, Хнқ, Бет.* ~ қәл — тақир қәл, ши а қәл.

олақ 1. улоқ; 2. лапананг, уқу-сил: *олақсанов*, шу п: ишәм баша-рашылмадың (*К — кпр, 1*).

омма: *Ург, Хив, К — кпр, Я — ар.* ~ ашмақ *Хив, 1 — ўмбалок* оп-моқ. ~ қоймақ — эгри қўймоқ: гөз-зынә айнанпыйн, тавылаъ бала, па-нақының *олма* қойыб бър кара (*Я — ар, 1*).

оммалақазан *К — кпр, 2. = омма.*

омча *Х — асп, Хнқ*, ўтин; (кум-дан келтириладиган созоқ, ўсимлик томирлари). бър арва *омча* алдым, герәкмәйедъ-да: рейс ал дәдъ (*Хнқ, 11*).

онсарь ўн икки ярим қалок: күн-жынь сыйтарғанәкән онсарьдай күнжъ чығыптъ (*Гурл, 4*).

оңайламақ 1. текисламоқ (сери экиша тайёрлаб қўймоқ): былмый-мән, нәио бе: лләнь оңайлаб қойтъ-тъ? (*Хнқ, 3*). 2. *Ург, Хив, Х — асп.*

ойламоқ: пә: нь өңайлаб дурьпсан узън? (*Хив, 1*).

оңыш *Ург, Хив, Хнқ*, эплаш; био илож қилио: қоңшына қарағынчи, оңышына кара (*Хнқ, 1*).

оңышмақ эплашмоқ: шу въләи оңышб гетакой хәзър (*Х — асп, 15*)
орам *Хив, Ург, Хнқ, Швт*, ма-ҳалла; күча: ешик әлди сечә ту: ттъ, орамның бир йа: р өтътъ... (*Ург, 1*); байлар орамның иа: р сәсъ гәлтъ (*Хив, 1*).

орамал *Манг, Гурл, Я — бэр.*
рўмоал.

оржа ўлажа; асир: оғлын *оржа*, қызынч һесър жәнәһәт (*Хив, 1*).

осық *Ург, Хив, Хнқ, Я — ар.*
сўнгра, кейин: осын, сәһъ гөзәли сәғ, дәп вунъ тутадъла (*Я — ар, 2*): осын хоразнъ айкағына бър тықп гьрьптъ (*Хив, 4*).

осмақ *Манг, 1. 1.* тусмоқ (боланы тўсмоқ).

отламақ *Ург, Хив, Хнқ, Х — асп, К — кпр. 1.* ўт ёқмоқ; ўт қўймоқ; сама: рнъ отлаб ларсанъ, нәттә бър чай ичәлъ (*Ург, 1*): чълымнъ *отлаб иғр* (*Хнқ 3*). 2. Қайвонларның яра-ларини даполап учун темир қизди-рио *босмоқ* (*Хив, 1*).

отлъ 1. поезд: бьзәрәл чәржәндә *отлыга* мыльрпъ теңьз бойындағъ бър шә: рсә апарып ташадъ (*Берун, 3*). 2. қайгузи, аламзада; 3. серғайрат.

одын *Хив, Ург, Хнқ, Х — асп, Бет.* ўтин: одын айтарған бәлгә дө-шәндә қаладъ (*Ург, 1*).

о: ж *Ург, Хив, Хнқ, Я — ар.* үч, интиқом.

о: нық *Хив, 1. = у: нык.*

о: маң *Ург, Хив* хамир ошп: алам мана о: маң нльррьб бәрдъ (*Ург, 7*)

о: рт *Х — асп, 1. = у: рт.*

өвж *Ург, Хив, Х — асп.* авж, кү-чайиш, күтарилыш.

өкрьндъ *Ург, Хив, Хнқ, Х — асп.*
бпрор нарсаңның саралангани, сай-лапгани: кү: н өврьндъ волъптъ (*Ург, 1*); бүрүнич өврьдъсьынан ал (*Х — асп, 15*).
өвүрмәк *Хнқ, Х — асп.* ажратмоқ; сараламоқ: бүрүничнь өвүрб бәр (*Хнқ, 11*).

өгъз *Гурл, Манг, Я — бэр. = өкьз.*

өгъмәк *Ург. 1.* = өйъмәк.

өжәк бузок: йахш *өжәк* иккә энәш әмәдъ, (*Хив. 1*); *өжәк* иплъ үзтп, әпәсьнә эмьп қойтптъ (*Ург. 1*). өжәкьнә от бәр, и:чъ ач офандъ (*Ург. 3*).

өжәшмак *Хив. Ҳ* — *асп.* = ежәш-мәк.

өдәмәк *Хив. Ург. Хнқ. Ҳ* — *асп.* ұтамоқ, ұрнини босмоқ: сыйтърнъ балъс ұллайса, сьзнь пулътнъ өдйьдъ (*Ург. 11*).

өзәләнмәк *Хив. Ург.* тузаламоқ, соғайиб кетмоқ. (Ориқ ёкн қасал кишининг ўнғайиб, соғайиб кетмоғи).

өзгәләмәк *Ург. Хив.* янгламоқ, ўзгартирмоқ: балаңъ доппьсьнъ өзгәлә, ки:р волътптъ (*Ург. 1*).

өзгәльк *Ург. Хив. Хнқ. Ҳ* — *асп.* ётлик, бегоналик.

өй *Хив. Ург. Хнқ. Ҳ* — *асп.* ун. әйпәмдә гөйпәкым гүлләръ ме:дә, ньчкә тақат әтб оттърйин өидә?... (*Ург. 9*). өй ейәсьнә вәгән йоқ (*Хив. 1*).

өйъмәк *Хив. Хнқ. Ҳ* — *асп.* ўхчин-моқ.

өкьз *Хив. Ург. Хнқ.* хўкич: йер қаттъ поса, өкьз өкьздән гәрәдъ (*Хив. 1*); *өкьчә* — эрқәк бузок, буқача: сьғыртмъз өкьчә доғдъ (*Ург. 12*).

өксьрьк *Ург. Хив. Хнқ. Ҳ* — *асп.* йўтая: өксьрьк азаб бәрийәтър маңа (*Ург. 1*).

өксьрмәк *Хив. Ург. Хнқ. Ҳ* — *асп.* йўталмоқ: нә:дә баргән ахиңамында гәлмәсән, өксьрьб өт овлазышпан дантэйман (*Ург. 12*).

өкча 1. пошна; 2. товоң; 3. ариқнинг остни қисми (қазувчилар истилоҳи); ~ *гөтәрмәк* туриб кетмоқ; орт ~ — орқада, кейинда: атызыңыз арт өкчә экән, сьв бармәдъ гәрәк? (*Ург. 3*).

өлән 1. ўлан, қўшиқ (тўйларда әбллар айтадиган қўшиқ).

өлән 11. *Берун. 1.* бир хил ўт (сүв оқмай қуйган ерда ўсқангән ўт).

өлдьстърмәк *Хив. Ург. Хнқ.* ўл-дирғизмоқ. мәнъ гүнейтмъз гечьрып, сьзнь мән өлдьстърмәдьм, дәптъ (*Ург. 1*).

өльйүгүчъ мурдашў: ейнындәкьн өльйүгүчъ алғый (*Ург. 1*).

өльскә ўлакса; мурда.

өмгән *Ург. Хнқ. кўжрак, кўкс, багир* (гадданинг белдан юқори қисми): балам, жоранам кәсәл, бьр әйдан ба:на өмгәннъ гөтәрмьйин йаттптъ (*Ург. 1*). өмгәнъчнь күтәр (*Хив. 1*) (қаддингнн кўтар).

өмйән *Ҳ* — *асп. 1* = өмгән.

өмьр *Хив. Ург. Хнқ. Ҳ* — *асп.* умр: мәннән башқа йа:р туссан, йа:рчы өткәй өмьрьс (*Хив. 4*). өмьрьңдъ бьрәм йалған сөлләмәйән экән атбақар (*Ҳ* — *асп. 10*).

өнжәймәк *Ург. Хив. Ҳ* — *асп.* ўпғай-моқ, соғлом булмоқ, кучли бўлмоқ: өжәкым сьра өнжәймьйьдъ (*Хив. 1*). сү: бәрмәсән, өсьмльк өнжәймьйьдъ (*Ҳ* — *асп. 1*).

өпльк *Швт. 7.* = әлдькиә.

өпкәчъ *Хив. Ург. Хнқ. Ҳ* — *асп.* гипачи, гина сақловчи.

өр *Гурл. Манғ. Я* — *бәр. 1.* ўрмоқ фьелидан буйруқ: сачиндъ өр; 2. қарши оқим: сү:дъч өрнъ жүзүб бола-ма, кәмәнъ андардә (*Манғ. 2*). 3. ўжар, қайсар (= өр).

өрә *Ург. Швт. Хив. Хнқ. Ҳ* — *асп. 1.* уступ 2. тиргақ: идарапъ өрәсь, иккь қалхазнь төрәсь, искәлатчъға бьр салам (*Швт. 9*). сиванпичъ өрәсь-ман әнәжан, үч қыйзынъ сәрәсьмән әнәжан... (*Хнқ. 1*). и:маничъ өрәсь дайдъ (*Ург. 1*) (оч бўлди).

өрпәк *Гурл. Манғ. рўмол* (юң-дан тўқилған): Ташкәннән алдърғаи өрпәгьмә күйә түшьптъ (*Гурл. 1*).

өрмәк 1. ўрмоқ: сачиндъ өр; (*Ург. 1*). 2. тахламоқ, ўрмоқ: кәрвьч-нь өр (*Хнқ. 1*).

өртъй *Ург. Хив. Хнқ.* гахвора печ (бешиқ ёпуги).

өртмәк *Ург. Хив. Хнқ.* яширмоқ, бекитмоқ; бирор нарсаңияг устнип ёлмоқ: гөрдькьнъ өрт, гөрмәдькьнъ сөлләмә (*Хив. 1*).

өсмәк тозаламоқ: балъқтъ өсьб йүвәр (*Гурл. 5*).

өта: йъ *Ург. Хив.* потанинг, ёт: өта: йъ кыш гәлп, сьзнь сурадъ (*Хив. 1*).

өтърмәк *Ург. Хив. Хнқ. Я* — *ар.* ўткамоқ: аламан дән алтъ айнь өтърдьн, намәртәкән әнәғарнь баласъ (*Хнқ. 4*). бьзларъ тамарқа әвәләә

пондөдө, үч йыл олдъ бѣйа:на өтөр-
дѣкав (Я — ар, 1).

өтлөшмөк *Хив, Ург, Хиң.* кучай-
моқ, зүраймоқ; қалдан ошмоқ; гөз
агрѣка:м дохтыра пармаса, өтлөшѣб
гөтэдъ (*Хив, 4*). өтлөштөрлөк қад-
дан оширмоқ; ъсса:м дѣм өтлөш-
төрдъ (*Ург, 1*).

ө:лад *Ург, Хив, Хиң.* явлод.

ө:льйа *Ург, Хив, Хиң.* мөзор,
қабристон: бър ө:льйа:ға нарѣп, дар-

вазастынан ича:на зѣйарата гьрөдѣлө
(*Ург, 3*): ө:льйа:м қошпѣстынъ қол-
дар (Я — ар, 2).

ө:р *Ург, Хив, Хиң, Ҳ — асп.*

1. ўжар; көр дейән ө:р воладъ
(*Ург, 10*); 2. қарши оқим.

ә:рѣк оқшоқ, бугдой ёки гуруч
майдасы: бу:дайъ ө:рѣкынән айѣр-
дылма? (*Ҳ — асп, 5*).

П

па оқ... э....., қақ....., ёпирай...,
бай - бай: па, бүгүпәм жүммъ вѣлән
иккъмъз багнъ қыдѣрдѣқан (*Хив, 1*);
па, манлайъ қара, бърдѣйн и:шнъ
патрат әтѣб йүргәннъ сәнъ... (*Шөт, 1*);
па, шу балаң әлөкъ қатъда; сѣра
гәп ка:р әтмѣйдъ (*Ург, 3*).

паза *Ург, Хив, Хиң, Ҳ — асп.*
омочниг тиши: йер тейәндә ай
йүрѣйдъ (*Хив, 1*) топишмоқ; паза —
омоч тиши). бахыл қош қошъб йүрѣ-
әндә, күндәннъ пазастъ бър қатъгъ нәс-
сәйә урѣльпѣт (*Ҳ — асп, 1*). хунъ ай-
ақы пазадийн, қаннъ күзөдѣйн (*К —
мпр, 7*).

пазза *Гурл, Манг.* = паза.

пай I, қақ....., әхсе.....; бе... е.....

пай II, пасиба, қақ; улуш: нашша
сәзнъ пайықызнъ бәрѣ йәрдъ, инә
пайышыз, дәп паланнъ кәмпѣрә бәрдѣ-
лә (*Ург, 10*); арромалнъ ортасънла
ә:итъ ва: қызәл жувиң ораб чыхса
жа:йъ ва: мә:рәкәйә барсә, шунъ
па:дъ ва: пульм боса амасмөдѣм
арромал (*Хив, 1*).

пайапәл *Ург, Хив, Я — ар.* пил-
лапәл, якка чүп: иккъ пайапәлнъ бър
дәп өтәмән, айақым дайънса, йа:па
гөтөмән... (Я — ар, 7).

пайгьр *Шөт, 3.* — пайър.

пайжама *К — мпр, 4.* лозим, хотин-
қнзәлр иштонн

пайламақ *Ург, Хив, Ҳ — асп.* бұл-
моқ, тақснм әтмоқ. мән пай.ла пай-
лаб алдѣм (*Ҳ — асп, 1*).

пайър *Ург, Хив, Хиң, Ҳ — асп.*
хамиртуруш: нан әтжәхәдѣм, пайър
бузълнтъ (*Хив, 1*). пайъръм а:жъ
йатавдъ (*Ург, 13*).

па:кь *Ург, Хив, Хиң.* устара.

пақкъ *Гурл, 3.* — панны.

пақлавық *Хив, Ург, Хиң.* 1. пуфак;
2 шиш (араниг пуфакдек бұлиб ши-
шиб кетини): әльм пшьп, пақлавық
әтѣп дьхтѣ (*Хив, 1*).

палайъш *Хив, 1.* капгирсимон те-
мир чоли.

палаң I. *Хив, Ург, Гурл.* план;

палаң II. әнақ тўқими: тѣяда
қалдѣм алаңда, қьрқ тәңгәмбар па-
лаңда (*Гурл, 3*).

палаң III. *Гурл, 4.* палаңда (тухум).

палас *Хив, 1.* = полас.

палмъйн *Ург, Хив.* фолбин.

палпас *Гурл, 4.* — палпѣс.

палпѣс *Ург, Хив, Хиң.* всқирт,
ифлос.

паң I. *Гурл, Я — бэр.* аңков; ~ йе-
мәк; — панд емоқ.

паң II. *Ург, Хив, Хиң.* 1. дабаби,
қуруқ савлат: бай той вәрсә — пани
вѣлән, қәмма:л той вәрсә — көркъ
вѣлән (*Хив, 1*).

панны *Ург, Хив, Шөт.* аңков: қа
дегәнда гапга тушунавермайдиған
(одам).

паңсѣмақ *Гурл, 3.* мақтанмоқ, ке-
рилмоқ.

панақ телпақ, қалпоқ; ульй йол-
дан гәльшыннән айнанъйн, вәләсәпт
мьнъшыннән айнанъйн, шера:зъ па-
нақнъ чәккәдә қойъп, бьзә қараб
гүльшыннән айнанъйн (*Хиң, 1*).

палъш *Ург, Хив, Шөт.* I. тья
өбгинниг ерга босадиған қисми; пай-
поги;

пальпәк *Ург, Хив.* попоп маши-
наси; оёқ машинаси.

пара *Ург, Хив, Х* — *асп.* 1. парча, кнсм; бър ~ — бързи бир, қай бир: бър *пара* адамнъ кэллэсь бэлэнт воладь, айткан гэлпн ильб аладь (*Хив, 1*).

паравъз *Хив, Ург, Х* — *асп.* 1. пилта; 2. жияк: керпэнън паравъзынъ хэлэмэ тьктъ (*Х — а. л., 1*); авъзындъ паравъзъ йокъ (*Гурл, 4*).

парьмақ *Ург, Хив, Хнқ.* 1. чидамок; инсап, сана гөйнэк *парьмәйдәй* (*Хнқ, 1*); 2. тап-сир қилмоқ: сана гәп *парьмәйдәй* (*Ург, 1*).

пармал *1 урл, Манг.* оқучка: пақташъ пармал мынән қарық парьп сув-гарнатър (*Манг, 1*).

паррьлдамақ *Ург, Хив, Хнқ.* 1. ловулламоқ (ўт ҳақида): ота ламнамай қуйсап, *паррьлдаб* гөгади (*Ург, 1*); 2. қизишмоқ: көп *паррьлдайғармә* (*Хнқ, 1*).

партав 1. партов (ер); 2. *Гурл, 3.* қалин.

партал *Шөт, 3.* = партап.

пасманда паст, қадр-қимматсиз, ҳеч нарсага арзимас: ұзым *пасманда*, кейпым асманда (*Хив, 1*).

пат куч, қувват: натъп йессә, ал (*Манг, 1*).

патас *Гурл, Я—бэр.* тупроқ аралашган сомон; похол: онсаръдай күнжъ чъғыпгъ, улам патасъ мынән (*Гурл, 9*).

патьяа *Ург, Хив, Хнқ.* фотиха: ахшам кудала гәлгәп, патьяа тойтъ атьб гетьптьлә (*Хив, 1*).

патырдамақ *Ург, Хив, Хнқ, Х — асп.* пипирламоқ: нә: патырдын-вәрәдъ ву, пчана қатъ койыгөй (*Ург, 13*). патырдамъйи *отърсаңа*, ка:санъ сьндърасан (*Ург, 3*).

патлавъқ *Гурл, 1.* = пақлавык.

патланмақ *Гурл, 3.* = бадланмақ. пат-пат *Ург, Хив, Хнқ.* анҳордан майдопга сув чиқараднган машина, водокачка, насос: атажкан экәиләнъхъ пат-патнъ тейгынәсьндә (*Хнқ, 3*).

патрат *Ург, Хив, Хнқ, Х — асп.* чатоқ, чалкаш, пойма-ной: сәп бърдыи *патрат* и:ш атьб йұрьсәи (*Ург, 13*); ұзы *патратнъ* и:шә:м патрат (*Хнқ, 1*).

паттъ-саттъ *Ург, Хив.* майда-чуйда, икир-чикир.

пахыр *Ург, Хив, Хнқ, Шөт.* фақир, бечора: ана йолдаша:м гей-агър, бала пахыр (*Ург, 11*).

пахтак кумир: пахтак дейән бър қуш олур, сьйнәләрә күмүш олур... (*Хив, 1*).

пәдък *Ург, Хив, Хнқ.* шолча, бұз тўқийднган асбоб — дүкон, дастгоҳ. ахшамъ вьлан чәрх сьйрьп, гүндьзына пәдък докыйдәкән (*Хив, 7*).

пәззә *Ург, Х — асп.* тутантириқ.

пәләнч *Хнқ, 1.* гүзапоп.

пән *Ург, Хив,* тиргак, таянч: ~ вәрмәк — мадад бермоқ; қўллаб-қўлтиқламоқ.

пәпәк попук: нейзәнъ у:жънда үч дүллъ *пәпәк* (*Хив, 1*).

пәрйәр *Ург, Хив.* циркулга ўхшаган асбоб (аравасозлик истилоҳи).

пәрди:вал *Ург, Хив, Х — асп.* уйнинг энг юқори қисмига қўйиладнган пахса: пәрди:вал - а = пәрди:вал, пәрди:валнъ гәрдь пи: йахшъ гөрийән йа:ръмнъ йўракьндә дәрдь ва: (*Ург, 1*).

пәрьш *Гурл, Хив, Х — асп.* юққа парда; чала иллә (қуртинннг пиллагъ кириндан олдин юқа парда олинн): бьзын бькәнън кургъ ьрь болъп қалъпгъ, шундада пәрьшь йокъ (*Гурл, 5*).

пәрт *пәртьнь чакмәк Гурл, 9.* боллаб урмоқ.

пәрч зич: пахтапъ қанара *пәрч* атьб дық (*Ург, 14*).

пәрчләмәк зичламоқ, тигиз қилиб солмоқ (тиқмоқ).

пәспә:л *Ург, Хив, Хнқ, Х — асп.* камтар.

дәт пахмоқ: сачың пәт волъпгъ (*Ург, 1*).

пәтьк шип (поголок): өй дьм вейрон, пәтьккерь чүшьп қалъпгъ (*Ург, 3*).

пәтирәк *Гурл, 1.* кичик патир. 2. *Хив, Ург, Х — асп:* зогора (нон): жүйәпәл богап на:на бьзлә *пәтрак* дьймьс (*Хив, 3*).

пәтрәмәк *Хив, Ург, 1.* титмоқ; 2. эрмәк қилмоқ, бекорга ўйнаб ўтирмоқ: и:чән қьсьлса, чүп *пәтрә* (*Хив, 1*).

пәчәндәнә печак уруғи (ўсимлик): испәндьбар хәнтъмьс, *пәчәндә-*

на нанъмъс, пачэкдэнэ волмаса, тас чкъвьидъ жанъмъс (Гурл, 3).

пачи: 3 уйишшиг бир тури, лотереяга ўхшган бир ўйип.

пейда *Хив, Ург, Хик* фоида: ермэ бильиномаса, дықма бильиномасъ йок (Ург, 1).

пэтта *Гурл, Я — бэр, Х — асп.* боғ, бойдам (янтоқ боғи).

пэттелэмэк *Гурл, Я — бэр, Х — асп.* янтоқни боғламоқ; боғлаб уймоқ: йандакы *пэтталлап* қойдъм (Х — асп, б).

перъш *Ург, 1* = пэръш.

пеш 1. печка; 2. мехмонхона: пешта дурған галъиъ бър гульсәи-йа: р = йар, атаи възэн энәнниъ бълъмъсэн, йа: р - йар (*Хив, 1*).

пешағана *Х — асп, Гурл.* - пе: ша: на.

пеша: на *Ург, Хив, Шат, Хик.* машахона; *пеша: налық* пашшахоналик, пашшахонага етадиган дока (*Хив, 4*).

пешкъл *Ург, Хив. К — кпр, Хик.* фартук.

пешкър *Х — асп, 1.* 1. пешкъл; 2. чўқмор, суйил.

пешмак *Хив, Ург, Хик.* пашмак (холъа), ба: зарл вяръб бир кила пешмак элка (*Ург, 1*).

пешшә чивиш: пешшә отъстърмъй-жаққу, чоқни йатъитъ (*Ург, 13*).

пеш *Хив, Ург, Хик.* чопон. пусти пеши, етаги: осын ийиъг пешиниъ бильиъ қиствъръи, пола чүштъ (*Хив, 1*).

пешә юмуш, тирикчилик; одаг: мән гүндәг *пешәм* шу (*Ург, 1*).

пъйпъ *Ург, Хив;* мушук болси.

пъләмак *Гурл, 1* = ўфләмәк.

пъльс *Хив, Ург, Х — асп.* могор, пўпанак: нан пъльс басъитъ (Х — асп). пов могорлабди.

пъльсләмәк 1. *Ург, Хив, Хик.* могорламоқ: йаз гүлләри наинъ йапқаннан соу йайъп қойсаң, қатъи қалладъ, дастәлап қойсаң *пъльслаб* гетадъ (*Ург, 8*).

пъльсләмәк 11. 1. иппи уламоқ (этикдүзлар истилоҳи) 2. *Ург, Хив, Х — асп.* плашмоқ; алангламоқ: пъльсләнб йүрмә (*Ург, 1*).

пътън *Гурл, Манг.* бутуш: екъ йаръм бър пътън (*Манг, 5*).

пътмър хинлагар, анер; қишмър: көп пътмърсәиә, жуваннамәк (*Хив, 11*).

пътта пича, оғина, жиндак: мән тойа бардвармъймәл, *пътта* эалъл ишъм бл: (*Ург, 1*); адамам иштә эплърәк волғанъ йахшав (*Хик, 12*) гүжүк теиъилә отъралъ *пътта*, ьсәәда менъм қинпагъ (*Хив, 4*).

пъшак *Ург, 13.* пишшак.

пъшьк *Ург, Хив, Хик, Х — асп.* мушук: ит әйәсинъ даиъмъгидъ, пъшьк бькасынъ (*Ург, 2*).

пъшкә *Ург, Хив, Хик, 1.* ии ўраш учуи ясалган чўп, қамини. 2. иштә, дүппига тикиладиган пахта, қоғоз: 3. йигиринга тайёрашган пахта тутами: дәррәи бър пъшкәиъ әсъръб болдъм (*Ург, 1*).

пъшмак *Хив, Ург, Хик, 1.* яшмоқ (ош ҳақила); 2. ёнмоқ: ёлқма — *пъшарсән*, қалма — чүшәрсән (*Хив, 1*); 2. куймоқ, сәпъ әлиъ *пъшаров*, қои қазаниъ, оғам гъръзәмән пича: на (*Ург, 1*).

пъштә пушта, жуяк: шу йәъ бър-иккә *пъштә* болларә дү: пак әкърә-мән' (*Я — ар, 3*).

пи: лә ишләә: йаиракть тез-те: сасән, тез пи: лә йетадъ (*Я — бэр, б*). амансаә пи: ләнъ тапшърсақ, атлас ясаң, қийәтма бър гөйпәк тькьб бәрәрәдъм (*Шат, 1*).

пъқырламақ *Хив, Ург, Анқ, 1.* биқирламоқ: қазан *пъқырлаб* (*Ург, 1*). 2. ишқирламоқ: *пъқырлаб* гүлдә (*Хив, 1*).

пълпълдамақ лимпәламоқ, лим-лим бўламоқ: баланъ йап бойъна ий-эрәғөрмәңлә, суйъ *пълпълдаб* дур-пъптъ (*Ург, 3*).

пърсләдарық *Хив, Ург, Хик, 1.* мунчок (ишиадан ясалган мунчок). 2. балқиниъ пуфаги.

пъсәт ~ куръмақ (*Хив, Ург.*) — умидсизламоқ, орадәп ўламоқ: дүка: на барләдъм гъръмдышъи ша: йъ алмақа, мән барънча тамам боляъ қалъпгъ, *пъсәт*и күрбә гәләвәрләм (*Хив, 1*).

пъслық *Хив, Ург.* бемаъни, туту-руғи нуқ (одам).

пъсмъл *Манг, 1.* ичи қора (одам): ҳәр парсани қам ўзинга оладиган ки-ши; 2. бир тур касаллик.

пѣт *Гурл, Манг.* бут, оёк
пѣтақ *Гурл, Манг.* Я — бзр. =
будақ.

пѣтърақ *Ург, Хив, Хнқ.* тикон:
қонлара йапшып, харап этыты бу
патарық (Хнқ, 3).

пѣчкъ *Гурл, Манг.* Я — бзр. =
бъчқы.

пѣшъқ *Гурл, Манг.* Я — бзр. му-
шук: *пѣшъқ* құрғый, геш йийман деп
тавақть сьндърьптъ (*Гурл, 1*):
пѣшъгъ қатъқтың қаймағынъ йеп
қойъптъ (*Манг, 1*).

пѣшън: ~ бермәк (*Гурл, 5*) —
гиж-гижламоқ.

пѣшламақ *Ург, Хив.* пишилламоқ
цизэ сән сьнырдьйн пѣшлѣйвѣрәсэн?
(*Хив, 1*).

подѣр 1. пудра; 2. тўзон: пай ана-
гар, йолла:м шу гўллә чац волдая,
му:т *подѣр (Хив, 4).*

пойа қоғоз каби юпқа қалайи
(зарғарлар узук тошлариниңг тагига
кўлдилар): Йүзүкинъ *пойасъ* ерьб
гелъпъ (*Хив, 1*).

полас *Ург, Хнқ, X* — асп. шолча
(юңдан тўқилган).

понкъ каллаварам: гәи-сөзге түшън-
мыйтавғын понкъ экәнсэн-ро (*Кил, 2*).

порқан *Манг, 1*. = порхан

поррық *Ург, Хив, Хнқ.* 1. қамиш
томирц; 2. тўлқин чиқариб ташла-
ган ұтип, хашак: эмәт дайъм бър
әшәк поррық теръп кельпъ (*Ург, 4*).

порсаң *Хив, Ург, Хнқ.* чаңг, тў-
зон: йолла бър порсаңкән, мяшън
етәкойса, үст-ваштыңг у:на багъ-
радъ (*Ург, 1*).

порсък *Гурл, 1.* бўрсиқ, (қайван).
порсъмақ *Ург, Хив, Хнқ.* чаңги-
моқ, тўзони чиқмоқ: қўшкөпърнъ
йолъ порсъб йатъпъ (*Ург, 13*);
2. *Гурл, 3.* пурамоқ, чиримоқ (пахса
девол ҳақида).

порт *Ург, Хив, Хнқ.* мўрт, бўш:
бу ағачың *порт*, балара йарамъйлъ
(*Хнқ, 3*); дал порт воладъ (*Ург, 1*).

порхан *Ург, Хив, Хнқ.* парихон,
азайимхон; фольбга.

поссық *Хив, Ург, Хнқ.* пончик
(хамир сомса) зьйарәттән гәйән по-
ссықтан йек (*Ург, 1*). балам, ахшам
мән поссық пьшрвәдъм, йьйсәммь?
(*Хнқ, 1*).

постърма пўстдумба.

пота *Хив, Ург, 1.* белбоғ, қийнқ:
созма пота орағалла баймәкән, баръп
қарап, көрпә-дешәк шаймәкән
(*Хив, 1*). 2. *Манг, Гурл.* шарф,
бўйиңга ўрайдиган рўмола.

пөккә *Ург, Хив, Хнқ.* 1. пўк;
рдьскә пөккәкәп; ку:п *пөккә* чықтъ.
2. бўш, заиф: каръм пөккәкән әми:м-
байдан йьқыладъ (*Ург, 1*).

пөкнь *Гурл, 1*. = пөккә.

пөнь *Швт, 1*. = пөккә.

пурчық *Хив, 1.* муңчоқ катталиги-
даги қиммәтбаҳо тош (одатда узук,
булоқиниңг кўзига кўйилар әди).

пурхымақ *Ург, Хив, X* — асп.
бурқимоқ; анқимоқ: гульн и:сь пур-
хыб дуръпъ (*Ург, 1*).

пўни сурмоқ (*Ург, Хив*) — ҳид-
ланмоқ, кучли ҳид тарқатмоқ.

Р

равақ *Хив, Ург, K* — кпр. *Хнқ.*
1. равоқ; 2. икки устугиниңг орали-
ғи; кўприк усти; 3. болохона девори-
га шабада кириш учун кўйилган
тешик.

раварағ *Ург, Хив, Гурл.* ланг
(эшик, дарвоза ҳақида): ҳә:рдәйъ
қяпъ *раварағ* ачық йатъпъ (*Ург, 1*).

рай истак: *райъна* тьймә (*Гурл, 2*)
истагига қарши чиқма).

рапърдавық *Ург, Хив.* сергап;
лақма.

раталла *Хив, Ург, Хнқ.* рақсиниңг
бир тури.

рас *Хив, Ург,* рост, тўғри; ~ ми:
йх — мискарлар асбоби (ерга қоқиб,
устада нәрса ишландилар):

р:аш рош (арық чети, туңроқ
уюлган қиргоқ): азам былән чыхтъм
йашиъ ра:шъна, баръйн дәдәм сә:гән
на:рнъ қа:шъна... ашықлқнъ дәрди
йаман, чъқалла, бър бәланъ сайън
адъм башъма (*Швт, 5*). йаптың

раштына хатарь мынан пахта егыпть
(Я — бэр. 6).

рәжжә *Хив, Ург, Хнқ, Х — асп.*
режа, план (уй солиномқчи
бұлса, анвал режасини оладилар —
айлаштириб бир пахса уриб чиқа-
дилар) 2. усталарнинг режасы (или).

рәп *Х — асп, 15.* сүри (нилла қур-
ти сүриси).

рәпи: дә *Ург, Хив, Хнқ.* енгчанинг
катта тури: тандър йаннан рәпи: дәнн
алъпкә, ит ыскамасын (*Хив, 4*).

рәпчә *Ург, Хив, Хнқ, Х — асп,*
Бгт. 1. уй ичилә икки деворга ти-
киб қуйылган ёғоч; 2. тепа тоқча:
өлйәнкәдә инә шууна астылб өл-
сән, дәп. өйи му: шында бәр рәпчә
үзәтб бәрәдъ (*Бгт. 1*). 3. девордан
уйылган уч бурчак шаклидаги те-
шик — «дараза».

рәбап *Гурл, Хив, Я — бэр.* рубоб.
рәбап *К — кпр, 1.* = рәбап.

рәсва *Ург, Хив, Хнқ.* расво; бу-
зилган.

рәссық ризқ: рәссық алма, рә: шән
ал (*Хнқ, 1*).

рөв 1. рух; әввәл башлап худанъ
йәд әтәль, йә: р-йар, пейғамбәллә
рөвһи шад әтәль йә: р-йар
(*Ург, 1*). 2. рап, тус: *рөвһи* қачъпгъ
хән (*Хив, 1*).

родапай *Хив, Ург.* 1. ландавур;
уқулсиз:

рорай атайләб; рүй рост: бу
көр воғана мәктәптән қалма, ләсәм,
рорай қашт-гәлдъ, қаштъ гәлдъ
(*Хив, 4*).

ростайъ *Хив, Ург, Хнқ, Х — асп.*
бефақм: ростайыпъ не: дә гөрдън, өн
әйсәнъ төрдә? (*Хив, 1*).

рә: пәк *Ург, Хив, Хнқ.* 1. дастрү-
мол; рүмолчә: арамъзда досу душман
бомаса, бақу ромальман бәрәман
рә: пәк (*Х — асп, 7*). 2. рүмол. бя-
лам, *рә: пәкнъ* әпкә, хами: рнъ үстынә
басърамъз (*Хив, 1*). ахулла йеғы-
лпът. башында рә: пәк (*Хив, 1*).

рә: шән *Хив, Ург, К — кпр.* қумла
ўсадиған ўсимлик.

рүжжә *Хив, Ург, Хнқ, Я — ар.*
қўксултонга ўхшаған мена (кпчик-
роқ бұлади).

С

сабақ *Манғ, 1.* = савах.

савах *Гурл, Я — бэр, Бгт.* ип:
кейнәгъмь тыктырмәгә бәр түтә са-
вах алдым (*Я — бэр, 6*).

савъсланмақ *Гурл, Я — бэр.* =
сағысланмақ.

савғат *Х — асп, Гурл.* = со: гат
савмақ 1. *Гурл, Я — бэр, Х —
асп.* = совмоқ.

савмақ II. *Гурл, Манғ, Я — бэр.* =
сапмоқ.

сағалдъртқ *Гурл, 3.* балиқнинг
қуйи жағи.

сағалмақ *Ург, Хив, Хнқ.* согай-
моқ: үз сағалсын, бәр и: ш әтәрмъ
(*Хив, 1*); сағалый, бек ағамә өмур
дльһиән (*Ург, 1*).

сағат I. соат: үчәкә чыхтъм,
тош әттым, сағатымъ йоқәттым...
(*Швт, 3*).

сағат II. *Ург, Хив, Хнқ, Швт.*
ёмон; разил, паст (одам): сағатнъ
йахшисъ вольнча, йахшынъ сағатъ
вол (*Хнқ, 1*); 2. қайсар; көп сағат

адамсанов, адамнъ дәгәнһиъ етмьй-
сэн (*Швт, 9*).

сағысланмақ *Хив, Ург, Хнқ.*
роҳатсизланмоқ, безовта бұлмоқ.

сағъланмақ *Х — асп, 15.* = сағыс-
ланмақ.

сазақ сазоқ (саксовулиннг майда
тури), рас бәр машън сазақ о: дънын
васа, хәзәтб йақыб йассан (*Х —
асп, 15*).

сазмақ озмоғ: йүрәкм саздъ *Хнқ, 11*
(кўнглим озди, жула оч қолдым).

сай *Ург, Хив, Х — асп.* саёз:
дерһапъ бонънда гәмәләр хатар,
сайыппан хейдәмән, ақ ла: йә батар...
(*Ург, 3*).

сайақ-сандрақ *Ург, Хив, Хнқ.*
ахлоқсиз, бузуқ; дайди.

сайъи *Ург, Хив, Хнқ.* соннча,
сони қадәр; қыйзланъ и: чындә йал-
гыз чъқанъм, сачъм сайъи йаш
бәргьйсән, ила: йъм (*Ург, 1*).

сайъсман *Х — асп, Хнқ.* отбоқар:
сайъсман, йалғанчъ чықмьйи дәп,

кыйза чыра туттырып, аты сойадъ
(*Х — асп, 10*).

саймақ *Гурл, Манг, Я — бэр.*
самамоқ (пахта, юнг): 2. саваламоқ.
этанайдыт экасы рас туттып сайтыпты
(*Манг, 1*).

сақақ *Ург, Хив, Хнқ.* бағбака:
энжыр дия йарашар йылқа додақа,
қалам қаш йарашар балам қапака,
гөйнакын батыпты нэзък сақақа, сал-
лапыб, назлапыб гирсан ку: жақа,
гэмьрсэм гүзалин сақақларыннан,
дэллэсэм, чықмасэм ку: жақларынан
(*Хнқ, 1*). балам саны сақоқықнан,
қашын нълэн қапақыннан... (*Хив, 1*).

сақкыз *Ург, Хив, Хнқ, Гурл.*
сақич: арзын қармадым сақкыздан,
қыйызм? (*Ург, 1*).

саққал *Ург, Хив, Хнқ, Х — асп.*
соқол: ұзы бэр қарын, саққалыт икки
қартын (*Хив, 1*) (топишмоқ: сабан).

салапча *Ург, 13 = сылапча.*

салбъраман *Х — асп, Манг, Гурл, Я бэр.* шалпырамоқ: бай
пшақты алып, сатанын кескатырған-
да, айыгы аврып қашты, сатанын
гөшы салбърап кетэврды (*Я — бэр, 3*).

салбърамақ *Ург, Хив. — салбъра-*

салгыт солиқ, *салгытыч* — со-
лиқтин (солиқ шифалиған): бүйүн
мазыйадан адам галды, *салгытыч*
төлэмьисе деп (*Я — ар, 3*).

салдам *Ург, Хив, Хнқ.* — бълэн —
куч билеп, зур бериб: дыйрмэнин
салдам билэн тартаман, бу гәплэн
йаңғынман айтаман... (*Ург, 1*).

салкын *Манг, 3 = саркым.*

салланмақ чайқалмоқ, икки ёққа
ташланмоқ (юрганда). саллана - сал-
лана өтэр йанынан, гөзлэр жәллад-
дын, өтэр жа: нынан (*Я — ар, 7*).

салма I. арик: салма бойында
и: дө, и: дөш гүль мейдэ... (*Ург, 10*).

ешькын элды салма, салмадан, ага,
су: алма, йа: р қолында доқкыз алма,
быны йа: рип гөйән бармь? (*Ург, 1*).

салма II. *Ург, 1.* хамир оқатининг
бир тури (гуппа).

салт *Ург, Хив, Қ — кпр.* бұш,
бекорга; қуруқ: салт нарады, салт
гәлдь (*Хив, 1*); қаладан ағам салт
гәлдь (*Қ — кпр, 1*).

самбърдамақ *Х — асп, Хнқ, Бгт.*
валдырамоқ; алжирмоқ: не: ра вар-
са, ву самбърдаб йүрйивәрәдъ
(*Хнқ, 4*).

самсам сергап, эзма.
самсамлаимоқ эзмалик қилмоқ,
гап сотмоқ: сергап бұлмоқ: самсам-
ланьб мейнымь йедьшав, тур, гес-
сәна (*Х — асп, 15*).

санда *Гурл, Ург, Хив, Хнқ:*
1. сандо; 2. этикәчлар асбоби (ер-
га қоқиб қыйыб, мих қайтарадиган
асбоб).

сан-сағыш *Гурл, 4. = сан =*
санақ.

сан-санақ *Хив, Ург, Хнқ.* сон,
мансаб: худайым, сана сан-санақ
йетмагый, ҳәзърдан адамлань баш-
тыгы бөтәнз гетърасән (*Ург, 10*).

сандърақламақ *Х — асп, Хив. =*
сандърамақ.

сандърамақ *Ург, Хнқ.* 1. валди-
рамоқ, алжирмоқ: сән көп сандъ-
рйивәрлә (*Хнқ, 11*): 2. алақламоқ
(уикуд): ахшам абдыла ухысында
сандърап чыгыт (*Ург, 1*).

санчык балиқ тутын асбоби
(узун ёғоч унига айри пайза ўри-
тилган бұлади): бала балықны арқа-
сында санчыкны онынъ гәрәдъ
(*Хив, 1*).

санчу: *Ург, Хив, Хнқ.* санчык (ка-
саллик): зәрд йаманъ санчу: гәп
йаманъ қанку (*Хив, 11*).

саналақ *Ург, 14. = санарақ*
санарақ *Ург, Хив, Хнқ.* данах
(урик, шафтоли данаги).

саны *Х — асп, 1. — сәннь.*

саныммақ *Х — асп, 1. — сәнмәк.*

сапан *Ург, Хив, Хнқ.* соқкон

сапық *Хив, 4. = сапыш.*

сапмақ *Ург, Хив, Хнқ.* уламоқ,
пайванд қилмоқ.

сапыш *Ург, Хив, Хнқ.* пайванд-
лаш, улаш. арыкны сапыш — ўриқни
пайванд қилыш.

саралмоқ *Ург, Хив, Хнқ.* саргай-
моқ: рәпләрын самандыйн саралыты
(*Хив, 1*).

сарыпжақ *Ург, Хив, Хнқ, Шат.*
хайюнка, арғымчоқ; беланчақ: бу
сорьнжсақны пьтә пас атыпәдъ. бө-
ләпт атыпәс (*Ург, 2*). балдын ши:
рын ба: зарьмәй, бэрәвәрмә азарь-

мей, *сарынжақдағы* гүлза: рьмей, эллә, жәһмей, эллә... (*Ург.* 1).

саръ *Гурл.* *Манғ.* Я — бэр. = са:ръ.

сарсығ *Ург.* *Хив.* Х — а.п. маһ-лумот, хабар: бир маманын ховузъ буйында бир пәрһаң бар, дәп *сарсығ* гәләдъ (Х — асп. 9). пазан пашша гәһһәмһиң, дәгәп *сарсығ* чүһәдъ (Х — асп. 5).

сарсылмақ 1. лўқилламоқ, оғри-моқ. мейһәм сарсыльб, дурьптъ (*Ург.* 1); 2. *Гурл.* 4. хомуш ўтирмоқ, ўйға чўммоқ.

сарсымақ *Ург.* *Хив.* лат. емоқ: эһм *сарсыдъ* (*Хив.* 1).

сархым *Ург.* Х — асп. *Гурл.*

1. суу кўзасыһиң қоңқоғи; 2. кружка. сасъмақ 1. сасимок; 2. *Гурл.* Я — бэр. аңқимок, кучли ҳиң тарқат-моқ: жьйделәрды гүль сасъптъ (Я — бэр. 3).

сасъ *Гурл.* *Манғ.* Я — бэр. = са: сь. сатап *Манғ.* *Гурл.* *Берун.* 1. оёқ-һиңг тиззадан юқори қисми. сон; әгәрдә пуһындъ базардан сон бермә-сәм, *сатаньмдан* бър қадақ гәш хәсәб алағай, дентъ кәмә:л (*Бе-рун.* 2). 2. *Ург.* *Хив.* *Хиң.* сон (мол сон) *узһиң сатан* — куһиһиң бир тури; са: н — *сатан* (*Хиң.* 1) — то-вуқһиһиң оёғи.

саташмақ *Ург.* *Хив.* *Хиң.* 1. ўрә-лишмоқ; 2. йўлиқмоқ: чьқанжап, өйһәдә икьдәш сандық, чьқанжап, отыһа бьзләрәм йандық, икьмьзәм саққаллға *саташтық* йаш йьһьт дәп әрман бьләп өттькмь? (*Хив.* 1) 3. жанжалашмоқ: қойсаң шу вьлән *саташа аһмь?* (*Хив.* 1).

сатыл *Хив.* *Манғ.* *Гурл.* ошпичоқ. сатылжан *Хив.* 1. зогилжам (қоң босимһиһиң күһийһиһиң).

сатыл *Ург.* *Хив.* Х — асп. 1. ~ ал-мақ — сотиб олмоқ: мән йерь *сатыл* алвәдәм бу адамнан, дентъ (Х — асп. 1), өз башшъһа дәрдысәрптъ *сатыл* алған кер экән. (*Хив.* 4). 2. оһнади-ған, сотиб оһнадиған: шә:рдә гәшър — пьһазачаллъ *сатыл* (*Хив.* 1); ~ сьгыр — сотиб оһниған сьгыр.

сатқақ *Хив.* *Ург.* *Хиң.* 1. қадаами тездә уһмайдиған (одам) 2. касофат (сўкиш).

саттым *Ург.* *Хив.* К — кир. вос-пос, сәвдоһи. керьм ата қарртп, коп *саттымь* воһтб қалъптъ (К — кир. 1). сатуғ сотиш: қырк қыйз *сатуға* гетъпәдъ (*Хиң.* 3).

сачақ *Ург.* *Хив.* *Хиң.* 1. сочиқ. 2. попуқ: көшәйәнәң *сачақы.* сәһь-льптъ йа: р-йар, и: чылә бър дәс-тә гүл ачтьлптъ йа: р — йар... (*Ург.* 1). пәрән ромал орьһман, *сачиқыһь* дарьһман. әскәрдәйь ағамһь һолларьһа қарьһман (*Хив.* 6).

сахыл *Гурл.* Х — асп. Бгт қўли очиқ, сахый.

сахтъһан маһси қһладиган бир тур тери; 2. Гурландә бир қишлоқ һоһи.

са:з 1. *музыка:* үчәкә чькәдәм, са:з сәсь гәлдъ... (*Ург.* 1); бүйүһ экәмһь жораларъ гәләр әмьһп, са:з сә: бәт қурмақа (*Хив.* 4).

са:з II. синч, тағсиһч: жай салъп-сәс, ығырькь, са:зъ йоқ, йа:р түтъпсә, та:зә йарһь па:зъ йоқ. (*Ург.* 1).

са:н *Ург.* *Хив.* *Хиң.* 1. сәноқ; 2. сон (оёқһиһиң тиззадан юқори қис-ми).

са:ръ *Ург.* *Хив.* *Хиң.* сариг; сә чәп — бир хил ўт (ундан раһг қһла-длар).

са:сь *Ург.* *Хив.* Х — асп. 1. сас-спк: мьһиһиң са:сь дәп кәсәп ташъй-сыммь? (*Хиң.* 11); 2. хиди ўткир: баҳар гүлләр и: дәнъ гүль са:сь воладъ (*Ург.* 10).

сәвһмәк *Хиң.* 4. = сәвүһмәк. сәвләмәк сүзламоқ: арқалы арқа *сәвһһиһь*, арқасәс қорқа *сәвһһиһь*, дьйдыла, балам (*Шят.* 10).

сәдәп *Гурл.* *Хив.* *Ург.* *Шят.* тугма: ак гойһәк гьһәсән сәдән ил-дърмьһп... (*Ург.* 1).

сәйһи Х — асп. 1. = сәйһи.

сәләп *Гурл.* 2. 4. = сәли:н. сәләп қумгон, сәмовар сархонсиһи беркиталыған тешик-тешик қоңқоқ. сәләпчә чилопчип: дьйбьрмән йала-ған ит эхь:р отьрптъ сәләгәйә (*Ург.* 1).

сәлдьрән *Ург.* *Хив.* омонат тур-ған, зўрга турған: бу сәлдьрән полъй қаған өһиһиң йьқмақ гәрәк, дьйды рейс (*Хив.* 3).

сәли:н *Хив.* *Ург.* *Х*—*асп.* бир тур үсимлик (қилдир қамышга ўхшаш).

сәлкә сәркә; геччъләнь п:рьсьпа сәлкә дәп айтъләдъ (*Хиң.* 1).

сәлкәймәк *Ург.* *Хив.* *Хиң* 1. бұшмақ; сәрнжәқитъ ильл сәлкәйб гетълтъ (*Хив.* 1); сьғыр сәлкәйб йүрьлтъ (*Ург.* 1).

сәлкъ бұш; ~ коймақ — бұш қуймоқ; ромальмигъ *алкь* әтб орымаш, көп пах полдъ сәм балапъ қаръйман.. (*Я*—*ар.* 3). са:рп мөтьрьминъ *сәлкь* ташъйман, сәккызыпкъ бьрйәдәлә йашъйман.. (*Х*—*асп.* 2).

сәлкылдәнык сикәитәдиган, сикәитб ташлайдиган: бьр сәлкылдәнык машынга мильведкә, өпкәмәдъ қолъмънга суурыб бердъ-го (*Манғ.* 1).

сәлән *Хив.* *Гурл.* аңқош, фаҳм-фарсатенә.

сәлпәлдәмәк *Ург.* *Хив.* *Хиң.* *Х*—*асп.* 1. шох отмоқ, ривожланмоқ (үсимлик ҳақидә): ашамлаш, сивкындәкъ говачи сәлпәлдән гетълтъ (*Хиң.* 11; 2. *Гурл.* *Я*—*бир.* тебранмоқ; сикәикшоқ: йүргән сайын оңтц чегьрмәсә *сәлтәддидь* (*Гурл.* 3).

сәмсәм бияқ-бияқ: йер *сәмсәл* болън турьлтъ (*Гурл.* 1). сәндьрәкләмәк *Х*—*асп.* 1. сәнди-роқлямәк, зүргә обқкә босиб турмоқ. сәң муз нарчаси (бяхордә дарб музашың нарчалашы оқиниң) дейранъ бу:зт көчы *сәң* гәләдъ, сәнь бойиц бойма дән гәләдъ (*Ург.* 1).

сәньмәк *Ург.* *Хив.* сикәикмақ; дай-дипанмоқ; гүнь вьлән сәньб йүрьйдъ бу бәлә (*Ург.* 1).

сәңкъ *Гурл.* 1=сәңцъ.

сәңцъ *Ург.* *Хив.* сәкә, дайди.

сәпәләмак *Ург.* *Хив.* *Х*—*асп.* 1. сиппаламоқ: (ёмгир ҳақидә) гәлә-дәкәнсәску, ашушынън *йағмасаңызам сәпәләб* дурьт (*Ург.* 1); йағыш *сәпәләб* дурьнтъ (*Х*—*асп.* 15) 2. сепмоқ: икьтан қағазларынъ арасына кәпәк *сәпәлән* қойълтъ (*Шат.* 2).

сәрәңч *Ург.* *Хив.* *Х*—*асп.* қўд тегирмониниң ёғочи (узун таск): шүкьржан, бар сәрәңч алкәл, тут кақы йймыс (*Х*—*асп.* 3).

сәрәшәп *Ург.* *Хив.* *Х*—*асп.* 1. об-дова; 2. наст-баландлик жой: бьр

сәрәшәв йер бар әдъ, шөрдә йатаман, дәдъ (*Я*—*ар.* 2).

сәргъздан сәргардон: бьрын койтп, бьрын сәргъздан еткән, йақма, бала, өз нанангъм аз емәс (*Гурл.* 1).

сәрдава *Хив.* *Ург.* 1. усти гумбаз килиб ишланган ер ости сул омбори: сәрдананъ вейрон әтннтълъ, карьчнәм йоқатын (*Хив.* 1); 2. сәвил; ~ болмақ—сәвил қолмоқ: күштъм белынән, сордъм дьльннән, сәркытъм шүларга *сәрдава* восты (*Гурл.* 1). сәрдава қалғый *Ург.* 1. куриб кетсин, бошлдан қолсин.

сәржүш *Ург.* *Хив.* *Х*—*асп.* қайла, овқат устига солинадиган махсус аралашма (қаламшир ва ёшигә май-далаган).

сәрдоз *Ург.* *Гурл.* капондан по-лик қилиб шыяган ши.

сәрьман *Ург.* *Х*—*асп.* Ёпиләб-Ёпиләмоқ; әркиланмоқ, ҳамуза тортиб кершимоқ.

сәркөй *Гурл.* *Манғ.* қалип; сеп. сәрмәк *Ург.* *Хив.* *Хиң.* *Я*—*ар.* Ёпмоқ (қуритмоқ) ромальмигъ йүын, *сәрдьм* гүлләрә, ромал әнпарысәп әлә кымләрә... (*Я*—*ар.* 3); ивуулаган китрәны куйла:ша чьқарън *сәрдьм* (*Ург.* 1); ромальмигъ *сәрдьм* балхыр тутлара... (*К*—*кпр.* 5).

сәрмәләмәк *Ург.* *Хив.* *Х*—*асп.* 1. сиппикләмоқ; пайпасламоқ: үз көр посам, *сәрмәләп* тавадъ (*Хив.* 7); тәкчән *сәрмәләп* қараса, қатъ-қуттъ нам бар экән, алын қаничънъ дойдъ-рәлтъ (*Х*—*асп.* 2). 2. Зорикмоқ; интизор бўлмоқ: иккә гөззин йола *сәр-мәләгъи* (*Ург.* 1).

сәрьпәләк *Ург.* *Хив.* *Хиң.* *Х*—*асп.* 1. тисарилмоқ, оркага чекипмоқ: бә-лам гәләдъ, дән дарваза аштым, кышлә көпәкән, *сәрьпәлп* қаштым... (*Ург.* 1). 2. енгилмоқ: қоқмоқ, ўзи-ши четта олмоқ: қоңқаръм *сәрьпәлдъ* (*Ург.* 1).

сәрпони *Х*—*асп.* 1. 1. бош килинмя, бўрк; 2. пилиш устига ёпиладиган ҳар қандай ёшик (сочик, махсус қилинган дастурхон).

сәрьр *Хив.* *Х*—*асп.* жиннисимон киши.

сәрүнә *Хив.* *Ург.* *Хиң.* самовар, кум-фониниң жумрағиға қўйиладиган ҳалқа.

сәс одоз, товуи: аналъ өйдән сзз сьсь гәлтб дурьнтъ *Бҗт. 61*; көл курпақасьнтъ сьсь курғай (*Хив. 1*); улөкә чықыналъм дал сьсь гәлтб, эрәп рамтынан йәр сьсь гәлтб (*Хиң. 1*).

сәтәңк *Хив. Хиң.* ошснз; шпәк-мас, даңгаса: аналъ сәтәңк азаннан қаныб йүрһнтъ (*Хиң. 1*).

сәтәр *Ург. Хив. Х—асп.* тептак (бир р ишннг удласнаи чықа олмайдан); түрри юрмайданан (кыши). сәзр *Хив. Ург., Хиң. Я-ар.* сәхар: сәзр мәлз қаптан шербай чагырды (*Я-ар. 3*).

сәзг *Ург. Хив. Хиң.* сәзг: ушан гейи бьс хәр гүи сәккәс сәзг шәлбйдагын болямқ (*Хиң. 1*).

сәйл *Хив. Х—асп.* сәйл сәйләмәк I. *Ург. Хив.* сәйләмәк, тәлләмәк;

сәйләмәк II. сәйрәмәк: гүжүмнъ айланьб сәйләйи сәлә, башиньгда инақын гүлләр, пемә. (*Хиң. 1*).

сәйрәмәк *Ург. Хив. сәйләмәк II.* сәчә *Ург. Хив. Хиң. Х—асп.* чумчук: сәчәдн қорьқан даръ э мәс (*Хив. 1*); азам бьләп сәчә қонар туғлар, гетмә дәп йегләдәм аьсь шуртла п. (*Ург. 3*).

сәмуш үч бурчак: сәмуш атыз дәп үч муш атызы йитадъла (*Ург. 7*).

сәсрәк сәйрәк: бу сәнар қоштымнъ кәшәр учърганьна қаран сәсрәк докыман, дьйб йапагы кыш (*Ург. 10*).

сәйрәмәк *Ург. Хив.* тәлләмәк (бурун хнйда).

сәйл *Ург. Манғ. Гура. Я-бзр.* сәйл: сәйрәләр дәрйә сәйләп келәдә аь хан (*Я-бзр. 2*).

сәйрә *Ург. Хив. Х—асп.* сәйрә: күр: мән бьр сәйрә ейи-баш әтб бардъм тойьна (*Ург. 10*).

сәйсхана *Ург. Хив. Хиң.* отхона, молхона.

сәлә I. куч, мадор: сәләңг қатыраман (*Гура. 3*); сәл қарьйвөрән, сәләк қатъ (*Ург. 1*).

сәлә II. *Гура. Манғ.* дока (юңқа туря).

сәлән *Ург. 1.* — сәлән.

сәмкә *Ург. Хив. Х—асп.* күк,

мовий, хаво ранг: сәмкә рән бәрлгән вишь нәтйк зман гәлдә, дәрән сурмасам болмас (*Х—асп. 1*).

сәмсьи шумшук.

сәньр *Хив. Ург. Хиң. 1.* томир, пәи: ййыт атланъ сәньрнъ кәсьнтъ (*Ург. 1*) 2. с гаа.

сәньрәк *Ург. Хив. Хиң.* миширик (бурун сүпә).

сәньрмәк *Хиң. 6.* — сәйрмәк.

сәньрнч *Гура. Я-бзр.* хороз (тегирмон) ушнн сәнураднган сәнуурги.

сәнлөк *Ург. Хив. Хиң.* ахлат.

сәнсә сәнуурги: шннә сьмаган сәнчә куырқына сәнсә балязнтъ (*Ург. 1*).

сәнз *Ург. Хив. Хиң.* ~ сәлмәк II әтмәк сәнчкәлә қарамәк.

сәңыр *Ург. Хив. Хиң.* сәңыр: бьлмәт сәңыр йортыжадан бәшкә отиъ йемьйи, хәрәм өтгән. бәжага гәлтнъ гәрәк ййыдә-дә: бәқырабәрәдә (*Ург. 1*). сәйлағаньб сәңыр йлмәс, сәйлағаньб—әтмәк (*Хив.*), күйрәк—кумда үсаднган бир тур үснмәк.

сәңырәм *Ург. Хив. Х—асп.* оқмоқ, жпндраб оқмоқ, сүп сәлмәдә сәңырәм ақьб дурьнтъ (*Х—асп. 3*).

сәзләмәк *Ург. Хив. Хиң.* сәзләмәк: сәзнә оғрнмәк: сәңқырамәк дншым сәзләйитәр (*Ург. 1*).

сәзәт ~ сүв сәлән сәзлб, зәнуурга тәләнган сүл: сәзәт сүлә долннъ әйкәш (*Ург. 3*).

сәйр *Гура. Манғ. Я-бзр.*

сәңыр.

сәйләмәк сәзәт қилмәк, сәйләмәк: дәшнган йерда бәй сәйләй, дәшмаган йерда дөп сәйләй (*Хиң. 1*).

сәйрмәк сәнуурмәк, сәйрмәк. қыйзтм, өйлән сәйрн қой (*Ург. 1*).

сәймақ *Гура. Я-бзр. Манғ. Кип.* сәймәк.

сәйнамақ сәзләмәк: сәйнамаган атнъ сәргышан өтмә (*Хиң. 11*).

сәйпанмақ *Ург. Хив. Хиң. Х—асп.* сәрганмәк: сү: доңыңтъ, сәйпанмақа варамьс (*Ург. 1*).

сәйрәк *Манғ. Гура.* оқнннг тәзәдан куйн кеснц(болдр).

сәйрәк *Ург. Хив.* узун сәч, тәкә: бойъ сәйрәкдәйи (*Ург. 1*).

съярълмақ сирпапмоқ; съярълъп туштъм (Гурл, 1).

съялапча Гурл, Манг, Я—ар. чи-лопчин.

съялмақ Хив, Хнқ, Ург; Шат. шилмоқ. стънь съллп, гэммә ньшьр (Ург, 1).

съялу: Гурл, Манг, Барун. чирой-ли; паишаны бър съялу: къзъ барэкән (Бир, 2).

съямърдамақ Гурл, 1. = съямър-дамақ.

съямърдамақ I. Ург, Хив, Хнқ, Х—асп. жимирламоқ, тери орасида бир нарса юрганлай бұламоқ.

съямърдамақ II. Гурл, 1. мш-пилламоқ.

съямъзм Ург, Хив, Хнқ, Х—асп. эзма, сергап; фикри сабэ (одам).

съянық-сартық Ург. Хив. нохуш хабар, хунук хабар.

съянайчы Ург. Хив. Хнқ. сур-пийчи: қыркында съянайчы полъп, өлйәндә чьртәсмәчъ? (Хив, 1).

съянырақ Ург. Хив. оёқ пайи: қоныш сынырақыннан асадъяла (Хив, 1).

съяпай хон амалдори (әски) иланъ ээрънән, съяпайчы қаръи-нан қорқ (Хив, 1) съяпай қалтырар, әнакләр шалтырар (Ург, 1). 2. гер-дайгап, кеккайгап, магрур. 3. узоқ чўзиладиган касал (түберкулёз).

съяпра супра съяралъ өйдә ант ичмә (Хив, 1).

съярмақ тозламоқ, артмоқ; чъранъ шыпәсынъ съярмасанызлап қапқара поп кетъпъ (Гурл, 1); бет-тыль съяр сүлтъ мьнан (Манг, 1).

съярғыя Ург, Хив. Х—асп. фой-ласиз кнши; бахти қора: сярғыяа къшьпъ, ҳеч кым сьгдърмьйдъ (Хив, 1).

съярқ Гурл, Манг. = съярық. съярнмақ Ург, Хив, озиб кетмоқ; бала дым съярнъб геттъ (Ург, 1).

съярқызмақ Ург, Хив, Хнқ. сир-қитмоқ; сувъпъ сярқызыб ал (Ург, 1).

съятълмақ Ург, Хив. тирсилламоқ; съярыръ әмжәкъ съятълъб дурьитъ (Ург, 1).

съятқа Ург, Хнқ. ғалвирнинг бир тури. будайнъ сятқадан өтырп кой. жараза саламъс (Хнқ, 4).

съямақ Ург, Хив, 1. сиқмоқ; сит-моқ: кәрәк сяттъм (Ург, 3).

съяра Гурл, Манг. Я—бэр. 1. фи-гура; 2. башара: ҳә съярапа сьпльк (башарапга ахлат) (Гурл, 1).

съячан Хив, Ург, Хнқ. сиққоп: пшнә сьгмағап съячи қуйрқына әләк баглъйдъ (Ург, 1).

съярамақ Ург, Хив, Хнқ. саяра-моқ: сува кәсәк ташасан, йузыпә сьчрөйдъ (Хнқ, 3).

съяман Ург, Хив, Х—асп. ун ошининг бир тури. қош қошмақ—баръб гәлмәк, арва қошмақ—сал-ланъб йурьмәк. съяман съямақ—жап чықмақ (Х—асп, 1); съяман ашъ гакьртърәр (Ург, 1).

съяраймақ Манг, Қип. шумшай-моқ; уяққа барасан, буйаққа баро-сан, съярайбб йургәнъи ссын (Қип, 2).

совмақ Хив, Хнқ. 1. ўтказмоқ: отъс хатъп бър той совадъ (Хнқ, 1). 2. тугатмоқ, охирига етказмоқ.

совулмақ Ург, Хив, Хнқ. тамом бұл-моқ; карръ қыйз йасанъпча, той совулптъ (Ург, 1).

созмақ Ург, Хив, Хнқ. чўзмоқ; йүрәкым созьлда (оч бұлдим) (Хив, 1).

соқы Ург, Хив, Хнқ; Шат. кели, ўгир: соқьдан дэна чүссә, дивьнә чүшәдъ (Хив, 1). арачнъ йамапъ соқы. адамнъ йамапъ сонъ (Шат, 5).

соқта Манг, Гурл. = сохта.

солқьлдамақ Ург, Хив, Хнқ. пи-қилламоқ; хиқилламоқ, хиқ-хиқ эт-моқ; азаннан солқьлдаб йеглаб отъ-рълтъ (Ург, 1). 2. енгилтаклик қил-моқ (қизтарга писбатан).

солқым Ург, Хив, Хнқ. 1. боп, шингил: йецьмнъ ужъидъ бър сол-қым үзүм пърантъ йолтында йанадъ гөзъм, .. (Хнқ, 1); дернага ташадъм бър солқым үзүм, әрмьйәнә геттъ гөзъ сүзъкым, качап гәсә шу вах гәсьи сүзъкым, башъмнан салака алтън йүзъкым (Ург, 1). 2. хиқ-хиқ; пиқ-пиқ (йиғига писбатан).

сонламақ Гурл, Я—бэр. тугатмоқ, тамом қилмоқ; тамом бұлмоқ: қа-зувдъ сонлап. шамъратвайдыч ұйы-да йатъп, дағ ертәс қалага қайт-тъқ (Я—бэр, 8). сонънъ сонла, онънъ олла. сон сөйлә (Гурл, 1).

сорыкмак *Ург, Хив, Хнқ.* сүриб олмақ: йер сорыкыпты (*Ург, 3*); ер тобига келибди, атзын ахшам суварвалдык азанача *сорыкыпты* (*Ург, 2*)

сохта қимор ұйини, карта: бър гүні, айзада атаас пашша вълэн *сохта* ойнъды (*Ург, 14*).

сорғыч 1. босма (промакашка);

2. елим.

сорғычламақ *Я—бэр, б.* елимламақ.

соғат *Ург, Хив, Хнқ.* соғға тортиқ: төрде дурған галың бър қатсан, йар-йар, атак вълэн энэңнъ соғатъсан, йар-йар (*Ург, 3*)

соқы *Х—асп. 1=соқы.*

сөвмэк *Хив, Хнқ. Х—асп.* сөвмоқ: *сөвйаны сөв* (*Хив, 1*).

сөвүнмэк *Хив, Х—асп.* суюнмоқ: қар йағды дөп *сөвүнмақ*, айазларъ воладъ, хожа гөлдъ дөп сөвүммән, ныйазларъ воладъ (*Ург, 3*) *сөвүнтьрмек*—суюнтирмоқ: узақыппан сөпътьргый (доим хурсандчилик бұлсин) (*Ург, 1*).

сөвүт *Ург, Хив, Хнқ.* тол (қора тол): инашу қара *сөвүтнъ* тейынэ барвалдым, нызмән йетб гөлдъ (*Ург, 1*). эйнъмдэ гөйшэкъм гүлларъ мейдэ, өйымъ сурасты үргәнч райында, элдындэ *сөвүт* ва; салма бошнда (*Ург, 2*).

сөйләмән *Манғ, Гурл. Я—бэр.* сўзламоқ: сөйлагәнлөръ сөккэндсй, йелпыганлөръ қаққанлей (*Гурл. 1*); аз сөйлэ. көп ойла (*Я—бэр. б*).

сөл *Ург, Хив, Хнқ.* сел: етнъ сөлъ—гүштиниг сел; экәмпы герьн, жанъма сөл йувурды (*Хив, 1*).

сөлъ *Гурл. 1=сөл.*

сөләкәй *Ург, Шөт. Қ—кпр, Хнқ.* 1. сўлак; 2. бұшанг (одам); сөләкчэ, олөпқиц, фартүкча.

сөлләмэк *Хив, Ург, Хнқ, Х—асп.* сўзламоқ: көп *сөлләмэ*, аз *сөлләйән* йахшътрақ, көп *сөлләдым* дейдъ башъма тайақ (*Хив, 1*).

сөнәк *Хив, 10=сүңән.*

сөбәт *Ург, Хив, Хнқ, Я—ар.* сұхбат-чо: пана *сөбәт* харам (*Я—ар, 1*).

сөл *Х—асп.=сөл.*

сувармақ *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* сугормоқ: өжәкнъ йаптан сувар (*Ург, 2*).

сулғармақ *Гурл. Манғ.=свармақ.*

сувулмақ=совулмақ: бьзлә барсақ, мәләкэ сувулғанәкән (*Ург, 1*).

суғънъм *Я—бэр, 1—суқынъм.*

суқынъм *Ург, Хив. Х—асп, Хнқ.*

сықим: хеч вомаса бър, сукунъм йе (*Ург, 10*).

суллаймақ *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* сулаймоқ; бұшашмоқ, холдан тоймоқ.

сур *Гурл, 1.=сур*

суран сурон, қий-чүв: көчәнъ сураны асмана чъқыб дурупты (*Хив, 1*).

сусақ *Ург, Хив, Хнқ.* чўмич: кәмпър итнъ сусақ вълэн карсәттерьб урпыты (*Хив, 5*)

сузмақ *Ург, 1.=совмақ.*

сур *Ург, Хив.* қора кул терисниг ағло нави: адыннан айпанъйп, исапчъ бала *сур* лапақнъ ейрь қойъб бър қара (*Хив, 1*).

сусақ *Х—асп, 1.=сусақ.*

сүвүнмэк *Ург, 1—сөвүнмэк.*

сүзәк *Ург, Хив, Қ—кпр.* сузагон: сүзәк сьғыр экән, экәмлә базар гүнъ сатжақ вольт отьръпты (*Ург, 1*). сүзмә 1. *Х—асп, 1.* друшлак (мисдап қилинған човди).

сүзмә 2. паловниг бир тури (сүзма палов).

сүй сүп: кьмлэ қазар қуйънъ, кьмлэ ичәр сүйынъ (*Хив, 4*).

сүймәк *Гурл, Манғ. Я—бэр.* сөвмоқ, яхши кўрмоқ: сөлъ қайънац сүйәдәкән, қолыңъ йувуп келәгой (*Гурл, 1*).

сүйлүн *Гурл, Манғ.* тустовук, қирговул.

сүйрәмәк *Гурл, Манғ, Я—бэр, Шөт.* судрамоқ: ньртық көвүш *сүйрәйән*, ағзада йурьп күйрәйән қайнастанна бър салам (*Шөт. 9*).

сүләкәй *Гурл, 1.=сөләкәй.*

сүләкәт *Хив, Х—асп.* қобилият, укув: йу кьшьнъ хеш нәссәйә *сүләкәт* боқъ (*Хив, 1*).

сүлгъ *Хив, Ург, Хнқ.* сочиқ.

сүлгын *Ург, Хнқ.* қирговул (=сүйльн).

сүйльн *Хив, Х—асп.=сүлгын.*

сүлләмпай *Ург, Хив, Шөт.* ландавур; судралиб харакәт қиладигән.

сүлпә *Ург.*, *Хив.*, *Хиң.*, *Шот.* оғиз суви; сулаккан.

сүлүсәт уй ичидаги бутун ашә; бисоғ.

сүмәләнемәк суйкалмақ; 2. шумшаймоқ; сүмәләнәб йүрәйдә (*Хив.*, 1) сүмраймән *Гурл.*, 1.—сүмсьнмәк. сүмськ *Хиң.*, 1.—сәмськ.

сүмсьпмән *Ург.*, *Хив.* шумшаймоқ; чақирмаган ерга бориб юрмоқ.

сүмүрмәк *Ург.*, *Хив.*, *Хиң.* шимирмоқ, сьғир салмань сувьннан сүмүрб иштә (*Ург.*, 2).

сүндькмәк *Ург.*, *Хив.* қоқилмоқ; мункимоқ; қарилла-қарилла. гәйәп болмасть, томмәқа сүндькьб, өлиәп болмасть (*Ург.*, 8)

сүншымәк *Хиң.*, 4.—сүндькмәк сүншә *Ург.*, *Хив.* мутахасенс, сохьбәр; уста; аламбан әкә бу ишшә сү. нәсә (*Хив.*, 1)

сүншәчьльк 1. нәсб-қор, машгулот; 2. табибчилик; сүншәчьльк әтәб адамань алдәйдә ву (*Ург.*, 1).

сүнчькмәк *Х* *асп.*, 1.—сүндькмәп. сүңәк *Ург.*, *Хив.*, *Хиң.*, *Х*—*асп.*, *Шот.* суняк; хәсәвтан пәсәсә-қара. итган сүңәк шәләмә (*Шот.*, 9); ашпа қас ап сүңәк сатар (*Х*—*асп.*, 1); ба-ла хәп бәрийән сүңәкнә астапыша чәкәсәлә қләстәрәдә (*Хив.* 4).

сүрь *Хив.*, *Ург.*, *Хиң.*, *Х*—*сп.* *Шот.* 1. тудә. тун; өйәмь:ә бүйүп бир сүрь ме-мәләлә гәлдә (*Ург.*, 3);

бәр вахтап бәр сүрь йәһьт жорларь вьләп атабейнш гетәрдәлә (*Ург.*, 1). 2. қуй подасп; кәмпәр гечьсьнш бәр чопаннш сүрьсьнә қоштәп қойганәкән (*Ург.*, 11).

сүрмәк хәйдамқо (ер): бәрйәдә белләп нәйә сүрпә қойытә, йә шалә әкәмәкән? (*Хиң.*, 1); бүгүн дьмәтәйп тьрактәр йер сүрдә (*Бөл.* 1). сүрпькмәк *Гурл.*, 1.—сүндькмәк. сүррәмәк *Ург.*, *Хив.*, *Хиң.*, *Шот.* судрамоқ. чьқыл қарасала, йүз кь-шынш бәр кьшә сүррәб гәлиятәр (*Шот.*, 7).

сүрүә *Гурл.*, 1. сүрь.

сүтльәнәп бир ут; йаннәләдә сүтльәнәлә өстәб геттә (*Хив.*, 1).

сүчә-сүжә; әрышә сүчә волса. аловәр. да: (*Ург.*, 13).

сүжә *Хив.*, *Ург.*, *Хиң.*, *Х*—*асп.*, *Я*—*ар.* 1. чучук. ширш; башгәдә ромаләм айланш гүләәр, баштәм әй-дәнтәрдә сүжә дьләләр... (*Хив.*, 1); әжә вьләп сүжәшнә дьқам бьләр, әлшә вьләп йақийнш нүрйәм бьләр (*Ург.*, 3). 2. кишпга чықадитан бир тур яра.

сүкәнмәк суйкалмақ; геччәтә тайпқ йәһәсә гәсә, чопана сүкәнәр (*Хив.*, 1); сүмәйәнә сүкәммә (*Ург.*, 1). сүжәк *Ург.*, 1.—сөвмоқ; сү; атләт, сү; мушт хәп, сүвуттәндә бешкьк хей... (*Ург.*, 3).

сүрь худш, дол; бәр пьчақ урдтл; сүрь мейншнән (*Хив.*, 1).

Т

тав I. *Гурл.*, *Манг.*, *Я*—*бэр.* тоғ; тав II. *тоб:*~ташламоқ—Үинрилмоқ; йәшнә рашә тав ташәнтә (*Ург.*, 10).

тава I. *Гурл.*, *Манг.*, *Я*—*азр.* = таван.

тава II. *тоб:* тавағи гәлмәк—тобга келмоқ; ата, мән әртан әтәзнә суварсан, чашәмбәйә қарап тавага гәмәсмәкән? (*Х*—*асп.*, 7).

тавадан *Хиң.*, 1. уй деворининг тәпа қисмига қуйлаадитан дәрчә.

тапах *Ург.*, *Хив.*, *Хиң.* ёғочдәп қилинган сәзә товоқ; бәр тавах әнар,

хәддәп вәсә, бьрыч. тәя (*Ург.*, 1) (топшмоқ; үт).

тавьсьн *Хив.*, *Хиң.* ишләмәсдан ётган (одам, хәйвон): тавьсьн атиь арнага қоштәндәлүк, дәрәв йәтәп қалдә (*Хиң.*, 3).

таганақ *Я*—*ар.*, 3—тоғанақ.

тагарьк тоғара; қәсәпшә тейнәдә тагарьк вә: (*Хив.*, 1).

тағма *Ург.*, *Хив.* тағма.

тағлақ *Гурл.*, 9. 1. сүяннш бола-сп; 2. алапғоқ.

тайнақ *Шот.*, 1. той; (пахта, газ-лама тойи).

тайха *Хив, Гурл.* дүппи: *тайхам* жыйыкчы чалгы этэмэн ... (*Хив, 1*).
тақ *Ург, Хив, Хнқ.* гүшангада күйө-келиш учун ясатылган махсус жой, кроватка: гыйзв галинни зордан гөтөрүп та: қа ташады (*Ург, 1*).

тақва *Гурл, 1, 9.* потик (салбий маънода).

такмақ *Ург, Хив, Х — асп.* варсакигуй; махмалоча.

тақсъ *Ург, Хив.* қадди келишган, зебо қомат: алмадан айнанъйи, пардан айнанъйи, тақсъ боилъ шу баладан айнанъйи (*Хив, 1*).

талхыйи *Ург, Х — асп, Гурл.* ашула, куй: вах жангъм. гөрсөпәдъ, бър талхыйи айтавардыла, койавәр, ҳәзетткъ да: (*Ург, 1*).

талхыйичъ *Ург, Х — асп. Гурл.* ашулачи, бахши.

там *Гурл, Манғ, Қип.* уй, хона; ~ баш — том: сыйрастында унъ йоқ, тамбашында кош тандър (*1 урл, 3*).

тамақлашмақ *Гурл, Манғ, Я — бэр.* — дамақлашмақ.

тамақсап *Гурл, Манғ, Я — бэр.* = дамақсап.

тамақча *Гурл, Я — бэр.* дамавча. тамар *Гурл, Я — бэр.* = дамар тана бузоқ: танастьс сьғыр сагдырама? (*Х — асп, 6*).

таңқа *Ург, Хив, Хнқ.* *Гурл.* чойднш; чўйядан қиллиган суп идиши: улар биланын қырк оқызынъ бър таңқава алдаб пладълар (*Хнқ, 6*).

тангър *Манғ, Гурл, Я — бэр.* мой, керосин идиши.

танмача топишмоқ: тапмачамнъ үзъ қара, тапмаганнъ йүзъ қара (*Хнқ, 1*) (топишмоқ: қозон).

тарашкәпчә пахса деволга нақш туширадиган асоб (*Х — а.п, 1*).

тар I. *Гурл, Манғ, Я — бэр.* тор, тар II. товуқ қўноғи;

тар III = та: р I, II.

тарқ *Ург, Хив.* қарс, тарс (эшик қаттиқ ёпилганда чиқадыган овоз).

тарқылдамақ тақилдамоқ: таңлайъм тарқылдады (ҳоримок). (*Ург, 1*).

тарпа ~ басмақ (*Х — а.п, Хнқ.*) — таппа босмоқ: ди:рль ө:льден нә:п таппақа парды, ө:ль ди:рль тарпа бастъ (топишмоқ: тузоқ). (*Х — асп, 6*).

тархалмақ *Ург, Хив, Хнқ.* тарқалмоқ.

тархан *Хнқ, 1.* = дархан.

тас I *Ург, Хив, Хнқ.* тос; лаган; тас II ~ йықылмақ — йиқилай демоқ. йиқиланшга оз қолмоқ; тас өлпәдым (ўлишимга оз қолди) (*Ург, 1*).

таса қяҳр, ғазаб, аччиқ: па, тасамъ гөтәрдынап (*Х — асп, 1*).

тасаланламақ қаҳрланмоқ: худъм тасалақлакъб гөттъ (*Хив, 1*).

тасъла тартиб, усул, йўл. бу и:шнъ тасъленъ бьльб алъйи, саца:м үр-йәтәмәл (*Хив, 1*).

тастат *Хив, 1.* тўсатдан, кўққисдан.

тасърдамақ *Ург, Хив, Х — асп, 1.* тасирламоқ: 2. жиззәкилләмоқ, фиғони чикмоқ: мәннъ гәпмннъ ештъл тасърдаб гөттъ (*Х — асп, 1*).

татърдавық *Ург, Хив, Хнқ.* мото-пикл *татърдавықыңнъ* ича: па гьр-йьзъп кой, балла бузадъ (*Хнқ, 1*).

тахам таома: муратсъс тахамдан йсгү: чь нола (*Хнқ, 11*).

тахйа *Ург, 1.* = тайха.

тахга: тахта; ~ егәв — икки томони ялоқ эгов; ~ қыйз *Хив, 1.* жиякчилариниң жияк тўқийдиган дўкони (эски).

ташнавъ *Х — асп, 1.* = топиш.

та: вап *Ург, Хив, Х — асп, 1* — *кпр.* това (сковородка): қатламанъ, та: панда ньшьрсән, йахшгъ воладъ (*1* — *кпр, 3*).

та: жъп таажжуб, қизик: то: ба, сьс та: жьп адам әкансьс, соқына: м бьльийсьсьм? (*Ург, 10*).

та: за *Ург, Хив, Хнқ, Х — асп.* япги: та: за салган жайнъ полянам зәттъптълә (*Хив, 1*). та: за йа: р ту: тьбман дө: ран сурмақа, вейранъ қалганла, сьзнькь ләдым (*Ург, 1*).

та: зъй I. қамчи: хап мана йи: рмә та: зъй урыннъ буйьрдж (*Хив, 4*).
2. тозп (шт):

та: р I. *Ург, Хив, Хнқ.* тор (музика асоблариниң тори): ребанъя та: рьнъ дүз (*Хив, 1*).

та: р II. дор (нарса осадиган дор ёғоч). шернә быйнъ та: рь пәссәс-қараға до: лъ (*Ург, 10*).

та: рьк *Ург, 1.* — гағары.

тәбан *Манғ, 2.* = тәмән.

† тәблә *Х* — *асп.* 7. тизги; вожжи. тәмән *Хнқ.* б. — тәмән.

тәвлә I. *Хнқ.* 1. = тәблә

тәвлә II. чўларда кўннб ўтиш учун қурилган якка уй, бостирма: алыстан бый тәвлә гөрйидь (*Хнқ.* 3). тәвльг *Гурл.* *Манғ.* уйнинг тепасидан ёруе тушиб турниш учун кўйилган тешик.

так *Гурл.* *Я* — *бэр.* = тақ.

тәкә I. *Ург.* *Хив.* *Хнқ.* *Х* — *асп.* 1. ёстиқ. ухы ухынъ тәкәсь (*Ург.* 9); башыгъ тәкәйә дейсә, худа дыйдоғылладан ву (*Хив.* 1). дерйашы бойында бйргынә ҳәккә, рейьсын атълда бахмалдан тәкә... (*Х* — *асп.* 3). 2. Устун тегига кўйиладиган тош ёки ёгоч (катта биноларда тәкә жуда нақшли қилиб ишланади).

тәкә II. *Ург.* *Хив.* *Хнқ.* *Х* — *асп.* така (эчки); ~ таймас — тек турмас, бир ерда тинч ўтирмайдиган.

тәкә III. туркман уруғларидан бири; ~ *кәмәт* — гулдор кигиз; ~ *ғалъ* — гиламнинг аъло нави.

{ тәкәнә *Ург.* *Хив.* *Хнқ.* *Х* — *асп.* дока; дока румол; бошъма салганъм елла *тәкәнә* йа: ръм дәп йуръәнъм ғалат экәнә... (*Ург.* 3); әр-хатънынъ урьшъ — тәкәнәнъ куръшъ (*Хив.* 7).

тәкберьдә *Гурл.* 3. = дәнвәрдә. тәки:з *Ург.* *Хив.* *Хнқ.* текис, бир теигда: бъ йъл ровачала тәки:з гекәрьптъ (*Ург.* 10). тәки:з йолдан йуръйләкән бу машън (*Хнқ.* 7).

тәкйәмәт *Гурл.* 1. кийгизнинг кичик турн.

тәкйәнәһәпт *Х* — *асп.* 1. = тәкә нәмәт.

тәл *Хив.* 1. = тел.

† тәләк болохона; том тепасига қурилган омбор: дос генәшта, душман тәләктә бильнәдь (*Ург.* 1): өзвәк жўйәннъ башынъ алыб, тәләктәнә дөкьптъ (*Ург.* 8).

† тәләә кўра: ййыт дейән тәләвәдәйь ат волар, қийзилъ гөрсә, йяяъб дурған от волар (*Ург.* 10).

тәмән *Ург.* *Хив.* *Шөт.* *Гурл.* жуводдиз; *тәмәнчә* — випачи (кат-таси).

тәммә *Ург.* *Хив.* тамба: әммә-әммә, ешькә *тәммә* (*Хив.* 1).

тәнәскүр *Ург.* *Хив.* олхўрисимон мева.

тәндьрчә *Ург.* *Хив.* *Хнқ.* 1. исипадиган махсус ўчоқча (уй ўртасига қуриб, чўг солнб кўядилар): 2. ўчоқнинг, печиниғ олди.

† тәннә: в *Қ* — *кпр.* 9. зовур устига қурилган нов. 2. бурун тешиги.

тәннәк *Ург.* *Хив.* *Хнқ.* тәррак. базара ёййам әрвк, чьйә тәннәк чъқылтъ (*Ург.* 1).

† тәнтъ *Ург.* *Х* — *асп.* анқов, гўл: *тәнтъ* баладан тйяяқ йер (*Ург.* 1).

тәнтъй *Хив.* 1. = тәнтъ.

тәнтърамәк *Ург.* *Хив.* гандирак-ламоқ; ҳолсилламоқ; ўзини йўқотмоқ: геятър салланъп кечә йўзьидә, йа: рьш гөрьп, тәнтърадъм, чъқалла (*Хив.* 1).

тәннә *Ург.* *Хив.* *Х* — *асп.* *Хнқ.* 1. танга (20 тийин); 2. пул: мән идирага геийәнмнъ байзъ пытгә тәннә алжақ әдъм, қасърам гәлмьйн дурьптъ (*Хив.* 5).

тәп *Ург.* 13. допра, чилдирма,

тәппә *Гурл.* 13. = дәпмә.

тәппәк *Гурл.* 2. 3. дәпмәк.

тәнсәймәк *Ург.* *Хив.* қуримоқ; қак-рамоқ. агъзм тәпсәйб дурьптъ (*Хив.* 1).

† тәпсармәк *Х* — *асп.* *Я* — *ар.* ташна бўлмоқ, чўлламоқ; 2. = тәпсәймәк.

† тәрвәнмәк қимирламоқ, тебранмоқ: шамал номаса, агачиъ башъ тәрвәнмьйдь (*Қ* — *кпр.* 3).

тәрькмәк *Хив.* *Х* — *асп.* *Қ* — *кпр.* 1. қийналмоқ; 2. хафа бўлмоқ; бечә: ранъ гөрьп, *тәрькьб* геттъм (*Қ* — *кпр.* 3). (бечорани кўриб хафа бўлдим).

† тәсил *Манғ.* *Гурл.* соғлиқ, тоб; маза, кайф: *тәсьльм* йўқ *Гурл.* 1 — тобин йўқ.

тәсьрь *Ург.* *Хив.* *Хнқ.* = тәсьл. тәшнәрмән *Ург.* *Хив.* *Хнқ.* *Х* — *асп.* текширмоқ.

тә: ләнмәк тахланмоқ: шайъ кәрпә *тә: ланған*, төр сәнъкь йа: р-йар... (*Ург.* 3).

тәзәкь *Гурл.* 1. = тьззәкь.

тейдән яширин: ағам бьлмәсьн дәп *тейдән* барьштық, барьшқан йелләръм йадъма чўштъ (*Хнқ.* 4).

тейдь *Ург.* *Х* — *асп.* пийма, кигиз

этик: айақында қызъл тейдь—ақ адық, сьз өткөнда бьс қапъда дур-вэдк... (Хив, 1).

тейль Хив, Хнқ, Х—асп. табиб, доктор: тейль тейль эмас, дәрды чакхон тейль (Ург, 1).

тел далда: тентакка тел бер, қолна бел бер (Гурл, 1).

тетәймәк улғаймоқ, вояга етмоқ: тәрбийә тән өстырәдә, дейәндыйп, сьгырнъ баласа:м рас тетәйитъ (Ург, 11).

тьззә Гурл, Я—бэр. = ди:з.

тьззәкъ сержақл: сал парсага аччиги чиқадыган киши: керьм тьззәкъ бала (Хнқ, 11).

тьйдән Гурл, 1. = тейдән.

тьильп Ург, 1. = тейльп.

тьймәк Гурл, Манғ, Я—бэр. — деймәк.

тькәч Манғ, Гурл, Я—бэр. = түкәч.

тьннәрдамәк Ург, Хив, Хнқ. дини-фирламоқ (создан чиққан овоз).

тьп Гурл, 3. = ди:в.

ти:р Ург, Хив, Хнқ, Шат. кешчик.

тьсьнмәк Я—ар, 1. сесканмоқ, чүчимоқ, күркмоқ.

тьйпәк Хив, Гурл, Хнқ. бирор предметнинг табиий формасининг өзгәртиши (кириш, силлақлаш, хирпәләш): тьйпәк ашық—хврнә ошық.

тьқър Гурл, 4. = қытър.

тьққын Ург, Хив. пробка.

тьмақ Манғ, 2. юнг ёки шпдан қилинган бош кийими (қишкн).

гьнъмақ Гурл, 3. = дунъмақ.

гьръмсақ Гурл, 3. тирншқоқ.

гьрнәк Гурл, Манғ, Я—бэр.

дъннақ

гьртъм Ург, Хнқ. жимжит: уннан кьйн тьртъм болдъ (Ург, 6).

товшан Ург, Хив, Х—асп. товущон: дағ товшансъз олмас, ел ровшансъз олмас (Х—асп, 5).

тоғай тўқай: бьрйәдә маңа ертән тоғайа парасан, дөдъ (Хнқ, 3). тоғайнъ елдьндөдъ бьзләнъ ей (Ург, 3).

тоғалақ Хив, Ург, Қ—кпр. Я—ар. тоғалоқ, баръп қараса, рас дөрт тоғалақ йьмьртәдъйп олгън йәтпәкән. (Я—ар, 1). дерйәнъ бойън-

да бьр гүжүм гөрьнәп, бу гүжүм тоғалақ ноған (Қ—кпр, 3).

тоғанақ Хив, 1. 1. бұялган теринн чүзиш ва текислаш учун қўлланадыган асбоб; 2. ўтинчиларнинг илмоғи.

тозмақ 1. эскирмоқ; 2. тарқалмоқ. пароканда бўлмоқ.

тойлыкъ тўёна: тойға нень тойлыкъ етып аппаратъң? (Гурл, 5).

тоқыртқа Гурл, Я—бэр. = тоқытка.

ү тоқытка Ург, Хив, Хнқ. қувур, омбор: тьлкьнъ тоқытқадан гьрзъьб, үзъ тоқытқанъ дькььб, бағнаш дөп қышқырадъ (Хив, 3). әпәндъ қараса, и:тлә бағнъ тоқытқасьнъ. кө:лаб дурған экән (Ург, 1).

томазан 1. күнгиз: эшәкьнъ йурьшьнъ алғьй, томазаннъ йурьшьдьйн (Ург, 3); 2. Шат, 4. пашшанинғ бир тури.

томалақ Хив, 1. юмалоқ.

томьртқа Х—асп, 5. = тоқытка.

1 томмық тўнка: гүнъ вьлән тоғайда томмық чьқардық (Ург, 3). қараңла-қараяла, гәлгәм болмасьн, томмықа сүннькьб өлгән болмасьн (Ург, 11). томмықдық—тўнкалик (тўнка күп жой). эшәкьл томмықдықтан өгып қачьб барьятър (Хив, 3).

томпай Хив, Ург, Хнқ. қора молнинғ ошығи.

томпақ Х—асп, 1. = томпай.

тон Гурл, Манғ. муз, ях.

тонғыр Ург, Гурл, Хнқ. ёғ идишн (тунукадан).

тоңғыртқа Қ—кпр, 3. — тоқытка.

тоңмақ Гурл, Манғ, Я—бэр. совқотмоқ.

топлат Хив, Ург. иссиқ шамол; иссиқ кун: бүйүн ҳова топлат волдъ (Хив, 11).

топль ёш болаларнинг бош кийми (кулоқ шақлида бўлиб, пахта солинади).

топлъм Ург, Хив, Х—асп. тиқилинч, бирор предметнинг (мас. одамнинг) бир ерга тўпланиши. базар дьм топлъм (Хив, 1).

топльмақ хужүм қилмоқ, ташланмоқ. душмана топльдық (Хив, 1).

тор *Гурл, Манг, Я — бэр.* 1. ов тури; 2. дераза пардаси; 3. түрик (от рапги).

торқа *Ург, 1. = тотра.*

торқылдамақ *Ург, Хиц, Шат.* тарақламоқ, тарақ-тарақ қилмоқ: одык йыса, торқылдар, хәр гәпндә хонқылдар (*Хив, 1*).

торрық *Ург, Хиц.* илнинг потекис жойи, йўгон-пигичка жойи: ийьргән пахшың хәммәсә *торрық* әкән (те-кис эмәс экән) (*Ург, 18*).

торсаймақ *Х — асп.* *Қ — кпр.* зүр қайгыға тушмоқ, ортиқ қийналмоқ: атасың малың бөлжәк адамның мушпа торсайнармәсән сән (*Х — асп, 14*).

торсық бүрсик: бағалар *торсықта* уйасына тайақ сугыптылар. *торсық* уйасынан чыгыпты (*Я бэр, 6*).

тосалан *Ург, Хив, Хиц.* сержаҳ; сиркаси сув кўтармайдиган.

тосаланмақ життәки отмоқ; қарланмоқ: пай йапан хагын дагын, сәл гәлә:м тосаланлаб йўрыды (*Хиц, 1*).

тошпан *Манг, Гурл, Қип.* обрез қараса, мәрәмиң хайалт *тошпавада* суға чүмәльп турғанәкәп (*Манг, 3*).

тошшә *Ург, Хив Хиц.* обрез.

төбә *Гурл, 3 4. = дәнә.*

төбәләш *Гурл, 3, 4. = дөпәләш.*

төгәнәк *К — кпр, 9. = тоғалақ.*

төгын *Гурл, Я — бэр. = дөкын.*

төзмәк *Гурл, Я — бэр. = дөзмәк.*

төлә *Гурл, 3, 4. = дөлә.*

төман *Гурл, 2. паст, қуйи.*

төңлык *Гурл, 3. = дү:нык.*

төшәк *Манг, Гурл. Я — бэр.* түшәк.

тө:жым *Ург, Хив.* ~ өтмәк — йиғмоқ жамламоқ; тахт қилиб қуймоқ; той харажатларын тө:жым әтпәмь? (*Хив, 1*).

тув тоб:йер *тува* гәльб дурынгы (*Ург, 1*).

туарама *Манг, 1.* овқатнинг турни. (жўхори майдаланиб, гүшт, савези, пнәз аралаштириб пиширилади).

туоқ *Ург, Хив, Хиц.* қопқон.

туйымақ тинмоқ: көзәм *туйында* (*Гурл, 1*).

туйнақ *Гурл, 3.* терп қирадиган асбоб.

тулп *Гурл, 4.* сохта бузоқ, тулуп. тулум әшикин бұсағаға банд қилиб турадиган ёғоч.

турғыш *Ург, Хив, Хиц.* 1. пордон: дө:чә *турғыш* әкән йеб бәлмәдәм (*Хив, 1*). 2. туңг, дағал; тили смон: бу адам *турғыш* адам, нә:тәсән вунг вилән сәлләшп? (*Ург, 1*).

тута:нык *Хиц, 11. = түтәнак.*

тутагштырық *Хив, Ург, Хиц.* тутагштырық.

тутуқ *Ург, Хив, Х — асп.* дераза пардаси. 2. хира, ярим қоронғи.

тухум уруғ (дон): хәр гүн мәл иккә йектәр йерә *тухум* сәптым (*Хиц, 2*).

тушоха *Ург, 19.* айри (икки шохлакси).

ту:ланмоқ ғазабланмоқ, ачынғанмоқ: нә:манә ту:лантәб қарыйсан? (*Ург, 1*).

ту:т *Ург, Хив, Хиц.* *Х — асп.* тут (дарахт): оглан қыстанар, *ту:т* вахтәнда пәшәр (*Хив, 1*).

түзүп *Гурл, 1. = дүзүй.*

түй *Ург, Хив.* тук:хопты сәмәз йа:ғә йок, дәрәсә қалын. түйь йок (*Хив, 1*) (топишмоқ: тарнуз).

туйма *Манг, Гурл. = дүймә.*

түймәк *Гурл, Манг, Я — бэр. = дөвмәк.*

түкәнмәк *Хив, Ург.* тәмом бұлмоқ: пәйәзнә шунча йәбдурәпмәз, түкәннәйдә бу сәра (*Ург, 10*).

түкәч *Ург, Хив, Хиц, Х — асп.* чакыч

түлп *Я — ар, 1.* турп.

түман *Ург, Хив, Хиц.* 1. туман, пастлык; 2. күп (санок).

түмпәк *Ург, Хив, Гурл.* кичик төпәлик: хыйпада түмпәк көп (*Ург, 1*).

түмчә чойдш, сув қайпайдиган күмгән (мисдан); *шорва түмчә* шўрва шишириладиган күмгән.

гүнәкә *Ург, 13. = түпкә.*

түнкә *Ург, Х — асп, Манг Гурл.* тунукадап ясалған чирок, жинчирок.

түпһин *Хив, Бет.* у кунни, анаһи кунни. ри:с түпһин пәйә п:шә чәкмадшә дәп маца сөктә (*Хив, 4*).

түпмәк *К — кпр, 2. = дүпмәк.*

түн мисдан ясалған сүп идиһи, күза. бәләнә өйлә суня көп иладовун уллә түң па: (*Хив, 1*).

түнкъ *Ург, Хив.* түнкъ.
 туннь *Х* — *асп.* / = түнкъ.
 түнлүк *Гурл, Б.* — дү:пкъ.
 түнчә чойдип, кумгон: ейвапъма
 гүл экәмән кәлчәләб гүлләрәмә су:
 саламан түңчәләб (*Хнқ, 1*).
 түрмә *Хив, Ург, Х* — *асп.* ипақдан
 түңилган сочоқсимои рүмол; *түрмә*
пати рүмолинниг бир тури.
 түррә *Ург, Хив.* дарра (үйинда):
 улл ромалпъ сшп, түррә әтәдлә
 (*Хив, 1*).
 түтүк *Гурл, Манг.* = дүдүк

У

ува қишлоқ: азад қишлоқ севъ-
 тьнъ икш-үч увастьнъ су:йыгыб
 гестьпъ (*Хнқ, 1*).
 увуз *Гурл, Я* — *бэр.* = овуз.
 увапак *Гурл, Я* — *бэр.* = у:нық.
 увулмақ *Ург, Гурл, Хив.* пралан-
 моқ (еш болаларинниг оғзига яра чи-
 моқ): шертпбайпъ авъз *увульптъ*
 (*Гурл, 1*).
 узақ *Гурл, Ург, Хив, Хнқ.* 1. узақ
 2. сил қасали.
 узақламақ *Ург, Хив, Хнқ, Х* —
асп. кечикмоқ, кечга қолмоқ:
 узга: м *Хив, 1.* чүзиш, кечикти-
 риш (бир ишни атайлаб чүзиш):
 узгапмақ *Хив, Ург, Хнқ.* чүзүмөқ,
 атайлаб бир ишни кечиктирмоқ.
 уъй: *Ург, Хив, узуп; узъйнажақ* —
 узунчоқ.
 узънса *Хив, Ург, Хнқ.* узунаси.
 уйағ *уйоқ:* ху адам бър гүвъ
 сьнамақ үчүн *уйағ* йатъптъ (*Хив, 1*).
 уйанмақ уйғонмоқ: чәккә йап бо-
 йнда ту:лапар илан, сә:рлә бара-
 ман, ухыннан уйан (*Ург, 3*).
 уйътмақ упутмоқ (қатик ҳақида):
 сүтнъ *уйътсақ,* қатық поладъ (*Ург, 1*);
 көмпър геччъсьнъ савъп, қатъқ уйъ-
 тадъ (*Манг, 1*).
 уймақ *Хив, Ург, Х* — *асп.* 1. эр-
 гашимоқ: 2. бүйсунмоқ; пкпидо қил-
 моқ: имам қалъп, адамла әнәндьйә
уйадъла (*Ург, 1*).
 уйанмақ *Ург, Гурл.* пвирсиммоқ,
 нмиллаб иш қилмоқ.
 ул *Гурл, Минг, Я* — *бэр.* үени:

түршәк *Ург, Хил, Хнқ, Х* — *асп.*
 аччик; нордон: чьйә йевәдъм, *түр-*
шәк экән, ди: шьмьнъ қамантърдъ
 (*Хив, 1*).
 түтә ралтак, иш ралтак: тәкчәдәйи
пүтәнъ пахы қанъ, йа:р-йар, чьқа-
 догун бькәнъ сәпъ қанъ, йа:р-йар
 (*Хнқ, 2*).
 түтәнәк *Ург, Х* — *асп.* тут қоқа-
 дигап чодир: йолдаш. *пүтә-кнъ* әл-
 кә, ту:т йахшъ пышьптъ *Ург, 1*.
 түтәнък *Хив, 1* = түтәнәк.
 түфльк *Ург, Хив, Шөт.* тупурик.

қадъм вахта бър бопанън бър улъ
 боладъ (*Я* — *бэр, б*).
 улақма *Ург, Хив.* лақма, ҳар ким-
 ниниг сүзига кириб кетаверадиган
 (киши).
 улақмақ *Ург, Хив,* шуурсиз, тўғ-
 ри келган ерда кезиб юрмоқ; тентп-
 рамоқ.
 улғар *Ург, Хив, Қ* — *кпр.* парғамә
 (бир киш кўзилган ток нопдаси); ток
 нопдасини кўмиб, иккинчи бир ердап
 чиқариб ўстириш.
 улқаймақ *Гурл, Я* — *бэр, Манг.* =
 уллаймақ
 — улқан *Гурл, Я* — *бэр, Манг, Қип.*
 катта; улуғ, азамат.
 уллаймақ *Ург, Хив, Хнқ, Х* — *асп.*
 улғаймоқ, каттаймоқ.
 уллъ улут; катта ёшдаги (олам):
улләнъ уйаласъ гәсә, кьччъйә дейәдъ
 (*Хив, 1*). *уллъ* гәмә қассъ йа:на
 йүрбсә, кьччъсә:м шу йә:на йүрбйдъ
 (*Х* — *асп, 1*). баш *уллвсь* — дө:ләт,
 айкақ *уллвсь* — м:нат (*Ург, 1*).
 ▲ уллайвляп *Ург, Хив, Хнқ.* катта-
 гина: экәмнъ блясә:м *уллввляп* бо-
 льпгъ (*Ург, 1*).
 умма *Ург, Хив.* сув (еш болалар
 истаплохи).
 уммақ *Ург, Хив.* умид қилмоқ;
 тама қилмоқ.
 упажкн *Ург, Хив, Хнқ, Х* — *асп.*
 гуножин (ҳали тугмаган сипир): упаж-
 кн гезьнъ сүзъмьйпчә, бьтә йьпнъ
 үзъмьйдъ (*Х* — *асп, 1*).

уна: шъ *Ург, Хив, Хнқ, Х* — асп. угра, суюқ хамир овқат. рейсысь хатънъ хаста дыйдыла, у: нашъ кэсмэкэ уста дыйдыла, у: нашънъ узъйн-узъйн кэсөдъ, ахшамъннан мейманхана гээздъ (*Хив, 1*).

унда *Ург, Ург, Хнқ, 1*. гуруч май-даси; *буррунч ундасъ* — оқшоқ.

уннъйн *Ург, Хнқ, Х* — асп. ундай: мән съра унитъйн ки: на гөрийнъмъ йоқөдъ (*Х* — асп, 15).

урв *Гурл, Я* — бэр. = урь.

урва *Ург, Хив, Хнқ*. урпок (уннинг супрада қолгани).

уръ *Ург, Хив, Хнқ*. ўра: бый *урл*, бый *урънъ* дешъндэ миң урь (*Хив, 2*). (топишмоқ: ўймақ — ангишвана)

урпа *Гурл, Я* — бэр. = урва.

урув *Я* — бэр. 3. = у:р.

уста *Ург, Хив*. уста; *уставачча* — устанинг хотини (устанинг хотини шогирдга усгавачча бўлади).

усул *Ург, Хив, Хнқ, Х* — асп. 1. мақомлар ўлчови; 2. мақом (музыка истилоҳи); 3. йул, усул, уқув; ду:з сорамақа ағыз гарак, сьрка сорамақа — *усул* (*Хив, 1*). *усуллык* уқув; усталик: көпър йаманакән. *усуллык* вьлән арванъ өтьрдъм (*Хив, 2*).

усын *Хив, 9*. = осын.

утақ *Ург, Хив, Хнқ, Х* — асп. ютагон (ўйинда ютиб олувчи).

уцқур *Я* — бэр, 8. = утақ.

утмақ ютмоқ: вахтап, утсан, бахтан утасан (*Хив, 4*); бый маман за-йъмъ оммын мэнат утупмъш (*Хнқ, 1*); утзмақ — ютқизмоқ (ўйинда):

уцақ *Ург, Хив, Хнқ*. уцагон.

учам *Ург, Хив, Х* — асп. севинч, шодлик.

учамламоқ *Ург, Хив*. ортиқ севинмоқ, шодланмоқ.

ухъ *Гурл, Манг, Қипч*. = уху; хель бьзлардын куртъмъз йана ухъдан гурдъ (*Гурл, 3*).

уху *Ург, Хив, Хнқ, Х* — асп, уйку: йүрэкъмнән айаз урдъ ач индъ, уху мәнпән мазалъмъ, геч индъ (*Ург, 8*). уху балдан мазалъ; уху ухунъ тэкасъ (*Хив, 1*).

ухулъ-уйағлъ чала уйқудаги (киши).

ушақ *Ург, Хив, Хнқ, Х* — асп, *Қ* — клр. 1. ушоқ, майда, кичкина: ~ пөвәла, бу *ушақ* нень баласъ? (*К* — клр, 9). ~ бэрәк — чучвара; сон *ушақ барак*, гейнынпән палан қойъп, тойа жуваб бәрбъ узатгъла (*Ург, 1*); ~ гөз — майда кўзлн галаир; майда элак: аннъ, сьладэ *ушақ гөз ва:мъ*, у: п и: рьрак экән? (*Я* — ар, 2). ~ со: да — чакана савдо.

ушақ-тушан майда-чуйда: гәли: ннъ та: қына сәпльән ши: рә-шәрвәт-ладән тойа гәйән хотъллара, *ушақ-тушақ* баллара беләштърбъ бәрдълә (*Ург, 1*).

ушатмақ *Ург, Хив*. майдаламоқ. ✓ ушукъ *Ург, Хив, Хнқ*. сонук, ушук. ми: пәләнь *ушук* урдъ (*Ург, 3*).

у:ғ *Ург, Хив, Хнқ*. ўк (ўтопнинг керагасини чаңгароққа бириктириб турадиган узуп ёғоч).

у:з *Гурл, 1*. = овуз.

у:п *Ург, Хив, Хнқ, Х* — асп. уи (бугълой уни).

у:нық ушоқ. *наннъ у:ныкы* — пон ушори.

у:р *Ург, Хив*. томон; йўналини; өйышь *у:рв* не:рдэ? (*Хип, 1*). 2. жўн: *у:рв* вьлән гәпльр (*Х* — асп, 1).

у:рт дунж: уна: шъ л: ша кәлән-тәр *у:ртыңнан* урбъ өтәр (*Ург, 1*). *у:ртым* — қултум: бьр у:ртъм су: (*Ург, 1*) — бир қултум сув.

у:ч *Ург, Хив, Хнқ, Х* — асп. уп (бирор предметнинг учи): шамал яомасъ, ағачын у: жь дәрпәнмьйдъ (*Х* — асп, 7). иннәм у: жь сьндъ дәп, сөктън экән, йа: р-йар... (*Ург, 3*); у: жь-қырь йоқ *Ург, 1*. боши-кетн йўк.

у:шмақ қотмоқ; уюшмоқ: қарацм өйдә қан *у:шар* (*Ург, 2*) (топишмоқ: қатик). *айақым у:шты* (*Ург, 1*). — оёғим уюшди.

У

үвэрмэк юбормоқ: йорънжага ат үвәрдым йесын дәп мен әкәмә хат үвәрдым гэсын деп (Хяң, 4).

үгүм уюм, уйма; хирмон; ғарам. пахта үгүм болып йатъпты (Хяң, 11).

үз 1. узмақ феълидан буйруқ; 2. үз (олмош): мән үзәм батыр йыйыт, қағанъ зордан йыртамен... (Хив, 1). үзәм болдым, сапа не ва: ? (Хив, 6).

үзәтмәк Ург, Хив. тузатмоқ; үзәт-тырмәк -- тузаттирмоқ: зүлпайтым отърган йеринән баланъ өйинәчәлль йер тейинән йол үзәттырды (Ург, 1).

үзәләнмәк Ург, 13. = өзәләнмәк. үйгәләк Я — бэр, Тшв, 3. жува (кичик үқлоп).

үйрәтмәк Гурл, Манғ. Я — бэр. үргәтмоқ: бона өз улънъ базарчылыққа үйрәтәпты (Хяң, 6).

үйрәндык Гурл. Я — бэр. = әврәнды.

үйәнжәк йигирилган ипнинг юма-лоқ қилиб ўраб қўйилганы.

үнь Гурл, Я — бэр, Берун. муз үйини (сув олиш ёки балақ тутиш учун үйилган муз — прорубь).

үләш ~ чәкмәк (Ург, Хив.) — улашмоқ; тўйда хотишларга хисса бермоқ.

үмүр дим: күн дәм үмүр болватър (Гурл, 3).

үнгәлмәк тикилмоқ: не мапа унгәлль қарыйсан? (Гурл, 1)

үнүс умид, истак, орзу: үнүсидь өргәт турубидьк? (Гурл, 9).

үпүрль-чүпүрль Хяң, 1. — иврәль-чәврәль.

үрәйнәмәк Ург, Хив, Хяң, Х — асп. үргәнмоқ: әвәлләр үрәйәндым да: йым дәмәкә, индь уйаламан йа: рым дәмәкә (Х — асп, 1); қоуниш қоунишдан е: р турмақиъ үрәйнәпты (Хяң, 2);

машыччылықнъ үрәйсә поләдәкән (Хив, 1).

✓ үркмәк хуркмоқ; үркәмәк — хуркитмоқ: қалың ән йаманъ көпәрын тейиплә йатъп, ат үркәзәдә (Х — асп, 1). мен не, сены бәдәнәндә үркәзәдәммә ахър? (Ург, 4).

үрмәк Ург, Хив, Хяң, Х — асп. хурмоқ; вовилламоқ: вула влән нә и: шып на: үзләрә итгәйн урби қаланәрадыла (Хив, 1); ит үрәдъ, қарван өтәдъ, дейәллә (Ург, 1).

үртүн Гурл, Я — бэр. = өртый. үстәм Ург, Хив, Хяң, Х — асп. голиб, устин; үстәм чыхты (Ург, 1). голиб чикаи.

үстәмәк Ург, Хив, Х — асп. орттирмоқ, күпайтирмоқ.

үтмән Ург, Хив, Хяң, Х — асп. юлмоқ, тозаламоқ (товуқниг патини, қалланиг юнгини ва бошқалар); кирмоқ, куйдирмоқ: сәп үткән пәрби мәнә ки: сәдә (Х — асп, 14).

үтәк Гурл, Я — бэр. = үттык; үтәк чықмоқ Ург, Хив, Х — асп. әскирмоқ.

үттың Ург, Хив, Хяң. дазмол (утиг): чықан, үттык васжақ восан, манам айт, гөйнәкәмә басъб алыин (Ург, 1).

үфләмәк пуфламоқ: ағзә пышкән қәтыкнъ үфлаб ичәдъ (Хяң, 1).

үчәк том: чықан, индь рамазан айтъб гәлсәлә, үчәкдә дуръп, батларъппан су: қуйамъс (Хив, 4); үчәктән о: дән алып чушәмән дәп, тас өлвәдәм (Ург, 1). үчәкә чықпәдәм айнъ гәрмәкә, айп ба: насъ йа: рнъ гәрмәкә (Хяң, 1).

үшүмәк Ург, Хив, Хяң. совқотмоқ: ахтам үчәкә чықыб йатъвәдәк, азмаз үшүдәк (Хив, 5).

Х

хаваида қовун осадиган махсус хода.

хавардан Ург, Хив, Хяң, Бғт. хабардор: өйдән хавардан бол, мән атъза геттым (Бғт, 1).

хада 1. таёқ: осын бър узъйн хаданъ шейтана вәрәпты (Ург, 8).

2. дарактнинг түғри шохи.

хадък Ург, Хив, Хяң. ташвиш; ~ вәрмәк — халақит бермақ: сәлләшьб.

дурғанда *хадык* бәрды мана (*Ург. 1*).

хадим *Ург.*, *Хив.*, *Хнқ.* дастурхоичи: *хадимль* иш хайырлы волады (*Хив. 1*); сөн елатиь *хадимьсан*, мана бэр гәңәш вәр (*Ург. 1*).

халақа *Гурл.*, *Манг.* *Я—бэр.* рў-молниг бир тури хотинлар лячак устидан ўраб, орқага ташлаб қўядилар).

халпа отин, аёл бахши.

халта *қоп.*, *халтача*, *халта* арвань күлләрнь *халтаға* салады: ешәкә йүклап гетәдъ (*Ург. 1*); *хамала Гурл.*, *Я—бэр.* хамон, хали хам: *хамала* келмәдымә режәб-бай? (*Гурл. 9*).

хамма 1. тегирмонда уи тушадиган жой; хампа; 2. тобига келтирилган лой; 3. қолунинг бир тури.

хандақчъ *Ург.*, *Хив.*, *Хнқ.* лойчи: оғлым бьзләйм бый хандақчъ *ғоччақ* йыйт гәрәк (*Хнқ. 3*).

ханназъл *Хив. 1.* касалнинг бир тури (оқма касали).

хатавант *Хнқ.*, *Ҳ—асп.* аёллар безаги.

харацатъ 1. *қулноқ*; 2. сахий, қўли очиқ, ҳоғамтои; 3. чапани.

хараз тегирмон (эшақ қўшилди): аням күм бойъ харазда уи чъғардъ (*Швт. 2*), бечаранъ *харазъ* жуваздыйи эдъ (*Хив. 1*).

харасман тегирмончи. мәдри: мбайла *харасманчълыц* атып. уи сатқалла (*Хнқ. 1*).

харилья *Ург.*, *Хив.* тарвуз. йолда барйаьтрган вахта бьрәв бьр *харвьз* алыб гәлпәтәрәкәи (*Хив. 4*).

хатар *Ург.*, *Хив.*, *Хнқ.*, *Ҳ—асп.* қатор: хатар-хатар айналадан қаръйман, сәпъ хатыи поштачъдан соръйман. (*Ург. 1*).

хатънак *Ург.*, *Хив.*, *Хнқ.* ҳезалақ, хотинчалиш.

хаша кәл, тақир кәл; шиға кәл: „йоқ, әнә, мән *хаша кәлл* шәгът воламьн“ дәптъ уллъ оғлъ (*Хив. 1*).

хашрәт *Ург.*, *Гурл.*, *Я—бэр.* хашарот: бу йыл аьғларга дьм көп *хашрәт* түшйатр (*Ург. 3*).

хылт ~ *чысармақ* — финг дөсоқ: дам чиқармоқ: мш гәп айтсанам хылтънъ чиқармьйдъ (*Хив. 1*).

хылтърлық қитмирлик; айбәрлик;

қувлик: мән *хылтърлыц* атып, қаламъи ашақа ташаб йәрдым (*Хив. 4*).

хыр хира, ўтмас; орақ дим: *хыр* волдъ (*Хив. 1*) хырлық әтмә (*Ург. 3*).

хырык *Хнқ.*, *Ҳ—асп.* отиниг боти асбоби (тоған, чилдир, тизгин).

хырык *Ург.*, *Хив.*, *Хнқ.*, *Ҳ—асп.* уйиш, тўплам: ку:ишъ *хырык* әттъх *Ург. 3.* (қолунни йиғиб, навларга әжратдик).

хырт-пърт *Ҳ—асп.* Хнқ. чала-чулпа, енгил-елпи.

хыс-хыс *Хив.*, *Ург.* товуши қисиқ, тел-тез нафас олурчи.

хытърдамақ қитирламоқ: съчан-дъиш хытърдама көп (*Хив. 4*).

хожык 1. хўжазода, бойяачча (эски; 2. олифта; чапани: бу *хожык* оғлап йарьыиъ ҳәммәдән қарръ йаман (*Ург. 8*), кәмзорынъи към бьчъпъ да:р атып *хожык* баяла сәлләмьйдъ қар атып (*Хнқ. 9*).

хон *Ург.*, *Хив.*, *Хнқ.* 1. баркаш; фотиҳа қилиш учун қизниқига олиб бориллаган дастурхон, „патир“: бьр доққыс күлчә, бьр доққыс қатлама атып, бьр-ниқъ қарръ кәмпәр втләи *хон* алыб барасъла (*Ург. 1*).

хонача *Ург.*, *Хив.* қийма тахта: қарамаи ағачъишаи *хонача* зәтб бәрдъ курийаз дайъм (*Хив. 1*).

хопърдамақ бобилламоқ, тез гапирмоқ: рейбъсувам өзләрь, *хопърдайдъ* сўзлари. пахта палаи долмася, қызарадъ йүзләрь (*Ҳ—кпр. 5*).

хоразак *Хив. 1.* бўғма касали, хоран хўранда; кўп овқат ейдиган: хоран, донған тойнъ мяхъйдъ (*Ург. 3*); мянъ *хоранъ* худанъ барйәшъ адамъи *хоранъ* худанъ урғанъ (*Хив. 4*) *хоран* сьғырынъ асаи, оиасли чьмхорынъ асаи, донасаи (*Швт. 5*).

хоржън *Хив. 1.* хуржун; ~ *барәс* — баракнинг бир тури.

хуррык *Ҳ—асп.* 3. хуррак; ~ *атмақ* — хуррак отмоқ.

хостар *Ург.*, *Хив.*, *Швт.*, *Қ—кпр.* хайрихоқ; меҳрибон: хастага *хостар*, көрпәнә эстәр (*Ург. 3*); айтадълар, йаръм, сәпъ хаста дән, хаста вояси, жанъм, *хостар* волайтън (*Швт. 10*).

хошрай *Ург.*, *Хив.* чиройли: хуш-рўй: қийз аласыыз хожаладан алын-

ла, атасъ бай, қыйзъ *хошрӯй* галладъ (*Хив*, 1).

хударайъ *Ург*, *Хив*. бепарво; парвойи палак: 2) ўзи битган қовуш.

хуммонъ *Ург*, *Хив*, *Хиқ*. хумлон: атам шумлиқ аътпъ, мэнъ ймаи гөрлөкән, мана хуммонъ онинъ бөрийән экән, дәнъ (*Хиқ*, 4).

Х

ҳан пйе, ажаб: ҳав, сән пшәтгъд, минъ өйммилъ гөйдәрәсән-қу (*Ург*, 1) ҳава 1. ҳа, шуплан.

ҳава: II. ~ соқи — ҳовонча: апам таймакъ аъб гәл в. мән *ҳава соқида* дөвб бәрдым (*Х-асп*, 1).

ҳаван ҳа, шундай: (ҳурмат юзасидан *ҳа* демак) ҳаван, муллам, а:дыңәнъ қанъға йазъб гетьпсә, шүния бьдым, дән жуваб бәрәдъ әпәндъ (*Ург*, 1).

ҳайал *Гурл*, *Манг*. Я—бэр. хотин, әл: бурънъ өткән заманда ҳәрәтй давът дегән пәшша болған, вонъи тоқсан тоққс *ҳайал* болған (*Манг*, 3).

ҳайван *Гурл*, *Манг*. = ешван.

ҳақъл ақл: ҳақълъи йоқ. ҳақълъи боғани (*Х-асп*, II. мәнни ичмдәгъ әлпнъ аларидъи дентъ (*Манг*, 1).

ҳаллъқ амақ *Гурл*. Я—б.р. бӯрилмоқ нафас қисилмоқ.

ҳапап *Гурл*. Я—б.р. 1. тентақ; лапашан; 2. ит (болалар тилида).

ҳапълдамақ *Уг*, *Хив*, *Х-асп*. нонулламоқ: ешкәт күчүк *ҳапълдор*. өйдә пшьк майувлар... (*Х-асп*, 4).

ҳапърдамақ *Ург*, *Хив*, *Х-асп*. шоммоқ, ҳонлиқмоқ.

ҳар *Гурл*, *Манг*. писанл: бу савурдъ биямәдъ, вонға ҳеш гән *ҳарам*-с, үкәндъ йълатма, десомәм, йилатавүрәди (*Гурл*, 1).

ҳара *Ург*, *Хив*. фойда: ҳеч *ҳарақ* деймәдъ сәм баланъ (*Ург*, 1).

ҳарра *Бғт*, I. арра (арранинъ ҳар қапдәй турн).

ҳар I. *Ург*, *Хив*. = ҳар.

ҳар II. *Ург*, *Хив*. номус, ор-номус: *ҳар*-намъсәз йарнъ паръ бәрәкән, қалада адағл паръ бәрәкән (*Ург*, 1).

хуруш аралаш, омихта, икки молданинъ аралашуни: чайда панинъ *хурушъ*, пом бомася, инә чайнъ дуръшъ (*Шот*, 9).

хух *Ург*, *Хив*, *Хиқ*. сўта (оқ жүхориини донаи олингандан кейин қолган сўтаси).

ҳәббән *Ург*, *Хив*, *Хиқ*. *жубик*, *пуштча* (қовуш пуштәси). ертән балла *ҳ ббән* қақмақ галладъ (*Ург*, 3): рани бойъна *ҳәббән* тартажакман (*Хиқ*, 3).

ҳәжжә *Уг*, *Хив*, *Хиқ*. ганч: ешпанинъ қазына *ҳәжжә* қойдық (*Хив*, 1).

ҳәжжәләмақ *Гурл*, Я—бэр. ганч-ламоқ; оқламоқ.

ҳәжжык-ҳүжжык мапда-пуиди; икп-чикир: *ҳәжжык-ҳүжжык* нәчәллъ гөрдым (*Хив*, 7) (ипидан-ипнаснагача кўрдим).

ҳәз маза эжонб. яхли: баллам колхоъ пъланъ долса, ҳәз ола-дәкән (*Я ар*, 4) ~ *әтләк*—мазә қилмоқ, кайф сурмоқ: бу малинъ пшәтәсән, йе, ичларын, йүрү *ҳәз* әтп (*Ург*, 13). уллъ йол бойнда пдәлә хатар, рейсъ бавам өйдә *ҳәз* атын йатар (*Шот*, 9).

ҳәк *Гурл*, Я—бэр. = әк.

ҳәккә *Ург*, *Хив*, *Хиқ*, *Х-асп*. загизгон: дарйаның бойнда бьрийнә *ҳәккә*, рейсън атында бахвалдан тәкә (*Х-асп*, 1).

ҳәлк *Ург*, *Хив*, *Хиқ*. алик: ~ *аламақ* алик олмақ, саломға жаново бермоқ, әкәсә йа:пына варъп, салам бәрәдъ, әкәсә *ҳәлк* аладъ (*Хиқ*, 11): атъ бойлаб ата мшыб өгтә йа:р, салам бәрәсәм, *ҳәлк* аямъйн геттә йа:р (*Ург*, 3).

ҳәлисә *Ург*, *Хив*, *Хиқ*. бугдой палов.

ҳәлкынчәк *Бғт*, 3.—ҳанълчак.

ҳәмәчык *Ург*, *Хив*, *Хиқ*. ҳаммаси, барчаси. балланиң *ҳәмәчык* пахта чөпъйәтәр (*Ург*, 2).

ҳәмдәсә шүнингдәк, шу қиторда: бир заман дүрсә, сьз қаран паш-

шайтм, мәндәйь доп, ат *хәлдәсә* сөлләһәм өзһнһкь әтб аладъ бу һанһсап, дәлтә әһәндъ (*Ург, 1*).

хәһнә хәрһнә, һимавһкһ, һимә бұлса, хам: урдърһмә, буһәһжан, гүһә мәнһәмәс, хәһнә гәлдъ, сәздәг әһәдәһ гәлдъ (*Х-асп, 9*).

хән 1. хә (хурһат билан „хә“ деһмак); 2. һимә бұлди, һимә гаһ? бър гүһь бай қысһһнәдъ, баласъ: „хәң, ата?“ дьйдъ (*Хив, 4*).

хәһгъ *Гурл, Я-бзр.* шүх; хуһлиган. хәһһлчәк *Гурл, Манг. Я-бзр.* арғһһтәк; хәһһһчәк, беланчәк: күһһ һһһһһ хәһһһлчәк чәйқатъб отърғанъ бу бала (*Гурл, 3*).

хәһһкь *Хив, 1.* 1. жуда һакана одам; 2. сүһһһ.

хәһтәк: *хәһтәкдәһ* кет! (*Гурл, Я-бзр.*)—жуһһһһһһг бұл (әһһһһкдәһ ул).

хәрәһ мәхр, қалһһ; сеп: хәрәһһһ оһтһһ сәт бәрһһсәһ. „алдъ“ дейһһ мәләһәтә қамтһһһһ (*Хив, 1*).

хәрһһһчәк *Бгт, 5*—хәһһһлчәк; хәйдәһмәк хәйдахәк: һйһт һйәсһһ (уһасһһ) арқасһһ һһһдърһһ чәһ бһйәһһһһ аһһгъ *хәйдәһ* гетәһһһрәдъ (*Ург, 1*).

хәйһт хәһһт: һккь жьһһ, бър һьһһ қоһтлһб, болдъ кураһһ *хәйһт* (*Хив, 1*).

хәһ хәһһ. әкәһ *хәһ* кәһәдтһә, кәһқалар, саһһһһһрәдъ қәйһһһһһһһ (*Я-бзр, 8*).

хәһә *Гурл, Манг.* һһә: хәһә йадыһһһ чһгәрһһ қойһә, йахшһһә? (*Гурл, 4*).

хәттар атгор: һыккьһ еһәктһһ оһһһә, *хәттар* дөб қычқьр еһһһә... (*Гурл, 3*).

хәттәкәч *Гурл, Я-бзр.* хәттоки: хәттәкәч мөһ һәһ уржәк воһдъ (*Гурл, 3*).

хәштәһә хәч һимә, хәч һарса: ағам һһһ хәштәһә әһкәһһһһһә? (*Шәт, 3*).

хәһкә *Хив, 1.* һһһһт: хәһкә әтмәк—һһһһт қһһһк.

хәһә *Х-асп, 1.* һһә: хәһә бьрһһ: мөһһһ оһтһһ бар, дьйдъ (*Х-асп, 11*). мөһһһ мазасһһһ алған бөрһ хәһә: м гәһһһтә (*Х-асп, 1*).

хәһһж *Ург, Хив, Хһң.* һһһу, мар-

варид: жуһвәһ. әктһм хәһдър мьһһһ аралаш, бър йа:р туттһм орта бойлъ қһләһ қаш, қара-қара, дьйәһрәһһһләр чһқһһһләр, қара мьһжық мьһһ һһһж аралаш (*Ург, 11*).

хәһһһһч *Ург, Хив, Хһң.* (сәһһһһ) һһһһһһк: көһл қыһһһ һһһ һһһһһ, көһһһһһһһ һйһһһһһһ һһһһ, хәһһһһч дарақьдтһһ сәһһһһһ һйһһһһ һһһһ (*Хив, 1*).

хөһүз *Хив, Х-асп.*—хүз. хөқранһәк *Ург. Хив.* 1. үкряһһһк; хуһһһһһк.

хөһкьһдәһәк дьһһһһһләһк: әһкьләр жарқьһдәр, хәр гәһһһһдә хөһкьһдәр... (*Шәт, 5*).

хөһ: ~ *болһәк* (*Ург, Хив, Хһң, Х-асп*): 1. сөһһһк, шһһһб кетмөк; 2. һәһһһһә мһһһк; сөһ кһрмөк; ~ *әтһәк* (*Ург, 1*): сүһһә түһһк. чүһһһк: (болһһһ һһһһ).

хөһһ *Гурл, Манг. Я-бзр, Х-асп.* 1. хөһһ; 2. мөһһһһ, оһһ; сһәкь хөһһһә байлһ (*Х-асп, 15*).

хөжкь *Ург, Хив, Х-асп.* хөжһә, кһһһк хөһә.

хөк *ужар:* көһ хөк сәһдә; хөһдтһһ болһә аһр (*Хив, 1*).

хөкьһһк 1. бәр, 1. үкһһһк; хөкьһһк 11. *Ург. Хһң, Қ-кһр.* дьк урһк; даһдәгә қһһк; әвәл сьһр гөрсәтһһ, дәп *хөчһһдъ* қорқәк (*Я-ар, 2*).

хөккь 1. *Қ-кһр, 9.*—үкь. хөккь 11. *Ург, Хив, Хһң, Х-асп.* бөкһ: атаст ва: хөккь буһә, әһһһ ва: йәһә һәтһ, қыһз ва: қызьһ өрдәк, оһл ва: жүһһһһһк (*Хив, 1*) (тоһһһк: ток).

хөкһһ хәһһһт, түгһһ: хөкһһ дөгьр; хөкһһ дөһкәк бу йәл һәләһһһ (Шәт, 5).

хөккәч урқәк: буғһә дьйәһ һккь хөккәч воһдәдъ (*Ург, 3*).

хөһрдәһк мһһһһһһк; аһһһһһ һһһһ мөһһһһһ, дәп *хөчһр дьй-хөһр дьй* хәһә йәртә һәһ бәрәдъ (*Х-асп, 3*).

хөһһһ *Гурл, Манг, Я-бзр.*—хәһһһч.

хөккәч *Ург, 7.*—хөккәч. хөч үч; ~ воһкә—үч бұлкөк: шуһһһ һһһ сөһ йәһһ қурһәкәгә хөч воһһ қаладъ (*Бгт, 1*).

хөлә ху ана: сәнь сьғырың хө:
ана шүмасмъ, хөлә? (Х—асп, 15)

хөләтмәк Х—асп, К—кпр: таш-
виш қилмоқ, хавотир олмоқ: балам,
дәррәв гә, йомася апаң хөләтмә
отырадъ (Х—асп, 9).

хөвлә Ург, 1.—хөвлә 1, 2.

хөрдән Ург, Хнқ, у ердән; мәнь
хөрдән өтырмьидьлә (Ург, 13).
хөрдән ахшам меймалла гәлдъ
(Хнқ, 10).

ху Ург, Хив, Хнқ, Х—асп, Я—бэр.
у (олмон). ху үчәктән бу үтәкә
оакман, күмрә куштъин қапатынъ
қақаман... (Ург, 1). хуңа бьр гәптъ
ешытырп качавьр (Я—бэр, 6).

хунажъин Ург, 9.—унажън.

хушанча Гуул, Манғ, Я—бэр. ун-
дан күра: отган көп вәж йоқ, хун-

нанча йақмъйдъ дьй-гой (Я—бэр, 6).
хушъин ундай: хунъин оса сәнь
сәйсәмана бәрәмъз, дьйдъ пашша
(Х—асп, 10).

ху:з ховуз: хөләтп, арқастыда үч
ху:з варақан (Ург, 1).

ху:ла Я—бэр, 3.—хөлә.

ху:ламақ упламоқ: шағалдын ху:
лйвәрма, бьр тлажъ волар ахыр
(Хив, 4); өләсь гәйәп шағал өз нъя-
нә қарал ху:лар. (Хив, 1).

хүжжә Ург, 13.—рүжжә.

хүдәв—гәйәнъызда (Хив, 1)—у
бир келгәннигызда.

хүкә Т—хүл. 1. укпи.

хүлпәлдәмақ Ург, Хив. хүлпира-
моқ: нәвалаң, йалыгъдыйдъ зәрпц,
чъқан, нәвалаң, хүлпәлдьидъ пәрпц,
чъқан...

Ч

чабақ Я—бэр, 3.—чабъц.

чабъц чаққон: әмәттың баластъ
чабъц болажақ (Гуул, 9).

чабъқлъң чаққонлик: ахыр чабъ-
қлъқ әтпн, догрьма-догрь волъп,
хьнә салам бәрлм (Х—асп, 3).

чавак 1. балықның маидасы;

2. К—кпр, 9.—чабъц.

чанган Я—бэр, 3.—чо:ган.

чавзън Я—бэр, 3.—шо:зън.

чавлық чевара.

чай калхат: товуқтың 3—4 жү-
жәгынь чай япқачын кстыпъ (Гуул, 9).
қараманда үйә салған чаймәкән,
бәрлб қараң, үйәсьндә бирмәкән?
(Х—асп, 5).

чайқълмақ Ург, Хив. чайқалмоқ.

чақыйқа 1. бош оғрығи; касаллик;

2. дардисар: бьрәвнъ чақыйқасә нә
әдъ мана, үзъмнъкә бангъман ашлб
йатқанда (Хив, 1).

чаққан чаққон, тез: чайнъ чақ-
қан ичылә, балаларым, мәктапә геч
қаласьлә (Ург, 1); самъварнъ чақ-
қан қайнат (Бет, 6).

чаққы пакки, қаламтарон: қы-
зъ күм үстында қуман қойылған,
алтын чаққы ылап қоун сойылған
(Хив, 1).

чаққа 1. Я—бэр, 3. поспой шпша
(қовоқ).

чаққа 2. әкин майдонның четк
(хәйдаганда уч бурчак бұлиб қола-
дигән ер).

чаққац Ург, Хив. листә; ~ қун-
дъ—бир ұт.

чалав паловның бир турн: рамал-
лапкънә бәрвәдкә ахшам, әнәсь бьй
чалав әтб бәрлб, неб хәз әттык
(Хнқ, 2); бьрәвнъ өйндәй чалавдан
өз өйндән пйата йахшъ (Хнқ, 11).

чалақан ~ чумак (Ург, Хив)—
чалқача түшмоқ: атыңыз чи:шкән,
дәрт апақы қатъп, чалақана чүнъб
йатълтъ, дәптә әпәндъ пашшага
(Хив, 1).

чалаң суп остида үсадигән ұт.

чаларқан Х—асп, 1.—чалақан.

чалбьр Манғ, Гуул.—чалвьр.

чалвьр Ург, Хив, Хнқ, шим: гез-
зъннъ тейънәп қарама маңа, қастың
чалвьр алъп қойъман сана... (Хив, 1).
чалықмақ Ург, Хив, Хнқ. күз тег-
моқ, касалланмоқ: балам чалъқынтъ
(Хив, 1).

чанақ Гуул, Манғ, Я—бэр. 1. ёғоч-
дан ясалған коса (әски): ёғоч
товоқ, чанюқ; норин товоқ шаклида-

ги идиш. 2. уруғ әкадиган ум: чанак чавын келдәм, чавын ексәжакман (Я—бзр, 3).

чанчқъ *Гурл, 1.*—санчқы.

чаналақ 1. пүчок (данақ, ёнгоқ пүчоги); 2. чаноқ (пахта чаноги) шайн гөйшәк чақалақа иладь. төвльчсь нөлсәнәт мьладь (Хиқ, 4).

чанғарақ 1. *Гурл, Манғ.* чанғароқ (үтөв тепасига ўрнагиләдинган допра-иашкара).

чанғ. рақ II. *Гурл, Я—бзр.*—саңа-роқ.

чар куйқа; куйқум, ифлос; бу: дайып чар-чөпсәз әкәп йахшъ (*Гурл, 1*).

чаран *Шөт, 10.*—чалан.

чарвайъ *Ург, Хио, Хив.* шаллақи, урушқок.

чаркат *Ург, Хио, Хиқ, 1.* рўмолиниг бир турп: болса әдь-ку энан йүрмәсмәдь, йа:р-йар чархын сәтәп *чарқатла* алмасмәдь, йа:р-йар (*Ург, 1*) 2. шони белбог: чәккә көлдәп жь ыз арва айлангыи, севәр йа:ра зәр *чарқатла* бәйләнгий (*Ург, 1*).

чархораз бодварак; майлақаниг бир турп: асмин учырдәп *чархоразьинь*. и: зьниән үвәрдым кумарвазьинь, ағам болъ гөтармьисьз иазьинь, айтып мәнә иә гунайтәм барәдь? (*Хиқ, 10*)

чарчокушъ *Ург, Хио, Я—ар.* мискарлар болғаси:

чат шох (үтин): тәндәрә чат апкә (*Ург, 1*); үләкә чықма дәв ньчә айтаман, аяқыңнъ *чат* йарар дәп қорқаман (*Шөт, 5*).

чатлашмақ *Гурл, Манғ, Я—бзр.* саташмақ.

чатъламақ *Ург, Хио, Хиқ, Қ—кпр.* 1. чатишмоқ; 2. алданмоқ; бар махтанса, тапълар. йоқ махтанси, чатълар (*Қ—кпр, 5*).

чатлавық *Гурл, Я—бзр.* амбир (кичиги): гиш амбири: тып ярувдыи емъ *чатлавық* (Я—бзр, 3).

чатлақ *Хио, 1.* дәрә.

чатламақ *Ург, Хио, Хиқ, 1.* дәрә кетмоқ, сипмоқ; 2. қайишмоқ: улъ йаптап итлаған, куурғасъ чатлаған аллаварған бунава бър салам (*Ург, 2*). ейиш чатидь (*Хиқ, 1*); бельм чатладь (*Хио, 1*).

чатма *Ург, Хио, Хиқ, Х—асп.* қапа, чайла: йүрй-йүрй қамьштам боган бый чатмаға баръп чүштьк (*Хио, 4*).

чатмақ + 1. *богламоқ*; 2. алдымоқ, пәнд бөрмоқ: бьлтър сәм мәнә *чатмадәк* нидь бьйль *чатавармьй-сәя*. дәпть шейтан (*Ург, 1*). баланъ пултнъ бөрмьин *чатәб* йәрәдь (*Хио, 1*).

чатнамақ Я—бзр, 3.—чатламап. чачав *Гурл, Я—бзр.* соч бог: *чачавмьнь* ичын қармалиб ештәм, сьзьд дөбәм атам қошқашпан кештәм (*Гурл, 1*).

чачрамоқ *Гурл, Манғ, Я—бзр.*—сачрамақ

чаш *Ург, Хио, Хиқ* тўла, лим: дөстөрханьч *чаш* олгыи, төвахларын, аш олгыи, душман гөзәз иаш олгыи: қана долъй йа:р-йар (*Ург, 1*).

чашърламақ *Ург, Хио.* сачиламоқ, пароканла бўлмақ: пий сәп илқьр баламәссәнди; кьтанларын *чашърльб* йитъгы (*Ург, 1*).

чашмақ 1 тарқалмоқ ейлмоқ; пароканла бўлмақ: сәйяжан гйагър қумладан ашъп, алында тәйсәз парләр *чашәп*, арвага мьн дөсәм, мьм-мьнмап дәдь. йа:ртьмьк гөрмәсәм дьмьмьмәп дәдь (*Хио, 1*). 2. озмоқ, ақдан тоймоқ: қарртъ чашъпгъ (*Я—б р, 3*).

чаш-паш очық-чочық: балалъ өйиң нәсьнъ айтасьс, хәммә нәссә *чаш-паш* (*Ург, 1*).

чагъ *Хио, 6.* бола, ёш бола.

чагъл *Гурл, Я—бзр.* рон, шохдан қилангил түснқ: кануи тевәрәгьлә *чагъл* тутгък (*Гурл, 3*).

чамап *Ург, Хио, Хиқ.* ландавар, тейса тебрлнмас. данғаси: *чамап* өрдәк е:р үчар, геч қовар (*Хиқ, 1*).

чанақ *Ург, Хио, Хиқ.* чаноқ: *диз* *чанақы* тизза чаноги.

чәгә Я—бзр, 1.—чәйә.

чәйә *Ург, Шөт, Қ—кпр.* кум; кумлоқ: бу онаң йелләрнъ тей гөк пәйә, гөк чәйиң пахтась әвәл өсьп, соп йенә тохтап қаладь (*Шөт 9*).

чәкан *Ург, Хио, Х—ал.* кўл ўртасида ўсадиган пкансимон ўснмлик. чәкәламақ *Ург, Хио, Хиқ.* тортмоқ; тортқиламоқ: йаз йемәсәп га-

мынъ, ит чәкәләсн хамынъ (Хив, 1). чәк-лѣй-чәк-лѣй эдькынъ азаб блән зордан чештлә (Ург, 1).

чәкәр Ург, Хив, Хнқ, Бҫт. күдүкдан сув ладиган илмоқли узуи ёгоч: арқа йаида даи куйъ чәкәр ләлә, ақ мәктәптә хат йааэдъ бәр бала, кашларъ қайылған, гөзларъ ала, шуиә йеткәймән дәп чәкәмән налла (Бҫт, 1).

чәкәчәндър Ург, Хив. тиришоқ чайир (одам).

чәкидә сузма; ~ халта — сузма халта: сәнъ манлайиңа чәкидә халтаиъ ағдаръб урсам ақармъйдъ (Ург, 1).

чәкмәк Ург, Хив, Хнқ, Х—асп. тортмоқ; чәкьб урмақ—күтариб урмоқ: кал дешаңа чәкьб, бәр чәкьб урған әкән. бала өлп қалыпъ (Хив, 1). эльиң чәк (Ург, 3.)—күлиги торт. чәкьлмәк—тортилмоқ: хәммәләрнә дамақ чәкьлсн. дәп хадим әл йудурмақа қарадъ (Ург, 1). чәк-чәк Манғ 1. қора чигиртка.

чән Ург, Хив, Хнқ, Х—асп тахмин; чәннәк—тахминан: сана йолнъ чәннәк айтсам. адашарсан (Шет, 9). чәнцылдамақ жирилламоқ; жиртаки отмоқ: чәнкьлдәмә, бу не: бу, сьркән су: кәтәрмъйдъ сенъ? (Гурл, 1).

чәрмәмәц Гурл, 1 шимармоқ (иштон, шим почасини шимармоқ).

чәртәк чайла, қапа: өныә бәр чәртәк чәкьптъ, чәртәкнъ ичындә кәтәк паракәп, кәтәкнъ пнъндә йумьрта варәкән (Хив, 1). 2. дала шийпони.

чәрчъ Ург, Хив, Хнқ, Х—асп. аттор. резаворчи; чәрчьлыкъ: атторлик, резаворчилик: бала шәр кәчәләрнәдә чәрчьлыкъ әтб йүргән (Хив, 1). базарда тапълмъйдъ, чәрчьдә сатълмъйдъ (Шет, 7). (Топишмоқ: уйқу).

чәрхавык Ург, Хив, Хнқ, Х—асп. перемичка (әшик, дераза кесакиси устидан куйыладиган қалин тахта, ёгоч).

чезмәк счмоқ: қыйз қыран батърнъ саққалыдагы кьлтнъ чезьб алыпъ (Шет, 7).

чейъл Ург, Хив, Қ—кпр. ажирикъ

чейъл чөпләмәйә бармадынъ ахшамъ (Ург, 13).

чел мәрза, бугат: илупн бахмил тахйам чеддә қойаман, гүндә черәк йерә кәтмән уруаман, чапъкымнъ әйәр доғрә йазмаса, тәвльчнъ хөк-мән сота вәрәмән (Х—асп, 6): орта чеддә отървәдъм от алъп, гәләвәрдъ кастуиъна чоланъп.. (Хнқ, 4). палтонънъ салъб өтте әйиңнә, чеддан өтб бәр қарадъ кейиңнә,... (Хип, 1). чепәмәк Гурл, Я—бэр. 1. ұлтмоқ; 2. мўлжалламоқ, мўлжалта олмақ.

черим чарм.

чертак Гурл, Я—бэр = чәртәк.

черчъ Гурл, Я—бэр. Манғ. —чәрчъ: базардагы боз мончақ, черчьдәгъ көз мончақ (Гурл, 6).

чечә Хив, Хнқ, Гурл. Я—бэр.

1. келин ойн: чечә, ахшамқы гәпнъ ешьтыньәмъ? бечәра әнәбьбъ қысы-нъб отьргандъ? (Хив, 3) барсам, әкәм йөгәкән, бәр кечә сагыдай йа-прақтъ чечә чнан әпкелдъм (Гурл, 5); 2. Х—асп, 1. момо, буви.

чешмәк Гурл, Я—бэр, Манғ. = чез-мәк.

чъбьн Гурл, Манғ, Я—бэр. = чъпън.

чив Ург, 13. = чүй

чъпъя Ург, Хив, Хнқ. пашша.

чъгыл Бҫт, 1. = чыйън

чыйә Ург, Хив, Хнқ. олча: индъ йәз волғанъ, чънәләм чъкьптъ (Хив, 1). чыйоль олчазор: ешыкынъ әлдъ чыйәлъ бағлар. йүрәкьмә сал-дын чықкысыз дағлар, йарьинап айрьлса, хәр кьмәм йеғлар, ага балла, пә гүнайым бар әдъ? (Ург, 8). 2. чигал.

чыйълмәк Ург, Хив, Хнқ. чигал бұлмоқ: йа:рын әпә гөрәйиң, алтън са:чын өрайиң, алтън са:чын чыйъләз, хәна жүвәб барәйиң (Ург, 1).

чыйън Ург, Хив, Хнқ, Я—бэр. курмақ: әсвәндьйар хан болдъ. бағ-рнъмс қара қам болдъ, йегәнъмъз чыйън нам болдъ, өләр волдык бу халларнъ дәстьинән (Хив, 1); шалъ-кәлнъ супасында бәр чыйънсы сәп шалъ, сәп шалъ (Я—бэр, 8). шалънъ арқасыннан чыйън су: ичылъ (Хив, 3). чыйьрдәк Ург, Х—асп. 1. кекир-дак: 2. маҳмадона.

чыяьткә Ург, Хив. *чигартка*. чыйьткә чыкть дәрәкә, атызда волдь мәрәкә, чыйьткань кайтарына, хәй-хәй, абдыраман экә (Ург, 1).

чымьтләмән Ург, Хив, Хнқ, К—*кпр*. чимчйламоқ: чымьтләб йеғлаткансан вунь, йомаса пәйә йағлйидь бала? (Хнқ, 3).

чынрьк Ург, Хив, Хнқ, Швт. жүхүри поя: өзвәк жүйәни чьцьрькынь үчакына васыпть (Ург, 8): бал—ширин пол (болалар шимадиган турн).

чярәнмәк тираймоқ, таянмоқ: аркана: чьрәжма, не атанни дөвләт дшбь брватярма? (Ург, 15).

чүрәнч Гурл, Я—бэр.—сәрәнч.

чътмоқ Ург, Хив, Хнқ. тузоқнипг бир тури: чътмәкә чүшкан сечәдийм болъсан (Хив, 1).

Чышләмәк Ург, Хив, Хнқ. тишламоқ: бьр ит чышләвдб, хар гүнь дохтыра қатнап, япара волъб йүрьпмән (Ург, 2); ишләйәйок чышльидь (Ург, 13).

чиґс Ург, Хив. тоза, озода: өймиь ичнь чыґс эгып койьпман (Ург, 1).

чиш: ~ кәвалп—жиґза кабоп: атап әсә, сән чыш кәвалп әтәдь (Хив, 1).

чишмәк шишмоқ: өлдь—әзъз волдь, чишть—сәмъз волдь (Ург, 1); чаққан йерньн отгыин пышьрәр, қизартьрп шу йерньн чишьрәр, ахырында ич гөйшәкнь чешьрәр, бьрәнь эльннә амана гәлдъм (Я—ар, 3). 2. гердаймоқ, мағрурлапиб кетмоқ: көп чишәврәмә, қанның йарьладь (Ург, 3).

чъбан Гурл, 5.—чүван.

чъгыр Манғ, Гурл, Я—бэр.—чыкыр.

чъзғамақ шимармоқ: гөйнәк йельньн чъзғаб ал (Ург, 1).

чъзъм кандирдан, юғдан әшилган ингичка арқон, чилвир.

чъйан: Ург, Хив, Хнқ. 1. чпән; 2. чувалчанг.

чъйқам чайқам (бир кур пишилган сариг ёғ) бьр чъйқам йар чандан йүз ғырам гәлөдь (Ург, 1).

чъйсамақ Ург, Хив, Х—асп. май-дәләмоқ (қор, ёғиғр ҳәқидә).

чъқ Гурл, Я—бэр.—чыґ.

чъқан дугона: әшәк мьльб гәман, ат мьньб гәлын, чъқалларьм гөрсә яа:мъс әтәмән (Хив, 1). йа:рь йок дәп әйб әтәмәнлә. чъқалла, хәль әрмьйәдан гәйәлләрь йок (Ург, 8).

чъқарма Хнқ, 1. халпана, гәп (складчила).

чъмдъған Ург, Хив. куш паризан бұлган тўшак.

чъндъмақ Ург, Хив, Хнқ. чапди-моқ, мақкам боғламоқ.

чъра чироқ; нур:қара гөзъмьн қараст, қарангы өймиьн чърасә... хапа койьмьн арась әллә, балам, әллә... (Ург, 1); ейвана чықвәдъм, әльмдә чъра, ейпаниан чъқасъм гәльмьидь сьра... (Ург, 3). чърапайа чироғ поя, шамдон.

чъртмақ Ург, Хив, Хнқ, Х—асп. чертмоқ, чалмоқ: сазы чъртпә, гәлиннь ойнать отьраварьт (Ург, 3); қырқанда сьнипайчь волъп, өлгәндә чъртасама? (Х—асп, 1).

чътълмақ Ург, Хив. бурушмоқ, тиришмоқ: емрын өтьнә машлайым чътълмағый (Ург, 1).

чътлың Х—асп, 7. 1. қитмақ; 2. күрмоқ; занф.

чътнамақ, Ург, Хив, Х—асп, Хнқ. чертмоқ: манлайьна бьр чътньидь (Ург, 1);

чътрамақ Ург, Хив, Хнқ, Х—асп. ёрилмоқ: бьр лакавай әдък алъб гәльпть, хәммә йерь чътраб йатьить (Ург, 1).

чъчқан Гурл, Манғ.—съчан.

чъчхоран Ург, Хнқ. чимхўр; кам овқат ейлиган (одам, хайвоп): бьзәшп сьры йонжадап башқа ота агъзнам урмьидь, дъм чъчхоран (Хнқ, 11); қыйзъм, ишпмъз волмадь, бу қойам чъчхоран чыкгы-лә (Ург, 12).

чыґ Ург, Хив, Хнқ Х—асп, Швт. хўл; нам; шудринг: дан аттьяа, дан атть. ромалъм чыґга батть (Швт, 9): қара қастуныцнь гьйсән волмьймь, чыґга дейсә әтәкләрь солмьймь... (Хнқ, 4).

чыкк(а): ~ дәләмәк (Ург, Хив.)—жиққа терламоқ: кәтмәп урсам, чыкк-а-чыккә дәлльймән, иш үстьндә қара гөзнә ойльйман; ичък жуваб бармьидь, дәп гүзәл йа:р, хийал сүрьп, салмалань бойльйман (Ург, 12).

чыңңыз чыңңызны қырь: 1) *Х—асп* район маркази билан Питнак ўрта-сида бар теналик; 2) жуда узок, олис: хулань ойь чышызынь қырьнда (*Хнқ. 4*).

човут *Ург, Хив. 1.* увала; пахта-линг аскиси; латта-путта: гүппынь човут чыкыл қалыпть, қастунынь гыйб алсаца (*Хив. 4*). 2. ззма (одам). чозгытмақ *Ург, Хив.* тўзгитмоқ: ненналган пассалань чозгытмақла (*Ург. 1*).

чозън чўзиптоқ: алысдан галар хөлк-хөлк, бойь узил-айдак чозън, тезъз гөк (*Ург. 3*) (топишмоқ: лайлак).

чойън *Ург, Хив, Хнқ. Х—асп.* чўян: атынызынь айақларь чойън босън (*Хив. 1*); машънъмынь айақларь чойъннак, мән айнанъйи шу баланъ бойъннан (*Ург, 8*).

чоқай чўқай (ботинка шаклида тикилган оёк кийим).

чоқымақ *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп, Шот.* чәкмоқ, тишламоқ: пешша отьстърмъйжақ-ку, чоқым йатъпть, өльм бәрғын (*Хнқ. 5*); илан, вундъйм боса, ақылсыз сәнән зъйат полмъйдъ, дән яуш чоқым өлдърьпть (*Ург, 1*).

чолантай *Ург, Хив, Хнқ.* онг-сиз, фаҳм-фаросатсиз; укувсиз: гөрә-гөрә хуз; полар, ҳет гермәйән чолантай (*Ург, 1*).

чомър *Ург, Хив, Х—асп.* 1. қаллакланган (шоқлари кесилган) дарахт; 2. куч-қувватдан қолган (чол киши).

чоммық *Ург, Хив.* чўлоқ: бармақ-сыз аздама чоммық дъйдълэ (*Хив, 4*).

чонқыр чуқур: бьзалань куйь чонқыр (*Ург, 1*).

чонтық 1. майиб, жисмонни камчилика эга бўлган, тўтмоқ; әпәндә эшәкнь куйруқынъ үзъб алыпть, эшәк чонтық волъп қалыпть (*Х—асп, 3*): қапыдан гөйән гәпә чонтық (*Ург, 10*).

чоң катта; хайбатли; чоң дъйә—ладамъ чышъй доғын чоң дъйә воладъ (*Хнқ, 1*).

чорчымоқ чўчмоқ: сулайманлъ өлдърнан мулла чорчол чүшәдъ (*Хив, 1*).

чот *Ург, Хив, Гурл.* теша, кет-б

монсимол катта теша (тикан, юлғин чопадиган тури).

чо:ған *Хив, Қ—кпр, Х—асп, Я—ар.* 1. сапча, гўра: ту:гла чо:ғам болъпть (*Қ—кпр, 1*). 2. бемаза пишган овқат.

чоллағ *Ург, 13.* йўрғак, чўлғовиқ. чолламақ *Ург, Хив, Х—асп.* ўрламоқ, букмоқ: қарамап тейыннан қараб дураман, қалампър ромалъм чо:лаб дураман... (*Хив, 4*). чо:ланмақ: ўралмоқ: инә ағачым, доғрълъ-қықнап өзъпәм зәрә чо:ландық, мәнә:м зәрә чо:ладың, дъйдъ мама (*Х—асп, 9*).

чоллашмақ *Ург, Хив, Х—асп.* чуналашмоқ, ўралашиб қолмоқ: ншлэ вьлән чо:лашип қалдым (*Хив, 1*); айкақымъ тейындә чо:лашиб йўрмә (*Ург, 1*).

чөвүрмәк *Хив, Хнқ.* айлантирмоқ; ўгирмоқ; ағдармоқ: қазаннь чөвүрб йәр (*Ург, 1*); арқаннь чөвүрмә (*Х—асп, 1*).

чөгәз *Ург, Шот, Қ—кпр.* тирғак, суянчик.

чөгүрмә=чө:рмә: базардан атам өзъыз чөгүрмә алыпть (*Ург, 13*).

чөкәрмәк *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* чўктирмоқ: дъйәп чөкәр (*Ург, 12*); арвалъ чөкәр (*Хив, 4*). (араванинг шотисини осмонга қилиб кўй).

чөкәндъ *Ург, Хив, Хнқ.* лойқә (сув остига чўккан лойқә).

чөкър *Гурл, Я—бэр.* тиш ўзати. чөкьткә чигиртка: чөкьткәлэ әкьн йер... (*Хнқ, 11*).

чөкьш *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* болга; чўкич: уста чөкьш вьлән балап кәлләсына бър урьпть (*Хив, 1*). чөкьч *Гурл, 1* = чөкьш.

чөмърмәк *Ург, Хив, Хнқ. 1.* чўкирмоқ; 2. чўмлтирмоқ; чөмър баланъ, чөмър (*Хнқ, 1*).

чөммәк *Манғ, 1.* шўлгимоқ: сувға чөмьп, қайтп чықмапть, бала бичара (*Манғ, 1*).

чөммәл *Хив, 4.* чўриқчи; қароқчи (айрим шеваларда).

чөнкәрмәк *Тивз, 2* = чөкәрмән. чөп *Ург, Хив, Хнқ, Х—асп.* чўп; ~банд—гов: арава, от ўтмаслик учун қилинган тўсик; 2. тўгон: сузь әкләп, чўпбәндьн басър (*Хив, 4*).

чөпләмәк термоқ, йиғмоқ: оҫдән дейән *чөптәр, чөплыйбарсаң* көптәр (*Ург, 1*); иккә халта пахта *чөпләдәм* ахыр (*Хив, 2*).

чөрәк уй иони (одатла сүт, ер солиб пиширилади): қой етышәм боса бәрәк, бишқа дамақ пәйә гәрәк, дамақ бишә сүтлә *чөрәк*, йемәк гәрәк бәрдйиш палав, жөлдәрәмә жаньм палав (*Ург, 1*); нәниң үстидә чөрәк, кәлхаччәланг гәрәк рейис бувама бәр салам (*Шат, 9*).

чөтә ишдан қолған: йер *чөтә* қалд (*Хиң, 6*).

чөрмә *Ург, Хив, Хиң, Х—асп.* попок, телнак: асманә қарасам, гезиң қамашар, ашпақ йүзән қуйаш пьлан далашар, қара *чөрмәниң* лайиқ гөрмиймән, ага, сьзә шераз папақ йарашар (*Хив, 1*); қара *чөрмәниң* гүлш сәтйимән, нәдә бәргән ақшамыниң қарыйман... (*Х—асп, 1*).

чөрмә *Ург, 1.* = чөвүрмәк.

чувағламақ тушохламоқ, молга тушош үрмоқ: *чувағлаб* қойсан, йүрәвәрәдә әмдәллә (*Шат, 4*).

чувал *Шат, 5.* катта қон, қайор.

чуван *Ург, Хив, Хиң, Х—асп.* чишқон.

чуида *Гурл, Манг, Я—бэр, Х—асп.* = жуида.

чувлиқ *Ург, Гурл, Манг, Я—бэр.* чешира: мән сөвүниш хәр гүниш мәңлайишнан сьтйимән, өлмәий, дәң *чувалқыма* узақ өмүр дьльиймән (*Ург, 1*).

чувлтқымақ шақирламақ: қазанили қаңқағиш алыңқой, қатгы қайишан кетмәсиң, *чувлтгыл* қайиңаса, мәзәси болмтйид (*Гурл, 1*).

чуғыл *Ург, Хив, Шат.* гийбатчи; гап ташунчи, чақимчи: чуғыл адам сурьштәр, аламлаңг урьштәрар (*Шат, 5*).

чуғылламақ *Я—бэр, 3.* = чункылламақ.

чугма *Ург, Хив, Хиң, Х—асп.* ұлат, вабо. *чугмадан* геткыйсән (*Ург, 1*).

чуқалақ *Ург, Хив, Х—асп.* чуқурча: да:шың тейиш гөрсәк, бәр *чуқалақ* бәр әкән, чуқалақта бәр хум алтын бәрәкән (*Х—асп, 13*); кым

бәрәвә *чуқалақ* қазса, өзә чүшәр шу *чуқалақа* (*Хив, 1*).

чуқанақ *Гурл, Манг.* = чуқалақ. сән тыраиш тут, мән бәр *чуқанақ* қазамән, денть у адам (*Гурл, 1*); хәр кым өзә қазған *чуқанағына* өзә иңгылад (*Гурл, 5*).

чуққылламақ *Ург, Хив, Хиң, Х—асп.* шиқоат қилмоқ; гийбат қилмоқ, бировни ёмопламоқ.

чулашмақ *Бгт, 1.* = чолашмақ.

чушап *Я—бэр.* = чушах.

чушар *Х—асп, 9.* = чушах

чушах *Ург, Хив, Х—кпр.* тушош: ашакыниш *чушахың* алығадым, йоршижа атизә қачыб гетти (*Хив, 4*); *буланыш* алып кетөөдәм, айақыма *чушах* полд (*К—кпр, 1*).

чушахламақ *Ург, Хив, К—кпр.* тушохламоқ.

чу:ған *Ург, 1.* = чо:ған.

чуж чивик; *чуж* деймиш чьйлльй-вәрәсиң, нә пү? (*Х—асп, 14*).

чүжәк *Гурл, Я—бэр, Х—асп.*

жужи: *чужәкни* гузәктә сәтйимтс (*Х—асп, 15*).

чүй 1. *Бгт, 3, Я—бэр.* михиниң мандаси.

чүй 2. *Ург, Хив, Хиң, Х—асп.* чин: кәммәл өйиш үчәкниш йамаи бәр чүй ылан бәстрьлт (*Ург, 1*); ағачларниң әри-үгрә әдә, *чүй* тутқанла қыйналганды? (*Хив, 1*).

чүйдә *Гурл, 3.* = жүвдә.

чүйк-чүйк *Гурл, 3.* жүк-жүк.

чүйшә шиша: көңлә өзә бәр *чүйшә*, сьнәс асла дүзәлмәс, достлиқ әйәр чым болса, хуиш ниқым булалмас (*Бгт, 1*).

чүклуи *Ург, Хив.* сумақ.

чүлльк *Хив, 1, 1.* болалар үйиш; 2. сул үтмәсиш үчүш омборга суқилдинган түсиқ (ёғоч, гүлә).

чүммәк *Гурл, Я—бэр, Манг.* чүмпилмоқ; *чүмүрмәк*—чүмдирмоқ; чүмилтирмоқ.

чүмүрдә-қашт *Ург, Хив, Хиң.* болалар үйиш: йапта балала *чүмүрдә-қашт* оиңйәтәрла (*Хив, 1*).

чүндьк *Ург, Хив, Я—бэр, Бгт.*

1. жүмрақ: тапқалардыч *чүндьклар* чойишнан, мен айналтйи сәвәр йардыч бойишнан (*Я—бэр, 1*). 2. тумшук: *чүндькыңиң* созма (*Хив, 1*).

чүпннѣк *Х*—*асп*, 2.—гундык.
 чүрмәк *Ург*, *Хив*, *Хнқ* чиримок:
 дейра сувъ курьдъ балықларъ
чүрѣбъ (*Ург*, 1).
 чүррә *Гурл*, *Я*—*бэр*.=жүррә.
 чүррѣ кичкина, митти; ~*кулақ*
 (Я—*бэр*, 1)—митти кулоқ.
 чүтә *Ург*, 1. =чөтә.
 чүчмүләк *Хив*, 1. чук (ѣш бола-
 шипг чуки.
 чүчѣь *Гурл*, *Я*—*бэр*.=сүжѣ.
 чүшѣк *Ург*, *Хив*, *Хнқ*. 1. чала

(кулга тушган пон); 2. нақти етмай
 тушган бола.

чүвмәк *Ург*, *Хив*, *Хнқ*. *Х*—*асп*.
 тушмоқ: гөзѣм *чүштѣ* казықтагы
 ду:тара, алдаб геттѣ мәшъ маңлайъ
 қара (*Ург*, 1); асманнан нәм *чүшмә-*
йынча, йердән гыйа гөкөрмәс (*Хив*, 1)
 чү:рыи *Ург*, *Хив*, *Хнқ*, *Х*—*асп*.
 чурук.
 чү:рмәк=чурьмәк: дейра сувъ
 ку:рѣдѣ. балықларъ чү:рѣдѣ (X—
асп, 3).

Ш

шабѣр *Я*—*бэр*, 3.=шапѣр.
 шағлама *Хив*, 1.=шанлама.
 шавшақ *Гурл*, *Я*—*бэр*. дүл: жака:
 ахшам шавшақ йавдѣ (*Гурл*, 3).
 шағламақ *Ург*, *Хив*, *Хнқ* шовула-
 лмоқ, гувулламоқ (шамол оюзи);
 Шагламақ: (*Ург*, *Хив*, *Хнқ*.)—
 қиң-чүплаймоқ, шоңқия күтәрмоқ.
 шай 1. тахт, тайѣр: йол қура-
 лыц шай болмасә, йола чықиб нәта-
 сәл? (*Ург*, 1). 2. бойдик; висот: нах-
 та әкѣтѣм, бай вольдѣм, толѣн чыққан
 ай вольдѣм, нәртѣнәшл дөпъриндә
 қолѣм тола шай вольдѣм (*Бгт*, 1).
 шайламақ тайѣрламоқ: ат йарағын
 шай юса, шават йантан шарлаб өт
 (*Ург*, 13)
 шайѣн тайѣр, ҳәспр: тайѣнги
 шавѣн (*Гурл*, 6).
 шайѣ-шайман *Ург*, *Хив*, *Хнқ*. йүл
 жабдуғи, йүлга чықипга күрийган
 тәйѣрлик.
 шақақъ *Ург*, *Хив*, *Хнқ*. сергал,
 элма. 2. ориқ, озғи; дармонсиз.
 шақырды *Ург*, *Хив*, жангир-жуң-
 гири; жараңг (металлдан чықадиган
 овоз).
 шақ-шағай шақир-шукур: идараыъ
 аяшларъ шақ-шағай, идарада отѣр-
 галла йашағай (*Я*—*ар*, 1).
 шақ-шул: ~волмақ (*Ург*, *Хив*.)—
 ҳәлсизламоқ, дармонн куримоқ:
 аяқым шақ-шул вольдѣ (*Ург*, 3) ҳори-
 дим, дармоним куриди.
 шал-шал *Я*—*бэр*, 3. =шәлә-шәлә.
 шалақ-шалақ *Ург*, *Хив*, *Хнқ*. ша-
 лап-палап: гушъ вѣлан вунъ и:шъ

шалақ-шалақ, лай шәләдѣ ахыр
 (*Ург*, 1).

шалам-палам ~ етмәк—саңқиб юр-
 моқ: мунышдѣй шалам-палам етѣб
 йурмақтан ши нѣтәмә, улѣм, дайиц
 чағырып кеттѣ, бар, жайғыла қаранн
 (*Я*—*бэр*, 8).

шалатъ *Ург*, *Хив*, ахлоқи бузук
 (хәтти); шалақи.

шалдырламақ *Ург*, *Хив*. шарақла-
 моқ (бәзақдан, пулдан чықадиган то-
 вуш).

шаммурѣт *Ург*, 1. олмурутнинг бир
 тури.

шалтѣлдамақ шолоп-шолоп әтмоқ;
 (суюқ жисмдан чықадиган овозга
 ишбат).

шамал шамол; ~ тир *Ург*, *Хив*
 бутун бир мол терисидан қилинган
 кепчик.

шаншылдамақ *Ург*, *Хив*, *Хнқ*.
 шангилламоқ, бұлар-бұлмасга бақи-
 риб-чақирмоқ.

шанлама *Ург*, *Х*—*асп*. шоп-шуп
 (узоқдан күп па турли овозларнинг
 қушнлиб келиши).

шанѣр *Ург*, *Хив*. ширр (қушлар
 учғанда чықадиган товуш).

шанѣрламақ *Ург*, *Хив*, *Хнқ*. шан-
 лан қилмоқ, шанилламақ (опқат
 еғалда икки жағни бир-биринга уриб
 овоз чықармоқ).

шапѣрығ *Хив*, *Ург*. ишнинг күп-
 лигидан шошиб қоянн: көп шапѣръ-
 га чушын қолдим (*Хив*, 1).

шаппат шаналок. атасть улѣнъ
 бир шаппат урѣб йүвәрәдѣ (*Гурл*, 1).

бахть, турғаннан бър шаппат уруб-йәрдь (*Ург, 1*).

шаппатламақ шаппатиламоқ: шаллақламоқ.

шаппәдатмақ күл билап бирор суюқ жисм устига уриб, овоз чиқармоқ.

шар-шар поронка.

шарапламақ *Ург, Хив, Хнқ*. шалапламақ, шалап этиб йиқилмоқ; *шараплатмақ*—шалаплатмоқ: мәтчан саллаһнъ чүррә палван шараплатәп ташадь (*Хив, 1*).

шарқилдавьқ *Ург, Хив, Хнқ*. камишсимон бир асбоб (силтаб юборилса, *-шарқ* деб овоз чиқали, чумчуқларни хайдаш учун қўлланади).

шарлама *Ург, Хив, Хнқ, Ҳ*—асп. 1. шаршарак, шалола. 2. тез сўзлайдиган (одам).

шарпәлдамақ *Ург, Хив*. 1. хилпирамоқ (байроқ, алван); 2. шәли этмоқ, бирдан йиқилмоқ).

шартәлатмақ *Хив, Гулл, Я*—бзр. қасирлатмоқ; қасирлатиб сиңдирмоқ (ёғочни); 2. қасирлатмоқ (бармоқни).

шатәрдь шатир-шутир.

шахмал *Хив, 1*. ўтмишда айри ёғочга ўрнатилган катта миштик, (ўқи сочма, пилта билан ўт берилар эди).

шахна *Ург, Хив*. 1. пичоқнинг тиғи билан дастаси ўртасига ўрнатиладиган жез, темир ҳалқа; 2. биринчи сувоқ, хом сувоқ.

ша: ~ *бурут (Ург, Хив, Хнқ)*—мўйловнинг икки томонга узалиб турган қясми; ~ *какьл*—аёллар безаги (коял қоря ласдан бўлиб, унга таңга, сўлковойлар тақилади ва орқага осилади); ~ *нъгырьк*—уйларда тўрт бурчага қўйиладиган бош синч; ~ *тулт*—шотут.

шаваз *Ург, Хив*, шүх; ўйинқароқ: сән дәм *шаваз* акрисән-қу (*Хив, 1*); 2. серғайрат: *шаваз* балам (*Хив, 1*).

шавәр *Ург, Хив, Хнқ*. 1. чимлик, серсув ўтлоқ; дала: маллаң *шавәра* йәрдьк (*Хнқ, 2*); 2. режа (усталар ишлатадиган асбоб—учига тош борланган яп).

шәл *Ург, Хив*. қўй юнғидан тўқилган шолча (қои тикилади, отга ёпуе қилинади); ~ *чәкмән*—туя юн-

ғилан тўқилиб, тикилган чакман (қиммәт баҳо ва чидамли бўлади).

шәл: *Ург, Хив, Хнқ, Ҳ*—асп. шоли; ~ *қовуз*—шолн қипиғи. ~ *пәйа*—похол, шоли сомони; ~ *ти:р*—катта кепчик.

шәм *Ург, Хив, Хнқ, Ҳ*—асп. қизил гуруч; қипикдан тозаланмаган гуруч; ~ *лөмақ*—ойнинг 15 кундан кейин кечикиб чиқиши: айам *шәм* йепть (*Ург, 1*). *шәмль бурунч*—қизил гуручнинг бошқа бирор нав гуруч билан аралашгани.

шәнағәрдан *Хив, 1*. ўта хулиган, «каллакесар».

шатәр *Хив, 1*. ўтмишда хопларнинг оти сида пидә юрадиган одам, майрам.

шәха *Ург, Хив, Хнқ, Ҳ*—асп. шох (дарахт шохи) алма дейән *шә:халар* шох волар, шохләқяннан бър *шә:хась* йох волар, йиғьт дейән ойнаб дурған ат волар, қиғанъ гәрса, йаньб дургон от волар (*Ург, 1*).

шәгьрдәк *Гулл, Я*—бзр. кекирдак: *Шәгьрдәгьндь* созма (*Я*—бзр, 3).

шәгьт шоғирд: устара бър достәрхан чәрәк апарьп, шәгьт волпәт (*Хив, 1*).

шәкарпа: *ра* қовуннинг бир турп (ёзги нав): *ку:ннъ сәрәсь*—шәкәрпа: *ра*, йьгьтнъ сәрәсь — гөзләрь қара (*Ург, 1*).

шәкарча *Манғ, Гулл, Я*—бзр. хурмача.

шәхәшә *Ург, Хив*. кўза (қатик увитадиган, сут соғадиган қулоқсиз хурма).

шәллать *Ҳ*—асп. бузуқи, фитиачи.

шәлә-шәлә *Ург, Хив, Хнқ*. хил-хил: ~ *болмоқ*—хил-хил пишмоқ. *шәли:ль Ург, Хив, Хнқ*. шафтолиннинг бир тури.

шәмдәра: *э* *ғоят* узун, новча: *ақ*—лын аз, бойың шәмдәра: *э* (*Хив, 1*). *шәммә Ург, Хив, Хнқ*. шама (чой шамаси).

шәммирәт тикилипч: *көчә* шәммирәт, *а:дәм* сығмьйдь (*Хив, 1*).

шәңәл *Ург, Хнқ*. = шәңәл: *рейсь* бувам эңәлдей, топпәларь *шәңәлдей* (*Хнқ, 1*).

шәңд *Гурл, Манғ, Қилч. 1.* хумдан сув оладиган қовоқча, кружка: анав сув ичатавғын шәңддә эпкеб бер (*Қил. 2*). 2. ~ урмақ (*Ург. 1.*) — хушомад қилмоқ.

шәңдрәймән *Гурл, Манғ, Я — бэр.* гердаймоқ, мағрурлаймоқ.

шәп *Хив, 1.* каләваниң сәккиздан бири (ип, ипак).

шәпәләк ~ тоңпә — дүппиниң бир тури: үкәм *шәпәләк* тоңпәсәнә сува ташаптә (*Х — асп, 1*); алған *шәпәләк*ң ақлмә аддә; хам йолдан чәқардә, хам йола салдә (*Х — асп, 61*).

шәпһй *Ург, Я — бэр.* шилпнқ, шаб-күр.

шәппи *Ург, Гурл, Я — бэр. 1.* нф-лос, шалтоқ: балаң *шәппи* вольтпә (*Ург, 1*); 2. даракт елими: и: шә *шәппи*кдәйи йаптшадә (*Ург, 1*).

шәр: ~ багламақ (*Хив, 1.*) — шарқ қилмоқ, изохламоқ.

шәрарәтә *Ург, Хив.* фитначи, бузукы.

шәрәвә шамакоб: *шәрәвә*н дөк-мә, шамала сөкмә (*Ург, 1*).

шәттә *Ург, Хив.* жанжалкаш, сержанжал (киши); ~ атмақ — шаталок отмоқ.

шәттәләмақ нуқимоқ, тепмоқ (от, эшак миһәндә икки оёқ билән хәй-вонниңг икки биқиннига тепмоқ).

шә: вәт *Хив, 1.* супурги.

шәбьт *Шәт, 9.* — шәвьт.

шәйдә бу ерда: аш вәсә — шәйдә, и: шә вәсә — нейдә? (*Хиң, 4*).

шәйһн *Ург, Хив, Хиң.* тарозинниң шайһни.

шәйтәи шәйтәи: ~ *тарәзә* — кәттә тарози.

шә: рәзә 1. күкиш тусдаги қоракүл терп. 2. шу теридан тикилған попоқ.

шәвьт *Ург, Хив, Хиң.* хушбүй үснм-лик (айронга ва махсус шивит омига солинади); ~ а: шә — шивит оши (шивит қозонда қайнатилиб, сувига хамир қилинади ва угра кесилади).

шәйшәк шишаниң синиғи.

шәкәстә рех ремонт (күпроқ девор, уй ремонты).

шәһьрдәк *Хив, Хиң, Қ — кпр. 1.* = ьшғьрдәк; 2. үпқага қадалған трубка.

шәһьм *Урв. Хив, Хиң,* елим, (да-

рахтлардан қайнаб чиқадиган ёпиш-қоқ, сақич каби модал).

шәһьлән *Хив, 1.* лой парчаси: ~ *урмақ*—суыдан чиққан кишиниң баданиға лой чапламоқ (болалар үйини). ~ пайча 1. болдири яланғоқ; 2. чак-қон, удабурун (киши).

шәһьгьрһн *Гурл, 4.* мишириқ, бурун суви.

шәһь-шәһь *Ург, Хив.* миш-миш; ашпқ бұлмаған хабар.

шәһьлә *Ург, Хив* шингил (узум): айналһйн ақча, ағызларь қаймақча, бағда үзүм *шәһьләсә,* тәләкдәһь зам-ча (*Ург, 1*).

шәһьрһп *Хив, 1.* оч-қизил ранг (бүёқчилар истилохн).

шәһьтәр *Хив, 1.* ахлоки бузук одам (аёлларга нисбатан айтһлади).

шәһьпә *Ург, Хив.* паст пая чиг: шәһьпә гойһәк бадаладә йуриәндә, и: чыкыпәһьн от аладә герйәндә... (*Хив, 1*).

шәһьттә *Ург, Хив, Шәт.* жиққа хұл, шалаббо; экскремент аралашған хұл-лик.

ши: рәпәз *Ург, Хив.* шириликлар пиширувчи, ширапаз.

шәһьгьрдамақ *Ург, Хив, Хиң.* шивирламоқ, пичирламоқ.

шәһьғанәк *Ург, Хив.* арава устига қурилған махсус чеган (ғалла, жўхорн ортиш учун кигиз, полос ҳам соләдилар)

шәһьгьр арава гилдираклариниң изи: (гемир йул изи сингари бир-бир-рига мувозе бұлған икки йўл).

шәһьгьрдама *Ург, Хив.* шалдироқ (қоғоздан чиқадиган овоз).

шәһьгьрдамақ *Ург, Хив.* шижирламоқ: шәһьдирамоқ (пул ва қоғоздан чиқадиган овозга нисбат).

шәһьлқым *Ург, Хив, Хиң.* ортиқча тер, ортиқ сепилған сув; бирор нар-саниңг ортиқ хұл бұлиши.

шәһьлха-шәһьлха шәһьлха-шәһьлха: ет иһьлха - иһьлха вольтпә шәһьптә (*Х — асп, 6*).

шәһьнасәндә *Хив, Х — асп.* ақлли, зийрак (киши).

шәһьндәһн *Хив, 2.* = шүндәһн.

шәһьнламақ *Гурл, Я — бэр. 1*) жин-гилламақ, шәһьгилламоқ (қулоқ): 2) шовулламоқ, гувулламоқ (шамол).

шыңырдъ *Ург, Хив*. безак ва пулдан чикқан овоз.

шъпърма *Ург, Хив*. чўғирма попоқниг бир тури. 2. ўғри, муттақам.

шъппъқ *Ург, Хив, Хнқ*. шилпик: (кўзи доим кизариб турадиган).

шърға: ~ *кал (Ург, Хив, Хнқ)*. тақир кал; боши йилтироқ кал. 2: отларнинг туёқлари юқорисидан чиқадиган яра.

шърмайъ *Ург, Хив*. 1. поннинг бир тури; 2) пичоққа соп бўладиган бир хил суяк.

шърпъ: ~ турмә *Хив, 1*. қизил-сарғич буйёқ берилган ипак материя.

шъррық *Хив, 1*. аҳмоқ; шилқим.

шъталақ *Хнқ, 11*. лойқа

шътърдъ *Ург, Хив, Хнқ*. шитир-шитир: бѣппәссәлә шътърдъйларәдъ, бѣ шътърдънъ мейман ешьтәдъ (*Ург, 1*).

шопурдъ *Хив, 1*. шивир-шивир, пичир-пичир (секин гапириш)

шоқурдамақ *Ург, Хив, Хнқ*. ғулдурламоқ. ғулдур-ғулдур қилмоқ).

шоқурдъ *Ург, Хив*. ғулдур-ғулдур, говур-ғувур.

шолқыт: *шолқытъ чиқмақ Ург, Хив, Хнқ*. сафдан чиқмоқ, шарти кетиб, парти қолмоқ (одам, кийим).

шолтық *Хив, 1*. бузилган (одам, қовун).

шомбърдамақ шалаббо бўлмоқ, жиққа хўл бўлмоқ, гәмәтвайнъ қара, сува чўшкән тоуқдъйи *шомбърдаб* гейатър (*Бғт, 1*).

шор *Ург, Хив, Хнқ, Ҳ — асп*. нордон: мърабба дѣм шор волъпть

(*Ург, 15*). ~ *тумшық (Ург, Хив, Хнқ)* — аччиқ сўз айтишга одатлашиб қолган (китп), тили ёмон; дилозор.

шоҳум *Ург, Хив, Хнқ*. шовқин, шов-шув (овоз).

шо: аън *Ург, Хив, Хнқ, Ҳ — асп*. 1. тасма, буйинчани арава шотисига бириктирадиган қайиш; 2, лапашанг, имиллаб ишловчи, чўзиб сўзловчи; 3. новча.

шө: кәлә *Ург, Хив, Шөт, Хнқ*. зебигардонга ўхшаган безак.

шө: рә *Ург, Хив, Хнқ*. шу ерга: буйун рейс *шө: рә* тәсә гәрәк (*Хнқ, 1*).

шуннъйн *Ург, Хив, Хнқ*. шундай: *шуннъйн* дъйпаръп, кәмнър бьзлапъ мейнъмънъ йедъ, дәп пашшага арзәттьлә қоншъла (*Ург, 1*).

шунчақлъ *Ург, Хив, Хнқ*. шунча, шу қадар: индъ мән сам бьлән бармъйман дәнть бахтъ, *шунчақлъ* эа: р әтъпть, болмапть (*Ург, 3*).

шунчәллъ шунчалик: бър өйдәп *шунчәллъ* а: дам гәләмъ, дән қовуб йәрәдъ (*Ург, 10*).

шүдрън *Ург, Хив, Хнқ*. қишда ёгадиган майда ёғиыр.

шүлләк *Ург, Хив, Хнқ, Ҳ — асп*. зулук.

шүндәтъп *Ург, Хив, Хнқ, Ҳ — асп*, *Я — ар*. шундай этиб, шундай қилиб: осын ну мулла, пнә гөр, осын сәнәм *шүндәтъп* тьк, дьйдъ (*Я — ар, 2*).

шүнтъп шундан қилиб: *шүнтъп* улъ йолънда кетәвърәдъ (*Бғт, 8*).

шүттън *Ург, Хив, Хнқ, Ҳ — кпр*. жинчироқ.

ТУЯЛАР

айрѣ икки ўркакчи туя (икки ўркакчи ҳам бир томонга қараган).
ақ дѣйэ икки ўркакчи туя, юнги оқиш бўлади.

эрва:на туянинг урғочиси.
бѣр чэккән нәр нор туянинг бир хили.

бота туянинг сут эмадиган бола-сп.

бо:хард икки ўркакчи, ранги қо-рамтир, ўртача туя.

буфра икки ўркакчи туя (ўркак-лари икки томонга қараган бўлади).
газиэр айри ўркакчи туя.

ганьрт узун, яллок ўркакчи туя.
дѣйэ туя.

жөн бпр ўркакчи туя (ранги қиз-гини, ўркакчи узун, тишлонгич).

көшэк туянинг бир яшар боласи.

қазақ атан оёғи йўғон, калта туя.
қызъл оёғи узун, ранги қизғиш катта туя (югурик ва чндамли бў-лади).

қошмақ жән ва айрә туяларнинг қўшилишидан бўлган

қошмақ буфра икки ўркакчи туя (ўркаклари бир-бирига туташган).

қошмақ нәр икки ўркакчи туя (нор туянинг бошқа тур билан қў-шилган).

лөк бир ўркакчи туя (ўркакчи тик бўлади).

нәр дѣйэ бир ўркакчи катта туя.
тайлақ туянинг икки яшар боласи.
түркмань бир ўркакчи туя (узун, нозик тури).

үлөк эрва:на ранги қизғиш, урғо-чи туя (юнги жингалак бўлади).

ОТЛАР

ахал тәкә туркманн от (одатда чопқир бўлади)

байталча ёш урғочи от (ҳали туз-маган).

бѣйэ байтал, бия.

бу:дан йўғон, катта от (аравакаш от).

гунон уч яшар от.

дөнән тўрт яшар от.

қазақы йўғон, калта от..

қаралпақы ўртача, йўғон от.

тай бир яшар той.

тайча қулун.

то:рѣ хилча бәл, чопқир от (ран-ги қизғиш).

тухумлѣ ат зотдор от (гаядаси узун бўлади).

ханазат зотли от (бўйини ва оёқ-лари узун, қорни тортилган бўлади).

СИГИРЛАР

би:дәв сѣгыр кичик жайдари си-тир.

бѣжак = өжәк.

бѣца буқа.

қаралпақы чамбаршоҳ ўртача си-гир.

қарнѣ асық қорин катта сигир.

на:зѣк қарън би:дәв.

өжәк бузоқ (сут эмадиган).

өкѣз қўкиз.

өкѣчә сигирнинг эркак боласи.

сөзв:яъ сьгыр ўртача сигир
(шохи бўш бўлади).
тана сигирнинг урғочи боласи.
тухумлық сьгыр катта серсут си-
гир.

ханазатъ бўйи узун, ихчам сигир
(кўлда боқилади).
хурасанъ шохсиз сигир.
чамбаршах қорақалпоқи сигир.

ҚҰЙЛАР, ЭЧКИЛАР

эрэбъ (қуируғи узун), бэрра, геччъ қар, қошмақы, олақ, савлық, сэркэ
(эчки), гунон, далақы (қамчи қуйруқ) тэкэ, түркмэнь, харрэкъ, шышэк.
дөнэн, қазақи, кара көл, қозъ, қоч-

Баъзи бир киши отлари ва уларнинг қисқарган
формалари

Шевадаги тўлиқ формаси	Қисқарга форма- си	дабий тилдаги формаси
абдъйаз	абдъйаз	Абдулла ибъа
абдълла	абъл	Абдулла
агабей	агғы	Огабек
азат	ажжъ	Озол
айларпашша	айъш айлар	Ойларпошша
айша	ешшэ айъш	Ойша
айпашша	айъаш айъш	Ойпошша
аллашүкър	аллаш	Оллошукур
алъмбай	аллъ	Олимбой
алларган	аллам	Оллоберган
атабей	аттъ	Отабек
атанай	атақ аташ	Отабой
атажан	аттъ аташ	Отажон
атамърат	атам	Отамурод
атаназар	атэм аттъ	Отаназар
атахан	атақ	Огахон
эбдърн : м	эбдъ	Абдурахим
эбдъсалам	эбъш	Абдусалом
эбдъшеръл	эбъш	Абдушариф
эбдъшүкър	эбъш	Абдушукур
эда : лэт	эдүш эдэл	Адолат
эльмбай	эл-ъ	Алимбой
энар	эниъ	Анор
энабъйъ	энэш эншьк	Онабиби
энэжан	энэш эниъ	Онажон
багабек	ба : гы	Бобобек
базарнай	бажжъ	Бозорбой
бэквэргэн	бэкъ бэкъш	Бекберган
бэждэ : лэт	бэкъ	Бекдават
бэкмурат	бегъм	Бекмурод
бэкпашша	бэккъ бэк.	Бекпошша
бэкчан	бэкъш бэкъ	Бекжон
бегмэт	бегъш	Бекмухаммад
быйъжан	быйъ	Бибижон

Шевадаги тўлиқ формаси	Қисқарган форма-си	Адабий тилдаги формаси
гүлжан	гүлль гүльш	Гулжон
гүлпашша	гүлпәш	Гулиопшпа
гүлчә: рә	гүлль	Гулчәхра
дълбәр	дълъм	Дилбар
досчан	дос	Дўсжон
досмәт	досъм	Дўсмухаммад
дә: ләт	дә: ль	Дәвләт
дурдъмурат	дуръм	Турдимурод
дурдълпашша	дурпәш	Турдипошпа
дурман	дурбь	Дурман
дүшәмбай	дүшәм	Душамбой
егәмбәргән	егәм еммь	Эгамберган
егәмбай	еггь	Эгамбой
ешмурат	ешъм	Эшмурод
жанъбей	жанъ	Жонибек
жәббарбәргән	жәббь	Жабборберган
жүмәбай	жүмақ	Жумабой
жүмәгул	жүмәш	Жумагул
жүмйәз	жүммь	Жуманиёз
жүмәнәзәр	жүмақ	Жуманазар
жүмәт	жүммь	Жумамурод
ләръп	зәллъ	Зариф
нүмрат	зүммь	Зумрад
ивадълла	иват	Ибодулла
иврайъм ирвайъм	иббь ибық	Иброҳим
искәндәр	искән	Искандар
исмайъл	исмық исам	Исмоил
йахшъмурат	йахшъм	Яхшимурод
йолдаш	йолль	Йулдош
камължан	каммь	Комилжон
кәри: мә	кәрмәш	Карима
кәръмбәргән	кәррь	Каримберган
керьм	керьрь	Карим
қаландар	қалан	Қаланлар
қочқар	қочъм қочтъ	Қўпқор
қошиазар	қошақ қоччъ	Қўшназар
қурамбай	қуран қъран	Қурбонбой
қутъмурат	қутық қутум	Қутлимурод
қурйәз	қурйәз	Қурбонниёз
мамажан	ма: ма мамаш	Мамажон
маркыс	маққы	Маркс
мәвләнбәргән	майлам мойлам	Мавлонберган
мәдәмьн	мәдән	Мухаммадин
мәдри: м	мәддъ мәдъ	Мухаммадраҳим
мәмәжан	мәммь мәмьш.	Мухаммаджон
мәрийәм	мәллъ	Марям
мәтйақып	матақ	Мухаммадяқуб
мәткәръм	мәтъ мәккь	Мухаммадкарим
мәтқурван	мәтъп махън	Мухаммадқурбон
метмурат	маммь	Мухаммадмурод
мәтиәзәр	мәттъ	Мухаммаднәзәр

Шевадаги тўлиқ формаси	Қисқарган формаси	Адабий тилдаги формаси
мәтнийаз	мәтть мәтшь	Муҳаммаднийёз
мәтрәсул	мәтть	Муҳаммадрасул
мәтчан	мәмьш	Муҳаммаджон
мәшһрһп	мәшһь мәшь	Муҳаммадшариф
мьәнәвәр	мьәнһь	Мунанвар
мүбарәк	муббь	Муборак
мукәррәм	мүккь	Мукаррам
муқаддас	муққь	Муқайдас
муҳәббәт	муҳаб	Муҳаббат
мухтарәм	муққь	Муҳтарам
нәргүл	нәрһь	Норгүл
нарпаиша	нарпәш	Норпоиша
нәзи : рә	пәззь пәжжь	Назира
пәри : ман	наррь	Наримон
наҳалжан	нә : л	Ниҳолжон
пийазжан	пәжжь	Нийёзжон
пийазмәт	нежьм	Нийёзмуҳаммад
пурәдди : н	пурь	Нуриддин
нурьлла	нуроқ нурьм	Нурилла
нүрмәмәт	нурьм	Нүрмуҳаммад
нурлашша	нурпәш	Нурпоиша
оғылжан	оққь ожжь	Уғилжон
оразгүл	ошгүл ораз	Урозгүл
оразмәт	оажжь ужьм	Урозмуҳаммад
осман	осьм	Усмон
өктәбрь	өккь өктәм	Октябрь
палйаз	палль	Полпоннисз
патма	латьй патьш	Фотима
нашшажан	паш	Пошшажон
рабъйа	рәббь	Робия
разъйа	роза розь	Розия
режәп	режь режьм	Ражаб
ри : мә	рп : м	Раҳима
рейьмбәрган	ри : м	Раҳимберган
розькә	роскә	Рўзибеска
розьгүл	розь	Рўзигул
розмәт	розьм өжьм	Рўзимуҳаммад
сабьржан	сәбкь савьр	Собиржон
са : дат	сорь	Саодат
са : дьлла	садль садль	Сәддулла
салъй салай	салль	Салоҳ (иддин)
саларвай	саппь сапақ	Сафарбой
сапаргүл	саппь	Сафаргул
са : ря	саппь сапақ	Сора
сатъадь	сатгь	Сотиболди
сәмәндәр	самаг	Самандар
сянабар	сәна	Санобар
сәнәмжан	сәна	Санамжон
саттар	сәтъм	Саттор
сейитмәмәт	сетьм	Сәйдмуҳаммад
сейитмурат	сәйтъм	Сәндмүрод

Шевадаги тўлиқ формаси	Қисқарган формаси	Адабий тилдаги формаси
султампаиша	сўлпәш	Султояпоиша
тәжәдди : и	тжъ	Тождидин
тәһрбарған	тәһнъ тәһръ тәһммъ	Таһрибгерған
тохтажан	тоқын тоқан тоттъ	Тўхтажон
умар	уммъ	Умар
уллъбъйъ	уллъ	Уллибиби
халлъгүл	халлъ	Холлигул
хәлмурат	халлъ	Холмурод
хәмпәшша	хәмпәш	Хөмпөшша
хәти : чә	хәтъш	Хәтича
хөжәмурат	хөжәм	Хўжәмурод
худайар	худък	Худобәр
худаймурат	худаиш	Худоймурод
худайшукър	худаиш	Худойшужур
хүдәргән	хүдәк	Хүдөйбергән
хәжъбъйъ	хәжъ	Хөжибиби
хәйтвәй	хәйтәк хәйтъ	Хәйтөбөй
хәли : мә	хәлькә	Хәлима
чәһпәшша	чәһпәш	Чинипөшша
шәдмән	шәдъ	Шөдмөн
шәмурат	шәммъ	Шөмурод
шәмсәдди : н	шәмшъ	Шәмсиәддин
шәрпәжән	шәппъ	Шәрифәжон
шәрһпбәй	шәллъ шәһнъ	Шәрифөбөй
шөһкәт	пөһккъ	Шәһкәт
шүкүржән	шүккъ	Шүкүржон

УЙ-РҮЗҒОР АСБОБЛАРИ

айбалта — кичик болта, айна — ойна (кўзги), ақлав — ўқлов, алқиндъ — совуннинг қолдиги (олқинди), алақ савън — ироқи солун, атир совун, анал — ўроқнинг каттаси, аржа — сандиқ, арқан — чилвир, йип, а : тәшкүр — оташкурак (қисқич), атъл — атр, одекалон, әдйал — әдәл, аләк, әлдъкчә — оләпқич (передник), бақ — бак (катта сув идишн), балга — болта, бадйә — сопол топоқ (чуқури), белчә — куракча, бел — белкурак, бешък — бешик, би : з — бигиз, бъчқы — қўл арра, борйә — бўйра, гарман — гармон, гәтмән — кетмон, гәтлик — кўтлик, гәлвәр — галвир, гәлъ — гилам, гәлтәк — замбил галтак, гәләчә — кичик сопол коса, дарақ — тароқ, дасмал — қозон

ювғич, дәвәт — сиёҳдон, дәллькчә — бир киши ўтирадигән кинизча ёки кўрпачә, дәм-дәм — ўг пуфлайдигән темир асбоб, дәмкәч — қозон қопқоғни ўраб, палов дамлайдигән дастурхон, дәйра — доира, достърхан — дастурхон, дө : лә — ёг идиши (ёғоч ёки қоноқдан бўлади), дөшәк — тўшак, дувоқ — қопқоқ (қозон қопқоғи), ду : тар — дутор, дүвәк — тувәк, ечпапар — ошпнчөк, зәмбәр — замбил, зәһгъ — нарвон, шоти, и : к — дуг, иһнә — игна, иһкәвәратка — тава (сковородка), истъкан — стакан, ышкәп — шкаф, йағынлык — бола тўшакчаси, кўрпачә, йалған — сфәритадигән идиш, йарғы — арра (каттаси), йелән, — гәхдропәш (пахтасизи), йеймә — қоқа кўрпа, йелпәвчә —

елпуғич, йеңлѝк — енгча (нонни кў-парадигани), йѝп — арқон, йоғыч — жўва (кичик ўқлов), каса — пиѝла, калѝнтѝр — обкаш, кѝпкѝр — кап-кир, кѝпчѝ — куракча, кѝрсѝн — (чо-ра) ѝғоч тоғора — хамир қилинади), кѝт — ѝғоч қарапот, кѝшкарѝт — кичик пичоқсимон ўроқ, кѝйѝз — кигиз, кѝльт — калит, кѝрѝсѝнкѝ — керо-синка, кир савѝн — кир совуц, кѝрпѝ — кўрпа, кѝрпѝчѝ — кўрпача, кѝзѝ — кўза, кўзгү — кўзгу (ойна), кўѝльт — гугурт, кўпѝ — кув (қатиқ қаядиган кув), кўрѝк — ѝғоч курак (қор кураш, қалла шопиришда кўла-ланади), кўрсѝ — стул, қазан — қозон, қайрақ — қайроқ, қайчѝ — қайчи, қақра — чийдан тўқилган бўйра, қалақ — қалоқча (ун, туз олишда кўлланиладиган куракча), қалам қашық — гулдор қошиқ (заранг қошиқ), қандѝл — қандил, қашық — қошиқ, қыргы — ўроқнинг бир тури (қишда кўлларида қамиш ўрилади), қырғыч — қирғичнинг кичик тури, қозға — қовузлоқ, қол аржа — кичик сандиқ, қути, қолвағ — қўлбоғ, қошқулақ — икки қулоқли катта кўза, қўлтѝп — қулф, қўллап — қўллап, қулақ ча-нақ — катта хурмача, қуман — қумгон, қутѝ — қутича, лавапѝ каса — коса, лампа — лампа, лампѝнкѝ — лампочка (ѝлектр лампочка), лѝйѝн — патнис, лѝкѝтѝк — тунука товоқ, лѝкѝкѝ — сопол товоқнинг кичиги (одат-да пақшли бўлади), лѝлѝ — лагап, лѝккү: — таяника, ликопча, машѝн — тикув машинаси, мѝржан кѝт — кат-та ѝғоч қарапот (одайда нақшли бў-лади), мѝшьрѝк — ўраб кўйилган тайѝр ип, мѝлтық — милтик, пах — ип, ней — пай, о: гѝрдан — мис човли (друшлак), оймақ — ангншвана, орақ — ўрақ, ѝртѝй — гаҳворапеш (пахта-лик), па: кѝ — устара, палайѝш — кап-кирсимон човли, палас — юнгдан тў-қилган шолча, па: нѝс — тўрт бурч-ли фанор, пѝрдѝ — дѝраза, ѝшик пардаси, пѝша: на — папшахона, пѝлѝмс — примус, пѝлкѝ — пилик, пѝшкѝ — йиғиришга тайерлаб кўйил-ган пахта, пѝшкѝк — пишак — пѝш-кағач — ип ўрайдиган қамиш, пѝп-дық — шимасиз тунука чироғ, пѝрам-

нѝк — приѝмник, пѝчақ — пичоқ, подѝр — пўдра, рѝпи: дѝ — енгчанинг каттаси, рѝдѝй — радио, сайаван || шамсия (зонтик), самѝвар — само-вар, санач — хайвон терисидан қилин-ган қоп, сарѝнжақ — белапчак: хѝ-юнчак, сархѝм — кружка, сочоқ — дастурхон (овқат ѝянда солинадиган дастурхон), сѝват — сават, сѝрѝк — шѝр-шѝр, сѝрдѝз — иигичка: мѝндир каноп, сѝ: т — соат, сѝйхѝк — қир-ғич, сѝлапча — чилопчил, сѝннай — сурнай, сѝпра — супра, со: қы — ѝйир, созан — катта игна, су: сақ — чўмич (ѝғоч чўмич), сўлѝ — сочоқ, сўмѝлѝк кѝпкѝр — дастаси узун кат-та кѝпкир, сўпѝрүч — ун сидиради-ган латта, чўтка, сўпѝс — супурги, таван — тава, таван хон — сомса пиширадиган тава, тѝвах — сопол товоқ, тағарѝк — тоғора (хамир қи-ладиган ѝғоч тоғора), тамбѝр — там-бур, танқа — чўйи чойдиш, тѝразѝ — тѝрозни, тѝразѝ да: шѝ — тѝрози те-ши, дѝрақ — тѝроқ, тѝсма — тѝсма, тѝк — кичик қарапот, кушетка, тѝкѝ — ѝстик, тѝкѝ дешѝ — ѝстик жилти (на-волочки), тѝкѝ нѝмѝт — гулли кигиз, тѝкѝнѝт — тѝкѝ нѝмѝт, тѝмѝн — жу-волдиз, те: шѝ — тѝша, тѝкѝч — че-кич, ти: р — кѝпчик, ти: тан — титан (катта темир самовар), тоныр — ѝғ идиши (тунука идиш), торва — тўр-ва (чўмич, қошиқ соладиган тўрва), тун — мис кўза, тўнчѝ — тунука чойдиш, ушақ гѝз — майда кўзли галвир, ўстѝр — стол, ўтѝк — дазмол, хакѝндаз — хокандоз, халта — қоп, халтача — халта, хона — ош тахта, хонача — оштахтанинг кичиги, хор-жѝн хуржѝн, хум — хум (катта сув идиши), хѝва соқы — ховонча, чѝй-нѝк — чойнак, чаққы — паки, қа-ламтарош, чанақ — кичик товоқ (ѝғоч), чѝр сѝпса — катта супурги. чѝрх — чѝрх, чѝсѝлѝса — чѝрсѝлѝса, чѝкѝр — илмоқли узун таѝк (қулук-дан сув оладиган чѝлак илинган та-ѝк), чѝки: дѝ халта — сўзма халта, чѝлак — чѝлак, чѝльм — чилим, чѝм-дѝган — партўшак, чѝнтапах — чѝп-ни товоқ, чѝптѝ — яқандан тўқилган бўйра, чѝпта, чолдѝ — човли, че-кѝш — болга, чѝмѝш — темир чўмич

†
(дастасы узун), чүкльк — сумак, шал — ппдан тўқилган шолча, шәкәшә — катта хурма (сигир соғадиган хурма), шәр-шәр — воронка, ши:

шә — бутилка, шорва түңчә — шўр-ва пиширадиган чойдишсимон идиш, шўттък — жинчиروق.

ОВҚАТЛАРНИНГ НОМЛАРИ

ағзъ ачық = әнжър гөммә. ала пета бәрәк ялпиз солиб пиширилган барак (чучвара).

асма шорва қайнатма шўрна. асма шорва бәрәк барак шўрва. әнжър гөммә сомсанинг бир тури (беляши).

балық кәвап бәлиқ кабоб.

балық қу: рдақ ёққа пиширилган бәлиқ.

балық шорва бәлиқ шўрва (уха). бавартъ бәрәк суюқ қийма солиб пиширилган барак.

бәрәк сомсасимон чучвара (юқа хамир ичига гўшт ёки тухум солиб, сувда пиширилади).

бо: рсақ бўғирсоқ.

буламақ куюқ атала (одатда кўл билән ейилади), буламик.

бурма күрдьк ун ошининг бир тури (шўрвалга хамирни майдалаб, лўбия катталигида узиб-узиб ташлайдилар).

гөжә гўжа.

гөммә сомсанинг бир тури (юқа хамирнинг ичига қийма, қовоқ, тухум ёки кўк солиниб, ёгда пиширилади).

гөквәрәк кўк чучвара (юқа хамирнинг ичига йуяғичқапинг кўки қиймалаб солилади ва сувда пиширилади).

гөк гөммә кўк сомса (юқа хамирнинг ичига кўк солиниб, ёққа пиширилди).

гүлқапт гүлқанд.

ет бәрәк гўшт барак.

жаббаз хамир овқатнинг бир тури (күлчатой).

жүгәрә күртък = жүйән күрдьк. жүйән күрдьк жўхори унидан пиширилган ун оши.

замарығ замариқ (қўзичорипнинг овқатга ирайдиган тури).

замарығ гөммә замариқ сомса (замариқ пиз билән қўлиб қийма-

ланиб, ёққа қовурилади, сўнг юқа хамирга тугилиб, ёққа пиширилади).

зағара зоғора (жўхори унидан қилинган нон).

ижжан кәвап қийма кабоб (қийма жулда кичик доира шаклида қилиниб, унга босилади ва ёққа қовурилади).

илдърмә кўк ўт қиймаланиб, ун билән қориштирилади ва қозонда пиширилиб, нон билән ейилади.

ишләмә сомсанинг бир тури (катта бұлади).

йарма ёрма гўжа.

йағ пәтър ёғ солинган патир.

йумьртаварәк чучваранинг бир тури (юқа хамир ичига тухум билән ун қорилиб пиширилдиган тури).

йумьрта қу: рдақ куймоқ (тухумнинг ўзи ёққа пиширилади).

кәвап кабоб.

кәдь бәрәк қовоқ барак (чучвара).

кәдь гөммә қовоқ сомса.

кәдь шорва қовоқ шўрва.

кәл пәтър ёғсиз патир.

кәллә шорва калла шўрва.

кәндър бәрәк чучваранинг бир тури (кендир уруги түйилиб, юқа хамирга ўралади).

кәрәм шорва карам шўрва.

кәртъшка гөммә кәртошка солиб қилинган сомса.

кәртъшка бәрәк кәртошка солиб қилинган чучвара.

кәртъшка қу: рдақ қовурдоқ — гўшт билән кәртошка қовурмаси.

көк бәрәк кўк сомса.

кьчль кичирининг бир тури (мош сувда пишгач, лнчилиб, устига қийма солиб ейилади, гуруч солимайди).

кьчрь мош кичири.

көмәч қозонда пиширилган нон.

күлчә хамирга ёғ солиниб, чекич урилган катта-катта патирсимон нон.

күрдък хамир овқатнинг бир тури (жўхори унидан қилинган хамирни узиб-узиб қозонга солиб пиширадлар).

қазан қовап қозон қабоб (гўшт катта-катта қилиб тўғралади ва ёққа пиширилади).

қайъш хамир овқатнинг бир тури (сувга пиширилган хамирни сузма ёки қатнқ билан аралаштириб ейилади).

қамъш қовап қийма қабоб (қийма қамишга тизилиб, чўққа пиширилади).

қайъш күрдък кулчатойсимон хамир овқат.

қара шорва = қу : рма шорва.

қарма палав шавласимон палов (бш бўлади, гўшт ва гуруч бир миқдорда солинади).

қатлама қатлама.

қатлама пәтър юқа ейилиб, тандирда пишириладиган пәтър қатъқ қайъш ун ошининг бир тури (кулчатой устига қатиқ қуйиб ейиладиган онқат).

қаттъ буламақ = буламақ.

қызықлъ пәтър ёғ билан пиёз солиб пиширилган пәтър.

қыйма гөммә варақи сомса.

қо : рдақ қолурдоқ

қо : рма шорва қолурма шўрда.

қуш тьль қуш тили.

қурмъш сомсанинг бир тури.

қуймаварәк чучваранинг бир тури (хамир ичига тухум билан қовоқ солинади).

лө : зи : нә ҳолва (шакар ва ун қо-ришмасидан ясалган ҳолва).

мазъл мөстәвә маставанинг бир тури (гуруч ва қиймадан ташқари озроқ ун ҳам солинади).

маншава мошхўрда.

мөстәвә мастала.

мърабба мураббо; савзи солиб қилинган мураббо, *чъйә марабба* — олча мураббо.

панат попдот.

пан уй поня (юқа, ҳажми катта бўлади).

пешалла пишолда.

нуқул ҳолванинг бир тури (ичига мағиз солинади).

омач ўмот.

пақлама 1. ноннинг бир тури (хамир устига сариёғ сурқалиб, мағизнинг майдалангани билан шакарни аралаштириб, хамирга қат-қат қилиб сепиладч, кейин товага солиниб, чўққа пиширилади). 2. ун, шакар ва мағиздан қилинган ҳолва.

палав палов.

памадър ижжан помидор билан пиёз аралашмаси.

памадър қо : рдақ помидор билан пиёз қолурмаси.

пәтърн жўхори унидан қилинган кичик нон (пиёз солинган зотора).

печәк парварда (ҳолва).

пешмак лашмак (ҳолва).

пъстәль ҳалва писта солинган ҳолва.

поссық пончик (гўштсиз сомса).

сәржөш қайла.

сықман ошнинг бир тури (жўхори унидан қилинган хамирни сиқадилар, бармоқлар орасидан чнққан хамир қозонга тушади).

сомса сомса.

сөк сўк.

суйу : сүтбўрунч ширгуручнинг суюқ тури.

сүмәләк сумалак.

сүзмә паловнинг бир тури (катта палов қилганда, гуруч аввал сувда пишириб олнади, кейин савзи устидан босилади).

сүмәсьн суюқ атала.

сүтбўрунч ширгуруч.

тәвә қуймоқнинг бир тури (тухум билан ун аралаштириб пиширилади).

ту : қ шорва товук шўрва.

таръ ашъ сўк ошин.

ту : қ ну : рдақ товук гўшtidан қилинган қовурдоқ.

уна : шъ угра оши.

ушақ бәрәк чучвара.

үзмә күрдък ун ошининг бир тури (хамир қозонга узиб-узиб солинади).

үзмә тайлақ хамир ошининг бир тури (хамир қозонга қўл билан чўзиб-чўзиб ташланади).

ҳалвайтәр ҳолвайтар.

хаста а : мъ = уна : шъ

ҳалва ҳолва; күнжъ ~ — күнжит ҳолва.

хей-хей ширинликнинг бир тури (шакар, сариёр ва қаймоқ аралаштирилиб пиширилган ҳола).

чалав паловнинг бир тури (ғўшт билан ёғ бир миқдорда солинади), чалпак чалпак.

чиш кавап ояқатининг бир тури (молнинг хорнига ғўшт, жигар, гуруч солинади ва қайнатма шўрвага солиб пиширилади).

чө:рәк сут солиб пиширилган кичик нон.

шекәр шакар.

шһнь шһни (тутдан қилинган).

шө:ла шавла.

шорва бәрәк шўрвалл чучвара.

шүвт а:шъ суюқ ояқатининг бир тури.

ҚОВУНЛАР

азғын ёғи қовун, энг яхши нав ҳисобланган бешак қовуннинг озгаи тури, ранги сарғиш, бирда-ярим тўри бор.

ақбалық ёзғи қовун, кичкина, туси оппоқ бўлади, мағзи юлқа.

аққаш ёзғи-кузғи қовун, янпаргача сақланади. Ранги кўкиш, майда тури бор, жуда ширин қовунлардан бири.

ақнават ёзғи қовун, сарғиш, узунчоқ бўлади, деярли тури йўқ, мағзи қалин эмас, жуда ширин, пичоқ тегса, „тарс“ ёрилиб кетади.

аләкә ёзғи қовун, туси кўкимтир, мағзи оқ, эти серсув, юмшоқ бўлади.

алапўкка ёзғи қовун, одатда катта бўлади, сариқ, кўкиш йўли бор, чўзинчоқроқ бўлади.

алахамма кузғи қовун, қлшда турадиган нави. Катта, туси сариқ, қора йўли бор, юмалоқ-чўзинчоқ, эти қалин бўлади.

аркәк қу:н ёзғи нави, туси кўк-қора, чўзинчоқ, мағзи қизил, тури бор.

бавашихы ёзғи қовун, юмалоқ, ранги кўкиш, тўр қоплаган, ичи қичил бўлади.

балъқы ёзғи қовун, ранги кўкиш-оқ бўлади.

бегзәдъ ёзғи қовун, ранги оқ, кўйи йўли бор, мағзи қизил.

бешак кузғи қовун, сентябрь — октябрда иштида, ранги кўк-қора, устини тўр босган, қишда турадиган нави. Хоразм қовунлари ичида энг иррини ҳисобланади.

илқармилъ ёзғи-кузғи қовун.

гәкчә ёзғи қовун, кичик, чў-

зинчоқроқ бўлади, ичи қизил, кам-ғўшт, устини тўр босган.

ғүла:яъ кузғи-қичик қовун, баҳор-гача сақланади. Ранги сарғиш-кўк, қопуялар ичида энг каттаси, мағзи қалин, унинг бир қанча турлари бор: ала ~; алма ~; ақ ~; қара қатт ~; шоббозъ ~ (сўнггиси энг аъло пал ҳисобланади).

ғүрвәк ёзғи қовун. Бу нави Тошкентда „куврак“ ёки „бўрнкалла“ деб атайдилар. Юмалоқ, эти қалин, серсув бўлади. Июль — августда пишади. Унинг бир неча тури бор: ақ ~; қара ~; гөк ~; ала; қызъл .. ду:нәк хомак, туйнак, салча.

заммуш кичик ҳаңдалак. Ранги қнағиш-сариқ бўлади.

за:мъ — ма:зъ.

замча ҳаңдалак.

и:дә гүль ёзғи қовун, ранги кўк, майли тури бор, каммағиз, ширин.

и:дә йорпақ = и:дә гүль.

ит дү:нәп пт қовун.

қара қаттъ кузғи қовун, ранги қора-кўкиш, усти гадур-будур, қишда сақланади.

қара қаш кузғи қовун, қора тусли, бўртиб чиққан йўли бор, чўзинчоқроқ бўлади, кам этли.

қарпъз тарвүз.

қаррръ қыйз ёзғи қовун, ранги сал-сариқ, усти гадур-будур, мағзи қалин, жуда ширин қовун.

қаттъ қовун кузғи нави, усти бўртиб-бўртиб чиққан, ранги кўкиш-қора, қишда сақланади.

ма:зъ кичкина ҳаңдалак, ранги қизғиш-сариқ бўлади, ҳаңдаш учун экнади.

маръ ку:н ёзги нав, ранги кўк, тўрсиэ, юмалоқ бўлади. Гурвакка ўхшаган ширин ва серсув бўлади (баъзан бу нави „оръс ку:н“ деб ҳам юргиздилар).

молла-сапа = алахамма.

мўррак кичик қовун (табiiй ҳолатини ўзгартиб, қийшқ бўлиб ўсган қовун).

нанъ гўш ёзги нав, оз-моз тури бор, мағзи қалин, ранги кўк.

навръза:йъ кузги қовун, ранги кукиш, қора тўри бор, териси қалин бўлади.

тәннэк таррак.
тарлавық ёзги қовун. ранги кўк-қора, тўр босган бўлади.

хыта:йъ ёзги қовун, ранги кўкиш, мағзи қизил, чўзинчоқроқ бўлади.

шаббазъ = гўла:въ.

шэкәрна:ра ёзги қовун, чўзинчоқ, сарғиш ранги бор, йўли бўртиб чиққан.

шн:рин печэк ёзги қовун, ранги кўкиш, тўр босган, нчи қизил бўлади.

УЗУМ НАВЛАРИ

винный ёзги узум, ранги қорамтир, майда юмалоқ бўлади.

қара қаттъ ёзги-кузги нави, ранги қорамтир, йирик узум.

маскә маска (ёзги узум, сарғиш юмалоқ бўлади).

са:йәкь ёзги нави, ранги сарғиш-оқ.

султанъ ёзги нави (чўзиқроқ, кизғиш, йирик узум).

хали:лъ ёзги узум, ранги қизғиш-қорамтир.

хырманъ ёзги узум (ранги кизғиш, чўзинчоқроқ).

ҳасәнъ ёзги узум (ранги қорамтир, юмалоқ).

ҳәси:нъ ҳусайни.

тайъпъ кузги нави, ранги кўкиш-қизил, узинчоқроқ, узоқ туради.

шәкәләк = шәкәрәк.

шәкәрәк ёзги узум, ранги кўкиш-оқ, чарсиллайди.

шъбърғанъ шивирғони (ёзги нав, ранги қора, кичик юмалоқ бўлади).

БАЪЗИ БИР ҚУШЛАРНИНГ НОМЛАРИ

ағайақ кичкина қуш, қўлда яшайди, ранги сарғиш, оғирлиги 300 гр. аққу оққуш, энг йирик қушлардан, каттаси 20—25 килограмм келади, ранги оқ, бўйин ва тумиғи жуда узун бўлади.

аққут калхатга ўхшаган, лекин кичик қуш, тўқайда яшайди, оғирлиги 1 кг.

аққутан ғозсимон қуш, қўлда яшайди, ранги оқпоқ, оғирлиги 5—6 кг.

актўш қаравай кўл қуши, оғирлиги 3—4 кг, гўшти сассиқ бўлади. ала гезәл ўрдақнинг бир тури.

алағаз ғознинг бир тури.

алақанат ўрдақнинг бир тури.

ала саръ калхатсимон қуш, қўлда яшайди, ранги ола-сарик, оғирлиги 2—3 кг.

аләккә загнзғон.

ала қарға ола қарға.

ала пәккь ўрдақсимон, кўл қуши, усти қора, ости оқ, оғирлиги 2 кг.

алатўғанақ олатўғаноқ.

алмаваш ўрдақнинг бир тури, сарғиш-ола, боши қизил, оғирлиги 2 кг. анкурт ўрдақнинг бир тури.

бағзаған загнзғонга ўхшаган оир қуш.

бағртлақ каптарсимон қуш, ранги кул ранг, қумда яшайди, оғирлиги 500 гр.

базғалдақ бизғалдоқ, тоғ этакларида яшайди, ранги ола, оғирлиги 1 кг.

байавлъ бойўғли.

былбыл булбул.

бырғазан катта қуш, узун тум-

куш, балиқ билан тирикчилик қилади. 10—12 кг оғирликда бўлади.

Боз қуш тўрғайчинг бир тури (сарғишрок), эл ичида, тўқайда яшайди.

Боз торғай жўр.

Боданэ бедана.

Бөктарь қарчиғайсимон йиртқиш қуш, кичик қушларини овлайди, тоғлик жойларда ва тўқайларда яшайди.

Булдъръқ сакро қуши, катталиги кәкликча келади, тўшти ширич бўлади.

Бүргът бургут.

Гәвәржын каптарсимон қуш, уни *„йавайъ кәптәр“* ҳам дейдилар.

Гөкқарға кўкқарға.

Гәжән ўрдакнинг бир тури (ранги сәла бўлади).

Гөкқутан = көкқутан.

Ғаз ғоз.

Ғовьк қуш ғозсимон қуш, кўлда яшайди, оғирлиги 800—1000 гр.

Дасқар чумчуқнинг бир тури (эриги) одатда болалар кўлга ўргатадилар.

Доль чай калхатсимон қуш, тоғлик жойларда, ўрмонларда бўлади, хуён ёлпинди, калхатдин катта бўлади.

Досқар дасқар.

Ел чъмчъқ қишда келадиган чумчуқнинг бир тури.

Еришбан ўрдакнинг бир тури.

Япалақ = Япалақ.

Жарғанат = Йерқанат.

Жъланчъ = Йъланчъ.

Жълқъчъ = Йълқъчъ.

Зақча = захча.

Зонқарға қарғанинг бир тури (эиг катта тури), ранги қора.

Зуйьк кичик қуш, тўқайда яшайди, оғирлиги 50 гр.

Италъг итали (бургутга ўхшаш катта қуш).

Япалақ япалоққуш.

Йишълваш ўрдакнинг бир тури.

Йерқанат кўршапалақ (ерқанот).

Йъланчъ илон бургут.

Йълқъчъ кўл қуши, кечаси овлайди, қашротлар билан озиқланди, оғирлиги 1 кг.

Кәлийк кәлик.

Кәлбуғай суибурун.

Кәптәр каптар.

Көгәрчын = Гәвәржын.

Көкқарға кўкқарға.

Көкқутан оққушга ўхшаш катта қуш, балиқ овлаб тирикчилик қилади, ранги кўк бўлади.

Көк чъмчъқ чумчуқнинг бир тури. Кәлбуға қизилоёққа ўхшаш қуш, тумшуги узун, кўлда яшайди, оғирлиги 500—600 гр.

Кўйгәнәк тоғлик жойларда яшайди, ранги тўқ сарик, оғирлиги 2 кг. Күчгән бургутсимон катта қуш, оғирлиги 20 кг, балиқни бемалол кўтариб кетади.

Қара қуш бургутнинг бир тури, тоғлик жойда яшайди, оғирлиги 5—6 кг.

Қаллавач қалдирғоч.

Қаллағач = қаллавач.

Қаравай сассъқ кўл қуши, ранги қора, оғирлиги 4—5 кг.

Қара қарға қорақарға.

Қара торғай қоратўрғай.

Қара чаман ўрдаксимон қуш, ранги қон-қора, оғирлиги 500 гр.

Қарға қарға.

Қарчъғ қарчиғай.

Қатън чағала балиқчининг бир тури.

Қашқалдақ қашқалдоқ.

Қашъқ бурун ўрдаксимон қуш, ранги кўкиш, тумшуги қошиққа ўхшайди, оғирлиги 2—3 кг.

Қъзълайяқ кўл қуши, *„узунайяқ“* деб ҳам атайдилар, оғирлиги 500 гр.

Қъзълваш ўрдакнинг бир тури.

Қъзълйорға кичик қуш, бўйни оқкўкиштир, даре ўртасидаги оролчаларда яшайди, оғирлиги 50 гр.

Қъллув кўл қуши, ранги кўкиш, оғирлиги 500 гр.

Қъл қуйръқ ўрдакнинг бир тури, қуйруги айри бўлади, оғирлиги 500 гр.

Қърғай қирғий.

Қуя катта ғозсимон қуш (12—20 кг оғирликда бўлади), ранги оқ

қуладдин калхатсимон кўк қуш, чўлда, ўрмонда яшайди, сичқон овлайди, оғирлиги 800 гр.

Қумри мусича.

Қурръқ кўл қуши, ранги оқ бўлади, оғирлиги 500—800 гр.

қутан кұл қуши, бүйин уаун, ранги кукиш, қаноти катта, огирлиги 2—3 кг.

лачын лочнн.

лайлак лайлак.

мәддә || мәдък даскар (чумчук)-нинг урғочиси, эл ичида яшайди, ранги кукиш, огирлиги 20—30 гр.

мәжък чумчукнинг бир тури (сә-ги хали, урғочиси).

мъйкъ микқий, лочинсимон қуш. мейнә майна.

молла тұрғай сүпитұрғай.

оръс товуқ гули-гули.

оғъз чағала тусп оқ, фозсимон қуш. сулда яшайди.

өвврдәк ўрдак.

өпәпъш = хөпәпъш

торғай тұрғай.

тотъ қуш түти.

тувадақ товуққа ўхшап қуш, қум-да яшайди, квл ранг, огирлиги 10—12 кг.

тувдаръ тоғлик жойларда, тұқайларда яшайди, ранги мовий, огирлиги 1 кг келади (одатда патини бош кийимларга тақар эдилар).

туйақуш туяқуш.

туйғун италгининг урғочиси, хуён овлайди кирговул, ўрдакни ҳам овлайди тоғлик жойда яшайди, огирлиги 800—1000 гр.

туралай ағъз кұл қуши, ранги сарғиш-ола, огирлиги 3—4 кг келади.

үкъ ухкн.

ҳәкәк ҳәкка.

ҳаққой ҳаққуш (ранги кўкиш, оёқлари ва тумшуги узун бўлади), ўрдакдан каттароқ.

ҳаччоқ каптаренмон қуш, думи уаун бўлади.

хөпәпъш сәсикпопишак

хув қуш ҳаққуш.

хүйгъ = үкъ.

чағала балиқчи (ранги оқ, огирлиги 500 гр).

чағалай балиқчининг бир тури.

чағъръқ хұл қуши, балиқ билән тирикчилик қилади, ранги оқиш, огирлиги 1 кг келади.

чай калхат (бургутга ўхшайди, товуқ жўжаларига ўч бўлади).

чағаллақ = чағала.

чъмчъқ чумчук.

чътлъқ читтак

чүлөк ўрдакнинг бир тури (күлдә яшайди, ранги сарғиш-яшил бўлади).

чүллъқ ўрдакнинг бир тури.

чүлүлй кұл қуши, ўрдакдан кичикроқ бўлади.

чүрәлй беданага ўхпаш қуш, квл ранг, огирлиги 25—30 гр.

пахтәк кумри.

сарғус зарғалдоқ.

сона ўрдакнинг бир тури.

саръқуш чумчукдан каттароқ қуш, ранги сариқ бўлади, огирлиги 200 гр.

саръ чъмчъқ чумчуқнинг бир тури.

сөпътұрғай тұрғайнинг бир тури.

сувбурун кұл қуши, дарёда ҳам учрайди, сувга шўнғиб учиб юради. ранги кўкиш, огирлиги 25—30 гр.

сув товуқ қанқалдоққа ўхшап, ранги қора, огирлиги 1 кг.

суқсър ўрдакнинг бир тури, ранги кўкиш-тарғил, огирлиги 2 кг.

сүйльн тустовуқ, кирговул.

сүлгән = сүйльн.

тавъқ товуқ.

тавьс товус.

тәгалләк = тәкәлләк.

тәкәлләк кұл қуши, қизилөбәкдан кичикроқ, огирлиги 300—400 гр.

терсөк сув қуши, ранги ола, огирлиги 1.5 кг.

тъң-тъқ булбулга ўхшаган кичик қуш, ранги сариқ, тұқайла яшайди, огирлиги 20 гр.

търъмтай-турумтой.

търна турна.

тоғдар — тувдаръ.

тоқлттай фозсимон қуш, ранги оқ-кәттәси 6—7 кг келади.

БАЪЗІН БІР ХАШАРОТ НОМЛАРИ

айръ қуіруқ — чаён, аръ — ари, | тури, ашәк аръ — арининг катта ту-
ат иннәчъ — игначлининг энг кәттә | ри (ранги қизғиш, мәддә арилари

тутиб ейди), бал аръ — асалари, бешъкъчъ — бешиктерпатар, бьра — бурга, би : т — бит, бу : дай би : ть — бугдой бити, бузавач — бузоқбоши, вьзлавъкъ — арниниг майда тури, гөгәйи — катта чивил (хайвонларни чақадигли тури), гөйә — кыя, гүйә — йи — гөгәйи, гөк курт — күйкурт, зыңлавъкъ — ари, илан йастъкъ — ер остида юрадиган курт, иннәчъ — игначи (майда тури), ит чүгън — ит-пашша, келтъкъалас — калтакесак, кәнә — кана, кәвәләк — капалак; турлари : ақ ~; көк ~: саръ . . кьрпътъкәнәк — типратикон, күк-ръкъ мама — куртнинг бир тури, күрмә съчан — кўрсичқон, қазан қирғич — куртнинг бир тури, қарънжа — чумоли: турлари : ат . . қанатлъ ~, қара ~, қъзъл .

саръ ~, қъзъл курт — чувалчанг, қъзълча — куртнинг бир тури, қърқ аяқ — қирқоёк, мьтә — парранда бити, нахорәк — монхўрак, пешша — чивил, саръ курт — куртнинг бир тури, сәхьртмә — чигиртканинг катта тури, сьркә — сьрка, съчан — сичқон, сүвөкьз — куртнинг бир тури (сууда яшайди), сөвүт курт — тол курти, гартәнәк — ўргумчак, тәмәнчъ — игначи (иьриги), томазан — кўнғиз; турлари : ала ~, қара ~, шахлъ ~, ту : курт — тут курти, чәкчәк — чигиртканинг бир тури (ранги қора); турлари : ақ ~, қара ~ саръ . . чьйтъкә — чөвүткә, чөвүрткә — чигиртка, чьркәй — чивилнинг бир тури (майда тури), чүгън — пашша, хән қъзъ — конкўнғиз, ше : тан — чивилнинг майда тури, шьрнжә — ширинча, шүдльк — зулук.

ИЛЛІ ҚЛАР

айна гөз чавақ (майда) балиқ, каттаси 250 граммдан ошмайди (белоглазка).

ақ чавақ жуда майда балиқ, каттаси 150 граммча келади (кылки).

алабуга майда балиқнинг тури, энг каттаси 500 граммгача бўлади (окуни).

бәгрә китта балиқнинг тури, энг каттаси 40 килограммгача булади (осетр).

биргөз майда балиқ туридан (русчаси аниқланмади).

боғат чавақ балиқ, энг каттаси 150 граммдан ошмайди (русчаси аниқланмади).

жайън лаққа балиқнинг энг йириги, каттаси 200 килограммгача боради (сом).

лағара балиқ балиқнинг кичик туридан, каттаси бир килограммдан ошмайди (камбала — лещ).

итбалъкъ итбалиқ.

қазықбаш майда балиқлар туридан (маринка), каттаси 1 килограмм келади.

қайаз катта балиқлар туридан, йириги 15—20 килограмм келади, сөзүз, йири куй булади (усач озерный).

қақ чәкка майда балиқ, каттаси 2 килограмм келади (чяхия — сельдь). қара гөз майда балиқлар туридан, каттаси 300 граммдан ошмайди (черноглазка).

қълтанақ чавақ жуда манда балиқ, каттаси 150—200 грамм келади (карась).

қълъч балъқ майда балиқлар туридан, каттаси 250 граммдан ошмайди (сельдь).

қълшақ майда балиқлар туридан, каттаси 250—300 грамм келади (русчаси аниқланмади).

лаққа лаққа балиқ, каттаси (жайън) 200 килограммгача бўлади, ушдан кичикроги (лаққа) 100 килограмм, энг кичиги 5—10 килограммдан ошмайди.

лапвъш лаққанинг кичиги (сом).

марка катта балиқлар туридан, йириги 12 килограммча келади (жерых).

өләғалъ чавақ балиқнинг бир тури, каттаси 1 килограмм келади (русчаси аниқланмади).

сазан сазан (каттаси 10—15 килограммдан ошмайди).

си : ла майда балиқнинг бир тури,

хаттаси 500 граммгача боради (русчаси ашикланмади).

сөгән = сүвән.

сүвән катта балиқлардан, йириги 20 килограммгача боради (усач).

сүлә = си:лә.

сүмүк кичик балиқлар туридан, каттаси 200 грамм келади (шамайка).

табан чавақ балиқлар туридан, каттаси 250 граммдан ошмайди (салка).

таран майда балиқлар туридан, каттаси 2 килограммдан ошмайди (леш).

таш бәкрә "таш балъқ майда балиқлар туридан, каттаси 1 кило-

граммдан ошмайди (скаференгусь, осетра).

тьшль балиқ катта балиқлар турига кирәди, йириги 15 килограммгача боради (судак).

тоқъ майда балиқлар туридан, каттаси 500 грамм келади (русчаси ашикланмади).

торта чавақ балиқлар туридан, каттаси 500 граммдан ошмайди (сорга).

чавақ ҳәр қандай майда балиқ.

чортан катта балиқлар туридан, йириги 30 килограммгача боради (щучка).

БАЛИҚ ОВИГА АЛОҚАДОР БУЛГАН БАЪЗИ ТЕРМИНЛАР

азна қайиқнинг икки томонини бирлаштириб турадиган тахта.

арт елқак қайиқнинг орқа томонндаги бир жұфт эшқак.

гаж ыш түрнинг юқори қисми (халқа ўтказилады, балиқ тушсә, билинади).

дагдъ балиқ тутадиган түр (икки киши икки томонидан ушлаб, сув ичидә сүзиб юрад).

дүдән балиқ тутадиган сават (морда).

жълъм = йълъм

ийрәм дарәдә сув айланиб оққан ер — айлалипа.

йълъм ингичка пишиқ ипдан тўқиладиган түр; бунинг бир печа тури бор: чавақ йълъм, табан йълъм, сүвән йълъм, марқа йълъм, сазан йълъм ва бошқалар.

йълув дарә әки кўлдә балиқ тутиш учун ўйилган муз тешиги (прорубь), музламай қолғ и жой.

кәдъ ковоқ (балиқ овига керак бўладиган нәрсалар солинади).

кәдъбав балиқ тутадиган түрға боғланган ковоқ (түрнинг қайси томонга кетганини билдириб туради).

кәрси кендир қапондан тўқилган түр (мордаға ўхшаған чўзинчоқ бўлади, балиқ кириб, чиқолмайди).

кәңә түрнинг арқонга боғланадиган жойи.

кәтармә катта оалиқ тутадиган түр (одаатда бундай түр икки томондан икки қайиққа бириктирилган бўлади).

кәт тахта қайиқда одам ўтирадиган тахта.

қабәдан тез оқиб турган сувға қурилган түр (одаатда түрнинг тағә ва икки томонига қозик боғлаб қўядилар).

қазә юлғун әки қаминдан тўқилган балиқ тутиш асбоби (четан шаклида бўлиб, кўлләрға девор шаклида айлантириб қурилади).

қалнь түр әки қармоқ солганда чўкиб кетмаслик учун ипға боғланадиган пўк ёғоч (пробка).

қалта балиқ соладиган идиш (халта әки яқандан тўқилган кичик қоп).

кәра йълъм балиқ тутадиган түрнинг каттаси (одаатда 8—10 метр узушлиқда бўлади).

қармақ қармоқ.

қьсайчъқ түр сават (морда).

қол аркан түрни ушлаб туралдиган арқан.

қорғашъя = чүмәк таш.

қордан яқандан тўқилган халта — қоп

қурмак кичик кўлләрға қўйиладиган түр.

нәрәтә кичик ариқларға қурилган түр (икки томонига қозик қоқиб қўядилар).

орта ешкэк қаниқиниң ұрта ерша ўрнатилған эшкэк.

өрльк балиқчилар кемасида елкан ўрнатилған узул ёғоч.

пәр ешкэк қаниқиниң олд томониға ўрнатилған жуфт эшкэк.

сона дәре буйида сув оқимини секинлаштириш учун ташланған гоп, шох (олатда бүтүн бир катта дарахтини кесиб ташлайдилар).

сүзмә чолпъ човлисмон сапатча (кўлда ушлаган ҳолда юриб тутадилар).

табан йип тўрниниң остига оогланадиган арқон, ип.

тайав қайиқни сув ўртасига қарао йўналтирадиган узул таёқ.

танап қапон, тўр тўқиладиган ёки қармоқ учун иплатиладиган ип (пипиқ кендир ип).

тьтък = көтәрмә.

тор балиқ тутадиган ҳар қандай тўр.

төккыч қайиққа кирған сувни олиб ташлайдиган идиш — кружка.

төшәк тахта қайиқ остига тўшаладиган тахта.

тубьлдъртық балиқчилар кемасида елкан ўрнатилған узул ёғочни суқиб кўядиган тўрт бурчакли тешик.

тува дарёниниң оқмай қолған ери, оқмай турған сув.

тутма чолпъ човлисмон кичик сабатча (суп тагига ўрнатиб кўядилар).

чанқыё саиқы (4 метргача узунликда булған ёғоч, унга илмоқли найза ўрнатилади).

чапқыё тўрға тушған балиқни саиқиб оладиган илмоқли темир.

чолпъ човлисмон сабатча.

чүмәк топ қармоқ ёки тўрниниң сув остига чўқиши учун боғланадиган оғир жисм — кўрошин.

АРАВА ВА АРАВАСОЗЛИККА ОИД ТЕРМИНЛАР

арба — арна.

арна арава.

арна эгарь, арава эгари.

арна зәнгъ кўпроқ юк ортилганда тукимасини учун араваиниң олдини орқа қисмига ўрнатиладиган панжара тахта.

арначь, 1. аравакиш, 2. аравасоз.

арна тахта = арна зәнгъ.

арыш шотн (араваиниң шотиси).

арчалық тиркиш (икки шотига боғланиб, от эгари устига ўрнатиладиган қайиш).

арт зәнгъ араваиниң орт қисмига ўрнатиладиган панжарасимон тахта (кўпроқ юк ўрнигиш учун қилинади). эк арава қаспоғини ташкил қилган ёғочлар (улар 9 та бўлиб, елми билан бир-бирларига жипслантирилади).

әк ишь кегай кириб турадиган тешиқиниң бир ҳажмда бўлиши учун кўлланиладиган қолип.

әлд зәнгъ араваиниң олд қисмига ўрнатиладиган панжарасимон тахта.

әлд тахта әлд зәнгъ.

әмжәк буйиятуруқни бир бирига боғлайдиган жой.

әндам бьчқыи кўл арранинг бир тури.

балта болта.

бәстәк арава ўки кириб турадиган тешик (гупчак тешиги).

беллык арава кўкрагиниң ўрта қисми.

бидәвләт араваиниң олд қисмида аравакиш ўтирадиган жой.

бърав парма (ёғоч тешадиган асбоб).

бьчқыи арра.

босага шотини бир-бирига маҳкамлайдиган иккита кўндаланг ёғоч (тахта); әлд ~ — олдинги бўсага, арт ~ — орқа томондаги бўсага.

гетаргы араваиниң тўпи билан ўқини арава кўкрагига жипслантириб турадиган узун ёғоч.

ғаләкә елимланған ёғоч (әк)ни қисиб кўядиган асбоб.

дәллык терлик (эгар тўқими остида кўйиладиган кигиз).

дәрәз рәндә ёғочни ўйиб, рандалайдиган асбоб.

дъйльржэк арава гилдираги.
дък динш арава „зэңгъсьнь“ сал
кўтариб турадиган иккита қозық
(арава шотисига қоқылган бұлади).
дък йарғы тахта тиладиган катта
арра.

динш = дък динш.
дүркүндә арава гилдирагиши си-
киб кўядиган асбоб.

зэңгъ аравашиг олд ва орқа то-
мошига ўриятиладиган панжарасимон
иккита тахта (кўн юк ортиш учун
кулап).

зэңгъ арғын зэңгъ тахталарини
бир-биринга бириктирадиган иккита
йўғон ёғоч.

зәрваг хомитиниң күйи қисмин
икки томондан бириктириб туради-
ган қайиш.

зънжир зънжир ёки ии (хомитин
шқори томондан бириктирадиган ип).
Иайчаль бъңы қўл аррашиг бир
тури.

Иан тахта арава устидаги „яшик-
нинг“ икки томонидаги тахта.

Йарғы катта арра (икки киши тор-
тадиган тури).

Йельм 1. елим; 2. хомитга туши-
риладиган нақш.

Йельм катса елим әрпатадиган
идни.

Иън кўтарғиши арава кўкрагига
боғлайдиган арқон.

Кэбзык ёғоч (э:к)ни елимьяндан
аввал бир оз кундирадиган асбоб
(бир парча темир).

Къйё кегай (арава қасноги билан
гулчакши бириктирадиган ёғочлар).

Къчъ бъран пармашиг кичик
тури.

көкрак аравашиг юк орталадиган
жойи.

көтэргъ — гөтэргъ.

көчэр ўк (аравашиг ўк).

күнчөк гулчак (аравашиг гул-
чаги).

күчән бўйишча.

күчәмбағ бўйишчаниг икки учини
боғлайдиган ии (қайиш).

қадақ қасноқ ейпласин учун ара-
ва гилдирагига қоқиладиган тик.

қалақ елимни қовлайдиган таёқча.
қамът хомит.

қара йиң тўғри чизик туширади-
ган ии—режа.

қара тахта гилдирак қасноғиниң
бир ҳажмида бўлиши учун қўллани-
ладиган тахта—қолви.

қаръмбар қоринбоғ (икки шотига
боғланиб, отиниң қорин остиян ўт-
казиладиган қайиш).

қасноқ қасноқ (арава гилдираги-
ниниң катта доираси).

қачал стамеска

қол тешә кичик тешә.

қомча тўқим (арава эгарн остига
қўйиладиган кигна нарчаси).

қулақ чәкә = чәкә.

қушиқын қушқон.

мала мола (зәңгъиниң кеңг томо-
нини бириктириб турадиган чзун
ёғоч).

мәнжәрә ёнтахтага ўриятиган
тўртта қолиқсимон ёғоч.

мәрғанәк чўш (гулчакшиг теша-
гига ўриятиладиган темир—полити-
лик).

нақш рәндә ишланган нарсани
пардозладиган раида.

пешә қачал ўйилган тешани пар-
дозлайдиган асбоб.

пуръ чарх ёғоч (э:к)ни ёйсимон
қилиб йунадиган асбоб.

пайтешә пөйтешә.

пәләк полукча (арава хомитиниң
тешасига осиладиган безак).

пәргәр = пәрипәр.

пәрийәр ирикүлга ўхшаган асбоб.

пәррәвьк қулоқ (арава гулчаги
чиқиб кетмаслиги учун ўк учига сү-
қиб қўйиладиган ёғоч).

пәрч ишланган нарсани
(қаскоқни) текислайдиган раида.

пуган катта раида (икки киши
раидалайди).

пъйзык кегайиниң гулчакка кириб
турадиган жойи.

пърәвьк = пәррәвьк.

рәндә раида.

тәвлә бўжи (вожжи)

тоқа қоринбоғ учидиги ҳалка.

тоқмақ тўқмоқ (ёғоч болга).

тол ўк билан арава кўкрагига ўр-
тасига қўйиладиган гўласимон ёғоч.

ульь бъран катта парма.

чәкә кулоқ (арава шотисининг учиндаги қайишн түтиб турадиган ёғоч).

халқа = тоқа.

харәк тахтаин түрри чизиб берадиган асбоб.

хухвағ хомитчи арава шотисингә бириктирадиган қайиш.

ЕР, СУВ, СУФОРИШ СИСТЕМАСНГА ОИД СҮЗ-ТЕРМИНЛАР

адам чширикни бошқариб турувчи шахс.

адра йер ташландиқ, үнқири-чүнқар ер.

айа йер текис, экинга яроқли ер. айдтып оқмай турган сувнинг чуңур, тәйиқ ери.

ақ йер сув чиқмайдиган бұз ер. аққын сувнинг тез оқиб турган жойи.

алаң 1) экинга яроқсиз ер; 2) эски эрик, анҳор йўли.

амбар ташландиқ ерга жүйәк торғиб экин экинш (одатда қоноқ экилади).

аныз экин слншгандан кейин бүйи қолган ер.

арқа пушта (сабан, пилә, картошканың пшсбаты).

арна катта арик (Ург.), катта анор, канал (Турл.).

әт чширикка кўншладиган от. аты экин майдоин, дала; бейәк ~

— базадликдаги экин майдоин, ой ~ — пастяндаги экин майдоин.

ахра оқиб турган сувнинг сағхи, аьки рошнинг оралыги.

ахрачъ қазувчи отган дойиш арик, анҳордан узокроққа олиб ташловчи.

әббән = хәббән.

әйрәм оқар сувнинг чуқур ери.

бәвәт тўғон, тўсиқ.

боз йер экинга яроқли, лекки илмай ётган ер.

бәгәт = бәвәт.

ван кўн йилдик рош (одатда молариниң тағига соладилар).

вартын икки көмәчининг (шестерининг) бир-бирига туташган жойи.

ғәдәк икки томони тепа, ұртаси чуқур ер.

гәтләк ён пага (ёки ён ёғочга) бириктилган тәйә.

гүләр кечүл (дарёдан ўтиш жойи). ғәләк ламбншғәләк.

дағана сувнинг экинга кирадиган жойи.

дал дигирин (хурмачаларни) қасқоққа боғлайдиган тол чивик.

дәна тена; тепалик.

дейра || дерёа дарё; ана ~ — катта дарё (Амударё), бала ~ — кичик дарё (мас., Полновёи).

дьёр = дьйёр.

дьйёр хурмача, чширикниң қасқоғига бириктилган (боғланган) 18 та ёки 24 та кичик хурмача.

дәк оқ тик ўк (катта кўмача бириктилган ёғоч).

ешағач пошнне тағидан кўтарип турадиган ёғоч.

жөйә жүйәк (Манғ.).

зей ер тағидан сизиб чиққан ифлос сув.

зейкәш ер тағидан сизиб чиққан ифлос сулар тўншәиб оқадиган арик, зошур.

зәй = зей.

зәйкәш = зейкәш.

зәмләч дарё ёки анҳорга қурилан насосни бошқариб турувчи.

иёкәлк хомит боғи (Манғ.).

чйқ сувнинг оқиб турган томони.

пағыш = гүзәр.

йақа ёқа (сув ёқаси).

йалақ сув ўқининг иккин учи.

йалақ йер йалағ (очик) ер.

йанағач „шоти“ (ҳайвониниң иккин ёнига ўрнатиладиган ёғоч).

йан ильә гәтләкка бириктирилдиган арқон.

йап тайақ сув ўқини теғидан кўтарип турадиган ёғоч.

йап катта анҳор (Ург.), кичикроқ канал (Турл.).

йасқа саёз (анҳор, ариқиниң саёз жойи, кечүв жойи (брод)).

кал дарёниң қуруқликда қолган ери (оқмай қўйган ери); сув ўтиб кетган ер (ложбина).

кәлиэ = каръэ.
каръэ чигирик сүв оладиган чү-
хүрлик.

кегәй = кейә.

кейә кегәй (гупчак билан қаспоқ-
ны бириктирадиган ёғочлар).

кеса салма ўқарик (Мәнг.).

кәйә сүв ўқи билан қасқоқни ту-
таштирадиган ёғоч.

кәпчәк гупчак.

көлчә карта, пол, ер нарчаси
(бедага хос).

кюмәк ағачъ *гәтлөккә* ёрдам
берувчи (икки томондан тираб ту-
рувчи ёғоч).

көмөч тишли гилдиракча (шестер-
па); уллә ~ — катта гилдирак,
кыччә ~ — кичик гилдирак (булар
иккиси тишлари билан бир-бирлари-
га бириктирилган бўлади; катта кўмач-
ни от айлантиради ва ўз қаторида
кичик кўмач айланниб, қасқоқни ҳа-
ракатта келтиради).

көпәр кўприк (чүқурлик устида
эпак ёки от айланниб юрадиган жой).

қазу: қазыш (ҳар йилли қиш
оңларида арна, йап, салма-
ларни тозалаш бўйича ўтказилади-
ган тадбир).

қазу:чә анҳор, ариқларни тоза-
лашда иштирок қилувчи шахс.

қайър қовун экиладиган бўэ ер;
дарә оқмай қўйган ер.

қайчә = қаччә.

қамът хомит.

қаратупрақ қоратупроқ ер.

қариқ жўяк, эгат.

қаръм дўнг; тепа ер.

қаръш жўякнинг бир тури.

қарта йирик экиш майдони.

қасқақ чигириқнинг гилдираги
(хурмачалар шу қасқоққа боғланади).

қаччә дамба.

қызыл торнақ қизилтупроқни ер
(танлирга ишлатилади).

қулақ қулоқ (анҳордан, каналдан
ариққа сүв очадиган жой).

қумақ қум билан тупроқ аралаш ер.

қурық ханвоонинг тумшугига ти-
рәб қўйиладиган таёк.

латуш ёғочдан ясалган омбор.

маслык икки устунни ва сүв ўқи-
ни маҳкам ушлаб турадиган ёғоч.

мърап мироб, қазувчилар бош-
лиғи.

муғдар чықырдан чыққан сувнинг
маълум миқдорда бўлиши.

нава хурмалардан қушилган сувни
ариққа олиб борадиган нов.

нава салма новдан келган сувни
давом эттирадиган ариқча.

навүзвәғи бўйинчанинг икки уст-
уни боғлайдиган ип, тасма

нехсу: сугорниш усули (жўякка
сувни жилдиратиб оқизиш).

нохта от ёки эшакнинг бўйинга
солинган арқон.

ой настлик, чүқурлик жой.

оқ салма ўқ ариқ (Гүрл.)

отлашъ бир картадан (полдан) ик-
кинчисига сүв ўтадиган жой — қулоқ.

өр терс оқим, қарши оқим.

өрә мосликни икки томонидан уш-
лаб турадиган устун; *баш* ~ — ўнг
томондаги устун, *чап* ~ — чап то-
мондаги устун.

партәв экип экилман қолган ер;
янгидан очилган ер.

петгә дайвоп айланниб юрадиган ер
(чигирик кўприги устида).

пүштә пушта (қовунга нисбатан).

ран рош (ариқнинг икки чеккаси-
даги үйилган тупроқ).

саға = сақа.

саъз чигириқнинг икки томондан
кўндалангига ўрнатилган иккита

хода — таг спич* (бу ёғочлар чиги-
риқни маҳкам ушлаб туради).

сай ҳар қандай сувнинг саёз
жойи; саёз.

сақа соқа (дарә ёки анҳордан кат-
та ариқларга сүв оладиган жой).

салма кичик ариқ.

салма чықыр кўл билан тутиб сүв
чықарадиган асбоб.

соға ёпишқоқ оқ лойли ер.

сувармақ сугормоқ.

сувармақ = сувармақ.

сузлык сувлқ (отнинг сувлиғи).

сүв оқ кичик кўмачга ўтказилган
ёғоч.

өра устун (чигириқни кўтариб ту-
радиган тўртта устун).

таннав зовур устига ўрнатилган
ёғоч нов.

тахта кичик тўгон, тўсиқ.

тиш кўмачнинг тиши.
тоғай 1. тўқай, 2. янгидан ўзлаш-тирилган ер.

тоқытқа омбор (кўприк ёки девор остидан сув ўтказадиган қувур).

хандан уй солганда лой олпиб, ҳосил бўлган чуқурлик.

ҳоббэн маҳсус усул билан қовун экиши; ~ қоқмоқ — қовун эмақ.

чэйе қазува анҳор, арнқлардап чиқадиған тупрок.

чагелән кумлоқ ер.

чәкә „қулоқ“ (хурмачани қасқоққа маҳкам бириктириш учун маҳсус йўниланган ёғоч).

чәмбәр отнинг икки томонидан гөтлякка боғланадиган арқон.

чөйөл ажирик (марзада ўсадиган сертомпир ўсимлик, сув боғлаганда керак бўлади).

чөл марза (икки картанинг оралиғидаги бўш ер).

чъғыр = чақыр.

чъқыр чигирик (ер остидан ёки анҳордан сув чиқарадиган энг оддий асбоб).

чъқыр салма = пава салма.

чуқалақ чуқурлик.

шор ер шўр ер.

ИМОРАТ ВА УНИНГ ҚИСМЛАРИ, ҚУРИЛИШГА ОИД БАЪЗІИ СЎЗ-ТЕРМИНЛАР

айна дераза; ойна.

айна қапъ 1. дераза (одатда ташқарисидан очилиб ёпиладиган эшикчаги ҳам бўлади); 2. дераза вазифиниси адо этадиган икки табақали кичик эшикча.

амбархана = тәләк.

ату:чъ пахсачига лой отиб турувчп киши.

атхана отхона.

ахыр охур.

ашақ сазз тагсинч.

ашхана ошхона.

эдән пойгоҳ (хонанинг эшик томондаги қисми).

бақан = ерә.

балар 1. тўсин 2. хари.

бастърма бостирма (тўсин устига қамиш бостирини).

башиа устун билан хари (қаш) ўртасига қўйиладиган ғўла (катта биноларда башиа ғоят чиройли қилиб ишланади).

бойрапош тўсин устига бўйра ётқизиш.

босаға дарвоза, эшик остига қўйиладиган ёғоч.

гөз деразанинг кўзи.

ғўлтараш 1. паҳса деворга нақш туширадиган асбоб (қалокча); 2. шу асбоб билан туширилган нақш.

ғўпъра бинонинг тўрт бурчига ўрнатилган паҳса минора (одатда нақшли қилиб ишлайдилар).

ғолагър томга бостирилган қамиш устидан қўйиладиган лой гувала.

ғолагър = ғолагър.

далан пўлакхона (дарвоза билан ҳовли ўртасидаги усти ёпиқ жой).

дам бинонинг девори

дәлһз даҳлиз (хонанинг олдига қурилган кичик бостирма).

дәрәжә қапъ (қипч.) = йарма қапъ.

дәрваза дарвоза.

дәрәчә болохонага қурилган кичик эшикча (ёзда шамол кириб турсин учун қилинади).

дъғырық тор кўча, жин кўча, йўлак (икки девор ёки уй оралиғидаги тор жой).

дъйнақ бинонинг асоси, фундамент (қишлоқ жойларда дъйнақ яхши қамишдан ёки қаттиқ ғўлалардан бўлади).

дўльк = дўньк.

дўньк туйпук (моқоноларда ва эски типдаги уйларда юқоридан қўйилган тешик) — ёруғ тушиб туришин учун қўйилади.

ейпан ёзги уй (одатда ўртасига устун ўрнатилган, судаси бор, катта салқин уй).

ейпанча айвон (уч томони берк, бир томони очиқ бўлади).

ешык 1. эшик; 2. ҳовли.

жай уй; иморат.

жълаөхана дарвозадан кириш жойда үнг ёки чап томонда қурилган айвонсимон уй—кузда ўтирилади.

жүппәтәк васса қўйилган (терилган) шип.

зи:нә зипапоа.

зүльп занжир (эшикни иладиган, кулф соладиган занжир).

йаз жай том тепасига қуриладиган айвонча.

йанағач эшик, дарвозанинг икки ёнига қўйиладиган йўгон ёғоч.

йарма қапъ кичик эшик (чорвоққа чиқадиган эшикча).

йастық уступ тагига қўйиладиган том ёки гўла ёғоч (катта биноларда йастық чиройли қилиб ишланади).

йълмала андава.

кәни:з кәри:з (деворнинг юқорисидә бұртиб чиқиб турган чизик).

кәпчә кичик белча (лой кесиб, пахсачига лой улақтирадиган хуракча).

кәрвәч ғәшт.

кәри:з лойхопа.

кәри:зчә лойчи (лой қиладиган киши).

кәсәкә кәсәки.

кәтәк товуқ катаги.

кәзнәк қәзнәк.

қалам = қаламча.

қаламча айвон (*ейван*) устига қўйиладиган бир шакл на ҳажмдаги тўсин ёғоч (униг устидан чий ёки қамиш бостирилади).

қалъ эшикниг очилиб, ёпиладиган қисми.

қаш хари (устун—өрә устидан қўйиладиган катта йўгон хода).

қашағач = қәш.

қуйъ қудук.

ләйкәш бино қурилишида лой билан боғлиқ бўлган ҳар қандай киши.

мөлчәр мипора (бинонинг икки томонига—бурчига қурилган мипора, одатда нақили бўлади).

мә:манхона мөхмонхона.

ми:на чуқур тоқча, чойнак, писла қўядиган тоқча, полка.

ми:ых миx.

мөрә = йастық.

мөрь мўри.

му:ш хонаниг бурчи, бурчаги.

му:ш = муш.

мүлчәр деворни бир-бирига боғлаш учун пахса орасига қўйиладиган нарса (асосан катта ёғоч).

ни:рык синч (девор орасида юқори ва қуйи синчга бириктиладиган ёғочлар, бу ёғочлар орасига гишт терилади).

о:жақ ўчоқ.

пал пол (уй ноли).

пахса пахса девор (бинонинг девори қишлоқ жойларда асосан пахсадан бўлади).

пәрдизвал бино устиданги тўсинлар оралиғига қўйиладиган ярим пахса лой.

пәтәк шип (уй ичкиниг юқори қисми).

пәтәкпәш тўсин устига васса (тоқчи) териб, том устини ёпиш.

печман пахсачи (лойни пилиб олиб, пахса урадиган киши).

иеш 1. печка; 2. печ ёки плита

қурилган хона, мөхмонхона.

пеш қапқақы печканиг оғзи (қоиқоғи).

пъли:тә плита (ўчоқ).

рават уй, ҳовли (уй бинолари, ҳовлининг барчаси).

рам рама (дөраза рамаси).

рәжжә „режа“ (уй фундаменти устидан қўйиладиган ярим пахса лой).

ройҳавль бостирма (ўтин, майдачуйда турадиган хона, одатда ҳожатхона ҳам шу ерда бўлади).

саман сомон.

саманхана сомонхона (молларнинг ем-хашаги сақланадиган жой).

сәрвәнт уйнинг деворларини ушлаб туриш учун бурчга қўйиладиган ёғоч.

сәрдизвал = пәрдизвал.

сейъсхана молхона (-ҳавль).

съяпа сула (одатда айвонда бўлади).

там 1. уй (қишда яшайдиган хона); 2. иморатнинг девори.

тамбаш = үчөк.

таннов тарнов.

тарағач = тар.

тандьрхона тандир қурилган жой.

тар 1. дор (қийим осадиган ёғоч);

2. товуқ кўноғи.

тараш кәлчә пахса деворни текислайдиган куракча.

тарашман япги урилган пахсани текислайдиган—тарашлайдиган киши.

ташинап = тошшъ.

тәкә = йастъқ.

тәләк болохона (одатда дахлиз устига курилган хона бұлиб, унда асосан галла сақланади).

тәмбъ тамба (әшикин ичдан итариб турадиган ёғоч).

текчә бир хил токча (уйнинг ичида ёки сиртида лампа, жинчирик күйиладиган чукур токча).

търнақ = дъннақ.

топрақ тупрок.

төр уйнинг түри.

тошшъ обреш (дахлизда ювиладиган жой).

тулум ёпилганда әшикин тутно турадиган жой (одатда кесәкининиң кемтик жойи).

тундык = дүньк.

тутқыч тутқич (әшик дастасы).

уста курилишга рахбарлик қилувчи киши, уста.

устахана устахона (дурадгорлик

дастгоҳи ва асбоблари турадиган хона.

үст саз: тепа синч.

үчән том (бинонинг устки қисми). хада хода (уй тепасига пәсса ўрнига қўйиладиган узун-узун таққ).

ҳажатхона Ҳожатхона.

харасхана тегирмон (тегирмон жойлашган хона).

ҳавадан

ҳәвлә молхона, офилхона (қишда моллар сақланадиган усти ёппқ бино).

ҳәжжә ганч.

ҳәк охак.

ҳүжбрә = там 1.

чадърә том тепасига курилган айвоп (одатда айвонинг олди шамол томонга қаратилган бұлади (иаз жай).

чардърә — чадърә.

чархавык перемичка (әшик ёки дераза кесәкиси устидан қўйиладиган бақувват ёғоч).

чертақ шийноп, чайла, қапа (әкин майдонн ёки уй олдида бұлади).

чъйғ түсин устидан қўйилган ёғоч, тахта (черный потолок).

шахналай биринчи сувоқ.

ЭТИКДҮЗЛИККА ОИД ВАЪЗИ СҮЗ-ТЕРМИНЛАР

аққурт дастак, гулчин (задник).

ақ мум оқ мум.

ақ рәнт би:з бигизнинг бир тури. атавъз майда миҳ сугурадиган омбурча.

әдък әтик.

әдъкчъ этикдүз.

әдък нинә этик тикадиган игна (ёввойи тўнғиз—қобон қилдап ясади).

әдък қалъп этик қолипи.

әдрәмкәш бигизининг бир тури (учи нәмәқли бұлади).

әйръ би:з әгри бигиз.

балақай қалъп болалар оёқ кийимининг қолипи.

башлық бошлиқ.

башлиқ әстәрә бошлққә қўйиладиган әстәр.

би:з бигиз.

би:з халта бигиз солиб қўядиган халтача.

дәзгър қаниш пи (оёққа солинади). дък би:з бигизининг бир тури (узун бұлади).

гәзәпчә чармин кесми учун қўйиладиган уч бурчак пичоқча.

гулчин гулчин (махсининг оркасига қўйиладиган чарм).

жарқ гарч (тагчарм билан ултон орасига қўйиладиган махсус чарм).

зәнтък дастак (этикининг орт томони).

зәнтък би:з бигизининг бир тури (калта бұлади).

зевәр би:з = дък би:з.

испъртапай падаш спирт шимдирилган тагчарм.

ич олтан оёқ кийими ичига солиндыган стелка.

ыштапър шона ёки қолипини сугурадиган асбоб.

кәвә тикилган чокни уриб текислайдиган чўян.

күрсь уста ўтирадиган курсп.
кү:ш ковуш.
кү:ш қалъп ковуш қолип.
қайъз чармнинг бир тури.
қайъш қайиш.
қайъш падаш қайиш тагчарм.
қалъп қолип.
қара мум қора мум.
қыргы чарм кесадиған ппчоқнинг қаттаси (газәнча).
қонч қўнж.
қонч ағъз этик қўижининг юқори томони.
қонч әстәр қўнжга қўйиладиган астар.
қонч оқы қўнжинг тикилган жойи.
мәсъ қалъп махси қолип.
мъйх мих (- чега).
лас падаш лось терисидап қилниган тагчарм.
мум мум.
нәсак панжага қўйиладиган қаттих нарса (чарм, картон).
нах ип.
оқ би:з бигизинг бир тури (-лък би:з).
өкчә пошиа, ўкча.
өкчә дәмър сандон (пошнани ишлашда қўлланадиган асбоб — ерга қоқиб ишлайдиган темпр).
өкчә мъйх пошнага қоқадиган мих — чега.
өкчә нә:л мъйхы наҳалга қоқадиган мих.
падръскә тагчарм устидап қўйиладиган юқа тахта (пайраха).
паласмас падаш пластмассадап қилниган тагчарм.
падаш падон, тагчарм.
пәнжә дәмър сандон (этикнинг панжасини ишлашда қўлланадиган асбоб — учи ағилган темир — ерга қоқиб ишланади).
пәнжә мъйх панжага қоқиладиган мих.
пәнжә нә:л мъйхы этикнинг пан-

жасига (учнга) қўйиладиган наҳал михи.
пәрдаз мумъ этикни пардоз қиладиган мум.
пешкър уста қиядиган фартук.
пъльскә пилиска (игнага доимий қилиб тақилган ип).
иъчақ пичоқ (ип, чегапи кесадиған махсус пичоқ).
рәнт 1. чармнинг падошга тикиладиган жойи, чети; 2. пойафзалга қўйиладиган ҳошия.
рәнт пъчақ рәнт кесадиған пичоқ.
рәшълъ нирик тишли әгон (пошна ва тагчармини текислайди).
резънкә падаш резинкадан қилинган тагчарм.
сазан иннә қўнжни тикадиган жуфт игна.
сандап сандон (ерга қоқилган темир, устида уста иш қилади).
съзлық = падръскә.
съръш сирач.
съръш наса сирач сақлайдиган ёғоч косә.
съръш халта сирач соладиган халтача.
тор тўр (этик тагнга қўйиладиган махсус латта — тўр).
тахта тахта (қаттиқ ёғочдан бўлган тахта, устида чарм кесилади).
тейльк = падаш.
хам товар, чарм, тери; мал хамъ — мол териси; доңъз хамъ — тўнғиз териси.
хърам хром (чарминг бир тури).
черъм чарм.
чышләк чегапи сугурадиган омбур (күсачки).
чөкьш болга (металлдан).
чөп мъйхы чега (ёғоч мих).
чөп мъйх би:зъ чега қоққанда ишлатиладиган бигиз.
чөптәрәш энли пичоқ.
шәврә шавро (чармнинг бир тури).
шан пона (қўнж қолип).

ХОРАЗМ ШЕВАЛАРИНИНГ
ГРАММАТИК ОЧЕРКИ

ФОНЕТИКА

Хоразм шеваларида мавжуд бўлган товушларни ифода-ловчи белгилар ва уларнинг алфавит сираси: *а, э, б, в, г, ғ, д, е, ж, з, и, ы, ы, й, к, қ, л, м, н, ң, о, ө, п, р, с, т, у, у, х, ҳ, ч, ш.*

Унлилар. Хоразмдаги икки группа шевада ҳам сингармонизм сақланган, шунга кўра иккисида ҳам унлилар тил олди ва тил орқа (юмшоқ, қаттиқ) товушларга бўлинади.

Икки группа шева бўйича унли товушларнинг таснифи

Урнига кўра Кўтарилишига кўра	Олдинги қатор		Олдинги-ўрта қатор		Ўрта-орқа қатор		Орқа қатор	
	Лаб-лан-маган	Лаб-лан-ган	Лаб-лан-маган	Лаб-лан-ган	Лаб-лан-маган	Лаб-лан-ган	Лаб-лан-маган	Лаб-лан-ган
Юқори кўтарилиш	и	ү	и(ь) —	ү —	ы			у
Юқори-ўрта кўтарилиш	е	ө					ъ	
Қуйи-ўрта кўтарилиш	(е)			е —				о
Қуйи кўтарилиш	э						а	(о)

Ўғуз группа шеваларида чўзқч унлилардан ташқари унта унли товуш бор:

олдинги қатор *и (ь), е, э, ү, ө.*
 ўрта қатор *ы.*
 орқа қатор *э, у, о, а (о).*

Қишқоқ группа шеваларида тўққизта мустақил унли товуш бор:

олдинги қатор	е, э.
олдинги-ўрта қатор	и, ъ, ы, ө.
орқа қатор	у, ў, о, а.

УНЛИ ТОВУШЛАРНИНГ ХАРАКТЕРИСТИКАСИ

И (ь) тил олди лабланмаган тор унли. Бу товуш сўз бошида келганда (абсолют ҳолати) марказий ўзбек шеваларидаги *и* унлисига қараганда турғун ва аниқроқ: *ит, ильк, ильм, икнэ* (игна), *ийэ* (ука). Бу товуш сўз ўртасида ва охирида (транскрипцияда *ь* шакли билан ифода этилди) анча заифлашади, лекин шундай булса ҳам, Тошкент диалектидаги *э* га нисбатан турғун ва аниқдир: *быр, бырэв, дьл, дьлак* каби.

Қипчоқ группа шеваларида *и (ь)* унлиси сўзнинг қаерида келишидан қатъий назар, ҳамма вақт олд-ўрта қатор унли сифатида талаффуз этилади: *ыш, кьм, ьр, ьльм, кышь* каби.

е тил олди ўрта-юқори кўтарилишдаги унли товуш. Икки группа шевада ҳам фақат сўзнинг биринчи бўғинида келади (айрим позицион ҳолатлар мустасно, албатта): *ел, елат, сел, ет* каби.

э тил олди лабланмаган кенг унли. Қипчоқ шеваларидаги *э* адабий тилдаги *а* товушига мос келади. Ўғуз группа шеваларидаги *э* унлиси *мэктэб, тэлэк* (болохона), *тэмэн* (жуволдиз) каби сўзларда қипчоқ шеваларидаги *э* товуши билан тенг, лекин бошқа шевалардаги *е* ўрнида келганда, анча тораяди ва қуйи-ўрта кўтарилиш характерига эга бўлади (маълум даражада маъраши эслатади): *бар, эл* (қўл), *гэлдь, кэс, сэн, дэн* каби.

у тил олди лабланган тор унли. Бу товуш сўзнинг биринчи бўғинида ва лаб ундошлари билан ёнма-ён келишига қараб, иккинчи бўғинида ҳам кела олади: *гун, шульк* (зулук), *дүзү*: (безак), *үзүм* каби. Қипчоқ группа шеваларида бу товуш олдинги-ўрта қатор унлисидир.

ө тил олди ўрта кенгликдаги унли. Қипчоқ шеваларида олдинги-ўрта қатор унли сифатида талаффуз қилинади. Икки группа шевада ҳам бу товуш фақат сўзнинг биринчи бўғинида келади (айрим позицион ҳолат мустасно): *өрдэк, өр* (ўжар), *көр, сөл* (село), *бөл, өльскэ* (ўлакса).

ы ўрта-орқа қатор тор унли. Бу товуш фақат ўғуз группа шеваларида учрайди, талаффуз характери жиҳатдан рус тилидаги *ы* унлисига жуда яқин туради. Ўғуз шеваларида *к, ф, х, қ* ундош товушлари билан ёндош келиб, бўғинтуз-

ганда очиқ *ы* тарзида талаффуз этилади: *дық, ыгра* (ингра), *ығва, ых*(қих), *қызыл, ыққын, атаңыз. атық* каби.

Э икки группа шевада ҳам орқа қатор унли товуш бўлиб, сўзнинг истаган бўғинида кела олади.

У тил орқа лабланган тор унли, У товушининг „қаттиқ“ вариантидир. Асосан сўзнинг биринчи бўғинида келади, шунигдек лаб-лаб ундошлари билан қўшни бўлиб келганда, иккинчи бўғинда ҳам очиқ талаффуз этилади: *дур, ур, дүл, қул, дуз* (саҳро), *буз* каби.

О тил орқа лабланган ўрта кенг унли товуш. Икки группа шевада ҳам фақат сўзнинг биринчи бўғинида келади: *бол, йол, йоқ, доқ, ой* (пастлик), *ой* (фикр), *от, очмақ*, каби.

А тил орқа лабланмаган кенг унли. Икки группа шевада ҳам сўзнинг истаган бўғинида кела олади: *ала, ата, ахшам, пахта* каби.

Чўзиқ унлилар. Ўғуз группа шеваларида оддий чўзиқликка эга бўлган тоқоридаги унли товушлардан ташқари, яна чўзиқ унлилар ҳам бор. Деярли ҳар бир қисқа ёки оддий чўзиқликдаги унли ўзининг чўзиқ вариантыга эгадир: *а — а:, э — э:, и — и:, ү — ү:, ө — ө:, о — о:, ы — ы:* (ый).

Чўзиқ унлилар ўз характерига кура иккита катта группага бўлинади. Биринчи группа чўзиқликлар айниқса жанубий Хоразм шеваларида жуда кенг тарқалган бўлиб, айрим товушларнинг тушуви, икки унлининг қўшилиши (элизия) натижасида ҳосил бўлгандир. Бу чўзиқликларни одатда иккиламчи чўзиқликлар деб атайдилар: *э+в — ү ёки ө:дө:ләт, кө:шә:кү:ше, рө:шәк, ҳө:ль, шө:лә* каби. *а+в — у* ёки дифтонг: *қоун* (*қу:н, тоуқ*) *ту:қ, соук* (*су:қ* каби) Хивада *оу*, Урганчда *у+ү:й — у: дү:нәк, дү:ньк, сү:кәк, дү:мә.* *унли — ҳ* — тегишли чўзиқ унли: *ме:ман, ме:нәт, мө:м* (мүҳим), *тө:мәт, мө:ләт, ә:мәт, бә:с, мә:ләл, ме:рьван, мә:ббәт* каби.

Икки унлининг қўшилиши натижасида юзага келган чўзиқлик: *сә:т, мә:млә, барса:м* (борса ҳам), *тә:жәп* каби. *к, ғ, ж, з, ң* ундошларнинг тушуви натижасида чўзиқлик ҳосил бўлади: *ма:* (маца — унли бурунлашади), *йо:, барма:н* каби.

Бундан ташқари, жанубий Хоразм шеваларида шундай чўзиқ унлилар борки, уларнинг вужудга келиш сабаблари шунингдек ҳали унча аниқ эмас. Шулардан кўпчилик қисми мисолларнинг вазифасини ўтаётгандек кўринади. Мисоллар: *отпи* отдан фарқ қилади: *қаш — қа:ш* (хари), *ат: — а:т*

(исм), *ала* — *а:ла*, *ара* — *а:ра*, *сан* — *са:н*, *муш* — *му:ш*, *ын* — *и:ш*, *сан* — *са:н*, *дуз* — *ду:з* каби.

Отдан феълни айирадиган чўзиқликлар: *ағ* — *а:ғ* (балиқ тутадиган тўр), *йар* — *йа:р*, *тут* — *ту:т*, *буз* — *бу:з*, *ач* — *а:ч*, *ич* — *и:ч*, *дъз* — *ди:з*, *душ* — *ду:ш*, *йан* — *йа:н*, *ой* — *о:й*, *от* — *о:т*, *ақ* — *а:қ*, *қан* — *қа:н*, *қыз* — *қы:з*, *сағ* — *са:ғ* каби.

Иккинчи типдаги чўзиқликлар асосан очик бўғинда купроқ учрайди. Бунда бўғинни ёнишга интилиш¹ шу типдаги чўзиқликни келтириб чиқарганга ўхшайди: *а:зар*, *ба:зар*, *қа:зан*, *са:зан*, *а:дам*, *су:сақ*, *пи:лэ*, *со:қы*, *қу:жақ*, *о:жақ*, *а:лам*, *а:лэм*, *а:шық* ва бошқалар. Шуниси қизиқки, ёпик бўғинли сўз қўшимча олиб, очик бўғинга айланса, яна биринчи бўғиннинг унлиси чўзилади: *бағ* — *ба:ға*, *қаш* — *қа:шь*. *аш* — *а:шъ*, *ой* — *о:йъ*, *той* — *то:йън* каби.

Бундан ташқари, юқоридаги сабаблар билан изоҳлаб бўлмайдиган турли типдаги чўзиқликлар бор. Масалан, *гү:ч* сўзидаги чўзиқлик нима учун вужудга келган? Бўғин ёпик, маъно жиҳатдан унга қарши турадиган сўз ҳам йўққа ўхшайди. Фикримизча, бу мисолда, бўғин бошидаги ундош товушни жарангли ҳолда сақлашга интилиш бордек кўринади, демак, бунинг учун бўғин унлиси (тор унли) редукцияланишига йўл қўймаслик керак эди, акс ҳолда бўғин бошидаги жарангли ғ товуши ўз хусусиятини йўқотган бўларди: бундай ҳолатни биз *ди:т* — *ди:т*, *ди:ш* (тиш) каби сўзларда ҳам кўрамир.

Бундан ташқари, сабаби аниқ бўлмаган чўзиқликлар ҳам учрайди: *йа:с* (аза), *ла:ш* (гавда), *и:н*, *нө:ш*, *и:т*, *би:т*: қипчоқ шеваларида сўнгги икки сўзда *иит*, *бийт* тарзида дифтонг ҳосил бўлади.

Ундошлар. Ўғуз группа шевалари составида 22 ундош товуш бор: *б*, *в*, *г*, *ғ*, *д*, *ж*, *з*, *й*, *к*, *қ*, *л*, *м*, *н*, *ң*, *п*, *р*, *с*, *т*, *х*, *ҳ*, *ч*, *ш*.

Ўрнига кўра

тил орқа ундошлари: *қ*, *ғ*, *ҳ*, *ң*.

тил ўрта ундошлари: *к*, *г*, *й* (*қ*).

тил олди ундошлари: *т*, *д*, *ш*, *з*, *ч*, *ж*, *н*, *л*, *р*.

лаб ундошлари: *п*, *б*, *м*, *в* (*ф*).

нафас ундоши: *ҳ*.

¹ Яъни бўғинни сақлаш.

Усулига кўра

портловчилар: қ, к, г, д, т, п, б, ч, ж.

сирғалувчилар: ғ, х, й, с, ҳ, в, ш, з

бурун: м, н, ң.

ён: л.

титроқ: р.

Қипчоқ группа шеваларидаги ундош товушлар, л, р, ай-ниқса ғ товушларининг қаттиқ-юмшоқ вариантларини ҳисоб-га олмаганда, адабий тилдаги мавжуд ундошларга мос келади.

Ундош товушлар таснифи

Усулига кўра		Ўринга кўра	Нафас	Чуқур тил орқа	Тил орқа	Тил ўрта	Тил олди	Лаб-лаб
Шов-шувчилар	Портловчилар	Жарангсиз		қ ÷	к	к	т, ч	п
		Жарангли				г	д, ж	б
	Сирғалувчилар	Жарангсиз	х	х ÷	х		с, ш	(ф)
		Жарангли		г ÷	г	й	з	в
Юмшоқ	Ёниқ					л		
	Титроқ					р		
	Бурун			ң	(ң)	н	м	

Ўғуз группа шеваларининг ундошлар системасида эса фарқ қиларли ўринлари бор. Булардан энг йириги қ, ғ, х товушларининг артикуляциясидаги айирмадир. Ўғуз группа шеваларидаги мазкур товушлар адабий тилимидаги каби

чүкүр тил орка ундошлари эмас, балки туркман тилидаги *к. Ғ, х* товушларининг ўзидир, артикуляция ўрни жаҳатдан рус тилидаги тил орқа *к, ғ, х* товушларига жуда яқин туради (рус тилидагига караганда сал орқароқда хосил бўлган).

Ундошлардан *к* ва *ғ* товушлари ўғуз шеваларида ҳар қандай фонетик шароитда ҳам тил ўрта ундошлари булиб қолаверади, айниқса *ғ* ундошига нисбатан бу фикр туғридир. Бу икки товуш тил орқа унлилар билан ёндош булиб келганда ҳам ўз хусусиятларини йўқотмайди: *ка:л, ка:н, ка:р, дүка:н, ка:са* каби (яъни бундай ҳолатларда унли товуш чўзилади ва *к* ундошидан сўнг яримта *й* тиркалиб келади): *кйа:р, кйа:н* (кўп) каби.

Бундан ташқари, *ғ* товуши унлилар ва сонорлардан сўнг систематик равишда *й* га ўтади: *ғайән* (келган), *ғөмиән*, *нәиә* (нега), *ғөриән*, *бәрийән*, *өлийән* (ўлган) каби. Қолган ундошлар адабий тилдаги ундош товушларга асосан мос келади.

Жадвалда олдига қўйилган белгилар (—) қипчоқ шеваларидаги ундошларни ифода этади.

АЙРИМ ФОНЕТИК ҚОНУНИЯТЛАР

Сингармонизм. Аффикс унлиларнинг ўзак унли товушларига бўйсуниб келиши иккала группа шевада ҳам қатъий қонун ҳисобланади: *ағамллара барамъс* (акамларникига борамиз), *әнәмә ҳәптъкдән да:рә гөпърдъм* (онамга аптекадан дори келтирдим) каби.

Товушлар уйғунлиги қуйидаги ҳолатларда оузилади:

1. Бошқа тиллардан кирган айрым сўзларда: *дәрман*, *дәрия*, *деира*, *ө:лыа*, *ғийам*, *әннап* (чилонжида), *әмоалло* (дуруст), *бәдрий* (хушк).

2. Қўсемма сөзларида: *ичкы* (ич ён — ичкари), *дешан* (ташқари), *ағыйнь* (оға-ини), *әрдан* (нариги томон), *өәриан* (бериги томон) каби.

3. Эгалик маъносини билдирувчи *-нькь* аффикси: *апанькь*, *мәктәбнькь* каби.

4. *-рақ* аффикси: *уллърақ*, *кычърақ* каби (қипчоқ шеваларда *-рақ* || *рәк*).

5. Келаси замон сифатдош аффикси: *-доғын* || *-тоғын*: *бардоғын*, *гәләдоғын* каби.

6. Таъкид юклагаси *-қу*: *бардъмқу*, *бәрдъмқу* каби.

7. Ҳозирги замон феълини ясовчи аффикс: *-иатър*, *иәғлътър*, *гүләйтър* каби.

8. Сўроқ юкламаси *на*; атан *на?*, узың *на?* (отанг-чи, ўзинг-чи).

9. Таъкид юкламаси *лэ*; *оқыџъм-лэ* (ўқидим ахир).

10. Тулиқсиз феъл *э* ва унииг турли формалари: *бара-данкан* каби.

Бундан ташқари, аффикс-кўмакчи вазифасида келувчи *доң* (гача), қипчоқ шеваларида *-жақ* аффикси (*келэ + жақман*) ва бошқалар ҳам шу хилда ўзакнинг юмшоқ ёки қаттиқлигидан қатъий назар, бир шаклда ишлатилаверади.

Лаб оҳанги. Ўғуз группа шеваларида лаб оҳанги қонуни жуда заиф. Сўзнинг биринчи бўғинида *о — ө* ёки *у — ү* товушларидан бирортаси келса, айрим ҳолатларни ҳисобга олмаганда, иккинчи ёпиқ бўғинда *у* билан *э(ү — в)* ўртасида ноаниқ бир товуш талаффуз этилади: *отэър, утэз* (ютқиз), *отьър, гуның* каби. Агар иккинчи ёпиқ бўғинда лаб ыдошларидан *в, м*, келса, бу ноаниқ товуш очиқ *у — ү* тарзида талаффуз этилади: *овуз, үзүм, йүзүм (узүм), овурт* (лунж), *овуч* (ҳовуч), *өлүм, өмүр* каби.

Ургу. Турк тилларидаги икки полюсли ургу ҳақидаги фикр Хоразм шеваларига ҳам хосдир. От категориясидаги сўзларда ургу сўзнинг охириги бўғинига тушади, сўзнинг биринчи бўғини эса иккинчи даражали уругга эга бўлади: *нахта, нахталара, нахталаръмъза* каби.

Феъл категориясидаги ургу ўғуз группа шеваларида қипчоқ шеваларидан ҳам, адабий тилдаги ургу системасидан ҳам фарқ қилади. Ўғуз группа шеваларида бош ургу феъл ўзагининг биринчи бўғинига тушади, иккинчи даражали ургу эса сўзнинг охириги бўғинига тушади (сифатдош формалари бу қоидадан мустасно): *гэл — гэлдь, гэльпмышлэ, гэлэмэн, оқыятэър, баржақман, сэллэмьйди* каби. Феъл формаларига бирор ургу олмайдиган элемент қўшилиб келганда ҳам ургу тартиби бузилмайди: *гэлдьмь*.

Сифатдош формаларида ургунинг тартиби от категориясидагидек, яъни бош ургу сўзнинг охириги бўғинига тушади: *гэйэн (адам), ақар (су:)* каби; *ънчэ, -ьнча* аффикси орқали ясаладиган равишдош формасида ҳам ургу феъл ўзагининг биринчи бўғинига тушади: *гэльнчэ, барънча* каби.

Сўз структурасидаги айрим фонетик хусусиятлар. Бу жиҳатдан ҳам икки группа шева бир-биридан озми-кўпми

фарқ қилади. Масалан, сўз бошида қипчоқ шеваларида *p* товуши деярли учрамади: сўз бошида *p* товуши бор сўзлар олдидан, албатта, протетик унли пайдо бўлади: *орамал*, *ораза*, *брежан* (исм — Ражаб), *брэхмэти* каби. Сўз бошида *л* товуши келганда ҳам шундай: *влаққа*, *влай*, *влачэн* каби.

Ўғуз шеваларида бундай ҳолатларда *p, л* товушлари соф талаффуз этилади: *ромал*, *режсэббай*, *лаққа*, *ла:чэн* каби.

Сўзнинг боши ва охирида икки ундош товушнинг қатор келишига одатда йўл қўйилмайди. Бошқа тиллардан кирган сўзларда мазкур позицияда қатор келган ундошлар турли йўллар билан ажратилади: олдига бир унли орттирилади: *устар* (стол); икки ундош орасида унли ортади: *пальта*, *кэрэват*. Сўз охирида ундошлар жуфт бўлиб келганда бир унли ортади: *атпёскэ*, *пырэпёскэ* каби ёки ундошлардан бири туширилади: *дос*, *гөш*, *эртёс* каби.

Сўз ичида икки унлининг қатор келиши икки шева учун ҳам хос эмас. Бошқа тиллардан кирган сўзларда қатор унли учрагудек бўлса, ё бири тушиб қолади, ёки бир унли чўзиброк талаффуз этилади: *мэ:млэ*, *сэ:т*, *тэ:жып кэпэрэт* каби (муомала, соат, таажжуб, кооператив).

Ўғуз группа шеваларида сўз бошидаги *к* ва *т* товушларининг жаранглилашуви маълум система ҳисобланади: *гет*, *гул* (кул), *дыл*, *дур*, *дылак*, *дань*, *гыр*, *гөтэр* каби. Бундай ҳолларда қипчоқ шеваларида сўз бошидаги *к* ва *т* ундошлари жарангсизлигича қолади.

Адабий тилдаги ва қипчоқ шеваларидаги *е* товушининг биринчи бўғинида *э* га ўтнши ўғуз группа шевалари учун жуда характерлидир: *эл*, *сеп*, *кэс*, *мэн*, *сэн*, *бэр*, *эл*, *дэр* (тер — пот), *эс*, *гэл*, *ашак*, *гарак* каби.

Тил олди *э* унлиси *й* ундошининг таъсири билан турли фонетик позицияларда *е* ва *и* га ўтади: *пейвэнд*, *шеншан*, *бейрэм*, *бейрақ*, *мейдан*, *кейф*, *мейыз*, *ейп*, *рейёс* — *ри:с*, *гэлмьймэн*, *се.р ейран*, *вейран*. Урганч шевасида эса: *пейда* (фойда), *барғый*, *ағыинь* (оға-ини) каби. Бу ҳодиса оз бўлса ҳам, қипчоқ шеваларига хосдир.

Қипчоқ шеваларида илон, узум каби сўзларнинг бошида бир *и* (*ж* ловчи шеваларда *жс*) орттирилади, ўғуз шевалари учун бу нарса эпизодик ҳодиса: *илан*, *узум*, *ағач*, *и:рын*, *иннэ* (*игна*), *и:дэ*, *и:рь* каби.

Қипчоқ шеваларида *йълан* || *жълан*, *жыйдэ*, *йьрың*, *йьп*, *йүзүм* каби. Унли билан бошланган айрим сўзларда бир *ҳ* ундоши орттирилади. *ҳу* (*у* — олмош), *ҳептьк*, *ҳьнжэс*; қип-

чоқ шеваларида эса бу ҳодисанинг допраси яна ҳам кенг: *хайван* (айвон), *ҳаръ* (ари), *ҳашъқ* (ошиқ) *ҳайал* — *ҳайал* (айл) каби. Лекин *окъз*, *үр*, *алва* каби сўзларда Ҳ тушади.

Ўғуз шеваларида айрим сўзларда қ товушининг х га ўтиши учрайди: *ахшам*, *ухы* (ўқи), *вах(т)*, *махсат*, *дъй-хан*, *хатар*, *тавах* каби.

Баъзи бир сўзларнинг ўзакларида ва аффиксларида қ, ғ, к, г товушларининг тушиб қолиши ўғуз группа шевалари учун характерлидир: *съчан*, *қуман*, *чъра*, *тавшан*, *санан* (сапқон), *чуван* (чипқон), *отър* (ўтказ), *башар* (бошқар), *қутар* (қутқар), *галинчъ* (келгунча), *йъмърта*, *брьә* (бурга) ва бошқалар. Аслий сифатларнинг анчагина қисмида сўз охиридаги қ, ғ, к, г товушларининг тушиб қолиши икки группа шева учун ҳам характерлидир: *уллъ*, *кьччъ*, *қаттъ*, *ди: ръ* (*тьрь*), *оль*, *қу: ръ*, (*қуръ*), *а: жъ* || *аччъ*, *са: ръ*, *до: лъ*, *са: съ* каби.

Ўғуз шеваларида сўз ўзак-негизидаги ч товуши ж га ўтади: *сү: жъ*, *а: жъ*, *қу: жақ*, *о: жақ*; тартиб сонларда систематик ч > ж: *брьнжъ*, *онланжъ*. Уч, гуч каби сўзлар эгалик олганда ҳам ч > ж: *у: жъ*, *гу: жъ*.

Ўғуз группа шеваларини қипчоқ шеваларидан ажратадиган яна бпр фарқ шупдаки, ўзак-негизлар охиридаги қ ва к ундошлари эгалик аффиксларини олганда (ёки умуман унли билан бошлападиган қўшимча олганда), жарангсиз ҳолича қолаверади: *қулақ* — *қулақым*, *айақ* — *айақы*. Қипчоқ группа шеваларида эса бундай ҳолларда қ ва к товушлари жаранглилашади: *тамақ* — *тамағъ*, *ақ* — *ағъ*, *көк* — *көгъ*, *чъқ* — *чъғън* каби.

л билан битган сўзларга унли билан бопланган қўшимча қўшилганда, ўғуз шеваларнда бу товуш жарангсизлигича қолаверади, қипчоқ шеваларида эса л товуши б га ўтади: *қал* — *қабъ*, *сал* — *сабъ*, *мәктәл* — *мәктәбъ*, *өл* — *өбәдъ* каби.

Бундан ташқари, ўғуз шеваларидаги айрим сўзларнинг фонетик структурасида жуда мураккаб ўзгаришлар юз берганики, бундай сўзларнинг асл формасини топиш баъзан қийин бўлади. Масалан, ўғуз шеваларнда *дәрпәт* сўзи қуйидаги ўзгаришларга учраган: *т > д*, *е > э*, *б > п* ва *р* билан *б* — *в* ўз ўринларини алмаштираган, натижада *тебрәт* || *терват* сўзи *дәрпәт* шаклига эга бўлган; *йорънжә* (*йўнғичиқә*) сўзида ҳам шунинг каби мураккаб фонетик ўзгариш рўй берган.

Ассимиляция. *нд > нн: мәннән, қазаннан, ўрин келиши-
гида: сәннәмәс (сендамас). нл > лл: жьлль, шунчәлль; чс >
сс: чүссә, қосса; чс > чч: учча, көччә (қипчоқ шеваларида);
йл > лл: сөлләдъ; рн > нн: дъннақ, оннадъ.*

Диссимиляция. *р > л: зәләл л > д: қолдадъ, зағырда,
жарқылда каби.*

Метатеза тайха (дўппи), төшкър, йас (сой), тәк (кәт—
каравот), ирвайъм (Иброҳим), қолшъ (қўшни) ва шу каби-
лар.

ЛЕКСИКА

Хоразм шевалариинг лексикасида қўйидаги асосий қатламлар бор: асл туркий тилларга хос бўлган қатлам хоразм шевалари лексикасининг негизини ташкил қилади. Бинобарин, мазкур шевалар лексикаси асос эътибори билан адабий тилимиз лексикасидан фарқ қилмайди: ўғуз группа шеваларининг лексикаси адабий тилдан озми-кўпми фарқ қилади, қипчоқ группа шевалариинг лексикасида эса бу фарқ анча камдир. Қўйидаги мисолларда буни очиқ кўриш мумкин:

Бундан ташқари, шевалараро жуда кўп сўзлар фонетик жиҳатдан озми-кўпми фарқ қилади (ишнинг „Фонетика“ қисмига қаралсин). Шунингдек, Хоразмдаги икки шева учун ҳам хос бўлган ва одатда адабий тилда учрамайдиган сузлар ҳам анчагина миқдорни ташкил қилади: *йап* (анҳор), *дәрс* (гўнг), *арна* (каттароқ ариқ), *атъз* (экин майдони), *дъгър-чак* (ғилдирак), *балар* (тўсин), *оимак* (ангишвона), *гүжүм* (сада қайрағоч), *қазвай* (райҳон), *андъмақ* (пойламоқ), *сўл-гън* (қирғовул), *сазақ* (сахсовул) ва бошқалар.

Хоразм шевалари лексикасида ҳозирги адабий тилимизда учрамайдиган, лекин қадимги ёзма ёдгорликлар тилига хос бўлган айрим сўзлар ҳам ишлатилади: *арығ* (тоза); қипчоқ шеваларида: *ару* (чиройли), *а:съй* (фоида), *қат* — қават (хона, бўлма), *дөрт қат жай* (тўрт хонали уй, иморат).

Шунингдек, *мәңзәмәк*, *гъзләмәк*, *йақть* каби кўпгина сўзлар классик адабий тилимизда учрайди. Баъзи бир мисолларни келтирамиз: *

йақтау — ёруғ: Ики ёқтау гуҳар оламга берган,
Муҳаббат ганжини одамга берган („Муҳаббатнома“).

қув — оққуш: Ҳаво узра берур шунқорға *қувни*,
Тўлин ойдек қилур бир қатра сувни („Муҳаббатнома“).

Бу мисолдаги *ёқтау* — ёруғ ва *қув* — оққуш Хоразм шевалари учун жуда характерлидир;

асығ — фойда: Ки мен дур тишларинг ҳажридин ўлдим,
не *асығ* гар чарх,

Нужум ашкени ёгдирса бошимға ўйлаким жола.
арығ — пок: Кўнгли куз қонидин *орығ* гар бўлур эрмиш мэн,
 Ошиқе ким кўзу кўнгли ҳар ғараздий пок эмиш.
 (Алишер Навоий. „Куллиёт“, Тошкент, Ильин типографияси, 1899 йил, 65 ва 123-бетлар).

Ўғуз шеваларида	Қилчоқ шеваларида	Адабий тилда
сечә	чумчъқ	чумчуқ
соқы	келл	ўғир (келл)
су: сақ	чөмьч	чүмич
дувақ	қапқзақ	қопқоқ
ти: р	зағлама	келчик
өжәк	өжәк бузав	бузоқ
үчәк	тамбан	тоғ
	хәркынчәк хәшқыл-чәк	хәшқылчәк
сарынжақ	ушақ	ушоқ (поя ушоғи)
у: нық	бан	боғ (ничан боғи)
күлтә	ўхша қуша	ўхшл(моқ)
мәнзә	снък	әшик
қадъ	көчә	кўча
орам көчә	тавах бадйа	топоқ
бадйа	чәмьлдърық	ғўланга (чшмилдик)
көшәинә	һастъқ	бестик
такә	қол	қўл
әл	талуш сәс	топуш
сәс	снпах сабақ	шп
пах	тал	тол
сөвүт	мәйрәк	монк
майа	қумурсқа	чумоли
қартыжа	сүйәд	сўғал
сыңыр	сртә	эрга
е: р	быйаққа	бу ёққа ва бодикалар
ба: па		

Шевалар лексикасидаги иккинчи қатламни миқдор жиҳатдан, шубҳасиз, араб сўзлари ташкил этади. Бу қатлам асосан адабий тилимиздаги араб лексик қатламининг ўзидир. Бироқ шеваларга хос бўлган, баъзи араб сўзлари ҳам учраб қолади: *хәз* (маза, кайф), *зурйат* (авлод), *нуқул* (ширинлик), *әләм* (байроқ), *күлль* (барча), *талхын* (қўшиқ) каби.

Шевалар лексикасидаги учинчи қатламни тожик тилидан кирган сўзлар ташкил қилади. Бу қатламда ҳам шеваларга хос тожик сўзлари учрайди: *лас* (сочпопук), *кәлткәләс*

(калтакесак), *кәтхуда* (ақли расо), *кәшкәт* (кичик ўроқ), *ки:сә* (чўнтак), *паза* (омоч тиши), *кундә* (омоч), *көнә* (әски), *бәдрой* (хунук), *хушрой* (чиройли), *әсорап* (пайпоқ), *лаш* (гавда, ўлакса), *лук* (палағдя), *ләвәнт* (лапашанг), *тошиш* (обрез) ва бошқалар.

Шунинг билан бир қаторда, хоразм шевалари лексикасида анчагина сўзлар борки, уларнинг асли манбаи ҳозирча аниқ эмас: *иан. арна* (анҳор), *латък* (шип), *тәләк* (болохона), *найър* (хамиртуруш), *адан* (пойгоҳ), *далан* (йўлакхона), *хараз* (тегирмон), *лабър* (чангак — якорь).

Бу сўзлар шеваларга қадимги хоразмликлар тилидан кирган бўлса керак. Шеваларнинг лексик составидаги рус-интернационал қатлам миқдор жиҳатдан ҳам, фонетик ўзлашуви жиҳатдан ҳам ўзбек тилининг бошқа шеваларидан унча фарқ қилмайди: *палтән, қастән, рәдди, кәлхас, зьви: нә, ки:на, тынатър, пәләтәнсә, унъовармәк, парта, даскә, машән, зовут, пәбрьк, афранам, пошта, търахтър* ва бошқа сўз-терминлар.

МОРФОЛОГИЯ

Хоразм шеваларидаги барча аффиксларни иккита катта группага бўлиб кўриш мумкин:

I. Сўз ясовчи аффикслар:

а) бир грамматик туркум нчида янги сўз ясовчи аффикслар: *балық — балықчъ, гүзәр — гүзәрман* (қайиқчи, дарёдан ўтказувчи) ёки *өт — өтьр* (ўтказ), *ут — утъз* (ютказ) каби;

б) бир туркумдаги сўзга қўшилиб, бошқа бир туркумдаги сўзни ясовчи аффикслар: *йат — йатағ* (ёталоқ), *дық — дыққын* (пробка), *ойън — ойна*, *сүз — сүзмә* (темир човли) каби.

II. Сўз турловчи аффикслар:

а) форма ясовчи аффикслар. Бундай аффикслар бирор туркумдаги сўзга қўшилиб, маъно жиҳатдан янги сўз ясамайди, балки мазкур туркумдаги сўзнинг маъносига жуда яқин бўлган сўз формасини ясайди. Бундай аффикслар группасига: феълнинг бўлишсиз формасини ясовчи аффикс, сифатларнинг чоғиштирма, орттирма ва кичрайтириш аффикслари, сифатдош ва равишдош қўшимчалари, феълнинг ноаниқ формасини ясовчи аффикслар киради;

б) сўз ўзгартирувчи аффикслар. Сўзлар орасидаги турли туман муносабатларни ифодаловчи аффикслар. Бу аффикслар қуйидаги группаларга бўлинади:

а) кўплик аффикси;

б) эгалик аффикслари;

в) келишик аффикслари;

г) замон ва шахс аффикслари.

Аффиксларнинг ўзак ёки негизга қўшилиш тартиби асосан адабий тилимиздаги сингари, яъни аввал кўплик, сўнг эгалик, уйдан кейин келишик аффикслари қўшилади: *аталаръмъза, гәлдъъъзләмъ* каби. Сўзга қўшилган аффикслар тартибининг ўзгариши шу аффикслар ифода этган маъно хусусиятларига боғлиқдир. Масалан, *ағамлара* (вардъм) сўзидаги эгалик ва кўплик аффиксининг тартиби ўзгарган,

сабаби -лар аффикси ҳурматни билдирган ёки предметни группалаб кўрсатиш вазифасида келаётир.

От ясовчи аффикслар. От ясовчи аффиксларни қуйидаги группаларга бўлиб кўриш мумкин:

1. Отдан от ясовчи аффикслар:

-чь — чъ: бирор касб билан шуғулланувчи шахсни билдиради: *арва* — *арвачь* (аравакаш, аравасоз), *йонығ* — *йонығчь* (дурадгор), *балық* — *балықчь*, *элэм* — *элэмчь* (дарё қоровули — бакеичи).

-ча — чэ: кичрайтириш маъносини билдирувчи от ясайди: *тана* — *танача*, *доғма* — *доғмача* (ўғилча), *дава* — *давача* (туморча), *дүймэ* — *дүймэчэ* каби.

-жақ — жэқ, -жық — жық: кичрайтиш-эркалаш отлари ясайди: *қозъжақ*, *дығържэқ* (ғилдирак), *гэли*: *нжэқ*, *ойънжық*, *балажық*.

-даш: биргалик, ўртоқлик маъносини билдирувчи аффикс. -лык — лық: 1) абстракт маъноли от ясайди: *бай* — *байлык*, *той* — *тойлык* (тўёна), *аш* — *ашлык*. 2) бирор турдаги предметнинг тупланган ўрнини билдиради: *ағач* — *ағачлык* (дарахтзор), *гүжүм* — *гүжүмлык* (қайрағочзор), *томмық* (тўнка) — *томмықлык* (тўнкаси кўп ер).

-чълык — чълық: абстракт маъноли от ясайди: *парахат* — *чълык*, *адамчълык* (одамтарчилик), *сунмэчълык* (табибчилик), *шейтанчълык* (айёрлик).

-ыт/ыт: абстракт маъноли от ясайди: *салық* — *салғыт*, *йазық* — *йазғыт* (тақдир), *дүзүг* — *дүзгыт* (ясан-тусан).

-ман: бирор касб билан шуғулланувчи шахс оти ясайди: *башъман* (бож тўпловчи; бозорком), *сейъсман* (отбоқар) *гүзэрман* (дарёдан ўтказувчи), *харасман* (тегирмончи).

-йа: жуфт отларни ясовчи аффикс: *ала* — *алайа* (опа-сннгил), *ага* — *ағайа* (ака-ука).

Булардан ташқари тожик тилига алоқадор бўлган -*ыстан* (гўльстан), -*бан* — *ван* (*бағван*), -*ваз* (*дарваз*), -*хана* (*атхана*), -*вэнт* (*гъйавэнт* — нашаванд), -*кэш* (*дү:ткэш* — мўрп), -*лэз* (*ши:рлэз*) каби кам қўлланадиган аффикслар ҳам мавжуддир.

ЭСЛАТМА: юқориди келтирилган -лык — лық аффикси сифатдан абстракт маъноли от ясайди: *йаманлык*, *ейълык* (яхшилиқ), сондан от ясайди: *учлик*, *бешлык* (беш сўмлик қоғоз), олмошдан от ясайди: *мэн* — *мэнлык*.

Феълдан от ясовчи аффикслар: -*ма* — *мэ*: *қыйма*, *доғрама* (овқат), *доғма* (ўғил), *гөммэ* (сомса).

-мач — мач: қатърмач, қақырмач (қасмоқ), қырмач, гэм-мач (кўмач).

-ық — ығ: йазйа — зық (гуноҳ), салығ (найванд), йон — йонығ (йўниш), қаз — қазық.

-қы — кь: санчқы, бечқы (құл а ра), қачқы (қочқин), йатқы (бачадон).

-ар — әр: қач — қачар (тана), ач — ачар (калит), көчәр (арава ўқи).

-ш — ш — ыш — ыш: ҳаракат номи ясовчи аффикс: уръш, қуръш, оқыш, дуръш, гәльш.

-дык — дық: оидык (чуқурлик), гөрдык (кўргилик), бьлдык (билим).

-ык — ый: өртый (говрапўш), бөлык (қисм), йоткьрык (йў-тал), сьңьрык (бурун суви), дашык (тешик).

гыч — ғыч: илгыч, қырғыч, сорғыч (промакашка), гулгыч.

-к: дәшәк, әләк, дьргәк.

мақ: оймақ (ангншвонә), тақмақ (ғийбат), буламақ (буламиқ).

-жық: қаваржық (шиш), айланжық (айлаима), қаражық (қорачиқ).

Ундов сўзлардан от ясовчи аффикслар: зық: жьззық (жизза), вазваззық (тутантирик).

-дъ — дь: шатър — шатърдъ (шатир-шутур), жүкьрдъ (чирик-чирик), гудър — гудьрдъ (гулдир-гулдир), вағырдъ (шовқин-сурон), бьжьрдъ (пичир-пичир) ва бошқалар.

Отдан сифат ясовчи аффикслар: -гь — кь — қы — ғы: қышқы, йазғы, гечкь, гүзгь, ахшамқы, соңқы.

-дағы — дәгь: авәлдағы, көңилдәгь, мәктәпдәгь, көчәдәгь.

-ль — лъ: ақл — ақллъ, гн — әплъ, от — отлъ (поезд), муғ — муғлъ (қайғули).

-сьз — сьз: гуч — гучсьз, аң — аңсьз, әп — әпсьз (уқув-сиз).

-жаң — жән-чаң — чәң: қа:р — қа:ркан, (сержаҳл), уйатчан, көңәлчән, а:шчән.

-лас — ләс: би:тләс (битлиқи), буртлас (шоп мўйлов).

Феълдан сифат ясовчи аффикслар: -ақ — әк: сүз — сүзәк (сузағон), ут — утақ (ютағон), йат — йатақ (ёталоқ), йу:р — йу:рәк (югурук), қорқ — қорқақ.

-гьсьз — кьсьз, -қысьз — ғысьз: бәргьсьз (бергулик эмас, бериб бўлмайдиған), чиққысьз (чиққулик эмас, чикмайдиған).

-*вк* — *вык*: *сьлкьлдэвк* (силкитадиган), *пақкьлдавык* (пак-пақ қиладиган), *лыкьлдэвк* (лик-лик қиладиган, енгилтак).

-*к* — *ык*: *ду*: *н* — *ду*: *нык* (тиньк, равшан), *ай* — *айык* (хушёр), *чүшык* (чала) нон, бола ҳақида), *гөйык*.

Отдан феъл ясовчи аффикслар: *ла* — *лэ*: *и:шлэ*, *башла*, *ду:зла*, *ойла*, *отла* (ўт ёқ), *дүймэлэ*.

-*а* — *э*: *орън* — *орна*, *ойън* — *ойна*, *уст* — *устэ* (орттир),

-*ар*: *сув* — *сувар*, *баш* — *башар* (бошқар).

-*ык*: *ду*: *ш* — *ду*: *шык* (учраш), *жан* — *жанык*, *дъмык*.
сыра — *сыра*: *етсыра*, *су:сыра*.

Сифатдан феъл ясовчи аффикслар: *-р* — *ар* — *эр*: *ақ* — *ақар*, *гөк* — *гөкэр*, *ала* — *алар*.

-*л* — *ал* — *эл*: *қарал*, *сарал*, *көпэл*, *азал*.

-*ай* — *эй*: *уллэ* — *уллай*, *кычъ* — *кычэй*.

-*сын* — *сын*: *азсын*, *көпсын*, *йтсын*.

Феълдан феъл ясовчи аффикслар: *-л* — *ъл* — *ъл*: *ачъл*, *гөмъл*, *сатъл*, *доқыл*, *сөкъл*.

-*ыр* — *ыр*: *учыр*, *гөчыр*, *йтыр*, *өтыр*.

-*ар* — *эр*: *чөкэр*, *чықар*.

-*н* — *ын* — *ын*, *-ун* — *ун*: *гөрън*, *йувун*, *сөв* — *сөвүн*, *суран*.

-*дыр* — *дыр*, *-тыр* — *тыр*: *мындыр*, *сөвүнтыр*, *алдыр*, *өлдыр*, *қалдыр*.

-*дыстыр*: *өлдыстыр* (олдиргиз), *алдыстыр*, *гүлдыстыр/қал* —

-*дыстър*: *дыстыр*.

-*ыз* — *ыз*: *утыз* (ютқаз), *дамыз*, *қорқыз*, *үркыз*, *гетыз*.

-*ала* — *элэ*: *чөкэлэ* (тортқила), *итэлэ* (етала).

-*қыла*: *ачқыла* (варақла), *тартқыла*.

-*ш* — *ыш* — *ыш*: *альш*, *оқыш*, *гүльш*, *дурьш* (биргалик).

Ундов сўзлардан феъл ясовчи аффикс: *-да* — *дэ*: *шақыр* — *да*, *хытырда*, *вағырда*, *гүмбүрдэ*.

Турли сўз туркумларидан равиш ясовчи аффикслар: *ча* — *чэ*: *балача*, *оръсча*, *башқача*, *мэньчэ*.

-*дын*: *бырдын*, *шундын*, *гүлдын*.

-*дан* — *дэн*: *тейдэн* (яширин), *хавардан*, *зордан*.

-*да* — *дэ*: *гештэ*, *азанда*.

-*ын* — *ын*: *қышын*, *гузын*, *элдын*.

-*ан* — *эн*: *ҳөкым* — *ҳөкмэн*, (сўзсиз, албатта), *қастан*.

-*лап* — *лэп*: *онлап*, *гүчлэп*, *дэслэп*.

-*лай* — *лэй*: *бошлай* (бекорга), *қозълай* (қўзилигича), *гежэлэй* (кечалаб).

Шеваларда синтактик (қўшиш, жуфтлаш), фонетик (урғуни ўзгартиш) йўллар билан сўз ясаш кўп жиҳатдан адабий тил нормаларига мос келади.

-лъ — лъ аффиксининг жуфтлаб ишлатилиши шевалар учун жуда характерлидир: *ақлъ-қаралъ, эрьль-бэрьль* (парри-бери), *ивърль-чывърль* (бола-чақали). Шунингдек, *-ма — мэ* аффикси ҳамда *-ышмэ — ышма, -лашма — лэшмэ, -ышьль — ышьль* каби мураккаб аффиксларнинг қўлланилиши айниқса жанубий Хоразм шеваларида жуда кенг тарқалган: *қуйашмала, отэръшма, қидэръшма, гульышмэ, бөльышмэ, чықаръшма* (халпана), *оқышьль, мьньшьль* каби.

Кўплик категорияси. Кўплик тушунчасини ифода этувчи *-ла — лэ* (қипчоқ шеваларида *-лар — лэр*) *балала, кыйзла, кьийлэ, гели:ллэ* каби. Бу аффикс ўзининг тўлиқ формасини ундан кейин унли билан бошланадиган қўшимча келгандагина сақлайди: *бала + лар + а, бала + лар + ым* каби.

Кўплик формасини олган отнинг келишиклар билан турланиши (эгаликсиз)

Б. к.	бала + ла ¹	кышь + лэ
Қ. к.	бала + ла + нъ	къшь + лэ + нъ
Ж. к.	бала + лар + а	кышь + лэр + э
Т. к.	бала + ла + нъ	кышь + лэ + нъ
Ў. к.	бала + ла + да	кышь + лэ + дэ
Ч. к.	бала + ла + дан	кышь + лэ + дэн

Кўплик ва эгалик аффикслари олган отнинг келишиклар билан турланиши

Б. к.	бала + лар + ым	гөз + лэр + ын
Қ. к.	бала + лар + ым + нъ	гөз + лэр + ың + нъ
Ж. к.	бала + лар + ым + а	гөз + лэр + ың + э
Т. к.	бала + лар + ым + нъ	гөз + лэр + ын + нъ
Ў. к.	бала + лар + ым + да	гөз + лэр + ың + дэ
Ч. к.	бала + лар + ым + дан	гөз + лэр + ың + дэн

Феъл категориясида кўплик аффиксининг қўлланилиши ўзбек тилининг бошқа шеваларидагига қараганда анча кенг: феълнинг III шахс кўплик формаси *-ла — лэ* аффиксини олиши керак: *бала + ла, гөлдэ + лэ, оқыйатэр + ла, гөлил + лэ, баражақ + ла* каби, яъни одатда эга билан кесим

¹ Қипчоқ шеваларида *бағалар* формаси ҳуйицагича юзага келган: *балалар* сўзидаги ўзакдан *л* тушган, чўзиқлик ҳам, яққи унлининг қатор келиши ҳам қипчоқ шеваларига хос эмас, шунга кўра ўзакадаги *а — э* унлилари ўртасида аъвал бир нафас толуши ҳам пайдо бўлиб, сўнг у жараг-лашган: > *балалар* > *баалар* > *баҳалар* > *бағалар*.

кўпликда мослашади, эганинг кўпликда, кесимнинг бирликда келиши эпизодик ҳодиса.

Агар сўз *n* сонор товуши билан битган бўлса, *-лэ* || *ла* аффикси ўзак-негиз охиридаги ундош товушга таъсир кўрсатиб, уни ўзига сингдиради: *гүн — гүл + лэ*, *гәли:н — гәли:л + лэ*, *хатън — хатъл + ла* каби.

-ла || *лэ* аффикси англатган маънолари жиҳатдан адабий тил нормаларига асосан мос келади:

1. Бир турдаги предметлар жамини кўрсатади: *адам + ла*, *қарръ + ла*, *кәлхаз + ла*, *йъл + лэ*, *гүл + лэ* каби.

2. Предметларни группалаб кўрсатади: оила аъзоларини, ўртоқликни билдиради: *эмәт + лэ гәлдәлэ*, *әнәбийъ + лэ + ныкънә* вардық.

3. Ҳурматни билдиради. Бундай ҳолатда мослашув бузилади: *дайыңла гәлдъ* каби.

4. Кучайтириш маъносини ифода этади: ша:йъ, гөйнәк гъйъп *шейда + ла* эттың,

көйнымдә йоқ гәпнъ *пейда + ла* эттың
гәләмән дәп гәлмъйн қалдың ву ахшам,
гөзъмнъ өцьнъ *дерйа + ла* эттың.

Кишилик олмошларининг I шахс кўплик формаси *бъз + лэ*, II шахс кўплиги *съ + лэ* || *сьс + лэ*. Хоразмнинг айрим жойларида (Хонқа районининг айрим қишлоқлари, Урганч районининг Чандир ва Келлабут қишлоқлари) *бъз + э*, *съз + э* формаси учрайди. Қилчоқ группа шеваларида одатда *-эр: бьз + эр*, *сьз + эр*.

Бундан ташқари, кўплик тушунчаси айрим эгалик аффикслари (*-мъз*, *-ъмъз*), феълнинг шахс-сон қўшнмчалари орқали ҳам ифода этилади: *барамъз*, *бардық*, *барсақ*, *баржақсъз* ва ш. к.

Шеваларда кўплик тушунчасини лексияк ва синтактик йул билан ифода этиш асос эътибори билан адабий тил нормасига мос келади.

Эгалик аффикслари. Эгалик аффикслари, сингармонистик вариантларини ҳисобга олмаганда, шакл жиҳатдан ҳам, ифода этган маънолари жиҳатдан ҳам адабий тил чегарасидан чиқмайди.

Эгалик аффиксларининг бирликдаги шакли унли билан тугаган сўзларга қўшилганда: *-м*, *-ң*, *-съ* || *съ*; кўпликда: *-мъз* || *-мъз*, *-ңъз* || *ңъз*, *-съ* || *съ* (*-ларъ — ләръ*); ундош билан битган сўзларга қўшилганда, бирликда: *-ъм* || *ъм*, *-ың* || *ың*, *и* || *и* (и); кўпликда: *-ъмъз* || *ъмъз*, *-ыңъз* || *ыңъз*, *-и* || *и* (*-ларъ — ләръ*).

Эгалик аффикслари унли билан тугаган сўзларга қўшиладиганда, қуйидагича шаклга эга бўлади:

Унли билан тугаган сўзлар			
Қаттиқ варианты		Юмшоқ варианты	
Бирлик	Кўплик	Бирлик	Кўплик
ата + м	ата + мъз	дъйә + м	дъйә + мъз
ата + и	ата + ыыз	дъйә + и	дъйә + ыыз
ата + сь	ата + сь(ларъ)	дъйә + сь	дъйә + сь(ларъ).

Ундош билан битган сўзлар			
Қаттиқ варианты		Юмшоқ варианты	
Бирлик	Кўплик	Бирлик	Кўплик
әд + ьм	әд + ьмъз	әл + ьм	әл + ьмъз
әд + ьи	әд + ьиыз	әл + ьи	әл + ьиыз
әд + ь	әд + ь(ларъ)	әл + ь	әл + ь(ларъ)

Ўғуз группа шеваларининг характерли хусусиятларидан бири шуки, бир бўғинли (ёпиқ бўғинли) сўз эгалик олганда, бўғин унлиси чўзилади, яъни миқдор жиҳатдан одатдаги чўзиқликка эга бўлган унлига нисбатан қисман ортиқ бўлади: *сөз — сө:зъ, нан — на:нь, саз — са:зъм* каби.

Эгалик аффиксларининг сўзга қўшилиш тартиби адабий тилдагидан фарқ қилмайди: *ат + лар + ьмъз*.

-лар || ләр аффикси ҳурмат маъносини билдириб келганда, эгалик билан ўрин алмашади: *дайыңла* (тоғанглар) гәлдъ. I ва II шахс кўпликда (қаратқичли бирикманнинг иккинчи компоненти) одатда эгалик аффиксини олмайди:

Бъзнь зәткән арваға не дъйсъс? (Бизнинг тузатган арваға нима дейсиз?); Съзнь өйә меймалла гәлдълә (Сизнинг уйингизга меҳмонлар келишди) каби.

Эгалик аффикси олган сифат, олмош, сифатдош, инфинитив каби категориялар отлашади, саноқ сонлар эса жамловчи сонга айланади. Үчьсь гетьпыш (учови кетган эмиш) каби.

Келишик категориясы. Хоразм шеваларида келишиклар миқдор жиҳатдан бир хил эмас. Ўғуз группасининг асосий кўпчилигида келишиклар сони бешта; Ҳазорасп ва Янгиариқ шеваларида олтита; қипчоқ группа шеваларида ҳам келишикларнинг сони олтита.

Ўғуз группа шеваларининг ўзида, айниқса қипчоқ группа шеваларида келишик аффикслари фонетик жиҳатдан хилма-хил бўлиб, адабий тилдан озми-кўпми фарқ қилади.

Ҳазорасп — Янгиариқ шеваларидаги келишик аффикслари

	Ундош билан тугаган сўзларга қўшиладиган аффикслар	Унли билан тугаган сўзларга қўшиладиган аффикслар
Б. к.	—	—
Қ. к.	-ън -ын	-нын -нын
Ж. к.	-э -а	-гэ -йэ -га
Т. к.	-ь -ъ -ы	-нь -нъ
Ў. к.	-да -дэ -та -тэ	-да -дэ
Ч. к.	-дан -дэн -тан	-дэн -дэн
	- -тэн -нан -нэн	

Ҳазорасп — Янгиариқ шеваларида отларнинг келишиклар билан турланиши

	Ундош билан тугаган сўзлар		Унли билан тугаган сўзлар	
	Қаттиқ ўзак	Юмшоқ ўзак	Қаттиқ ўзак	Юмшоқ ўзак
Б. к.	ат	сөз	ата	энэ
Қ. к.	ат + ын	сөз + ың	ата + нын н	энэ + ныц н
Ж. к.	ат + а	сөз + э	ата + га	энэ + гэ йэ
Т. к.	ат + ь	сөз + ь	ата + нь	энэ + нь
Ў. к.	ат + та	сөз + дэ	ата + да	энэ + дэ
Ч. к.	ат + тан	сөз + дэн	ата + дан	энэ + дэн

1 аа II шахс эгалик аффикслари олган отларнинг келишиклар билан турланиши

	Қаттиқ ўзак		Юмшоқ ўзак	
	I шахс эгалик билан	II шахс эгалик билан	I шахс эгалик билан	II шахс эгалик билан
Б. к.	балам	мал + ын	мейным	эльм
Қ. к.	балам + ын	мал + ын/н	мейн + ьм/ьнд	эльм + ьн
Ж. к.	балам + а	малын + а	мейн + ьмә	эльм + ә
Т. к.	балам + ь	малын + ы	мейн + ьмы	эльм + ь
Ў. к.	балам + да	малын + да	мейн + ьмдә	эльм + дә
Ч. к.	балам + нан	малын + нан	мейн + ьмнан	эльм + нан

III шахс эгалик олган отларнинг келишиклар билан турланиши

	Қаттиқ ўзак	Юмшоқ ўзак
Б. к.	пахтасъ	гунь
Қ. к.	пахтасъ + нын	гунь + нын
Ж. к.	пахтасъ + на	гунь + нь
Т. к.	пахтасъ + нь	гунь + нә
Ў. к.	пахтасъ + н + да	гунь + н + дә
Ч. к.	пахтасъ + н + нан	гунь + н + нән

Урганч — Хива шеваларида келишик аффикслари

	Ундош билан битган сўзга қўшиладиган аффикслар	Унли билан битган сўзга қўшиладиган аффикслар
Б. к.	-нь -нъ	-
Қ. к.	-а -ә	-нъ -нъ
Ж. к.	-нъ -нъ	-гә -гә -га
Т. к.	-нъ -нъ	-нъ -нъ
Ў. к.	-да -дә -та -тә	-да -дә
Ч. к.	-дан -дән -тан -тән -нан -нән	-дан -дән

Урганч — Хива шеваларнда отларнинг келишиклар билан турланиши

		Ундош билан тугаган сўзлар		Унли билан тугаган сўзлар	
		Қаттиқ ўзак	Юмшоқ ўзак	Қаттиқ ўзак	Юмшоқ ўзак
Б. к.	ат		гўл	пахта	дйё
Қ. к.	ат + нь		гўл + нь	пахта + нь	дйё + нь
Ж. к.	ат + а		гўл + а	пахта + га	дйна + йа
Т. к.	ат + нь		гўл + нь	пахта + нь	дйё + нь
Ў. к.	ат + та		гўл + да	пахта + да	дйё + да
Ч. к.	ат + тан		гўл + дән	пахта + дан	дйё + дән

I ва II шахс эгаллик аффикслари олган отларнинг келишиклар билан турланиши

		Қаттиқ ўзак		Юмшоқ ўзак	
		I шахс эгаллик билан	II шахс эгаллик билан	I шахс эгаллик билан	II шахс эгаллик билан
Б. к.	қулақым		бунным	ишъм	диш + ьн
Қ. к.	қулақым + нь		бунным + нь	ишъм + нь	дишъм + нь
Ж. к.	қулақым + а		бунным + а	ишъм + а	дишъм + а
Т. к.	қулақым + нь		бунным + нь	ишъм + нь	дишъм + нь
Ў. к.	қулақым + да		бунным + да	ишъм + да	дишъм + да
Ч. к.	қулақым + ван		бунным + ван	ишъм + нән	дишъм + нән

III шахс эгаллик аффикслари олган отларнинг келишиклар билан турланиши

		Қаттиқ ўзак	Юмшоқ ўзак
Б. к.		атъъз	иннэсь
Қ. к.		атъъз + нь	иннэсь + нь
Ж. к.		атъъз + на	иннэсь + нә
Т. к.		атъъз + нь	иннэсь + нь
Ў. к.		атъъз + н + да	иннэсь + н + да
Ч. к.		атъъз + н + нан	иннэсь + н + нән

Эслатма: Хонқа ва Ҳазорасп районларининг айрим қишлоқларида II шахс эгаллик олган отнинг қаратқич келишигидаги шакли бошқачароқ бўлади: атан — ын ўрнига атан заранда айтылади, яъни тор увли түшиб қолади ва икки нў қўшилиб, нўзиқ қ ҳосил қилади.

Қипчоқ шеваларида келишик аффикслари

	Ундош билан тугаган сўзга қўшиладиган аффикслар	Унли билан тугаган сўзга қўшиладиган аффикслар
Б. к.	—	—
Қ. к.	-дың -тың -дың -тың, -дь -ть -дь -ть.	-ның -ның -нь нь
Ж. к.	-гә -кә -қа -ға	гә -ға
Т. к.	-дъ -тъ -дъ -тъ	нь -нь
У. к.	-да -та -дә- -та	-да -дә -та -тә
Ч. к.	-дан -тан -дән -тән -нан -нән	-дан -дән

Қипчоқ шеваларида отларнинг келишиклар билан турланиши

	Унли билан тугаган сўзлар		Ундош билан тугаган сўзлар	
	Қаттиқ ўзак	Юмшоқ ўзак	Қаттиқ ўзак	Юмшоқ ўзак
Б. к.	бала	гүйә	балъқ	гүл
Қ. к.	бала + ньн	гүйә + ньн	балық + тън	гүл + дән
Ж. к.	бала + ға	гүйә + гә	балық + қа	гүл + гә
Т. к.	бала + нь	гүйә + нь	балық + тъ	гүл + дь
У. к.	бала + да	гүйә + дә	балық + та	гүл + дә
Ч. к.	бала + дан	гүйә + дән	балық + тан	гүл + дән

I ва II шахс эгалик аффикслари олган отларнинг келишиклар билан турланиши

	Қаттиқ ўзак		Юмшоқ ўзак	
	I шахс эгалик билан	II шахс эгалик билан	I шахс эгалик билан	II шахс эгалик билан
Б. к.	башъм	қашън	көзьм	сөзьк
Қ. к.	башъм + ын	қашън + ын	көзьм + ын	сөзьк + ын
Ж. к.	башъм + а	қашън + а	көзьм + ә	сөзьк + ә
Т. к.	башъм + дъ	қашън + дь	көзьм + дъ	сөзьк + дь
У. к.	башъм + да	қашън + да	көзьм + дә	сөзьк + дә
Ч. к.	башъм + нан	қашън + нән	көзьм + нән	сөзьк + нән

III шахс эгалик аффикслари олган
отларнинг келишиклар билан
турланиши

	Қаттиқ ўзак	Юмшоқ ўзак
Б. к.	қулағъ	өжәғъ
Қ. к.	қулағъ + нъң	өжәғъ + ньң
Ж. к.	қулағъ + па	өжәғъ + нә
Т. к.	қулағъ + нъ	өжәғъ + нь
У. к.	қулағъ + н + да	өжәғъ + н + дә
Ч. к.	қулағъ + н + пап	өжәғъ + н + пән

Э с л а т м а: 1. Қипчоқ шеваларида, айниқса ўғуз шеваларига яқин ерларда қаратқич билан тушуи келишигининг аффикслари бир хил, яъни қаратқич келишиги аффиксларининг охириги *ң* товуши тушган: атъ(*ң*) туйағъ, паловдъ(*ң*) майъ каби

2. Қипчоқ шеваларида қаратқич келишигининг аффикси ундош товушлардан сўнг *-дьң* || *-дьң* || *-тъң* || *-таң* дир, бироқ айрим жойларда *м ва н*, *ң* бурун товушлари билан битган сўзлар қаратқич келишигида *-ньң* || *-нъң* аффиксларини олишлари мумкин: *қум + ньң ичьнә кетпъ, нан + ньң ушағъ каби.*

Кўмакчилар. Хоразм шеваларида кўмакчилар тузилниши, англаган маънолари жиҳатдан адабий тил нормаларига мос келади. Агар айрим фонетик фарқлар ҳисобга олинмаса, уларнинг ташқи шакли ҳам адабий тилдаги кўмакчиларга ўхшашдир.

Шеваларда кўмакчили конструкция ниҳоят даражада кенг тарқалган бўлиб, уларнинг англаган маънолари ҳам хилма-хилдир. Масалан: *билан* кўмакчисининг баъзи бир маъноларини кўрайлик:

1. Биргалик маъноси:

ешъгьдә гүл әкәмән чьм бьлән,
сән гәтәсән, мән қаламан кьм бьлән,
сән гетәсән йолда йолдашың вьлән,
мән қаламан өйдә гөз йа:шъм бьлән (қушиқ).

2. Қурол маъноси:

ша:йъ гөйнәк тьктъм сәдәплә вьлән,

шунча йалвараман адопла вълән,
қанъ айтсыя, мән балаға нә дәпмән,
мәннән қутълмъйдъ бу гәплә вълән (қўшиқ).

3. Масофа маъноси.

дейра вълән геттъ йа:ръм гәмоль,
қайтып гәсә, хунъ йа:ръм дәмоль... (қўшиқ).

4. Вақт маъноси:

қара гөз йа:р бълормәкән дәрдымнъ,
йүрәк ҳапърдъйдъ гөръшъм бълән (қўшиқ).

Шунингдек, *билән* кўмакчиси сабаб, муносабат каби бир қанча маъноларни ифода этиши мумкин.

Хоразм шеваларида қуйндаги кўмакчилар мавжуд:

Ўғуз шеваларида	Қипчоқ шеваларида
<p>вълән бълән, үчып, арқалъ, қаршъ, қарап, қарағанда, гөрә, йараша, йан (томон), сыйтъ, иларъ, әввәл, сон, гейын, бәръ, багна (бери), башқа, әлд, арқа, орта, таран, ара, ич, деш, тей, аст, үст, дапә, ҳақ, доғръ.</p>	<p>мьнән, үчып, арқалъ, қаршъ, вет, қарап, қарағанда, көрә, йараша, йақ (томон), саръ, сыйтъ, илгаръ, таран, бурън, әвәл, кыйын, сон, беръ, көрә, быйақ, башқа, әлд әлд, арқа, йан, орта, ара, тъш, ич, түя (таг), аст; үст, тепә, ҳақ, тувръ, тупралъ ва ш. к.</p>

Э с л а т м а: 1. Адабий тилдаги *кәби*, *сиғари* кўмакчилари англаатган маъно ўғуз шеваларида *-дъйн* || *-дойн* аффикси ёрдами билән ифодаланади (қипчоқ шеваларида: *-дәй* || *-дәй*);

2. Адабий тилдаги *қадар*, *довур* кўмакчилари англаатган маъно *-чән* || *-чанъ* аффикслари орқали берилади: *шә:рәчән* (шаҳарга қадар), *сә:т* она *чәлль* (сәт ўнга довур).

3. Ҳазорасп ва Богот районларининг айрим жойларида адабий тилдаги „кейин“ кўмакчи-равиш вазифасини *кәз* || *кәз* сўзи ўтайди: *мәнь кәзьм нан* гәлдъ (менинг кетимдан келди), *хунпап кәзьн* мән каби.

4. *-сайын* аффикси кўмакчи вазифасида қўлланиши билән бирга отлик хусусиятларини ҳам сақлаган; сә:чъм *сайын* өмүр бәргъй худә:йтъм... (қўшиқдан).

5. *йән* сўзи *томон* кўмакчиси вазифасида келади: *мәктәб йә:на* геттъ (мактаб томонга кетди — қипчоқ шеваларида *мәктәп йаққа* кеттъ).

Сифат. Сифат категориясидаги умумтурк тилларига хос бўлган хусусият Хоразм шевалари учун ҳам хосдир. Бу хусусиятнинг энг характерлиларидан бири сифатнинг от ва равиш туркумларидан кескин фарқ қилмаслиғидир. Бу нарса

сифатларнинг от, феъл билан алоқага киришувида (бири-кувида) очиқ кўринади. Буни сифатлардаги семантик ҳаракатчанликда ҳам кўриш мумкин. Ўзбек адабий тилида: *қора* (сифат), *қора* (от), *кўк* (сифат), *кўк* (от), *оқ* (сифат), *оқ* (от), *ола* (сифат), *ола* (от), *қизил* (сифат), *қизил* (от — чала янчилган буғдой), *сарик* (сифат), *сарик* (от — касаллик) ва бошқалар. Жанубий Хоразм шеваларида юқоридаги мисолларнинг биринчи бўғин унлисини чўзиш йўли билан маъно фарқланади: *ала* (сифат), *а:ла* (от), *ақ* (сифат), *а:қ* (от), *гөк* (сифат), *гө:к* (от)¹ *қара* (сифат), *қа:ра* (от), *сарь* (сифат), *са:рѣ* (от) ва ш. к.

Бундан ташқари, сифатни равишдан фарқлашга интилиш ҳам сезилади. Сифат билан феъл бирикиб келганда ҳам (ҳол вазифасида), айниқса икки бўғинли сўзларда, ургуниинг одатдаги жойи ўзгариб, биринчи бўғинга кўчади: *йахшъ* а:дам, *йахшъ* и:лѣйдъ, *йамак* герәмән; йъмшақ гәп — йъмшақ гәппьрдъ; ачық гәп — ачық айттъ. Бир бўғинли сўзларда эса унли чўзилади: *тез* а:дам — *те:з* гәл, *кө:н* сөллѣйдъ, *а:з* йѣйдъ каби.

кө:п сөлләмә, *а:з* сөллѣян йахшърақ,

кө:п сөлләдъм, дейдъ башъмә тайақ.

Айрим сифатларнинг охиридаги *қ, г, к, з* товушлари икки шевада ҳам тушган, лекин бу ҳодиса икки группа шевада икки хил натижа берган:

1. Ўғуз шеваларида ё ўзакдаги ундош иккиланган, ёки биринчи бўғини унлиси чўзилган.
2. Қипчоқ шеваларида эса охириги ундошнинг тушуви билан биринчи бўғин унлиси одатдаги чўзиқликда қолган ёки айрим ҳолларда ундош иккиланган.

Шеваларда яна бир характерли хусусият бор: *-лък* || *-лък* аффикси *-лъ* || *-лъ* аффиксидан кескин фарқланади. *-лък* || *-лък* ҳамма вақт от ясайди, *-лъ* || *-лъ* отдан сифат ясайди. шунингдек *-лъ* || *-лъ* аффикси ниҳоят даражада ҳосилдор: *атлъ, эшәклъ, машънлъ, арвалъ; машънлъ гәлдъм, эшәклъ* геттък; *дойъмлъ* (тўқ), *олтъръмлъ* (яшовчи), *қуйашлъ* (гун), *айазлъ* (ге:жә), *қызыкълъ* а:дам (қизиқ одам), *гөръмлъ, сбаумлъ, гөрьшль, мьньшль* ва бошқалар.

қыйа-қыйа бақышлъ,
жанъм ота йақышлъ.

¹ Бу сўзининг *көк* варианты ҳам бор: *кўк* — осмон.

он бармақы нақышлъ
қы:зла гэлэр йа:р-йа:р
-лъ || -лъ аффиксини жуфтлаб ишлатиш ҳам Хоразм шева-
лари учун характерлидир: *ақлъ-қаралъ* (ола-чипор), *ивър-
лъ-чивърлъ* (бола-чақали), гә:жәль-гүндүзәль (кеча-кундуз)
каби.

Қуйдаги мисолларда буни очиқ
кўриш мумкин:

Ўғуз ше- валарида	Қипчоқ ше- валарида	Адабий тилда
қатъ	қатъ	қаттиқ
сасъ	сассъ	сассиқ
ачъ	аччъ	аччиқ
сү:жъ	чүччъ сүччъ	чүчүк кичкик
кьччъ	кьччъ	
қуръ	қуръ	курук
улъ	уллъ	улуғ
саръ	саръ	сарик
диръ	тьрь	тирик
долъ	толъ	түдик

•

Икки группа шевада ҳам нисбий сифатнинг ясаши, айрим фонетик айрмаларни ҳисобга олмаганда, асосан бирдек ва адабий тил нормасига мос келади (сифат ясовчи аффикслар бобига қаралсин).

Ўғуз группа шеваларида сифатнинг кўрсаткичи *-рақ*, Қипчоқ шеваларида *-рақ* || *-рак*. Белгини камайтувчи аффикслар *-ьмтьр* — *ьмтьр* || *-ьмтъл* || *ьмтъл*, *-ғыш* (сарғиш).

Қипчоқ группа шевалари тарқалган айрим жойларда *сарғылт*, *қызғылт* (сарғиш, қизғиш) формалари ҳам учрайди.

Сифатнинг орттирма ва интенсив даражаларини ясаиш усули асосан адабий тилга мос келади: *қып-қызъл*, *ап-пақ*, *сан-саръ*, *гөм-гөк*, *доппа-доғръ*, *дъмйахшъ*, *эқ гү:чль*; ҳаммадан хушрой, ҳаммадан ақыллъ каби.

Олмош. Ўғуз группа шеваларида кишилик олмошлари: *мән*, *сән*, *ҳу* || *ву*, *бъзлә*, *съзлә*, *ҳула*.

Қипчоқ группа шеваларида: *мен*, *сен*, *во*, *бъзәр*, *съләр* (*съзәр*), *волар*.

Кишилик олмошларининг келишик билан турланиши:

I. Ўғуз шеваларида

	Бирлик			Кўплик		
Б. к.	ман	сан	ху	бьзлэ	сьзлэ	хула
Қ. к.	мань	сэнь	хунь	бьзлэнь	сьзлэнь	хулань
Ж. к.	мана	сана	хуца	бьзларэ	сьзларэ	хулара
Т. к.	мань	сэнь	хунь	бьзлэнь	сьзлэнь	хулань
Ў. к.	мэндэ	сэндэ	хунда	бьзлэдэ	сьзлэдэ	хуладэ
Ч. к.	маннан	саннан	хуннан	бьзлэ- дэн	сьзлэ- дэн	хуладан

I. Қипчоқ шеваларида

	Бирлик			Кўплик		
Б. к.	мен	сен	во	бьзэр	сьлэр	волэр
Қ. к.	меньн	сеньн	воньң	бьзэрдын	сьлэрдын	волардын
Ж. к.	мана	сана	вона	бьзэргэ	сьлэргэ	воларга
Т. к.	мань	сень	вонь	бьзэрдь	сьлэрдь	волардь
Ў. к.	мендэ	сендэ	вонда	бьзэрдэ	сьлэрдэ	воларда
Ч. к.	меннан	сеннан	воннан	бьзэрдэн	сьлэрдэн	волардан

Э С Л А Т М А: 1. Ҳазорасп шевасида *ман* олмошининг қаратқичдаги формаси *маньң*;

2. Худди шу шевада баъзан ўрин келишигида келган *ман*, *сан* олмошларининг *маннэ*; *саннэ* шакли ҳам учрайди: урдърма, буважан, гуна *маньнэмэс*, ҳэннэ гэлдь, сэ:дэг энэ-дэн гэлдь (Ҳ -асп, Бешта қишлоқ);

3. Қипчоқ шевалари тарқалган айрим жойларда *бьз* олмошининг қаратқичдаги шакли *бьзьң* тарзида бўлади;

4. Урганч, Хонқа районларининг айрим қишлоқларида *бьз*, *сьз* олмошларининг *бьзэ*, *сьзэ* формалари ҳам учрайди.

Кишилик олмошларига эгалик маъносини билдирувчи *-ники* аффикси қўшилганда қуйидагича бўлади:

а) Ўғуз шеваларида б) Қипчоқ шеваларида

манькь,	сэнькь,	хунькь	менькь,	сенькь,	вонькь
бьзлэ- нькь,	сьзлэ- нькь,	хулань- кь,	бьзэр- дькь,	сьлэр- дькь,	волэр- дькь.
		қы			дькь

Эпизодик равишда вонькъ, волардыкъ формалари ҳам учрайди.

Кишилик олмошларига таққослаш маъносини билдирувчи -*дъйн* аффикси қўшилганда: *мъньдъйн*, *съньдъйн* шаклига эга бўлади.

Кўрсатиш олмошлари: *бу, шу, ху, оша, аншу, иншу* (мана шу).

Кўрсатиш олмошларининг келишиклар билан турланиши

Б. к.	бу	шу	иншу	оша	аншу
Қ. к.	мунъ	шунъ	иншунъ	ошанъ	аншунъ
Ж. к.	муца	шуца	иншуца	ошана	аншуца
Т. к.	мунъ	шунъ	иншунъ	ошанъ	аншунъ
Ў. к.	мунда	шунда	иншунда	ошанда	аншунда
Ч. к.	муннан	шуннан	иншуннан	ошаннан	аншуннан

Қипчоқ шеваларида: *бу, мънов, анав, мәнә, ана, мъншу, әншу, мънәкәй, әнәкәй*.

Кўрсатиш олмошларининг келишиклар билан турланиши

Б. к.	бу	мънав	анав	мъншу	әншу
Қ. к.	муңц	мънавдъц	анавдъц	мъншуңц	әншунън
Ж. к.	муца	мънавға	анавға	мъншуца	әншуца
Т. к.	мунъ	мънавда	анавдъ	мъншунъ	әншунъ
Ў. к.	мунда	мънавда	анавда	мъншунда	әншунда
Ч. к.	муннан	мънавдән	анавдан	мъншуннан	әншуннан

Сўроқ олмошлари: *към, нә, навъ, ньчык, қасъә не-рә, ньчә, невчун, нәйә: към саца навъ додъ (ким сента нима деди)? Ву къшь къмъңыз воладъ? Ньчә а: дам (нечта одам).*

Белгилаш олмошлари: *бутун, баръ, ҳамма, ҳаммәчыкъ, жәмьсь: адамланъ ҳаммәчыкъ йенналсын (одамларининг ҳаммаси йиғилсин).*

Ўзлик олмоши: үз || өз.

Бўлишсизлик олмоши: *ҳеч към, ҳеш нәссә || йешкъм, йештәма.*

Гумои олмошлари: *бърәв, бърнәссә; әлләкъм* формаси сийрак учрайди:

ромалъмнъ йу: дъм, сәрдым гүлләрә,
ромал әппәрьпсьсә *әллә къмләрә...* (қўшиқ).

Аллаким, кимдир, алланима, нимадир маъносида *бъльм-мән* (билмайман) към, *бъльммән наоъ* бирикмаси кенг тарқалган: *бъльммән* към суръятър сьснъ каби.

— *Соя. Саноқ сонлар.* Бър, иккъ, уч, дөрт, беш, алтъ, йеддъ, сәккъс, доққыс, он, омбър, он Ыккъ, оннуч, он дөрт, омбеш, он алтъ, он йеддъ, он сәккъс, он доққыс, ййьрмо,

оттъс, қырк(х), олъ, алтмъш, йетмъш, сәдсон, дохсан, йуз, мьн.

Тартиб сон. Саноқ соннинг кетига *-нжъ, -ънжъ* || *-нжъ* || *-ънжъ* аффикси қўшиш йули билан тартиб сон юзга келади: *бърънжъ, онънжъ, элънжъ* каби; *-ләнжъ* аффикси ўлчов тартибини англатади: *дөртләнжъ* (кү:ш — калиш), *онланжъ* (ши:шө), *қырқланжъ* түта (қирқинчи ип).

Улуш сон. Саноқ сон охирига *-дан* || *-дан* аффикси қўшилса, улуш сон ясалади: *бир + дән, беш + дән, он + дан.*

Чама сон. Саноқ сонга *чақъ* аффикси қўшилса, чама сон ясалади: *беш чақъ, йийрмә чақъ* (йигирматача) каби. Шунингдек, жуфт сонларга *дъйн* аффиксини қўшиш билан ҳам чама сон ясалади: гали:нә *үч-дөрт дъйн* гөйнак тикдълә. Қилчоқ шеваларида чама сон аффикси *-лаған* || *-ләған*: ме:льскә *йъгьрмәләған* адам келиштъ (мажлисга йигирматача одам келишди); қазу:ға *алтмъшлаған* кәлхоччъ кеттъ (канал қазишга олтмиштатача колхозчи кетди).

Жамловчи сон. Саноқ сонларга тегишли шахс, эгалик аффикси қўшилиб келиши билан биргалик сон ясалади: *иккимъз гәлдън, бешънъз бьргә ишләдънлә.* Қилчоқ шеваларнда жамловчи сон *-ав* || *-әв* аффикслари ёрдами билан ясалади: *әкәв, үчәв, алтав.*

Сяноқ сонларга -лап || *-ләп* аффикси қўшилиши орқали ҳам жамловчи сон ясалади: *онлап, йүзләп; мьңлап* адамла жан гөйдьрб ишляйатълә.

Сон (миқдор) маъносини ифода этувчи *тода, пьттъйн* (жиндак), *кәп, азғана* || *азғына* каби сўзлар воситаси билан ҳам умумлашган миқдор маъноси ифода этилади.

Вақтни билдириш учун қуйидаги усулдан фойдаланилади: *сә:т он ьксийә қарадъ* (двенадцатый час), *она омбеш* (тўққиздан ўн беш минут ўтди), *бьрә йийрмә мьнът* (ўн иккидан йигирма минут ўтди), *чә:рәкәм сәккьс* каби.

Феъл. Феълнинг ноаниқ формаси (инфинитив). Икки группа шевада ҳам феъл ноаниқ формасининг кўрсаткичи *-мақ* || *-мәк.*

Ўғуз группа шеваларнда инфинитив формаси маъно ва функцияси эътибори билан ҳам, қўлланиш жиҳатдан ҳам марказий ўзбек шеваларидан бирмунча фарқ қилади.

1. Феълнинг ноаниқ формаси кўп вақт иш отлари ўрнида келиб, от категориясига хос барча хусусиятларга эга бўлади:

а) келишиклар билан турланади: *қоңшъ, қоңшъдан е:р турмақнъ* ерйәнпльт (мақол).

Хэй-хэй *дамәкә* гәльдәм,
 қаймақ *йемәкә* гәлдәм,
 қаймақ әдь ба:нам
 йа:рнъ *гөрмәкә* гәлдәм (қўшиқ).
 Қы:зла гәлдъ гәли:н *гөрмәкә*,
 гәли:н гетть тәзәк *термәкә* (мақол);

б) кўплик аффикси *-ла || -лә* ни олади:

Бър көлчә гүл әктым әрмәклә үчън,
 н:чъндә салланъб *йурмәклә* үчън,
 сү:ратыңнъ салъп қойдъм қойыъма,
 истәйән вахтъмда *гөрмәклә* үчън (қўшиқ);

в) эга бўлиб келганидек, кесим вазифасида ҳам келә олади:

қош қошмақ — баръб гәлмәк,
арва мьнмәк — салланъб йуримәк,
сықман сықмақ — жан чықмақ (мақол).

г) *гәрәк* сўзи билән ҳамма вақт феълнинг ноаниқ формаси ишлатилади: *бармақ гәрәк, цемәк гәрәк*; лекин бўлишсиз формаси — *бармайиш гәрәк*.

Феълнинг буйруқ-истак формаси.

Ғуз шеваларида		Қиниқ шеваларида	
Бирлик		Бирлик	
мәл	барыйн, гәлынн	мен	барыйн, келәйин
сәл	бар, гә(л)	сен	бар, кә(л)
ху	барсын, гә(л)сын	во	барсын, кә(л)сын
Кўплик		Кўплик	
бәзлә	баралъ, гәләлъ	бизәр	барыйк, кельйк
сәзлә	барылла, гәлынлә	сәләр	барылар, кельлар
хула	барсылла, гәлсылла	волар	барсын, кә(л)сын

Буйруқ-истак феълининг бўлишсиз формаси

	Ўгуз шеваларида		Қипчоқ шеваларида	
	Бирлик		Бирлик	
мэн сән ху	бармагайың, гәлмагайың барма, гә(л)мә бармасың, гәл(л)мәсың	мен сен во	барманьң, ке(л)мәйың барма, ке(л)ма бармасың, ке(л)мәсың	
	Кўплик		Кўплик	
бызлә сызлә хула	бармагаймъз, гәлмәгәй мъз сыләр бармагайсыла, гәлмәгәй- сылә	бызәр сыләр нолар	бармагаймъс, ке- мәгәймъс бармагайсылар, ке- мәгәсылар бармагай, кемәгәй	

-гай || -гый, -гәй || -гый || -йәй-йый аффикс орқали ясалган формаси ёлғиз истак маъносини билдирадн:

	Ўгуз шеваларида		Қипчоқ шеваларида	
	Бирлик		Бирлик	
мэн сән ху	баргаймән, гә(л)гәймән баргайсән, гә(л)гәйсән баргай, гә(л)гәи	мен сен но	баргаймән, кегәймән баргайсән, кегәйсән баргай, кегәй	
	Кўплик		Кўплик	
бызлә сызлә хула	баргаймъз, гә(л)гәймъз баргайсълар, гә(л)гәйсълә	бызәр сызәр нолар	баргаймъз, ке(л)гәймъз баргайсълар, ке(л)гәй- сылар баргайлар(лар), ке(л) — гән(лар).	

Мисол: барғыйсан-а, барғыйсан, гәлғыйсән-ә, йа:р--йа:р, әввәлгъдъйы ме:рван болғыйсан-а, йа:р-йа:р. (Күшиқ).

Шарт феъли. Шарт феъли шеваларда ҳам феъл неги-зига-са || -сә аффиксини қўшиш орқали ясалади.

Шарт феъли шахс аффиксларини олганда қуйндагича бўлди.

Ўғуз шеваларида

	Бирлик		Кўплук
мэн сән ху	барсам, гэлсэм барсаң, гэлсән барса, гэлсә	бьзлә сьзлә хула	барсақ, гэлсәк барсаньзлә, гэлсәньзлә барсала, гэлсәлә

Қипчоқ шеваларида

	Бирлик		Кўплук
мен сен во	барсам, гэлсам барсан, келсан барса, келсә	бьзәр сьләр волар	барсақ, келсәк барсаңлар, келсәнләр барса, келсә

1. Ўтган замон феъл формалари: 1. *Ўтган замон аниқлик феъли*. Ўтган замон аниқлик формаси феъл негизларига *-дъ* || *-дъ* + тегишли шахс аффиксларини қўшиш орқали ясалади.

Ўғуз шеваларида		Қипчоқ шеваларида	
	Бирлик		Бирлик
мэн	ал + дъ + м, гэл + дъ + м	мен	ал + дъ + м, кел + дъ + м
сән	ал + дъ + н, гэл + дъ + н	сен	ал + дъ + н, кел + дъ + н
ху	ал + дъ, гэл + дъ	во	ал + дъ, кел + дъ
	Кўплук		Кўплук
бьзлә	ал + дь + к, гэл + дь + к	бьзәр	ал + дъ + к, кел + дъ + к
сьзлә	ал + дь + ц + ла, гэл + дь + ц + ла	сьләр	ал + дъ + цъз + лар, кел + дъ + ньзләр
хула	ал + дъ + ла, гэл + дъ + ла	волар	ал + дъ(лар), кел + дъ (лар)

2. *Тарихий ўтган замон феъли.* Тарихий ўтган замон феъл формаси феъл негизига *-гэн || -йэн || -кэн, -ған || -қан* + тегишли шахс аффиксларини қўшиш орқали ясалади.

	Ўғуз шеваларида		Кипчоқ шеваларида
	Бирлик		Бирлик
мэн	оқы + ғам + ман, бэр + гэн + мэн	мен	оқъ ÷ ған + ман, бер + гэн + мэн
сәп	оқы + ған + сан, бэр + гэн + сәп	сен	оқъ ÷ ған + сан, бер + гэн + сәп
ху	оқы + ған, бэр + ған	по	оқъ + ған, бэр + ған
	Кўплик		Кўплик
бъзлә	оқы + ғам + мъз, бэр + гэм + мъз	бъзэр	оқы + ғам + мъз, бер + гэм + мъз
сьзлә	оқы + ған + съзла, бэр + гэн + съслә	сьзэр	оқъ ÷ ған + сълар, бер + гэн + сълар
хула	оқы + ғал + ла, бэр + ғал + ла	волар	оқъ + ған, бер + ған

3. *Ўтган замон ҳикоя феъли.* Ўтган замон ҳикоя феълнинг формаси феъл негизига *-ип(п)* + тегишли шахс қўшимчаларини қўшиш орқали ясалади.

	Ўғуз шеваларида		Кипчоқ шеваларида
	Бирлик		Бирлик
мэн	йаз + ьп + ман, гөр + ьп + мэн	мен	йаз + ьп + ман, көр + ьп + пэн
сәп	йаз + ьп + сан, гөр + ьп + сәп	сен	йаз + ьп + сан, көр + ьп + сәп
ху	йаз + ьп + ть, гөр + ьп + ть	по	йаз + ьп + ть, көр + ьп + ть

	Кўплик		Кўплик
бъзлә	йаз + ьп + мъз, гөр + ьп + мъз	бъзәр	йаз + ьп + мъз, көр + ьп + лъс
сьзлә	йаз + ьп + сьзлә, гөр + ьп + сьзлә	сьләр	йаз + ьп + сьлар, көр + ьп + сьлар
хула	йаз + ьп + тьла, гөр + ьп + тьла	нолар	йаз + ьп + ть(лар), көр + ьп + ть(ләр).

Сифатдош формасига *-дъ || -дъ* аффикси қўшиш орқали ҳаракатнинг содир бўлганлиги тахмин қилинади, гумон, ноаниқлик маънолари ифода этилади: *барған + дъ* (боргандир), *өйкә гетгәндъ* (уйига кетгандир) каби.

Ўтган замон феълларининг бўлишсиз формаси икки группа шевада ҳам негизга *-ма || -мә* аффиксини қўшиш орқали ясалади.

Бўлишли	Бўлишсиз	Бўлишли	Бўлишсиз
бардъ	бармадъ	гәлдъ	гәлмәдъ
барған	бармаған	гәлгән	гәлмәгән
барълтъ	бармантъ	гәльтъ	гәлмантъ
барғандъ	бармағандъ	гәлгәндъ	гәлмәгәндъ

Эслатма: 1. Ўғуз шеваларида ўтган замон феълнинг бўлишсиз формаси одатда қаттиқ ўзакларда: *барма:н*, юмшоқ ўзакларда: *гәлмәйән* тарзида бўлади.

2. Тарихий ўтган замон феълда бўлишсизлик маъноси йўқ сўзи билан ифода этилганда, *-ған || -гән* аффиксининг сўнги *н* ундоши кўпинча тушади: *барға йоқ, келгә йоқ* каби.

3. Ўғуз группа шеваларида (юмшоқ ўзакларда) тарихий ўтган замон феъл (сифатдош) кўрсаткичи *-гән* аффиксининг биринчи товуши икки унли ўртасида келганда, *р, л*, сонорларидан сўнг одатда *й* га ўтади: *гәйән* (келган), *н:шләйән, бәриән, өлйән* каби.

Ўтган замон мураккаб феъл формалари. Бу феъл формалари *ә* (қипчоқ шеваларида *е*) тўлиқсиз феъл тусланган шаклининг ўтган замон содда феъл формаларига қўшилиб келиши орқали ясалади.

Узоқ ўтган замон феъли. Бу феъл формаси *-иб|| (б)* ли равишдошга *ә (е)* тўлиқсиз феъли тусланган шаклининг қўшилиб келиши орқали ясалади. Икки группа шевада ҳам равишдошнинг *б* элементи икки унли ўртасида *в* га ўтади: қипчоқ шеваларида *е* тўлиқсиз феъли чўзиқ *и:* тарзида та-лаффуз этилади.

	Ўғуз шеваларида		Қипчоқ шеваларида
	Бирлик		Бирлик
мән сән ху	баръвәдъм, гәльвәдъм баръвәдън, гәльвәдън баръвәдъ, гәльвәдъ	мән сән во	баръви: дъм, кельви: дъм баръви: дън, келви: дън баръви: дъ, келви: дъ
	Кўплик		Кўплик
бъзлә сьзлә хула	баръвәдък, гәльвәдък баръвәдъпъзлә, гәл- вәдънъзлә барвәдълә, гәльвәдълә	бъзәр сьзәр волар	баръви: дък, кельви: дък баръви: дънләр кельви: дънләр баръви: дъ(ләр), кельви: дъ(ләр)

Эслатма: Ўғуз шевалари тарқалган айрим жойларда (Хонқа райони) равишдошнинг *б* элементи икки унли ўртасида жарангсиз ҳолича қолади: *гәльпедъ, баръпәдък* каби.

2. *Ўтган замон давом феъли.* Ўтган замон давом феъли сўз негизига *-ар(р)* аффикслари қўшилиб, сўнг *ә (е)* тўлиқсиз феъли тусланган шаклининг тиркалиши орқали ясалади.

	Ўғуз шеваларида		Қипчоқ шеваларида
	Бирлик		Бирлик
мән сән ху	йазарәдъм, ойнарәдъм йазарәдън, ойнарәдън йазарәдъ, ойнарәдъ	мән сән во	йазари: дъм, ойнари: дъм йазари: дън, ойнари: дън йазари: дъ, ойнари: дъ

	Кўплик		Кўплик
бъзлә сьзлә	йазарәдък, ойнарәдък йазарәдънъзлә, ойнарәд- ьнъзлә	бъзәр сьләр	йазари:дък, ойнари:дък йазари:дънләр, ойнари: дънләр
хула	йазарәдълә, ойнарәдълә	волар	йазари:дъ, ойнари:дъ

3. *Ўтган замон гумон феъли*. Ўғуз шеваларида ўтган замон гумон феъли *-иб(-б)*ли равишдошга *-мыш* || *мъш* элементи-нинг қўшилиб келиши орқали ясалади.

	Бирлик		Кўплик
мән	гөрпмъшмән, қалъпмъ- шмән	бъзлә	гөрпмъшмъз, қалъпмъ- шмъз
сән	гөрпмъшсән, қалъп- мъшсан	сьзлә	гөрпмъшсъз, қалъпмъ- шсъз
ху	гөрпмъш, қалъпмъш	хула	гөрпмъшла, қалъпмъ- шла

Қипчоқ группа шеваларида ўтган замон гумон феъли *-гән* || *-ган* (*-кән, -қан*) аффикси олган сўзга *-ъмыш* || *ъмъш* тўлиқсиз феълининг қўшилиши орқали ясалади.

	Бирлик		Кўплик
мен сен во	ке(л)гәнъмышмән ке(л)гәнъмышсән ке(л)гәнъмыш	бъзәр сьләр волар	ке(л)гәнъмышмъс ке(л)гәнъмышсъзләр ке(л)гәнъмыш(ләр)

ә (*е*) тўлиқсиз феълининг *әкән* (*екән*) формаси икки группа шевада ҳам деярли барча феъл формаларига қўшилиб кела олади: *барғанәкән, гәйәнәкән, гетъптәкән, иурәдәкән отърадәкән, гәләйтърғанәкән, баржақәкән, бара-рәкән* ва шу кабилар.

Ёлғиз ўтган замон аниқлик феъли билангина *әкән* формаси бириқолмайди.

э (е) түлиқсиз феълининг *эдъ, эмыш* шакллари: *барғанэдъ, баръвэдъ, барарэдъ, барайатърганэдъ, барарэдъ, баржақэдъ, барғанэмыш, баръэмыш, барйатърганмыш, барарэмыш, баржақэмыш* каби.

II. Ҳозирги замон феъл формалари: 1. Ҳозирги замон аниқ феъли.

Ҳозирги замон аниқ феълининг кўрсаткичн *-йатър* (қилчоқ шеваларида *-ватър*).

	Ўғуз шеваларида		Қилчоқ шеваларида
	Бирлик		Бирлик
мэн сән ху	барйатърман, гетйатърман барйатърсан, гетйатърсан барйатър, гетйатър	мен сен во	барватърман, кетватърман барватърсан, кетватърсан барватър, кетватър
	Кўплик		Кўплик
бъэлэ сьэлэ хула	барйатърмъз, гетйатърмъз барйатърсъзла, гетйатър- сьэлэ барйатърла, гетйатърла	бъээр сьэлэр волар	барватърмъз, кетйатърмъз барватърсълар, кетватърсълар барватър, кетватър

2. Ҳозирги-келаси замон феъли.

	Ўғуз шеваларида		Қилчоқ шеваларида
	Бирлик		Бирлик
мэн сән ху	оқййман, соръйман оқййсан, соръйсан оқййдъ, соръйдъ	мен сен во	оқййман, суръйман оқййсан, суръйсан оқййдъ, суръйдъ
	Кўплик		Кўплик
бъэлэ сьэлэ хула	оқйймъз, соръймъз оқййсьзла, соръйсьзла оқййдъла, соръйдъла	бъээр сьэлэр волар	оқйймъз, суръймъз оқййсьлар, суръйсьлар оқййдъ, суръйдъ

Ҳозирги-келаси замон феъл формаси *-мъ || -мь, -ма || -мә* сўроқ юкламаси билан ишлатилганда, қуйидагича бўлади:

	Ўғуз шеваларида		Қипчоқ шеваларида
	Бирлик		Бирлик
мән сән ҳу	барамамъ, галәмәмъ барасамъ, галәсәмъ барамъ, галәмъ	мен сен во	барамамма, келәмәмма барасамма, келәсәмма барамма, келәмә
	Кўплик		Кўплик
бъзлә сьзлә ҳула	барамъзмъ, галәмъзмъ барасъзламъ, галәсьзләмъ барамъла, галәмъла	бъзәр сьләр волар	барамъзма, келәмъзма барасъларма, келәсьләрмә барамма, келәмә

III. Келаси замон феъл формалари. 1. *Келаси замон аниқ феъли.* Келаси замон аниқ феъли *-жақ || -жәк* аффикси ёрдами билан ясалади (қипчоқ шеваларида фақат *-жақ*)

	Ўғуз шеваларида		Қипчоқ шеваларида
	Бирлик		Бирлик
мән сән ҳу	гөржәкмән, алжақман гөржәксән, алжақсан гөржәк, алжақ	мен сен во	көржақман, алжақман көржақсан, алжақсан көржақ, алжақ
	Кўплик		Кўплик
бъзлә сьзлә ҳула	гөржәкмъз, баржақмъз гөржәксъзлә, баржақсъзлә гөржәклә, баржақлә	бъзәр сьләр волар	көржақмъз, баржақмъз көржақсъзлар, баржақсъзлар көржақ, баржақ

Э С Л А Т М А: Икки группа шепادا ҳам феъл негизи жарангсиз ундощ билан битса, *-жақ* аффиксининг биринчи товуши жарангсиаланади: *гетчәкмъз, аччақсәз* каби.

2. *Келаси замон гумон феъли*. Феъл негизига *-ар(-р)* аффикси + тегишли шахс қўшимчаларининг қўшилиши билан ясалади.

Ўғуз шеваларида		Қипчоқ шеваларида	
Бирлик		Бирлик	
мэн сэн ху	барарман, и:шлармэн барарсан, и:шларсэн барар, и:шлар	мен сен во	барарман, ишлармэн барарсан, ишларсэн барар, ишлар
Кўплик		Кўплик	
бьзлэ сьзлэ хула	барармъз, и:шлармъз барарсьзла, и:шларсьзлэ барарла, и:шларлэ	бьээр сьлар волар	барармъс, ишлармъс барарсьзлар, ишларсьзлар барар, ишлар

Уч замон бўйича ҳам феълнинг сўроқ формаси тусланган феълга *-мъ || -мь* (қипчоқ шеваларида *-ма || -мэ*) аффиксини қўшиш орқали ясалади: икки группа шевада ҳам ҳозирги-келаси замон маъносини ифода этувчи феълнинг III шахс бирлик формасига *-мь || -мъ* аффикси қўшилганда, *-дъ || -дъ* элементи тушади: *барамъ, гэлэмъ, суръйма, берәмэ* каби.

Зарурият маъносини билдирувчи *гэрэк* сўзининг феъл формалари билан бирикувида шеваларга хос хусусият бор. Бундай ҳолларда тегишли *феъл формаси + гэрэк* тарзида бўлади: *гэлдъ гэрэк* (келган бўлса керак), *гэльтъ гэрэк, гэлйән гэрэк, гэлйатър гэрэк, гэлжсэк гэрэк* ва бошқалар.

Ухиамоқ кўмакчи феълни қўллашда ҳам айирма бор: *гэлдъ охиъидъ, гэльтъ охиъидъ, уржаъ охиъидъ, барган охиъидъ, гэлйатър охиъидъ* каби.

Бирор ҳаракатни қилишга мойиллик икки группа шевада икки хил аффикс билан ифодаланади.

Ўғуз шеваларида: *-ғасъ || -гэсъ || -асъ || -эсъ* + тегишли эгалик аффикслари.

Қипчоқ шеваларида: *-гь || -кь || -гь || -қы* + тегишли эгалик аффикслари.

Ўғуз шеваларида		Қипчоқ шеваларида	
Бирлик		Бирлик	
1.	гөрасьм, ойнағасьм (гәлдъ)	1.	көргьм, ойнағьм (келдъ)
2.	гөрасьн, ойнағасьн (гәлдъ)	2.	көргьн, ойнағьн (келдъ)
3.	гөрась, ойнағась (гәлдъ)	3.	көргьсь, ойнағьсь (келдъ)
Кўплик		Кўплик	
1.	гөрасьмьз, ойнағасьмьз (гәлдъ)	1.	көргьмьз, ойнағьмьз (келдъ)
2.	гөрасьцьз, ойнағасьцьз (гәлдъ)	2.	көргьцьз, ойнағьцьз (келдъ)
3.	гөрасьларь, ойнағасьларь (гәлдъ)	3.	көргьсь, ойнағьсь көргь- ларь ойнағьларь (келдъ)

Феъл даражалари. Феъл даражалари икки группа шевада ҳам, айрим истисноларни ҳисобга олмаганда, асосан адабий тил нормасига мос келади. Фақат ўғуз группа шеваларида шакли ва англатган маънолари жиҳатдан фарқланувчи баъзи бир феъл даражалари ясовчи аффикслар бор. Булардан қуйидагилар айниқса характерли:

Ўғуз шеваларида	Адабий тилда
өтьр, иетър	ўтқар (ўтқаз), етқаз
чөкөр	чўқтир
қутар	қутқар қутқаз
отъстьр	ўтқиз
қорқыз	қўрқит
утъз	ютқаз

Шунингдек, адабий тилда иккинчи даражали орттирма феъл ясовчи *-диртьр* || *-диргиз* аффиксларининг вазифасини ўғуз шеваларида *-дъстьр* || *-дъстьр* аффикси ўтайди: *алдъстьр* (олдиргиз), *өлдъстьр* (ўлдиргиз), *гүлдъстьр* (кулдиргиз). *қалдъстьр* (*қолдиргиз*) каби.

Бундан ташқари, биргалик даража ясовчи *-иш* (*-ш*) аффиксининг англатган маъноларида ҳам баъзи бир хусусиятлар бор.

Ҳаракатни бажаришда ёрдам, бирга ишлаш, бирга ҳаракат қилиш каби маънолардан ташқари ҳаракатни бажаришга киришувни, бирор ишнинг бошланганлигини ҳам ифодалайди. *бала гульшти* (бола кула бошлади), келвай „лэббэй“ дэп оръннан дуръптъ, соң қолларънъ *йувуштърънтъ* (қўлларини юва бошлабди) каби.

Кўшма феъллар. Кўшма феълларнинг структураси асос эътибори билан адабий тил нормасига мос келади:

1. от + феъл: *қол қоймақ, хызмэт этмэк;*

2. феъл + феъл: *ола қалдъ, оқън чықты, сөлләб бәрды, дура қаштъ* каби.

бол, қал, чық, гөр, бор, сур, эт каби кўмакчи феъллар қўлланиш ва маъно жиҳатидан адабий тилдагидек, шунинг билан бир қаторда, адабий тилда ишлатилмайдиган ва шеваларга хос бўлган *қара, гэл кой/гай, въл, вәр* каби кўмакчи феъллар учрайдв:

гэл ҳаракатнинг тамом бўлишга яқин эканлигини билдиради: *бола гэлдъ* (бўлишга яқинлашди);

қара ҳаракатнинг бошланишини билдиради. Инфинитивнинг жўналиш келишигидаги формаси + кўмакчи феъл *қара*: оқымақа *қарадъ* (ўқий бошлади);

кой адабий тилдаги *қол* кўмакчи феъли вазифасида келали: *ола кой* (ола қол), (қипчоқ шеваларида *алагай*);

въл (*бил*) ҳаракатнинг содир бўлишида имконият чегарасини билдиради (адабий тилда: *ол* кўмакчи феълига мос келади): *гэлэвълмэдъм, ишльйвълмэдъңызлә* каби;

вәр (Урганч) маъноси жиҳатдан *въл* кўмакчи феълига мос келади: *баравәрмыйман, гэрэвәрмыйдъ* (боролмайман, кўра олмайди) ва бошқалар.

Э С Л А Т М А: 1. Кўшма феълларнинг сўнгги тури (феъл + феъл) кўп вақт ўзларининг дастлабки шаклларини йўқотади ва никиси қўшилиб, бир сўз сифатида талаффуз қилинади. Етакчи феъл ўзгарганидек, кўмакчи феъл ҳам фонетик жиҳатдан ўзгариши мумкин: *эпкә — әккә* (олиб кел), *аппар* (олиб бор), *аппар* (олиб бер), *бәрбйәрды* (бе-риб юборди), *қовулуйәрдым* (қувиб юбордим), *алавўлмыйдъ* (ололмайди), *сөлльйлармейдъ* (сўзлай олмайди) каби.

2. Ўғуз шевалари тарқалган айрим жойларда етакчи феълга қўшилган равишдош формасининг -б элементи тушиб қолади: *алъқалдъ* (олиб қолди), *гөрчықтъ* (кўриб чықси) каби.

Сифатдош. Сифатдош формалари икки группа шевада ҳам шакл ва функция жиҳатдан асосан бир хил.

Ўғуз шеваларида:

1. Ўтган замон сифатдоши ясовчи аффикс: *-гән || -йән || -кән, -ған || -қан*: *барйән, өлйән, алған эжкән, аққан* каби.

Қипчоқ шеваларида: *бергән, өлгән, а(л)ған, еккән, аққан*; *шашқан* қыйз эра варъб йалчъмас (мақол); *өлийән* иланъ қуйръқынь басма (мақол).

2. Ҳозирги замон сифатдошини ясовчи аффикс ўғуз шеваларида *йатърган*: *барйатърган* (адам), *ғәлийатърган* (қыйз) каби. Қипчоқ шеваларда: *ватърган*.

3. Келаси замон сифатдош формалари:

а) *-р || -эр || -ар*: *өтәр йол, ақар су, учар қуш* каби; *гәләр* ҳәптә дәрманжоннь тойъ ва: (қўшиқдан).

б) *-жақ || -жәк*: *алажақ, дьльйжәк* (нәссә), болажақ бала буръннан бәллъ (мақол).

в) *-доғын*: *бардоғын, гәләдоғын*: маңлайына урадоғын дашам үзәннәм босън (мақол). *-жақ || -жәк, -р || -эр || -ар* аффикслари ёрдами билан ясаладиган сифатдошлар икки группа шевада ҳам бир хил. Фақат ўғуз шеваларидаги *-доғын* сифатдош формаси қипчоқ шеваларида *-таған || -тавған* шакллариға эга бўлади.

Сифатдошларнинг бўлишли формалари икки шевада ҳам бир хил: *-ган || -йән, -гән, -жақ || -жәк, -йатърган, доғын || -таған* аффикслари ёрдами билан ясаладиган сифатдошларнинг бўлишсиз формаси *бармаған, бармъйжақ, оқымъйатърган* каби.

-р || -эр || -ар аффикси ёрдами билан ясаладиган сифатдошнинг бўлишсизлик кўрсаткичи икки группа шевада ҳам *-мас || -мәс*.

Равишдош. Хоразм шеваларида равишдош формалари шакл ва маъно томондан деярли бир хилдир.

1. *-ьб || -ъб || -б*: *гәльб, баръб, оқыб, и:шлэб*;

2. *-а || -ә || -й*: *йаза, оқый, и:шльй* каби. Равишдошнинг бу формаси қўшма феълнинг етакчи сўзига қўшилади ёки равишдош жуфт бўлиб келганда қўлланилади: *бола гәлдъ, гетә қой, йуръй-йуръй* ҳардъм, *оқый-оқый* гөзэъм дү:ндъ каби.

3. *ьнча || -ънча, -йьнчә || -йънча* адабий тилдаги *-гунча* (ва унинг фонетик вариантлари) аффиксининг ўзгарган формасидир. Англатган маъноси ҳам пайт тушунчасидир: *алънча, гәльнчә, и:шләйьнчә, бармайънча* каби (қипчоқ шеваларида *-гәнчә || -ғанча*).

4. -гәнь || -йәнь, -ғанә || -қанә: мақсад равишдошини ясовчи аффикс: *оқығанә, геттә, гөрийәнь* гәлдәм.

5. -гәль || -кәль -ғалә || -қалә: пайт равишдошини ясовчи аффикс: ағам армьйәйә *геткәль* иккә йәл волдә; сәнә *гөргәль* ньчәлль вахла өтәб геттә каби.

Равиш. Айрим фонетик фарқни хисобга олмаганда, равиш икки группа шевада ҳам бир хил ва асосан адабий тил нормасига мос келәди.

Ўғуз шеваларида

Қипчоқ шеваларида

Пайт равиши

бүйиң, е:р (эрта), геч. ах-
шам, эртән,
гүндәз, байақтан бьрдьйиң,
мудам,
индә, хазьр, бү:ргүн, дайъ-
мә,
хәрлах, хәммә вах, йаңал-
дан,
бьлтър, өткә йьл, качан,
осын,
гештә, хәми:шә, гүндә

бүгүн, ертән, ертә, кеч,
ахшам, күндәс, ендә, буртн,
хазьр, бурьс күн, қадьмдан,
бьрдьй, бултър, баштан,
қачан,
осын, хәмәвах, өткә йьл,
йаңалдан, дөйьм, күндә, мү-
дам, кештә

Ўрин равиши

мунда, шунда, вунда, ба:на
(буёққа), шуйа:на, бе:рә,
шө:рә, хө:рә бе:рдә, шө:
рдә, хө:рдән, бе:рдән шө:
рдәв, хө:рдән, альста, узақ-
та, йақынла, пәстә, йоқарла

мунда, шонда, вонда, бьйаққа,
шуйаққа, воһаққа, бьйердә,
шүйердә, айнақта, мьнердә,
әнердә, бьйердән, шүйердән,
воһердән, узақта, альста,
йахында, пәстә, ноқарьда

Ҳолат равиши

те:з, чаққан, му:т (бекор-
га), шүндәтп, бьрдән, зор-
дан, дьрькләйиң, мьндьй,
хүндьй, астан, тохтавсьз,
пьяда

тез, чаққан, бекәргә, мьндай,
шүндай, вондай, бьрдәп, зор-
лап, тьрькләй, шүйтп, астан,
сөкьл, тоқтохсьс, йайәв, пьйа-
да, тегьн

Даража-миқдор равиши

көп, аз, дым, пьттә, азғына,
жындыйн, қанчалл, шун-
чалл, быраз, анча, сьра

көп, аз, дым, мьхлъм (гоят),
пьттә жьннақтьйн, азгана,
мунча, қанча, сьра, анча вә
бошқалар.

Шеваларда равиш ясаш усуллари адабий тилдагидек:

1. Лексик группа: *көп, аз, те:з, йахшғ, йаман, чаққан, алғс, йақыйн, доғрғ* каби.

2. Морфологик йўл билан: *-ча || -чә, -лап || -ләп: машғн-лап, гү:чләп; -часғна || -чәсғна: йьйьтчәсғнә; -ан || -ән: хәк-мән, қастан*. Шунингдек, сўзга айрым келишик аффиксларининг қўшилиб келиши билан ҳам равиш ясалади: *зордан, бьйә:на, гештә, бьрдән, йаңалдан* каби;

3. Синтетик йўл билан:

а) *вьлән* кўмакчиси ёрдами билан: *шунғ вьлән, сәс вьлән, гү:ч вьлән, зор вьлән, қаст вьлән*.

б) *хәр, хәммә, бьр* сўзларнинг ёрдами билан: *хәр вах, хәммә йер, хәр заман, хәр гүн, бьр заман*.

в) жуфтлашиш йўли билан: *те:з-те:з, көп-көп, бьрмә-бьр, қолма-қол, сөзмә-сөз* каби.

Боғловчилар. *хәм*: бу боғловчи қандай позицияда келишидан қатъий назар, қуйидаги ўзгаришга учрайди:

1. Ундошдан кейин сўз бошидаги *ҳ* товуши тушади. *адаммам* пьттә эплә воғань йахшав (одам бир оз эплчил бўлгани яхши-да).

2. Унли билан битган сўздан кейин ҳам *ҳ* товуши тушади ва икки унли қўшилиб, чўзиқлик ҳосил бўлади: *барсам* (борса ҳам), *саңам* бәрдь. *маңа:м* бәрдь (сенга ҳам берди, менга ҳам берди) каби.

хәмдәсә: адабий тилдаги *хамда* боғловчисига тенг.

йаң ит: ўғуз шеваларида бу элемент юклама вазифасида келганидек, боғловчи бўлиб ҳам кела олади (қипчоқ шеваларида *-да || -дә*: 1) бириктирувчи боғловчи: *гәлдьмда*: геттьм (келдим ва кетдим). 2) зидловчи боғловчи: *гәрмәкә бардьмдә*: духтълла ича:на гьрзьмәдь (кўрншга бордим, лекин докторлар ичкарига киргизмади), *оқьдъмда*: йешнәс-сә чўшьммәдьм (ўқидим, аммо ҳеч нарса тушуямадим).

Адабий тилдаги *ё, ёки, лекин* (қипчоқ шеваларида *бьрақ || лекин*), *аммо лекин, не...нә, чунки, шунинг учун* каби боғловчилар шеваларда ҳам ишлатилади.

Юкламалар. Юкламалар икки группа шева буйича фонетик тузрилиши жиҳатдан ҳам, англатган грамматик маънолари эътибори билан ҳам адабий тилдаги юкламалардан фарқлидир:

-а || -ә истақ, қисташ маъносини ифодалайди: *барсаң-а* (борсанг-чи), *гәлсәң-ә* (келсанг-чи). йа:ръм дәдъм, жа:нъм дәдъ, *гәлсәң-ә* дәдъм, мәнъң вьлән йап бойъна *йүрсәң-ә* дәдъм. (Қўшиқ).

-на || -нә сўроқ маъносини билдиради: *сэн-нә?* (сен-чи), *машън-нә?* (машина-чи) каби.

-қу адабий тилдаги -ку юкламаси билан маънодош (таъкид): а: *дам-қу*, *гәлдъ-ку* (қипчоқ шеваларида: -го).

-лә 1. Бу юкламанинг маъноси адабий тилда икки йўл билан берилади (кучли таъкид): а) *ахир* сўзи ёрдами билан: *бардъм-лә* (бордим ахир), б) интонация ёрдами билан (сўзнинг охириг бўғини ортиқ чўзилади): *келдим*; шевада: *гәлдъм-лә* каби. 2. адабий тилдаги -а, -ку, -я юкламаларн маъносида қўлланади: *оқыдық-лә* (ўқидик-ку-я) каби.

панъ || пәнъ Хонқа районининг Новхос, Зинохос каби қишлоқларида адабий тилда пайт маъносини билдирувчи -оқ || -ёқ, -у-ю юкламалари вазифасида келади: *гәльпәнъ* геттъ (келиб-оқ кетди, келди-ю кетди), *чъқылпанъ* сөлләб геттъ (чиқди-ю сўзлаб кетди) каби.

ал 1. Ҳайрат, завқланиш, таажжуб маъноларини ифодалайди: алған қочқарын дъм хушрой *әкәнав* (олған қўчқоринг жуда чиройли экан-ла). 2. Ачиниш, афсусланиш каби маъноларни ифодалайди: гетъп *қалъынтав* (кетиб қолипти-да), нәтәсан айтъшъп, гәп *өзъңдав* (нима қиласан айтишиб, гап ўзингда-да) каби.

даң || да: шарт феълидан сўнг келиб, истақ, орзу, интилиш маъноларини кучайтиради (нормал талаффузда ң тушади, унли бурунлашади ва чўзилади). Бу юклама англатган маъносига кўра адабий тилдаги -у, -ю, -да юкламаларига яқиндир: шу вахла ху:знъ бойънда ҳәз этъб *отъсақ-дә:* (шу вақтлар ҳовузнинг бўйида кайф қилиб ўтирсанг-да); баржақ *әдъм-да:*, вахт йоқлъқыннан қысънъб дуръпман (бормоқчи эдим-ку, лекин вақт йўқлигидан қисилиб турибман).

-мъ || -мъ, сўроқ маъносини билдирувчи бу юклама ўғуз группа шеваларида адабий тилдагидек. Қипчоқ ва Ҳазорасп шеваларида -ма || -мә: *барасама*, *келжақма* каби.

Ундов. Хоразм шеваларида ундовга алоқадор бўлган лексик қатлам ҳам ўзига хос хусусиятларга эгадир. Айниқ-

са ҳис-ҳаяжонни ифодаловчи ундовларда бу очиқ кўринади.

Эмоционал ундовлар: *иби:* || *ибъей* ҳайрат, таажжуб, ачиниш, норозилик каби маъиоларни ифодалайди ва адабий тилдаги *эх, э-е, йийе, вой-вой, аттанг, вой-вуй* каби ундовларга мос келади: *иби:*, жай бэрийэнэ жэм бэр дейэллэ, бър заман дэмьмнь алъйн, ахыр; *иби:*, мэн саца пул апкэ-льб бэрэмэн дэл йадъмнан чъқыпть каби. Шеваларда *вах, вахей, ҳав, вах-вах, па* каби ундов сўзлар ҳам маъно жиҳатдан мазкур „*иби:*“ ундовига яқиндир: *ҳав*, сэн ньшэттън, үзъц? (эх, сен нима қилиб қўйдинг ўзинг?). *пах, ах, ах-ах* каби ундов сўзлар завқланиш, лаззатланиш каби маъноларни ифодалайди: *пах*, ҳэзэттък-да: (оҳ, маза қилдик-да) каби. *Уҳҳ* ғамгинликни, *уфّف* чарчаганликни билдиради ва ш. к.

Ундаш, чақирш, ҳайдаш каби маъноларни англатувчи сўзлар: говуқни чақирш: *ту-ту:*, ҳайдаш: *кьш-кьш*; итни чақирш: *боҳ-боҳ*, ҳайдаш: *йът*, кучуқни чақирш: *күч-күч*; мүшүқни чақирш: *пъш-пъш*, ҳайдаш: *пъшт*; отни чақирш: *мәҳ-мәҳ*, ҳайдаш: *чүҳ* || *чув*, тўхташга ундаш: *дърр*; ешакни чақирш: *беҳ-беҳ*, ҳайдаш: *қых* || *ых*, тўхтатиш: *иши*; хў-тиқни чақирш: *күр-күр* ва шунинг кабилар.

СИНТАКСИС

СЎЗ БИРИКМАЛАРИ

Икки группа шевада ҳам сўз бирикмалари бирикувчи компонентларнинг узаро муносабати, структураси ва ўрни жиҳатдан асосан адабий тил нормасига мос келади.

1. Мослашув. Шеваларда ҳам адабий тилдаги сингари сўзларнинг мослашув йўли билан бирикуви икки хил:

а) қаратқич + қаралмиш: *са:знъ сәсъ* (музиканинг овози), *гүжүмнъ са:йасъ* (сада қайрағочнинг сояси), *үзүмнъ өйъм, сәнъ и:шьң, пахта атъзъ* (пахта майдони), *кәлхаз ба:ғы* (қипчоқ шеваларида: *саздъң сәсъ, сөнъң ишьң, гүжүмдъң сайасъ*) каби;

б) эга + кесим: *балала гәлдълә, бьзлә и:шләдък, бах-тың ачълғай, ғаз гәлдъ — йаз гәлдъ* каби.

Мослашувдаги айрим хусусиятлар:

1. Икки группа шевада ҳам қаратқич + қаралмиш бирикмасида (I, II, III шахс кўпликда) қаралмишдаги эгалик аффикси тушиб қолади: *бьзнъ өй, сьләнъ сьғыр* каби.

2. III шахс кўпликда жонли предмет эга бўлиб келса, кесим *-ла, -лә* аффиксини олади (*қойла қозъладъла, адам-ла гәлдълә* каби), жонсиз предмет эга вазифасида келса, мослик одатда бузилади: *үзүмлә нышь, оқышла кутардъ* (тугади). Қипчоқ шеваларида одамга нисбатан мазкур шахсда мослик одатда сақланади, бошқа предметлар эга вази-фасида келганда (жонли ёки жонсиз бўлишидан қатъий назар), кесим бирлик формасида қолаверади: *қойлар қозъладъ, кунлар тьсдъ*.

3. Эга + кесим бирикмасида тобе элемент от категория-сидаги сўзлардан бўлса, кесимлик аффикси (I, II шахс) икки группа шевада ҳам ёлғиз таъкидлаш, маънони кучайти-риш талаби билангина қўлланади, III шахсда эса тушиб қо-лади ва компонентлар бигишган бирикма характериға эга бўлади:

ман оқу:чъ (ман)

сан оқу:чъ (сан)

ху оқу:чъ

бьзлә оқувчъ (мъз)

сьзлә оқу:чъ (сьзлә)

хула оқувчъ (ла)

III шахсда тобе сўзга *-дъ || -дъ* элементи қўшилгудек бўлса, гумон маъноси англашилади (*-дъ || -дъ* элементи урғу олмайди).

4. Эга уюшиб келгудек бўлса, сонда мослик сақланади: эмэт, савър, энэбийъ галдълэ; уошиқ бўлакларнинг бирортасига *билан* боғловчиси қўшилиб келган тақдирда ҳам, кесим кўплик формасида бўлади: мэн эмэт вълэн ки:наға вардық, сэн апаңла вълэн шэ:рэ вардынызламъ? энэбийъ ағасъ вълэн оваға гетвэдълэ каби; вълэн || былэн || кишилик олмошларининг бирортасига боғланиб келса, кўмакчи билан келган элемент қаратқич аффиксини олади ва бирикма уюшиқлик хусусиятини йўқотиб, кесим бирликда бўлади.

II. Бош қарув. Кесим билан тўлдирувчи ўртасидаги ҳокимлик-тобелик муносабати икки йўл билан ифода этилади:

1. Бошқарилувчи сўз (объект) бирор келишиқ аффиксин олган бўлади;

2. Кўмакчилардан бири бошқарилувчи сузга боғланиб келади.

Бошқарувчи сўз феълдан бўлганидек, кесим вазифасида келган от категориясидаги сўзлардан ҳам бўлади. Бошқарилувчи сўз бирор келишиқ аффиксини олади:

1. Бошқарилувчи сўз жўналиш келишиги аффиксини олган: йа:ръм бўсан, гэл йаңма, йа:р вомасаң, дейма маңа... (кўшиқ); йахшъ сөзэ қулақ сал, йаман сөзэ улақ сал (мақол).

2. Бошқарилувчи сўз тушум келишигида келган:

өзъқнь был, өзгәнъ қой (мақол);

ағзыңнь аштың — өпкәңнь гөрдьм.

3. Бошқарилувчи сўз урин келишиги аффиксини олган бўлади: алтън *отта*, а:дам *мейнәттә* бълнәдъ (мақол); қазанда волса, су:сақа чъқар (мақол).

4. Бошқарилувчи сўз чиқиш келишиги аффиксини олган бўлади: уллъ *йолдан* гәлишыннән айнанъйн, вәләсәпът мьньшпнән айнанъйн... (кўшиқ). *мәннән* гетьнчә. өйнә йетьнчә (мақол). *шағалдан* қорқсаң, тоғайа варма (мақол).

5. Бошқарилувчи сўз бирор кўмакчи билан боғланган бўлади: сәнъ *аш вълэн* урсала, сэн *да:ш вълэн* урусаммъ? йахшъ сөз *вълэн* илан и:нъдән чъқадъ (мақол); кәлхаччъла *нахта учьн* гөрәшйатълла, *машън бълэн* гәлдък каби.

От категориясидаги сўзларнинг бошқарувчи вазифасида қўлланилиши икки шевада ҳам кеяг тарқалган. Бундай ҳолларда бошқарувчи тушиб қолади, агар сақлангудек оул-

са, кесимлик кўрсаткичи ҳам тушиб қолади (феъл, кесим, кўмакчи феъл, бор. йўқ сўзлари, -дъ || -дъ элементи ва бошқалар). Бундай ҳодиса айниқса халқ ибораларида, топишмоқ, мақолларда жуда кўп учрайди: а:дамнъ йўзъ *қуйаштанъ ссбъ*; *меинатта рахат*; *сэнэн хэрэкәт*, *мәннен бэрәкәт*; *хызмата тө:мән*; *йахшдан а:д*, *йаманнин да:д*; бал ши:рн, *балон* бала ши:рн; *харамнан мьң теңдә* в. б. Кўмакчили бирикма бошқарувчи бўлиб келади: та:м ду:з *вьлән*, а:дам сөз *вьлән*, *ғаз ғаз вьлән*. өрдәк *өрдәк вьлән*; йа:р айъшыц *өзгә вьлән*, бар қайъшын, салма маңа каби.

Бу мисолларда кесимлик кўрсаткичинин сунъий равишда тиклаш мумкин (меҳнатда роҳат бор, ёмондан дод қолади ... каби), лекин кесимлик элементини тиклаш халқ ибораларидаги жуда муҳим моментга — ихчамликка кўп вақт пугур етказилади.

Бундан ташқари, Хоразм шеваларида айрим феъл кесимлар талаби билан бошқарилувчининг келишик аффикси олишида баъзи бир хусусиятлар бор.

қарамақ ёрдамчи феъли инфинитив формасидаги иш отининг жўналиш келишигида келишини талаб этади ва ҳаракатнинг бошланганлигини билдиради: *ақмақа қаради* (оқа бошлади), *оқымақа қарзйман* (ўқий бошлайман) каби; *сөкмәк* феъли жўналиш келишиги аффикси олган от билан бирикади: *рейъс*, *нә*: и:шә чықмадың, *дәп мана сөктъ* (раис, нега ишга чықмадинг деб, мени койиди):

урмақ феъли ҳам жўналиш келишиги аффикси олган от билан бирикади: *саңа ди:вәм урмъйдъ*, *ҳуңа шейтан урмъмъ?*

қоймақ феъли ўрин келишигида келган от билан бирикади: *ки:сәмда қойъиман*, *сандықта қой*, *үстәрдә қойдъм*.

3. Битишув. Сўзларнинг битишув йўли билан боғланишн адабий тиллагидан фарқсиздир.

от + от: *демър қашық*, *алтън сәт*, *пахта атъз*, *бала сахча*.

сифат + от: *уллъ жай*, *алъс йол*, *дуваксъз қазан кайнамас*, *әнәсъз бала ойнамас* (мақол).

сон + от: *иккь кьшь бир кьшьнь худа:йъ* (мақол), *әләкә ирғаннъ әллъ ағыз гәпъ ва:* (мақол), *дәрт аға-инь бър донькә гьрәдъ* (топишмоқ: сигир эмчаги).

олмон + от: *ҳәммә а:дам* — *бър а:дам*.

сифатдош + от: *шашқан қыйз әрә варъб йалчъмас*, *айтылган сөз атылган оқ* (мақол), *геткәп до:ләт гәлмьйин калчис* (мақол).

рашишдош + феъл: *гәльб геттъ*, *гүльп сәлләдъ*,

алма ақыб гәләдь,
бейъ қалқыб гәләдь...

равиш + феъл: көп сөлләмә, аз сөлләгән йахшърақ,
көп сөлләдьм, дейдь башъма тайақ (мақол).

Гап бұлақлари

Шеваларда ҳам от ва феъл туркумига алоқадор бұлган сўзлар күпинча гапнинг бош бұлақлари вазифасида келади, бироқ бошқа сўз туркумларидаги сўзлар ҳам бош бұлақ вазифасида келиши мумкин.

I. Эга. Гапда қуйидаги сўзлар эга бұлиб келади:

1. От: *мейман* гәләр ешъктән, *дәләт* гърар дөшъктән (мақол).

2. Сифат: *йахшъ* тапъп сөлләр, *йаман* қапъп сөлләр (мақол).

3. Сон: *иккь* йахшъ, *иккьдән үч* йахшъ (мақол).

4. Олмош: *сән* сөлләдьн, *мән* чүшъндым;

5. Сифатдош: *оқыған* озар, *оқымаған* тозар;

6. Инфинитив: *қош қошмақ* — бармақ-гәлмәк:

7. Иш оти: әр-хатъннъ *уръшъ* — дәкәнәнъ *қуръшъ* (мақол).

II. Кесим. 1. Феъл кесим вазифасида келади: *иа:ра* ан-тыц өйә *гьрсън...* (қўшиқ); қара гөз гөзънъ *сүзьлгәй*, *иақанпан* дүймәц *үзьлгәй...* (қўшиқ).

кәтмән урған бьләкләръм *қахшъйдъ*,
гейатърған бьзнь *йа:ра* *охшъйдъ...* (қўшиқ).

пәрән ромал *оръйман*,
сачақынъ *даръйман...* (қўшиқ).

2. *Йоқ*. бар сўзлари кесим бұлиб келади: мәпдә *оа:* сәндә *йоқ*, мәскәвдә *ба:* ташкәндә *йоқ* (топишмоқ: *л* ҳарфи) —

3. Сифат гапда кесим вазифасида келади:

айақымда қара әдьк *қадағлъ*,
деймә, бала, мән бьравә *адағлъ*,

ахшам баръйн дәсәм, айла *қараңғы*.

гүннъз баръйн дәсәм, *изъм* *сорағлъ* (қўшиқ).

бақърақ дъйәнъ болғанъ *йахшъ*, бақыръб дурғанъ хун-нанам *йахшъ* (мақол).

4. Олмош кесим вазифасида келади: гәлийатърған *иа:рнъ* *узъ*, *йа:дъндәкән* бәрйән сөз... (қўшиқ).

5. Сон гапда кесим бұлиб келади: *яккь* омбеш — *оьр* *оттъз* (мақол).

6. Инфинитив гапда кесим вазифасида келади: махсатъм — *оқымақ*.

7. Иш оти кесим бўлиб келади: урьшта нә *дуръш*; бър гөрйән *бълъш*, иккъ гөрйән — *да:ньш* (мақол).

8. Равиш кесим вазифасида келади: дейхан дейханнак беш гүн *соқ* (мақол).

Аниқловчи. 1. От аниқловчи вазифасида келади: *ша:йъ* гөйнәк йелпъльдъйды йүрәндә...

алтън йүзък бармақымнъ бурадъ,

мәнъ гөръб уллъ йолда дурадъ (қўшиқ).

2. Сифат аниқловчи бўлиб келади: *уллъ* йолда иккъ кәптәр ойнъйды..., *әнәлъ* йетъм гүл йетъм, *әнәсыз* йетъм дул йетъм (мақол).

3. Сои аниқловчи бўлиб келади: базара барсангыз, йолыңыз волгай, *үч—доққыз* алмаға қойнынъ долгай (қўшиқ); әләкә барғаннъ *әллъ ағыз* гәппъ ва: (мақол); ида:радан чъқыб гәләр *дорт йыйт...* (қўшиқ).

4. Олмош аниқловчи вазифасида келади:

ху үчәктән бу үчәкә бақаман,

қумръ қушдъйн қанатъмнъ қақаман... (қўшиқ).

5. Сифатдош гапда аниқловчи бўлиб келади: *болажақ* бала буръннан бәллъ (мақол), *йеғламаған балаға* әмжәк йоқ (мақол).

Тўлдирувчи. 1. От тўлдирувчи бўлиб келади: *атъзнъ* айлап, *и:шә* шайлан, *ағзыңа* қарао с:ллә, *гөззынъ* йағ басълтъ.

2. Сифат тўлдирувчи бўлиб келади: *уллънъ* дәрмәт әт, *кычынъ* — иззәт (мақол).

3. Сои тўлдирувчи вазифасида келади: *бърнъ* она сатадъ ву,

көлнъ гөрдъм, *бърнъ* сө:дъм,

йа:ръ барън бълмәдъм... (қўшиқ).

4. Олмош тўлдирувчи бўлиб келади: *мәкнән* геттъ, *саңа* йеттъ; айтың бу йа:р сызә *қымләдән* қалған... (қўшиқ).

5. Сифатдош тўлдирувчи вазифасида келади: *сө:мәйәнә* сү:кәммә (мақол), *бәрәрынъ* бәрсын, *аларынъ* алсын.

6. Иш оти тўлдирувчи бўлиб келади: *дуръшынъ* гөр, *хә:ләнъ* сор, *сөлләшни* йахтпъ гәрәдъ ву.

7. Инфинитив тўлдирувчи вазифасида келади: ду:з *сорамақа* дьл, сьркә *сорамақа* усул гәрәк (мақол), салам *бармақнъ* бълмьйды үзъ.

Содда гапта сўз тартиби

Хоразм шеваларида содда гапта гап бўлақларининг тартиби адабий тилдаги сингари эркин: сўз тартибининг ўзгариши, одатдагидан бошқачароқ бўлиши гапнинг маъмуниги ўзгартириб юбормайди. Сўзловчининг диққати нимага йўналтирилган бўлишига қараб тартибда ўзгариш бўлиши мумкин, маъно урғуси (логик урғу) ўша диққат марказида бўлган бўлақни ажратиб курсатиш вазифасини адо этади. Маъно урғуси тушган сўз одатда кесимдан олдин келади, урғу кесимга тушган тақдирда, кесим вазифасида келган сўз гапнинг бошида келади: мэн ахшам *нә:л* эктъм (мек кеча кўчат экдим, бошқа нарса эхмадим), ахшам *нә:лнъ* мэн эктъм (бошқа киши эмас, мен экдим), мэн *нә:лнъ* *ахшам* эктъм (...кеча экдим), *эктъм* мэн *нә:лнъ* ахшам (экдим, бошқа иш қилмадим) ва бошқалар.

ҳу:рлъқа дъм йахшъ герәдъ *ҳәмранъ*; ельп қаладъ әлән-днъ *әшәкъ*; апасънъ ба:ғыннан әпқәлтъръб бәрәдъ *бълбългә:йа:нъ* (эртак) ва ш. к. үрйәнчтәйъ уллъ дохтълма дәрманжаннъ апасънъ он гүнда дүзәтъбйәрдълә. Схемеси: аниқловчи + аниқловчи — эга + аниқловчи + тўлдирувчи + аниқловчи + ҳол + кесим.

Содда гапта гап бўлақларининг одатдаги тартиби қуйидагича бўлади:

эга + кесим;

эга + тўлдирувчи + кесим;

эга + тўлдирувчи + ҳол + кесим (эга + ҳол + тўлдирувчи + кесим);

ҳол + эга + тўлдирувчи + кесим;

аниқловчи + эга + тўлдирувчи + ҳол + кесим;

аниқловчи + эга + аниқловчи + тўлдирувчи +

ҳол + кесим ва ш. к.

Ҳол. 1. Равиш ҳоли:

бърәйә *қа.р* *әтпн*, көрпәнъ ота вәрмә;

украина йуртларъ гүлдән зъйада,

йақыйм боса барарәдъм *пәйда*... (қўшиқ).

қашықлаб йец нағаннъ. су:сақлаб декәсэн;

ойлажъйн селләйән *ағръмъйн* өләдъ.

2. Пайт ҳоли:

аввал оила, *кыйън* сөйлә;

ҳүнәллъ құл *өлынча* харолмас;

байнъ бәласъ *ҳәми:ша* йаш.

ғари:б баласъ *йашлықтан* баш.

болажақ бала *буръннак* бәллъ.
 өйләнъ ачық *қойъп*, нелләдә йүрьпсэн?
азам былән сечә қонор ту:тлара
 гәтмә дәп йегладъм алъс йуртлара (қўшиқ).

3. Урин ҳоли:

дйәнъ уллъсъ кепърнъ *устьндә* тайақ йьйды;
алдындә қойғаннъ йейәк — малнъ и:шь, үзъм *пасманда*,
 кө:ньм *асманда*.
 чьйьт әктъм *йерьмә*,
 хавар бәрдым йа:рьма,
 әрмынәдән гәләрмыш
 йа:рьм пахта терьмә (қўшиқ).

ҚҰШМА ГАП

Хоразм шеваларида қўшма гапларнинг икки катта типн хам — боғланган, әргашган қўшма гаплар — тузилиш, булакларнинг ўзаро муносабатлари жиҳатдан адабий тил нормаси чегарасидан чиқиб кетмайди.

Боғловчисиз боғланган қўшма гапнинг тарқалиши, қўлланиш доираси, табиий, анча кенг, бунинг асосий сабаби: *ва, аммо, гоҳ, ёки, -ки, у, -ю* каби боғловчиларнинг йўқлигида ёхуд ғоят чекланган бўлишидадир. Шунга кўра, боғловчиларнинг функцияси кенгайди, аффиксларнинг роли ортади, кенг кўламда нвтонациядан фойдаланилади.

Боғловчисиз боғланган қўшма гап. ойнамақа вах тапарсан, и:шын қалъб геттъ; пьйазинъ шунча йеб дурьбмъз, түкәнмьйды сьра; адамьйның аслъ бьрды, бьр-бьрыннан пархы ка:н, бьрьсь баш ағрьқьды, бьр гө:зә тотйа (мақол); хәммә йерә чат басавәрмә, өткьдйн йол қалсън, ағзыда гәйәннъ сөлльйвәрмә, артықмачъ бошына дейәды ва ш. к.

Боғловчили боғланган қўшма гап.

-да: || -дағы боғловчиси содда гапларни бириктириш вазифасида келади. Унинг икки хил функцияси бор:

а) тенг боғловчи: *ва, ҳам, ҳамда* вазифасида келади,

б) зидловчи боғловчи: *лекин, аммо, -да, -у, ю* боғловчилари вазифасида келади: мән *гәлдъм-да:*, сән геттън, асманда булът *ба:да:* йағыш йағмъйатър; ту:тла пьшьб *йатъптъ-да*, йешкъм йемьйды; саца бьр гәпнъ *айт-дағы*, қачавәр; чьйа *пьштъ-дағы*, үзүм пьшмәды; хаммә йелләнъ бьр хатар *сьйьр-да:*, оқышына отърақай, де:қан алдар көсәнә өйнә чақырадъ *дағы*, үзъ қош қошмақа гетәды (эртақ).

йа/йа — *йа*: сьз үзыцьз гэлэсьзъмь, мән барьймъмь *йа*?; қыйзыныз йағлътър, атасъ сөктъмь *йа*?; *йа* үзь гэсьн, *йа* огль гэсьн; *йа* мән дурътн, *йа* сән дур.

брь — *брь*: *брь* хунтсь гүләдь, *брь* мунтсь гүләдь; *брь* мән гәләмән, *брь* сән гәләсән ва ш. к.

хам — *хам*: *сәндә*: м ба; *мәкдә*: м ба (сәндә хам бор, мән-дә хам бор), *үзь(һ)нә*: м мазац йоқ, сөзьннә: м мазасъ йоқ.

нә — *нә*: ахшам *нә* йер сүрьльптъ, *нә* чыйт әкълъптъ ва ш. к.

Эргашган құшма гап. Боғловчисиз эргашган құшма гап: мән гәлътърғанда, сә:т үч әдь; шамал волмайтнча (и), ағачнъ башшъ дөрпәмьиди (мақол); бър йахштнъ қадртнъ бълмьйсән, бър йамана чүшмәйнчә(н); қаръ қыйз йасантнча, той совулътъ; дүнийада шум иккь воса, бърь сән;

қар сувъна ки:р йу:сан, гәрдь қалмас,

йыйт вълән қыйз сәлләссә дәрдь қалмас (қушиқ);

бърәм хавар гәлмәдь, ағам кеткәль (акам кеткәндән буен бирорта хабар келмади); әмәтвәй қайтқаннан, той башлътймъс; (Аҳмад келиши билән туй бошлаймиз); шунтнън гәпләрць ва; хәр бърь дыйәдьйн; кым сәлләссә, шунъ ағзъна қарыйдъ ву; шунтнън адамла бардә; йер тейынән илан йүрйәннь бъләдь.

Боғловчили эргашган құшма гап.

йорътжаға ат йввәрдьм йесън дәп,

мән ағам хат ивардьм гэсьн дәп...

мән ахшам гәләвәрмәдьм, ни:чүн дәсәцьз, ағам әрмьйәдән гәлвәди.

әйәр назған хатъм қавъшқам боса,

мәнъң үчън и:чън автшмадьма? (қушиқ),

ба:р гәйән. боса:м, гүллә айаз (баҳор келган бұлса хам, кунлар совуқ); айтмәсам, үзъң бълъшьң гәрәк әдь; әнәм кәсәл әдь, шунн: чүн гәләвәрмәдьм ва ш. к.

КУЧИРМА ГАП

Шеваларда кучирма гап одатдаги кенгайтирилган тұлди-рувчи характерига эга бұлади ва автор гапи билән бир бутунликни ташкил қилади; қаллавач (қалдирғоч), қасъ нәс-сәнъ еть мазаль әкән, дәп сорадь; мән үргәнча бармман, дәп айттъм, майттъм (деб айтдим, мән айтдим); автор гапи-

нинг эга ва кесими кўчирма гапдан кейин келади ва эга-кесим ўрин алмашган бўлади: ҳавац, муллам, а:дыцызнъ қалъга йазъп геткән экәнсыз, дэпть эпәнди; бек мәнъ тох-татъп: „не:рльсән?“, дэп сорады.

Автор гапининг эга ва кесими бошда келгудек бўлса, кўчирма гапдан сўнг одатда *дэп* боғловчиси тиркалиб келади: мән айттъм хуца, „бўйън бьзкьнэ бар“ дэп; атасъна айттъм мән „балацыз мана сөкть“ дэп ва ш. к.

АФФИКСЛАР РҒЇҲАТИ

-а₁ отдан феъл ясовчи аффикс: ойтън — ойн + а, ортън — ори + а.

-а₂ отдан равиш ясовчи аффикс: йол — йол + а, бър йола (бир марта).

-а₃ ундов сўзлардан феъл ясовчи аффикс: қалтър — қалтър + а, йалтър — йалтър + а.

-а₄ отда жинс ясовчи аффикс: ла:зъм — ла:зъм + а (лози-ми).

-а₅ Юклама. Шарт феълига (II шахс бирлик) қўшилиб, бирор ҳаракатни қилишга ундаш, қисташ маъноларини англатади: барсаң + а, алсан + а (борсанг-чи, олсанг-чи).

-а₆ равишдош формасини ясовчи аффикс (қаттиқ варианты).

-а₇ жўналиш келишигининг аффикси (ўғуз шеваларида ундош билан битган сўзларга қўшилади, қипчоқ шеваларида эгалик олган қаттиқ ўзакли сўзларга қўшилади: бағ — ба:ғ + а, атам — атам + а).

-ав₁ феълдан от ясовчи аффикс: қый — қый + ав (пўстин теварагига тутадиган чарм), чал — чал + ав (паловнинг бир тури).

-ав₂ биргалик сон ясовчи аффикс: алт + ав (қипчоқ шеваларида).

-ав₃ юклама. Ҳайрат, ачинишни билдиради: алдап кетт + ав.

-ағ феълдан сифат ясовчи аффикс: уй — уй + ағ (уйғоқ), чат — чат + ағ (чатмақ — алдамоқ).

-ай₁ сифатдан феъл ясовчи аффикс: уллъ — улл + ай (улгай).

-ай₂ отдан сифат ясовчи аффикс: он — он + ай.

-ақ феълдан сифат, от ясовчи аффикс: ут — ут + ақ (ютагон), сус — сус + ақ (суз + ақ — чўмич), қорқ — қорқ + ақ.

-ақы феълдан сифат, от ясовчи аффикс: буз — буз + ақы.

-ал равиш ва сифатдан феъл ясовчи аффикс: саръ — сар + ал, аз — аз + ал (саргай, озай).

-аль истак феълининг 1 шахс кўплик формасини ясовчи аффикс: бар + аль (борайлик).

-ам сифатдан от ясовчи аффикс: ағыр — ағыр + ам (оғирлик).

-ама феълдан от ясовчи аффикс: қал — қал + ама (боқимонда, қолгани).

-ан₁ феълдан сифат, от ясовчи аффикс: хор — хор + ан, бақ — бақ + ан (устун).

-ан₂ феълдан от ясовчи аффикс: порсъ — порс + ан (чанг — порсъмақ — чангимоқ).

-анны феълдан сифат ясовчи аффикс: қат — қат + аңы (қаттиқ, қотган).

-ар₁ сифатдан феъл ясовчи аффикс: ақ — ақ + ар(мақ).

-ар₂ феълдан феъл ясовчи аффикс: чық — чъқ + ар.

-ар₃ феълдан от ясовчи аффикс: ач — ач + ар (калит), кач — кач + ар (тана).

-ар₄ отдан феъл ясовчи аффикс: сув — сув + ар баш — баш + ар (бошқар).

-ар. келаси замон гумон феъли ва сифатдошини ясовчи аффикс.

-ат отдан от ясовчи аффикс: ел — ел + ат.

-ача отдан равиш ясовчи аффикс: шу вах + ача (шу вақт-гача).

-а₁ ундов сўздан феъл ясовчи аффикснинг юмшоқ варианты (-а₁).

-а₂ отдан феъл ясовчи аффикс: үст — үст + а + мақ (орттирмақ).

-а₃ жўналиш келишиги аффиксининг юмшоқ варианты (-а₃).

-а₄ кишилик олмошининг биринчи шахс кўплик формасига қўшиладиган аффикс: бьз — бьз + а (Урганч ва Хонқар районларининг айрим қишлоқларида учрайди).

-а₅ (-а₅) юклама. Ҳайрат ва таажжубни билдиради: йоқ — а (йўғ-е).

-ав₁ сифатдан сифат ясовчи аффикс: бўт — бўт + ав (бирбутун, бўлинмаган).

-ав₂ биргалик сон ясовчи аффикснинг юмшоқ варианты (-ав₂).

-эй₁ отдан от ясовчи аффикс: селәк — селәк + эй (олёпкич).

-эй₂ сифатдан феъл ясовчи аффикснинг юмшоқ варианты: кьчъ — кьчч + эй (-ай₁).

-эк₁ феълдан сифат ясовчи аффикс: сүз — сүз + эк (сузатон), йүр — йүр + эк (югурик); үркэк (хуркак).

-эк₂ отдан от ясовчи аффикс: пәтьр — пәтьр + эк (патирча), гүз — гүз + эк, хатън — хатън + эк (хотин чалиш).

-эл равиш ва сифатдан феъл ясовчи аффикс: көп — көп + † эл [(кўпай) -ал].

-элэ феълдан феъл ясовчи аффикс: чәк — чәк + элэ (торт — тортқила).

-эль истак феълининг I шахс кўплик формасини ясовчи аффикс: гет — гет + † эль [(кетайлик) -алъ].

-элли сўроқ олмошидан равиш ясовчи аффикс: ньчча — ньчч + элли.

-эм отдан от ясовчи аффикс: үст — үст + эм (голиб, устун чиққан).

-эн отдан равиш ясовчи аффикс: ҳөкъм — ҳөкъм + ан (албатта, сўзсиэ).

-энәк₁ феълдан от ясовчи аффикс: тарт — тарт + энәк (ўргумчак).

-энәк₂ отдан ва феълдан от ясовчи аффикс: гөз — гөз + † энәк (элак, галвир каби майда кўзли предмет), тўт — тўт + энәк (тут қоқадиган чодир).

-әнъ юклама. Ҳаракатнинг тез бажарилганлигини билдиради (Хонқа): гәльп + әнъ гетть (келиб-оқ кетди).

-әр₁ сифатдан феъл ясовчи аффикснинг юмшоқ варианты (-ар₁).

-әр₂ феълдан феъл ясовчи аффикс: чөк — чөк + әр (чўктир), еш — еш + әр (ешәрмәк — ковләмоқ).

-әр₃ кишилик олмошларининг I ва II шахс кўплигига қўшиладиган аффикс (қипчоқ группа шеваларида: бьз — бьз + † әр, сьз — сьз + әр).

-әр₄ келаси замон гумон феъли ва сифатдошини ясовчи аффикс (-ар₄).

-әсь равишдош аффикси олган феълга қўшилиб, истак маъносини ифода этувчи қўшимча (эғалик аффикслари билан қўлланади): йе — йе + † й + † әсь + † м гәльд (егим келди).

-б || -ьб

-бай отдан от ясайди: нан — нам + бай (нан + вай).

-би || бе отдан сифат ясовчи олд қўшимча: би + дө:ләт (камбағал), би + чара.

-в феълдан от ясовчи аффикс: дайна — дайна + в, ди:рә — ди:рә + в (тиргович).

-вай эркак кишилар отига қўшилиб келадиган элемент: ергәш + вай.

- ва отдан от ясовчи аффикс: лағ — лағ + ва (лағ — калака, лағва — калака килувчи; енгилтак).
- ваз отдан от ясовчи аффикс: кумар + ваз, дар + ваз.
- ван отдан от ясовчи аффикс: бағ — бағ + ван.
- ватър ҳозирги замон феъл формасини ясовчи аффикс: бар + ватър (қипчоқ шеваларига хос).
- вэн || -вэнт отдан от ясовчи аффикс: гъяа — :гъяа + вэн (нашаван), гул — гул + вэнт (аёллар безаги).
- вэр, бер кўмакчи феълининг фонетик жиҳатдан ўзгарган шакли. Ғтақчи феълларга қўшилиб, имконият чегарасини билдиради: бар — бара + вэр + мадъм (боролмадим), ала + вэр + мадъм (ололмадим).
- дэр, юбор кўмакчи феълининг ўзгарган формаси (қипчоқ шеваларида).
- вет кўмакчи, ён, тараф маъноларини ифодалайди: үй — үй + вет (уй томон).
- вьл билмоқ кўмакчи феълининг ўзгарган шакли. Ғтақчи феълга қўшилиб келиб, имконият чегарасини билдиради: бар — бара + вьл + мадъ (боролмади).
- вьк феълдан сифат, от ясовчи аффикс: лъккълдә — лъккълдә + вьк (тек турмас, беқарор), сәлкълдә + вьк (силк-силк қиладиган, силкитиб ташлайдиган арава, машина).
- вьлан сифатдан сифат ясовчи аффикс: улль — улль + вьлан (каттагина).
- вық феълдан от, сифат ясайдиган аффикс: жырында — жырында + вық (шақилдоқ — болалар ўйинчоғи), парсьлда + вық (шиша мупчоқ), лақырда — лақырда + вық (лақма), шарла — шарла + вық (шарлама).
- въч феълдан от ясовчи аффикс: була — була + въч (жува).
- гэ жұналиш келишиги аффиксининг юмшоқ формаси (қипчоқ шеваларида-йә).
- гәй истак феъли (III шахс бирлик) аффиксининг юмшоқ варианты (-ғай)
- гәк феълдан от ясовчи аффикс: ил — ил + гәк.
- гәлә олмошдан феъл ясовчи аффикс: өз — өз + гәлә.
- гәль пайт равишдоши ясовчи аффикс: көр — көр + гәль (кўргандан бери).
- гән ўтган замон сифатдоши ясовчи аффикс {-ған}.
- гәнә субъектив баҳо аффикси: пьттә -- пьттә + гәнә (озгина).
- гәнъ мақсад равишдоши аффикси: гөр + гәнъ (гәлдъм).
- гәнчә пайт равишдоши ясовчи аффикс: ке + гәнчә (қипчоқ шеваларида).

-гәчә пайт ва масофа чегарасини билдирувчи аффикс:
:күз—күз — гәчә (қипчоқ группа шеваларига хос).

-гь₁ отдан сифат ясовчи аффикс: гүз — гүз + гь.

-гь₂ феъл негизига қўшилиб, бирор ҳаракатнинг содир бўлишини иташ, орзу қилиш маъноларини ифодалайди [эғалик аффикслари билан қўлланилади: йе — йе + гь + м (келди) қипчоқ шеваларига хос].

-гьдйн феъл негизига қўшилиб келиб, бирор ҳаракатнинг содир бўлиши, бажариш имконияти каби маъноларни ифодалайди: гәлгьдйн эмәс (келишга қодир эмәс), мьн + гьдйн (минишга яроқли).

-гьй истак феъли ясовчи аффикс: гәл + гьй (-гәй).

-гәнә = гәнә

-гьр отдан от ясовчи аффикс: гола — гола + гьр (гудала лой).

-гьсьз феълдан сифат ясовчи аффикс: бар — бар + гьсьз (бериб бўлмайдиган).

-гьт феълдан от ясовчи аффикс: дүз — дүз + гьт (асбоб, анжом).

-гьчь феълдан от-сифат ясовчи аффикс: бер — бер + гьчь (берувчи).

-ғ феълдан от ясовчи аффикс: чуша — чуша + ғ (тушов).

-ға жўналиш келишиги аффиксининг қаттиқ варианты: пахта + ға.

-ғай₁ истак феълининг қаттиқ варианты (-ғәй).

-ғай₂ қўй кўмакчи феълининг ўзгарган формаси: бар — бара + ғой.

-ғайън истак-буйруқ (феълининг I шахс бирлик аффикси (унли билан битган сўзларга қўшилади): ойна + ғайън.

-ғайль истак феъли (I шахс кўплик) формасини ясовчи аффикс: бар + ма + ғайль (-ғаль).

-ғаль унли билан битган феъл негизига қўшилиб, истак феълнинг биринчи шахс кўплик формасини ясайди: бар-ма + ғаль (бормайлик), қара + ғаль (қарайлик).

-ған ўтган замон сифатдошини ясовчи аффикс.

-ғана субъектив баҳо аффикси: аз — аз + ғана, тьнч — тьнч + ғана (-гәнә).

-ғанақ феълдан от ясовчи аффикс: қаз — қаз + ғанақ (чу-қурлик).

-ғанча пайт равишдоши ясовчи аффиксининг қаттиқ варианты (-гәнчә).

-ғар отдан феъл ясовчи аффикс: сув — сув + ғар [(-ар) қипчоқ шеваларига хос].

-ғача = гәчә.

- ғы₁ феълдан от ясовчи аффикс: йар — йар + ғы (катта арра).
- ғы₂ равишдан сифат ясовчи аффикс: аръ — ар + ғы (нариги), йақа — йақа + ғы (ҳалиги).
- ғыдар феълдан сифат ясовчи аффикс: ал — ал + ғыдар (оладиган).
- ғылт белгини камайтирувчи аффикс: қыз + ғылт, сар + +ғылт (қипчоқ шеваларига хос).
- ғын феълдан от, сифат ясовчи аффикс: аз — аз + ғын.
- ғына = ғана.
- ғындъ феълдан от ясовчи аффикс: қал — қал + ғындъ (қалдъ-қалдъ).
- ғынча унли билан тугаган феъл негизига қўшилиб, паит равишдошини ясайди: қара — қара + ғынча, барма — барма + + ғынча.
- ғыч феълдан от ясовчи аффикс: сор — сор + ғыч, қыр — қыр + ғыч (қирмоч).
- ғычъ = гъчъ.
- ғыш белгини камайтирувчи аффикс: сарғыш.
- ғо юклама (қипчоқ шеваларида): бар — бар — ғо (-қу).
- ғой қўй кўмакчи феълнинг узгарган формаси: бар — бара + ғой (борақол).
- да₁ ундов сўзлардан феъл ясовчи аффикс: шақыр — шақыр + да, хытър — хытър + да (қитирля).
- да₂ отдан равиш ясовчи аффикс: даң — даң + да.
- да₃ отдан феъл ясовчи аффикс: қол — қол + да (қўлла).
- да₄ ўрик келишигининг аффикси.
- давық ундов сўзлардан от, сифат ясовчи аффикс: татър + давық (мотоцикл).
- дағы₁ = дағын.
- дағы₂ сифат ясовчи аффикс: авъл — авъл + дағы, узақ — узақ + дағы.
- дағын боғловчи: ва, ҳам, лекин (-дан, да:).
- дай равиш ясовчи аффикс: аған — аған + дай, адам — адам + дай.
- дан₁ чиқиш келишиги аффикси.
- дан₂ отдан сифат ясовчи аффикс: хавар — хавар + дан (хабардор).
- дан || дā: боғловчи вазифасида келувчи элемент (ва, ҳам, лекин).
- дан₂ феълдан от, сифат ясовчи аффикс: йапъл — йапъл + даң (минишга тайёр от).
- дар отдан сифат ясовчи аффикс: жълав — жълав + дар, тән — тән + дар (соғ).

-даш отдан от ясовчи аффикс: иол — йол + даш, кол — қол + даш.

-дә₁ ундов сўзлардан феъл ясовчи аффиксининг юмшоқ варианты (-да).

-дә₂ ўрин келишиги аффиксининг юмшоқ варианты (-да₂).

-дәгъ = дағы.

-дәй = дай.

-дәк феълдан от, сифат ясовчи аффикс: йүгър — йүгър + дәк.

-дән чиқиш келишиги аффиксининг юмшоқ варианты (-дан).

-дей = дьйн.

-дъ₁ ундов сўздан от ясовчи аффикс: гүдър — гүдър + дъ (гулдирак).

-дъ₂ тушум келишиги аффиксининг ўзгарган варианты (-нь).

-дъ₃ ўтган замон содда феълнинг III шахс бирлик аффикси.

-дъ₄ -дир аффиксининг ўзгарган шакли: гәйән + дъ (келгандир).

-дыг феълдан от ясовчи аффикс: бъл — бъл + дыг [(хабар маълумот) -дык].

-дййн равиш ясовчи аффикс: жья — жьн + дййн [(жиндай, озгина) -дай].

-дык феълдан от ясовчи аффикс: гөр — гөр + дык [(мол, дунё) аслида сифатдош ясовчи аффикс].

-дык ўтган замон содда феълнинг I шахс кўплик аффикси.

-дыксъз феълдан сифат (асли сифатдош) ясовчи аффикс: гөр + дыксъз (ҳеч нарса кўрмаган).

-дын ўтган замон содда феълнинг II шахс бирлик аффикси.

-дър феълдан феъл ясовчи аффикс: гүл — гүл + дър.

-дъстьр феълдан феъл ясовчи аффикс: өл — өл + дъстьр (ўлдиргиз).

-дъ₁ -дъ₁.

-дъ₂ -дъ₂.

-дъ₃ -дъ₃.

-дъ₄ -дъ₄.

-дър феълдан феъл ясовчи аффиксининг қаттиқ варианты (-дър)

-дърық, феълдан от ясовчи аффикс: овул — овул + дърық [(балиқ тухуми) овулмақ — майдаланмоқ].

-дърық₂ отдан от ясовчи аффикс:сақал — сағал + дърық (балиқнинг қуйи жағи).

-дъстър = дьстър.

-дық₁ феълдан от ясовчи аффикс:ой — ой + дық (чуқурлик).

-дық₂ ўтган замон содда феълнинг I шахс кўплик аффикси (-дък).

-дықлъ феълдан сифат ясовчи аффикс:бол — бол + дықлъ (буладиган).

-дықсъз феълдан сифат ясовчи аффикс:бол — бол + дықсъз [(бўлмайдиган)-дъкъсъз].

-дың ўтган замон содда феълнинг II шахс бирлик аффикси (-дън)

-доғын келаси замон сифатдошининг аффикси:гәлә + доғын.

-дон пайт ёки масофа чегарасини билдирувчи кўмакчи-аффикс:геч — гечә + доң (кечгача).

-дуң = дон.

-жақ₁ сифатдан сифат ясайдиган аффикс:узъйн — узъйн + жақ.

-жақ₂ келаси замон феъли ва сифатдошини ясовчи аффикс.

-жаң отдан сифат ясовчи аффикс:қа:р — қа:р + жаң (сержаҳл).

--жәк₁ феълдан от ясовчи аффикс:әм — әм + жәк (әмчак).

-жәк₂ отдан от ясовчи аффикс:гәли:н — гәли:н + жәк, дьгър — дьгър + жәк (ғилдирак).

-жәк₃ келаси замон феъли ва сифатдошини ясовчи аффиксининг юмшоқ варианты (-жақ₃).

-жъ отдан от ясовчи аффикс:о:дън — о:дън + жъ, йъ-лъм — йълм + жъ (хира одам).

-жық отдан от ясовчи аффикс:бала — бала + жық.

-жық феълдан от ясовчи аффикс:қара — қара + жық, қавар — қавар + жық (кўпик, пуфаклаш).

-жық равишдан феъл ясовчи аффикс:дъм — дъм + жық (димпқ).

-жөш отдан от ясовчи аффикс:әб — әб + жөш [(узумнинг тури — кишмиш) асли:аб + жөш].

-зар отдан от ясовчи аффикс:ла:ла — ла:ла + зар (чиройли), гүл — гүл + зар.

-зық ундов сўзлардан от ясовчи аффикс:ваз — ваз + зық (тутантириқ), жъз — жъз + зық (жизза).

-зъл орттирма даража сифат ясовчи олд қўшимча:қара — зъл-қара (тшм қора).

- ь₁ феълдан сифат ясовчи аффикс: өл — өл † ь (ўлик).
- ь₂ отдан сифат ясовчи аффикс: азэл — азэл † ь.
- ь₃ III шахе эгалик қўшимчаси.
- ь₄ тушум келишиги аффикси (Ҳазорасп, Янгиариқ).
- ь₅ равишдош формасини ясовчи аффикс: бэр — бэр † ь кыттъ (бериб кетди).
- ьб равишдош формасини ясовчи аффикс (-б).
- ьг феълдан от ясовчи аффикс (-ьй).
- ьдә ундовдан от ясовчи аффикс: чәк — чәк † ьдә (сузма).
- ьз феълдан феъл ясовчи аффиксининг юмшоқ варианты: үрк — үрк † ьз.
- ьй феълдан от ясовчи аффикс: өрт — өрт † ьй (ўртик), бьл — бьл † ьй (билим).
- ьйк истак феълнинг I шахе кўплик формаси (қипчоқ шеваларига хос): кел — кел † ьйк (келайлик).
- ьйн истак феълнинг I шахе бирлик формаси: гәл — гәл † ьйн (келай).
- ьйнчән равишдошнинг бир тур формасини ясовчи аффикс. Бу аффикс феъл негизига қўшилиб келиб, адабий тилдаги *кўра* кўмакчиси ифода этган маънога яқин бир маънони англа- тади: гәләвәр † ьйнчән (келавергандан кўра).
- ьк феълдан феъл ясовчи аффикс: гөн — гөн † ьк (куник)
- ьк феълдан от ясовчи аффикс: бөл — бөл † ьк (булак, қисм), өксър — өксър † ьк (йўтал), дөш — дөш † ьк (тешяк).
- ьк отдан феъл ясовчи аффикс: йүз — йүз † ьк (кўзикмоқ).
- ьк феълдан сифат ясовчи аффикс: чүш — чүш † ьк (чала бола, нон ҳақида).
- ькшь отдан феъл ясовчи аффикс: (ьк † ьп) йүз — йүз † † ькшь (юзма юз бўл).
- ьксъз феълдан сифат ясовчи аффикс: бежәр — бежәр † † ьксъз (бажариб бўлмайдиган).
- ькчә отдан от ясовчи аффикс: әлд — әлд — ькчә (олёп- қнч, фартук).
- ьл феълдан феъл ясовчи аффикс: чәк — чәк † ьл, әк — әк † ьл.
- ьлдърьк олмошдан сифат ясовчи аффикс: кьм — кьм † † ьлдърьк („ким-ким“ деб сўрайверадиган одамга нисбат).
- ьм, феълдан от ясовчи аффикс: дьл — дьл † ьм, дөк — дөк † ьм (ўғит).
- ьм, I шахе эгалик аффиксининг юмшоқ варианты (-ьм)'
- ьмьз эгаликнинг биринчи шахе кўплик аффикси.
- ьмсьз феълдан сифат ясовчи аффикс: дей — дей † ьмсьз (жиззаки).

- ьмтъл = ьмтьр.
- ьмтьр белгини камайтирувчи аффикс:гөк — гөк + ьмтьр.
- ьн₁ отдан равиш ясовчи аффикс:әлд — әлд + ьн.
- ьн₂ феълдан феъл ясовчи аффикс:чәк — чәк + ьн, сүр — сүр + ьн.
- ьндә ўрин келишиги аффиксининг эгалик билан турланган варианты.
- ьндь феълдан от ясовчи аффикс:чәк — чәк + ьндь (лойка), өвүр — өвүр + ьндь (бирор предметнинг саралангани).
- ьнжь тартиб сон ясовчи аффикс:бър — бър + ьнжь.
- ьннән чиқиш келишик аффиксининг эгалик билан турланган варианты.
- ьнчә феълдан равишдош ясовчи аффикс:гәл — гәл + ьнчә (келгунча).
- ьн₁ II шахс эгалик аффикси (ундошдан кейин).
- ьн₂ қаратқич келишигининг аффикси (Ҳазорасп, Янгиарик).
- ьнз эгалик аффиксининг II шахс күплик формаси.
- ьп равишдош формасини ясовчи аффикс (-иб).
- ьпть ўтган замон ҳикоя феъли аффикси:гәл + ьпть, бәр + ьпть.
- ьр феълдан феъл ясовчи аффикс:өт — өт + ьр (ўтказ), чөм — чөм + ьр (чўмдир).
- ьс равишдан от ясовчи аффикс:кәм — кәм + ьс (камчилик, етишмовчилик).
- ьскә феълдан от ясовчи аффикс:өл — өл + ьскә (ўлак-са, гавда).
- ьш₁ феълнинг биргалик даражасини ясовчи аффикс (-ш).
- ьш₂ ҳаракат номи ясовчи аффикс:гүл — гүл + ьш.
- ьш₃ белгини камайтирувчи аффикс:гөк — гөк + ьш.
- ьшмә феълдан от ясовчи аффикс:дей — дей + ьшмә (ҳазил), гәл — гәл + ьшмә (келишув).
- ьштърьк = ьштърьк.
- и:н феълдан от ясовчи аффикс:гәл — гәл + и:н (келин).
- ь₁ феълдан от ясовчи аффикс:йар — йар + ь (ярим).
- ь₂ сифатдан от ясовчи аффикс:қызъл — қызъл + ь (чала янчилган бугдой).
- ь₃ отдан феъл ясовчи аффикс:бай — бай + ь.
- ь₄ отдан сифат ясовчи аффикс:шәрарат — шәрарат + ь (ахлоқи бузук), харават — харават + ь [(чапани) -ь₃].
- ь₅ III шахс эгалик аффиксининг қаттиқ формаси (-ь₃).
- ь₆ тушум келишиги аффиксининг қаттиқ формаси (-ь₄).
- ь₇ равишдош ясовчи аффиксининг қаттиқ варианты (-ь₅).

-ыз феълдан феъл ясовчи аффикс:ут — ут + ыз (ютказ).
 -ызлык феълдан от ясовчи аффикс:дам — дам + ызлык (томизги).

-ъл феълдан феъл ясовчи аффикс:чат — чат + ъл (алдан).

-ыйқ = ыйк.

-ым феълдан от ясовчи аффикс:топъл — топъл + ым (түпалон, ур-йиқит), ашър — ашър + ым (тепалик).

-ын, феълдан сифат ясовчи аффикс:чоз — чоз + ын (чүзинчоқ).

-ын₂ отдан равиш ясовчи аффикс:йаз — йаз + ын, кыш — кыш + ын (-ын₁).

-ын₃ сат феълига қўшилиб: а) равишдсш вазифасида келади:сатън алдъ (сотиб олни); б) аниқловчи вазифасида келади:сатън съғыр (сотиладиган сигир).

-ын₄ феълдан от ясовчи аффикс:йав — йав + ын (қипчоқ шеваларида).

-ынжъ тартиб сон ясовчи аффикс:он — он + ынжъ (-ынжъ).

-ынъм феълдан от ясовчи аффикс:сук — сук + ынъм (сиқим).

-ында = ындэ.

ынча феълдан равишдош ясовчи аффикс:бар — бар + ынча [боргунча (-ынчэ)].

-ьп = ьб.

ьптъ = ьпть.

-ър феълдан феъл ясовчи аффикс:чаш — чаш + ър [(сочил), йат — йат + ър (ётқиз), бас — бас + ър (бостир)-ър].

-ърма отдан от ясовчи аффикс:пост — пост + ърма (пүстдумба).

-ърмач сифатдан сифат ясовчи аффикс:қақ — қақ + ърмач (қасмоқ), қат — қат + ърмач.

-ьсқа феълдан от ясовчи аффикс:йув — йув + ьсқа (ўлик ювадиган буйра, замбар).

-ът феълдан сифат, равиш ясовчи аффикс:айър — айр + ът (очиқ, дангал).

-ъш = ын,

-ъш = ьш₂

-ъшма феълдан от ясовчи аффикс:бар — бар + ъшма [(борди-келди)-ьшмэ].

-ъштъръқ феълдан от ясовчи аффикс:ал — ал + ъштъръқ [(тутантириқ)-ьштъръқ]

-ы тушум келишиги аффикси [(к, г, х, н билан битган сўзларга қўшилади) (-ъ)].

-ығ феълдан от ясовчи аффикс: басър — басър -| ығ (от епуғи), йон — ион + ығ (йўниш), сап — сап + ығ (пайванд).

-ыз феълдан феъл ясовчи аффикс: қорқ — қорқ -| ыз [(қўрқит) -ьз].

-ық₁ феълдан феъл ясовчи аффикс: чал — чал + ық [(чалықмақ — кўз тегмоқ) -ьк₁].

-ық₂ феълдан от ясовчи аффикс: йаз — йаз -| ық [(гуноҳ) -ьк₂].

-ық₃ отдан феъл ясовчи аффикс: душ — душ -| ық (дуч кел, учраш), жан + ық (-ьк₃).

-ық₄ феълдан сифат ясовчи аффикс: дун — дун + ық (хира), ай — ай + ық (хушёр), ач — ач + ық (-ьк₄).

-ылда ундов сўзлардан феъл ясовчи аффикс: жарқ — жарқ + ылда (ғарчилла).

-ым₁ ундов сўздан от ясовчи аффикс: бълқ — бълқ -| ым (семиз).

ьм₂ эгалик аффиксининг I шахс бирлик формаси (-ьм₂).

-ымъз эгалик аффиксининг I шахс кўплик формаси [(к, ғ, х, қ билан битган сўзларга қўшилади) -ьмъз].

-ың₁ қаратқич келишигининг аффикси [(к, ғ, х, н билан битган сўзларга қўшилади) -ьң₁].

ың₂ — ьң₁.

-ыңыз эгалик аффиксининг II шахс кўплик формаси [(к, г, х, н билан битган сўзларга қўшилади) -ь(ңъз)].

ыра₁ феълдан от ясовчи аффикс: қақ — қақ + ыра (қампшдан қилинган ёзги уй).

-ыра₂ ундов сўзлардан феъл ясовчи аффикс: йарқ — йарқ + ыра.

-ырав ундов сўзлардан от ясовчи аффикс: қон + ырав, жың + ырав (қушлар бўйнига тақиладиган қўнғироқча).

-ырдъ ундов сўзлардан от ясовчи аффикс: вағ вағ + ырдъ (шовқин), жағ — жағ -| ырдъ (жаз-жуз), шақ — шақ + ырдъ (безакдан чиқадиган овоз).

-ыт отдан от ясовчи аффикс: йазық — йазғ + ыт (тақдир), салық — салғ -| ыт (солиқ).

-ыш₁ отдан феъл ясовчи аффикс: су:қ — су:қ -| ыш (совқот).

-ыш₂ феълдан от ясовчи аффикс: йағ — йағ + ыш (ёмгир).

-ыш = ыш

-й сифатдан феъл ясовчи аффикс: кә:нә — кә:нә + й (эскир).

-йа отдан жуфт маъноли от ясовчи аффикс: апа — апа + йа (опа-сингил), аға — аға + йа (ака-ука).

- йатър ҳозирги замон феълени ясовчи аффикс: бар — бар + йатър.
- йә жуналиш келишиги аффиксининг варианты: кышь — кышь + йә, нә — нә + йә [(нега)-га].
- йәль истак феъленинг I шахс кўплик формаси — и: шлә + йәль [(ишлайлик)-ғалъ].
- йән ўтган замон сифатдош аффиксининг юмшоқ варианты: бар — бар + йән (-ған, -ған).
- йън феълдан от ясовчи аффикс: дүй — дүй + ын (тугун).
- йънча равишдош ясовчи аффикс: галма — йънча [(келмагунча)-гънча].
- йън отдан равиш ясовчи аффикс: арқа — арқа + йън (бемалол).
- йънча равишдош ясовчи аффикс (қаттиқ формаси): курма + йънча (-йънча).
- майъш ҳаракат номининг инкор формасини ясовчи аффикс: баръш — бар + майъш (бормаслик).
- к феълдан от ясовчи аффикс: дөшә — дөшә + к (тушак), элә + к.
- әк отдан от ясовчи аффикс: ши: шә — ши: шә + к (шишанинг сингани), жүжә — жүжә + к.
- кә₁ отдан от ясовчи аффикс: жън — жън + кә (митти), анә — анә + кә (доя).
- кә₂ жуналиш келишиги аффикси [(қилчоқ шеваларида) -қа].
- кач лайт-масофа маъносини ифода этувчи аффикс: сөчә + кәч (чумчуқ + қача), итә + кәч (ит + гача).
- кәш отдан от ясовчи аффикс: дү:т — дү:т + кәш (мўри), зъй — зъй + кәш (зовур).
- кь₁ отдан сифат ясовчи аффикс: жавза — жавза + кь (эрганшар).
- кь₂ феълдан от ясовчи аффикс: дәп — дәп + кь (тепки).
- кь₃ отдан сифат ясовчи аффикс: [(юмшоқ тури)- қы].
- кьдьйн = гьдьйн.
- кър₁ отдан от ясовчи аффикс: пеш — пеш + кър (фартук; сўйил).
- кър₂ феълдан сифат ясовчи аффикс: өт + кър, кес + кър.
- кьчь = гьчь.
- қ феълдан от ясовчи аффикс: ушъ — ушъ + қ (совуқ), пъята — пъята + қ, боля — боля + қ, жъйна — жъйна + қ.
- қа₁ отдан от ясовчи аффикс: йас — йас + қа (йас — саёз; йа + ска — кечув — кечиб ўтадиган саёз жой).
- қа₂ отдан феъл ясовчи аффикс: ис — ис + қа (ҳидла).

- қа₃ феълдан от ясовчи аффикс: йон — йоц + қа (пайраха).
- қа₄ жұналиш келишиги аффикси [(қипчоқ шеваларида) -кә].
- қай сифатдан феъл ясовчи аффикс: улль — ул + қай (улғай).
- қам феълдан от ясовчи аффикс: чъй — чъй + қам (чайқам, бир құр пишилган сариёғ).
- қан, феълдан сифат ясовчи аффикс: адық — адық + қан (машхур).
- қан, сифатдан сифат ясовчи аффикс: улль — улла + қан (улуг, азамат).
- қан₃ = ған.
- қампа орттирма даража сифат ясовчи олд қўшимча: қара — қалма + қара (қоп-қора).
- қача = ғача.
- қы₁ феълдан от ясовчи аффикс: санч — санч + қы (бақиқилик термини), бъч — бъч + қы (құл арра), қач — қач + + қы (қочқин).
- қы₂ отдан сифат ясовчи аффикс (қаттиқ варианты): ахшам — ахшам + қы, қыш — қыш + қы (-ғь₁).
- қы₃ равишдан сифат ясовчи аффикс: йаца + қы (халиги).
- қыла феълдан феъл ясовчи аффикс: ач — ач + қыла, тарт — тарт + қыла.
- қылда ундов сўзлардан феъл ясовчи аффикс: хоң — хоң + қылда (дўнғилла).
- қын феълдан от ясовчи аффикс: дық — дық + қын (пробка), ақ — ақ + қын (дарёнинг тез оқиб турган ери).
- қынла феълдан феъл ясовчи аффикс: аш — аш + қынла (зўрай).
- қып орттирма даража сифат ясовчи олд қўшимча: қып + + қызыл.
- қыр отдан от ясовчи аффикс: ич — ич + қыр (иштонбоғ).
- қысыз феълдан сифат ясовчи аффикс: чық — чық + қысыз [(чиқмас, чиқмайдиган)-гьсыз].
- қу юклама (-го).
- л сифатдан феъл ясовчи аффикс: қара — қара + л (қорай), саръ — сара + л.
- ла, отдан феъл ясовчи аффикс: ағыз — ағыз + ла (оғизга ол), пай — пай + ла (бўл, тақсим қил).
- ла₂ феълдан феъл ясовчи аффикс: қав — қав + ла (қувла).

-ла₃ кўплик аффикси (қаттиқ варианты):ху — ху + ла (улар), адам — адам + ла (-лэ).

-лавық ундов сўзлардан от ясовчи аффикс:зың — зың + лавық (ари), пақ — пақ + лавық (пуфак).

-лағ сифатдан равиш ясовчи аффикс:бош — бош + лағ (сығыр бошлағ йүрпты).

-лаған чама сои ясовчи аффикс (қипчоқ шеваларида) ошлаған (ўитача).

-лай₁ сифатдан равиш ясовчи аффикс:бош + лай (бекор-га).

-лай₂ отдан равиш ясовчи аффикс:қозъ — қозъ + лай (қўзилигича).

-лақ феълдан от ясовчи аффикс:чат — чат + лақ (ларэ).

-лақ/лах отдан от ясовчи аффикс:гөр — гөр + лах (гүристон).

-лама₁ ундов сўзлардан от, сифат ясовчи аффикс:вағ — вағ + лама (пиёва; сергап), шар — шар + лама (шаршара).

-лама₂ отдан от ясовчи аффикс:қуйаш — қуйаш + лама.

-лаижъ тартиб соннинг бир турини ясовчи аффикс:он — он + лаижъ (шиша).

-лар кўплик ясовчи аффиксининг қаттиқ варианты (қипчоқ шеваларида).

-лас отдан сифат ясовчи аффикс:бурт — бурт + лас (шоп мўйлов).

-лаш отдан феъл ясовчи аффикс:ламақ — ламақ + лаш (бирга овқат қил), аяқ — аяқ + лаш (булиш, тақсим қил).

-лэ₁ кўплик ясовчи аффиксининг юмшоқ варианты (-ла₃).

-лэ₂ ундов сўздан феъл ясайдиган аффикс:үф — үф + лэ (пуфла).

-лэ₃ отдан феъл ясовчи аффиксининг юмшоқ варианты (-ла₁).

-лэ₄ юклама, таъкидлаш маъносини ифода этади:гәлдәм + лэ (келдим ахир).

-лэгән чама сон ясовчи аффиксининг юмшоқ варианты (-лаған).

-лэм феълдан от ясовчи аффикс:бүк — бүк + лэм (сурп).

-лэмә сондан от ясовчи аффикс:бър — бър + лэмә (ягона).

-ләнжъ = ланжъ.

-ләп от-сифатдан равиш ясовчи аффикс:дәс — дәс + ләп.

-ләр кўплик аффиксининг юмшоқ варианты (-лар).

-ләс отдан сифат ясовчи аффикс:бът — бът + ләс [(битлиқи)-лас].

-лэш, феълдан феъл ясовчи аффикс: өт — өт † лэш (кучай).

-лэш₂ отдан от ясовчи аффикс: дэпэ — дэпэ † лэш (урйикит).

-лдан сифатдан равиш ясовчи аффикс: йаца — йаца † лдан (янгидан).

-ль отдан сифат ясовчи аффикс: жьн — жьн † ль (жьль).

-ль-ль сифат-равиш ясовчи жуфт аффикс: ивьр чичьвр † ль (бола-чақали), ич † ль-диш † ль (икки юзликўрпа), арь † ль-барь † ль (нари-бери).

-льк отдан от ясовчи аффикс: өң — өң † льк (олёпқич), ейь — ейь † льк (яхшилик).

-льк ундов сўздан от ясовчи аффикс: түф — түф † льк (тупук).

-лын ундов ма сўзига қўшилиб, ҳурмат билан манг деган маънони ифода этади.

-ль₁ отдан сифат ясовчи аффиксининг қаттиқ варианты (-ль).

-ль₂ отдан от, сифат ясовчи аффикс: от — от † ль (поезд), бар — бар — ль (бой), арқа — арқа † ль (азанимхон; асаби бузилган одам).

-ль-ль₂ отдан сифат ясовчи жуфт аффикс: уху † ль-уйағ † ль [(чала уйқудаги одам)-ль-ль].

-лъм отдан от ясовчи аффикс: топ — топ † лъм (тиқилинч, одам куп жой).

-лық₁ феълдан феъл ясовчи аффикс: ат † лык (отил, ташлан).

-лық₂ отдан от ясовчи аффикс: ағач — ағач † лық (дарахтзор), алма — алма † лық (олмазор), қол — қол † лық (қўлқоп).

-лық₃ феълдан от ясовчи аффикс: дамъз — дамъз † лық (томизғи).

-лық₄ сифатдан от ясовчи аффикс: йат — йат † лық (чеваранинг боласи), йахшъ — йахшъ † лық, чабық — чабық † † лық [(чаққонлик)-льк₁].

-лъл олмошдан равиш ясовчи аффикс: қанча — қанча † † лъл, шунча — шунча † лъл.

-м, феълдан от ясовчи аффикс: бура — бура † м (ўрим).

-м, эгалик аффиксининг I шахс бирлик формаси.

-ма₁ феълдан от ясовчи аффикс: қыр — қыр † ма (қирриқ), қый — қый † ма (майда тўғралган гўшт), йала — йала † † ма (бир тур касаллик).

-ма₂ феълнинг бўлишсизлик аффикси (қаттиқ варианты).

-ма₃ сўроқ юкламаси: бараса + ма, бағаса ма (боқасан-ми?).

-май^{иш} ҳаракат номининг бўлишсизлик формасини ясовчи аффикс: басър + май^{иш} (гарак).

-мақ₁ феълдан от ясовчи аффикс: ой — ои + мақ (ангиш-вана), дақ — дақ + мақ (варсақи сўз, гап), була — була + мақ (буламиқ).

-мақ₂ феълнинг ноаник формасини ясовчи аффикс: бар + мақ.

-ман₁ феълдан сифат ясовчи аффикс: аз — аз + ман (озган, бичилган).

-ман₂ отдан от ясовчи аффикс: харас — харас + ман (тегирмончи), сейс — сейс + ман (отбокар), гүзөр — гүзөр + ман (дарёдан ўтказувчи, кайикчи).

-мап *бол* аффиксининг ўзгарган формаси: жама — жам + мап (жома + бол).

-мас келаси замон феъли ва сифатдошининг бўлишсиз формасини ясовчи аффикс (-мас).

-маса шарт феълнинг бўлишсиз формаси: бол + маса, йол + маса (< йок — ол + маса).

-мач₁ феълдан от ясовчи аффикс: қақ — қақ + мач (кептирилган балиқ), қыр — қыр + мач, қатър — қатър + мач (тавада пишган нон).

-мач₂ сифатдан от, сифат ясовчи аффикс: артық — артық + мач (ортиқча).

-мача феълдан от ясовчи аффикс: тап — тап + мача (топишмоқ), доғ — доғ + мача (ўғилча).

-мә₁ феълдан от ясовчи аффикс: гөм — гөм + мә (варақи сомса), эндърәт — эндърәт + мә (пиллапоя), чөвүр — чөкүр + мә [(попоқ)-ма₁].

-мә₂ жуфт сўзлар (от, сифат) ўртасида келадиган элемент: дүлль + мә + дүлль.

-мә₃ сўроқ юкламасининг юмшоқ варианты (-ма).

-мәжәк феълдан от ясовчи аффикс: ги:злә — ги:злә + мәжәк (бекинмачоқ).

-мәк₁ инфинитив ясовчи аффиксининг юмшоқ варианты (-мақ₂).

-мән отдан от ясовчи аффикс: дьгър — дьгър + мән (тегирмон).

-мас келаси замон феъли ва сифатдоши ясовчи аффиксининг инкор формаси (-мас).

-масә шарт феълнинг инкор формаси (-маса).

-мъз₁ ҳозирги - келаси замон феъли I шахс кўплик аффикс: гал — гал + а + мъз [(юмшоқ вариант)-мъз₁]

-мъз₂ эгалик категорияси, I шахс кўплик формасини ясовчи аффикс [(юмшоқ варианты)-мъз₂].

-мъй феълнинг бўлишсиз формасини ясовчи аффикс: (юмшоқ вариант).

-мъйн равишдошнинг бўлишсиз формаси: гал + мъйн (келмай, келмасдан).

-мъш гумон феъли ясовчи аффикс: гала + мъш (келармиш).

-мъз₁ = мъз₁.

-мъз₂ = мъз₂.

-мъй — мъй.

-мъйн₁ = мъйн.

-мъйн₂ -бин аффиксининг ўзгарган шакли: пал — пал + + мъйн (фолбин).

-мъш₁ = мъш.

-мъш₂ феълда от ясовчи аффикс: йар — йар + + мъш (янги казилган ариқ, анҳор), қыл — қыл + + мъш.

-н₁ отдан равиш ясовчи аффикс: оғрЪ — оғрЪ + н (ўғриликча).

-н₂ феълдан феъл ясовчи аффикс: сўйкә — сўйкә + н (суркан), қыста + н.

-на₁ сифатнинг бўлишсиз формасини ясовчи олд қўшимча: на + доғрЪ, на + инсап.

-на₂ феълдан феъл ясовчи аффикс: жъй — жъй + на (йиғ).

-на₃ отдан от ясовчи аффикс: босаға — босаға + на (бўсаға қўйиладиган ёғоч).

-на₄ жўналиш келишиги аффиксининг эгалик билан турланган варианты.

-нақ феълдан от ясовчи аффикс: ув — ув + нақ (ушоқ).

-нан чиқиш келишиги аффиксининг ўзгарган шакли (казан — қазан + нан).

-нанча олмошдан равиш ясовчи аффикс: ҳу — ҳу + н + + нанча (ундан кўра).

-нә₁ сўроқ юкламасы: сән + нә? (сен-чи?).

-нә₂ отдан от ясовчи аффикс: тәкә — тәкә + нә (дока).

-нә₃ = нә₄.

-нәк сифатдан от ясовчи аффикс: тәр — тәр + нәк (тән-нәк).

-нәкдей равиш ясовчи аффикс: жън — жън + нәкдей (жиндай, озгина).

-нән - нан.

- нжъ тартиб сон ясовчи аффиксининг юмшоқ варианты: иккь — иккь + нжъ.
- нжъ = нжъ.
- нда ўрин келишиги аффиксининг эгалик билан турланган варианты.
- ндә = нда.
- нъ қаратқич ва тушум келишикларининг аффикси (ўғуз шеваларнда).
- нъйн = дъйн.
- нъкь абстракт эгалик аффикси: апам † нъкь, үкәм † нъкь.
- нък феълдан феъл ясовчи аффикс: сүр — сүр † нък (сурин).
- нън қаратқич келишиги аффиксининг юмшоқ варианты (қипчоқ шеваларида).
- нъ = нь.
- нъйн = дъйн.
- нын = нын.
- н₁ феълдан от, сифат ясовчи аффикс: сәлдърә — сәлдърә † ц (омонат турган, йиқилай деб турган).
- н₂ отдан сифат ясовчи аффикс: дәлә — дәлә † ц (баланд бўйли).
- н₃ II шахс эгалик аффикси (бирлик).
- на жўналиш келишиги аффиксининг бир тури (кишилик ва кўрсатиш олмошлари ўзагидаги н товуши билан бирга қўшилиб, қа тарзида талаффуз этилади): маца, ҳуца.
- нъз, эгалик аффиксининг II шахс кўплик формаси (юмшоқ вариант).
- ныз₂ = нъз.
- п равншош ясовчи аффикс: кара — кара † п, оқы — оқы † п (-б).
- пайа отдан от ясовчи аффикс: чъра — чъра † пайа, ғоза — ғоза † пайа.
- пәз отдан от ясовчи аффикс: ши:рә — ши:рә † пәз, аш — аш † пәз.
- пәк отдан от ясовчи аффикс: дәм — дәм † пәк (дўмбоқ).
- пән отдан сифат ясовчи аффикс: кәллә — кәллә † пән || кәл:пән (анқов).
- пъ феълдан от ясовчи аффикс: йар — йар † пъ (ярим).
- птъ = ьптъ.
- птъ = ьптъ.
- рой сифатдан сифат ясовчи аффикс: бәд — бәд † рой (хунук), хуш — хуш † рой (чиройли).

- р, сифатдан феъл ясовчи аффикс: ала — ала + р — ала + р + тър (олайтир).
- р₂ келаси замон феъли ва сифатдоши ясовчи аффикс: оқы + р.
- рақ чоғиштирма сифат ясовчи аффикс.
- рэк чоғиштирма сифат ясовчи аффикснинг юмшоқ варианты (фақат қипчоқ шевалари учун хос).
- са₁ отдан от ясовчи аффикс: бурун — бурун + са (молларнинг бурун ипи).
- са₂ сифатдан от ясовчи аффикс: узъйн — узъйн + са (узунаси).
- са₃ шарт феълининг аффикси (-сә).
- сав отдан сифат, от ясовчи аффикс: дамақ — дамақ + сав (хўра, еб тўймас).
- сақ феълдан от, сифат ясовчи аффикс: йалън — йалън — + сақ || йалъм + сақ (лаганбардор).
- сап орттирма сифат ясовчи олд қўшимча: сап + саръ.
- сапла орттирма сифат ясовчи олд қўшимча: сап — саппа + сап.
- сә, шарт феъли ясовчи аффикснинг юмшоқ варианты (-са₃).
- сә₂ феълдан от ясовчи аффикс: эц — эц + сә (эңмәк — эғмоқ).
- сэн отдан сифат ясовчи аффикс: кәллә — кәллә + сән (аҳмоқ).
- сь₁ сифатдан феъл ясовчи аффикс: дәц — дәц + сь + мәк (тенгсимоқ, тенг кўрмоқ).
- сь₂ эгалик аффиксининг III шахс бирлик формаси.
- сь₃ сифатнинг инкор формасини ясовчи аффикс: гү:ч — гү:ч + сь₃.
- сь₂ ҳозирги-келаси замон феълининг II шахс кўплик аффикси.
- сьн₁ сифат, равишдан феъл ясовчи аффикс: кәп + сьн, кәм + сьн.
- сьн₂ буйруқ-истак феълининг III шахс бирлик формаси.
- сьрә отдан феъл ясовчи аффикс: ет — ет + сьрә.
- сь = сь₂
- сьз = сьз₁
- сьз = сьз₂
- сьн₁ от, сифатдан феъл ясовчи аффикснинг қаттиқ варианты (-сьн) аз + сьн, йат + сьн, ар + сьн.
- сьн₂-сьн₂
- сумақ отдан сифат ясовчи аффикс: адам — адам + сумақ (одамсимон), жьлль — жьлль + сумақ (жиннисимон).

-съра-сърә.

-т₁ феълдан сифат, равиш ясовчи аффикс: айър — айръ + т.

-т₂ сифатдан феъл ясовчи аффикс: аръ — аръ + т (тозала).

-т₃ отдан от ясовчи аффикс: со:га † со:га † т (совга).

-т₄ феълдан феъл ясовчи аффикс: оқы — оқы † т, жан-нырда — жаннырда † т.

-тавгън келаси замон сифатдоши ясовчи аффикс (қипчоқ шеваларига хос).

-тан чиқиш келишигининг аффикси (-дан).

-тараш отдан от ясовчи аффикс: гүл — гүл + тараш (пахса деворга гул туширадиган асбоб).

-таш отдан феъл ясовчи аффикс: йан — йан + таш (ёндап).

-тэк отдан сифат ясовчи аффикс: жър — жър + тэк (жър — жанжал).

-тъ тушум келишиги аффиксининг ўзгарган формаси (қипчоқ шевалари учун хос).

-тън қаратқич келишигининг ўзгарган формаси (қипчоқ шеваларига хос).

-тыр феълдан феъл ясовчи аффикс: сөвүн — сөвүн + тыр, ийәр — ийәр + тыр (эргаштир).

-гъ, феълдан от ясовчи аффикс: жар — жар + гъ (прим).

-гъ, феълдан от ясовчи аффикс: йақ — йақ † гъ (йах + гъ — нур, ёғду).

-гъ₃ = гъ

-тың = тын.

-ув феълдан от ясовчи аффикс: сат — сат † ув.

-уз отдан от ясовчи аффикс: жав — жав + уз.

-ул феълдан феъл ясовчи аффикс: сов — сов † ул (тамомлан).

-ум феълдан от ясовчи аффикс: йуқ — йуқ † ум (фойда).

-ун феълдан феъл ясовчи аффикс: ов — ов † ун (ушал).

-у: феълдан от ясовчи аффикс: санч — санч † у: (санчиқ), қанқи — қанқ + у: (ғийбат), қаз + у;

үм феълдан от ясовчи аффикс: гөр — гөр + үм (кўргилик), гөй — гөй † үм (ғира-шира).

-үн феълдан феъл ясовчи аффикс: сөв — сөв † үн (севин).

-ү: феълдан от ясовчи аффикс: дъй — дъй + ү: (тергов).

-хана отдан от ясовчи аффикс: бахча — бахча † хана (болалар боқчаси), гарав — гарава † хана (харобахона).

-ч феълдан от ясовчи аффикс: ди:н — ди:н † ч, қуван — қуван † ч. сөвүн — сөвүн † ч.

-ча отдан от ясовчи аффикс: гова — гова + ча (ғўза), дува — дува + ча (тумор), тамав — тамав + ча (рўмолнинг бир тури).

-чақлъ олмошдан равиш ясовчи аффикс: мун + чақлъ, шун + чақлъ, шу вахта + чақлъ.

-чан отдан сифат ясовчи аффикс: уйат — уйат + чан.

-чә = ча.

-чәк = жәк₁

-чәк = жәк₂

-чәк = жәк₃

-чәкль = чакль.

-чәль от категориясидаги сўзлардан равиш ясовчи аффикс: шә:р — шә:р + чәль (шаҳарча).

-чән = чан.

-чъ отдан от ясовчи аффикс: әләм — әләм + чъ (дарё қоровули), и:ш + чъ.

-чъ₁ = чъ.

-чъ₂ феълдан феъл ясовчи аффикс: қап — қап + чъ (илиб ол), қыр — қыр + чъ.

-чъл отдан феъл ясовчи аффикс: әп — әп + чъл.

-чълък отдан от ясовчи аффикс: сўннә — сўннә + чълък (табибчилик).

-чъла феълдан феъл ясовчи аффикс: коръ — кор + чъла (ая).

-чълық = чълък.

-чық = жық₁

-ш₁ отдан от ясовчи аффикс: би:кә — би:кә + ш (эркаләш маъносида әнә — әнә + ш).

-ш₂ феълнинг биргалик даражасини ясовчи аффикс: оқы — оқы + ш (-ьш₁).

-ш₃ ҳаракат номи ясовчи аффикс: (-ьш₂).

-шәк отдан сифат ясовчи аффикс: йельм — йельм + шәк (ёпишқоқ).

-штьр феълдан феъл ясовчи аффикс: оқы — оқы + штьр (наря-бери ўқиб тур), әлә — әлә + штьр (айбла).

АХБОРОТЧИЛАР ТЎҒРИСИДА МАЪЛУМОТ

АХБОРОТЧИНИНГ ИСМИ, ФАМИЛИЯСИ, ЁШИ, КАСБИ ВА АДРЕСИ

Урганч шаҳари (Ург., 1).

1. Рузметова Пошша, 60, Интернационал кўчаси, 14.
2. Оллоберганов Душам, 40, ишчи, Куйбишев кўчаси, 20.
3. Қиличов Мадрид, 36, Крупская номли мактаб ўқитувчиси.
4. Абдурахмонова Олия, 48, Озод кўчаси, уй 1.
5. Каримова Зулайхо, 24, ПИ студенткаси.
6. Маҳмудов Ҳасан, 50, Гурлан кўчаси, уй 18.
7. Исмоилова Рўзия, 49, Колхоз кўчаси, 25.
8. Жуманиёзов Йўлдош, 42, Комсомол кўчаси, 38.
9. Матчоновна Онабиби, 47, Киров кўчаси, 7.
10. Бозорова Раҳимажон, 61, Энгельс кўчаси, 78.
11. Оллоберганов Раҳим, 57, театр артисти.
12. Собирова Бикажон, 70, Куйбишев кўчаси, 77.
13. Ғаффорова Рая, 22, ПИ студенткаси.
14. Исмоилова Ёқут, 67, К. Либкнехт кўчаси, 4.
15. Абдалиёзова Саодат, ПИ студенткаси.
16. Эшчоновна Рима, 64, 1 Май кўчаси, 36.
17. Шокирова Назира, 24, ПИ студенткаси.
18. Отабоева Аважон, 30, М. Горький номли мактаб ўқитувчиси.
19. Худойберганова Бика, 56, Ўзбекистон кўчаси, 56.
20. Юсупова Назира, 57, Хива кўчаси, 40.
21. Худойберганова Ойдин, 19, ПИ студенткаси.
22. Маҳмудова Ойша, 38, Комсомол кўчаси, 28.
23. Полвонниёзова Тўхта, 23, ПИ студенткаси.
24. Давлатов Эркин, 26, Киров кўчаси, 66.
25. Каримова Ойжон, 56, 1 Май кўчаси, 52.
26. Матқубова Боғи, 22, ПИ студенткаси.
27. Машарипов Қутлимурод, 26, ўқитувчи, Крупская кўчаси, 24.
28. Алимова Раҳима, 25, ўқитувчи, Гурлан кўчаси, 16.
29. Бобожонова Анаш, 80, Бозор кўчаси, 5.
30. Мадраҳимова Онабиби, 50, 1 Май кўчаси, 6.
31. Сафоева Раяжон, 74, Хива кўчаси, 51.

32. Рўзметова Рима, 62, Ўзбекистон кўчаси, 59.
33. Юсупов Барди, 26, ПИ студенти.
34. Йўлдошева Муслима, 56, Куйбишев кўчаси, 29.
35. Рамазонова Ҳожар, 41, Рабочая кўчаси, 13.
36. Оллоберганова Назира, 55, Куйбишев кўчаси, 32.
37. Ражабова Норжон, 54, Куйбишев кўчаси, 38.
38. Матёқубов Саид, 67, Сталин кўчаси, 26.
39. Қутлимурудова Гулжон, 23, ПИ студенткаси.
40. Абдуғаффорова Онажон, 75, Бозор кўчаси, 56.
41. Самандаров Эркин, 25, ПИ студенти.
42. Мадраҳимов Абдураҳим, 55, Тельман кўчаси, 46.
43. Машарипов Ражаб, 24, ПИ студенти.
44. Машарипова Розия, 26, Мостовая кўчаси, 42.
45. Исмоилов Ибодулло, 26, ПИ студенти.
46. Турдиева Бикажон, 28, шаҳар маорифи ходими.
47. Тиллаева Васида, 22, ПИ студенткаси.
48. Фатхуллаев Ҳикмат, 25, ПИ студенти.
49. Ражабова Ёқут, 50, Колхоз кўчаси, 36.
50. Сиддиқов Ҳалилулло, 42, ПИ ўқитувчиси.

Урганч район, Юқорибоғ қишлоқ Совети,
Куйбишев номли к-з (Ург., 2).

51. Рўзметова Бикажон, 57, Куйбишев номли к/з, 6-бриг., к-чи.
52. Ибодуллаева Онабиби, 59, 5-бригада, к-чи.
53. Ҳасанова Онабиби, 30, ўрта мактаб ўқитувчиси.
54. Олимов Отажон, 57, 4-бригада, к-чи.

Урганч район, Чакка шоликор қишлоқ
Совети, Сталин номли колхоз (Ург., 3).

55. Исмоилова Сарифа, 60, 1-бригада, к-чи.
56. Зарифова Саодат, 55, 3-бригада, к-чи.
57. Худойберганова Хоним, 24, ПИ студенткаси.
58. Матёқубова Шукуржон, 23, „Большевик“ мактаби ўқитувчиси.
59. Сафоев Аниёз, 45, 8-бригада, тракторчи.
60. Аниёзов Сафо, 22, ПИ студенти.
61. Абдураҳмонова Оймон, 30, 4-бригада, к-чи.
62. Маткаримова Ниёзжон, 62, 10-бриг., к-чи.
63. Иброҳимова Бибиражаб, 21, ПИ студенткаси.
64. Каримов Қодир, 40, 10-бриг., к-чи.
65. Бекчонова Солия, 38, 9-бригада.

Урганч район, Қилчоқ қишлоқ Совети,
Хрущев номли к-з (Ург., 4).

66. Рузметов Жумёз, 56, 6-бригада, колхозчи.
67. Одамов Одил, 21, бош табелчи.
68. Рузметова Сора, 4-бригада, к-чи, 57.
69. Хўжаев Жуманазар, 76, 8-бригада.
70. Жуманиёзов Самандар, 24, ПИ студенти.
71. Шокиров Янгибой, 4-бригада бошлиғи, 53.
72. Олимов Собир, 40, 8-бригада („Правда“ к-зи).
73. Ражабов Раҳмон, 69, 3-бригада („Правда“ к-зи).

Урганч район, Уйшун қишлоғи, „Коммунизм“
к-зи (Ург., 5).

74. Раззоқов Рузи боба, 76 ёш, 3-бригада.
75. Сапашов Янгибой, 37, ТУМ¹ директори.
76. Раҳимов Йўлдош, 7-бригада, 65.
77. Ааматов Матмурод, 30 ёш, табелчи.
78. Хўжамуродов Ражаб, 93, 8-бригада.
79. Ҳасанова Тожигул, 19, ПИ студенткаси.
80. Қорабоева Нурдон, 49, 7-бригада, к-чи.
81. Қодиров Райимбой, 26, к-чи.
82. Оллоберган Тангриберган ўғли, 68, к-чи.

Ўртадўрман қ/с, „Сталин йўли“ к-зи, (Ург., 7).

83. Қаландаров Ҳайитбой, 72, 2-бригада, к-чи.
84. Қурбонова Жумагул, 60, 5-бригада, к-чи.
85. Ҳайитбоева Ҳожар, 26, ТУМ илмий мудири.
86. Бобожонова Анор, 13, ўқувчи.

Киров қ/с, Сталин номли к-з (Ург., 8).

87. Матчинов Бобо, 55 ёш, 8-бригада, ферма мудири.
88. Раҳимова Оқилжон, 66 ёш, 3-бригада, к-чи.
89. Оллоберганова Зевар, 22 ёш, райкомсомол ходими.
90. Собиров Бозор, 31 ёш, 4-бригада, к-чи.
91. Бобожонова Оймон, 70 ёш, 11-бригада.

¹ ТУМ — тўлиқсиз урта мактаб.

Урганч район, Беговот қ/с, Сталин номли
к-з (Ург., 9)

92. Холмуродов Пирниёз, 75, 13-бригада.

93. Шарипов Шерназар, 62, 14-бригада.

Урганч район, Олаўлик қ/с, Ленин номли
к-з (Ург., 10).

94. Пирматов Отамурод, 22, ПИ студенти.

95. Пирматова Оняжон, 40, 1-бригада, к-чи.

96. Панно момо Ражабова, 67, 4-бригада.

Чандирқиёт қ/с, Ворошилов номли к-з, (Ург., 11).

97. Рўзматов Бекёз, 72, 3-бригада.

98. Наврузов Одамбой, 78, 9-бригада.

99. Матниёзова Онабиби, 18, ПИ студенткаси.

Келлу қишлоғи „Қизил аскар“ к-зи (Ург., 12).

100. Жабборов Оллам, 63, 6-бригада.

101. Сафоев Пўлат, 17, табелчи.

102. Раҳимов Оллоёр, 24, ПИ студенти.

Ғойву қ/с, Ленин номли к-з. (Ург., 13).

103. Эгамбердиева Ойша, 13, ўрта мактаб ўқувчиси.

104. Юсуф бува Қурёзов, 86, 6-бригада.

105. Саидов Матқурбон, 12, 5-синф ўқувчиси.

106. Ўрозметов Йўлдош, 24, ПИ студенти.

107. Тиллаев Аамат, 46, 10-бригада, к-чи.

108. Ҳайитова Жумагул, 15, 7-синф ўқувчиси.

109. Шиханазаров Норвой, 68, 10-бригада, к-чи.

110. Сапарбоев Бекчон, 12, 9-бригада, ўқувчи.

Чоткўлир қ/с, „Комсомол“ к-зи (Ург., 14).

111. Юсупова Тўхта, 72, 14-бригада.

112. Қўчқорова Сўна, 15, 7-синф ўқувчиси.

113. Каримов Абдулла, 38, ўқитувчи.

Хива шаҳари (Хив., 1).

114. Рейма Халла, 58, 3-участка, 20-элат.
115. Отажонова Гулчеҳра, 18, ПИ студенткаси.
116. Турдиев Қаҳҳор, 43, „Учқун“ артелининг ишчиси.
117. Қурёзова Қурбонжон, 56, 5-участка, 3-элат, Дзержинский кўчаси, 9.
118. Отамуродов Ҳасанбой, 22, ПИ студенти.
119. Абдиёз Тангриберганов, 63, 5-участка, 11-элат, уй 11.
120. Матчонова Сумбул, 23, ПИ студенткаси.
121. Мадраҳимова Онабиби, 28, 5-участка, 2-элат, уй 35.
122. Муродова Назира, 26, ПИ студенткаси.
123. Ибодуллаева Бекпошша, ПИ студенткаси.
124. Бобожонова Рўзика, 48, Завод кўчаси, 62.
125. Сафоева Онажон, 43, 12-элат, 39-уй.
126. Авезова Хожарбиби, 21, ПИ студенткаси.
127. Иброҳимова Раҳима, 60, Завод кўчаси, уй 36.
128. Абдуллаева Раъно, 20, ПИ студенткаси.
129. Машарипова Раҳимажон, 42, Чапаев кўчаси, 12.
130. Норметова Клара, 20, ПИ студенткаси.
131. Ибодуллаева Ўғилжон, 70, Ленинобод кўчаси, 29.
132. Худойберганова Султонпошша, 24, ПИ студенткаси.
133. Ибодуллаева Назира, 20, ПИ студенткаси.
134. Дарвишева Қурбонжон, 38, Сталинобод кўчаси, 31.
135. Юсупова Онабиби, 48, Новая кўчаси, 18.
136. Сайдов Марим, 46, Ўзбекистон кўчаси, 9.
137. Мадраимова Мунаввар, 45, Ўзбекистон кўчаси, 9.
138. Латипова Онабиби, 67, 6-участка, 16-элат, уй 5.
139. Жуманиёзова Гулхоним, 48, Чапаев кўчаси, 27.
140. Жуманиёзова Райимпошша, 24, ПИ студенткаси.
141. Абдуллаева Раъно, 19, ПИ студенткаси.
142. Мадраҳимов Ниёз ота, 70, 6-участка, 20-элат, уй 31.
143. Машарипов Ражаб, 63, 8-элат, 3-участка, уй 10.
144. Машарипов Полвон, 24, ПИ студенти.
145. Ғаффор Ниёзий, 40, Ленин номли ўрта мактаб директори.
146. Мадраҳим Шерозий (Ёқубов), 72, республикада хизмат кўрсатган санъат арбоби.
147. Болтаев Абдулла, 68, Хива музейининг илмий ходими, Сталин мукофоти лауреати.
148. Мадраҳимов Отаназар, 38, филология фанлари кандидати, ПИ доценти.
149. Абдуллаев Комилжон, Пединститут ўқитувчиси.

150. Евбосаров Отажон, 50, республикада хизмат кўрсатган ўқитувчи, Пединститут ўқитувчиси.

Калинин к/с (Хив., 2), Калинин номли колхоз.

151. Эшчонов Сафо, 53, 6-бригада, к-чи.

152. Матёқубов Исмоил, 24, ПИ студенти.

Ўзбекистон к/с (Хив., 4), Дзержинский номли к-з.

153. Тангриберганов Қадам, 26, ПИ студенти.

154. Қурёзов Жуманиёз, 43, 2-бригада.

Комсомол к/с (Хив., 4), Сталин номли к-з.

155. Отамуродова Рўзика, 48, 8-бригада.

156. Отаев Матёқуб, 24, ПИ студенти.

157. Сафоева Ўғилпошша, 47, 6-бригада.

158. Тоҳирова Шукуржон, 22, ПИ студенткаси.

159. Жуманиёзова Рўзимат, 61, 8-бригада.

160. Иноятова Онабиби, 21, ПИ студенткаси.

161. Матёқубова Дурпошша, 50, 3-бригада, к-чи.

Дошек к/с (Хив., 6), Оржоникидзе номли к-з.

162. Оллоназарова Махпира, 46, 6-бригада.

163. Оллоназарова Ўғилжон, 22, ПИ студенткаси.

164. Худойберганов Карим, 70, 4-бригада.

165. Мадаминов Ҳайит, 20, ПИ студенти.

166. Отаниёзов Оллоназар, 56, 6-бригада.

Коммуна к/с (Хив., 8), Ленин номли к-з.

167. Маткаримова Қурбонжон, 28, ўрта мактаб ўқитувчиси.

168. Абдуллаев Ёқуб, 69, 2-бригада.

169. Ёқубова Назира, 22, ПИ студенткаси.

Пахтакор к/с, Жонашик қишлоғи (Хив., 9).

170. Берди Файзуллаев, 65, 6-бригада.

171. Искандаров Отабой, 24, ПИ студенти.

Сталин қ/с (Хив., 10).

172. Полвонов Абдулла, 54, 4-бригада, к-чи.
173. Жуманиёзов Рўзимат, 63, 11-бригада, к-чи.

Каттабоғ қ/с (Хив., 11), Сталин номли к-з
(Саятлар).

174. Самандаров Маткарим, 60, 6-бригада, к-чи.
175. Сиддиқов Низом, 19, ПИ студенти.

Маданият қ/с (Хив., 12), Фрунзе номли к-з.

176. Саидова Пошша, 34, ТЎМ ўқитувчиси.
177. Бобожонов Авазберди, 56, 4-бригада, к-чи.

Гулистон қ/с (Хив., 13), „Инқилоб“ к-зи.

178. Ҳодиева Бикажон, 24, ўрта мактаб ўқитувчиси.
179. Отажонов Ёвбосар, 42, ўрта мактаб директори.

Ҳазорасп район маркази (Ҳ—асп, 1).

180. Хужаниёзова Ўғилжон, 37, Охунбобоев кўчаси, уй 7.
181. Отамуродов Аҳмад, 28, Пушкин номли ўрта мактаб ўқитувчиси.
182. Абдуллаев Карим, 24, ПИ студенти.
183. Отабоева Нина, 25, ўқитувчи, Карл Маркс кўчаси, 13.

Питнак қ/с. Қангли қишлоғи (Ҳ—асп, 2),
Охунбобоев к-зи.

184. Хўжаев Оташ бува, 67, 3-бригада, к-чи.
185. Ярашев Сафарвой, 12, 5-синф ўқувчиси.
186. Жумабобоев Рўзим, 56, гидротехник.
187. Матмурод Исо ўғли, 78, 6-бригада.
188. Султонова Шукуржон, 13, 5-синф ўқувчиси.

Питнак, Сейит қ/с (Ҳ—асп, 3), Энгельс, Сталин
номли к-з

189. Шариф бува Яхшибой ўғли, 74.
190. Ёқуб Отаниёз ўғли, 64, 8-бригада.

191. Машариф Бобожон ўғли, 73, 6-бригада (Сталин ном. к-э).
 192. Жуманазаров Кутли, 12, 4-синф ўқувчиси.
 193. Йўлдошев Жумёз, 42, ўрта мактаб ўқитувчиси.

Янгибозор қ/с (X—асп, 4), Ленин номли к-э.

194. Искандар бува Бобожонова, 71, қоровул.
 195. Салаев Султонмурод, 28, ўрта мактаб ўқитувчиси.

Карвак қ/с (X—асп, 5), „Социализм“ к-зи.

196. Каримов Юсуф, 22, табелчи.
 197. Худойберганова Дуржон, 36, 3-бригада, к-чи.
 198. Жуманиёзова Ўғилжон, 21, 3-бригада.
 199. Холназарова Отахон, 60, 5-бригада, к-чи.
 200. Мойлиев Машариф бува, 76, 8-бригада.

Жангати қ/с (X—асп, 6).

201. Мадамин Юсуф ўғли, 53, 3-бригада, к-чи.
 202. Хўжаев Маткарим, 48, 4-бригада, к-чи.
 203. Абдуллаев Ботир, 26, М. Горький номли мактаб илмий мудири.
 204. Хўжаев Болта, 58, 6-бригада, к-чи.
 205. Матёкубов Рузимат, 24, ПИ студенти.

Оталиқ қ/с (X—асп, 7), Фрунзе номли к-э.

206. Бекниёзов Қўчқор, 55, 1-бригада, к-чи.
 207. Бобожонов Қозок, 75, 6-бригада.
 208. Жуманазаров Юсуф, 28, ТашГПИ аспиранти.

Саяоат қ/с (X—асп, 8), „Саноат“ к-зи.

209. Полёзов Худойберган, 54, 8-бригада.
 210. Бекёзова Саодат, 24, 4-бригада.
 211. Раҳмонова Шарофат, 20, ПИ студенти.
 212. Матчонова Амина, 24, 3-бригада.

Мухомон қ/с (X—асп, 9), Ленин номли к-э.

213. Худойберганов Ўринбой, 30, ўрта мактаб директори.
 214. Жуманиёзов Худойберган, 65, 9-бригада.
 215. Оллоберганов Абдулла, 54, 6-бригада.

Овшар қ/с (X—асп, 10), Тельман номли к-з.

- 216. Авазов Назар, 65, 11-бригада.
- 217. Қурбонов Рўзимат, 22, ПИ студенти.
- 218. Аҳмедов Абдулла, 26, ТЎМ ўқитувчиси.
- 219. Оллоназаров Қуромбой, 70, 13-бригада.
- 220. Давлатов Хўжа, 60, 6-бригада.
- 221. Абдуллаев Озод, 24, ПИ студенти.
- 222. Қодиров Отажон, 61, 4-бригада.

Мутпири қ/с, К. Маркс номли к-з (X—асп, 11)

- 223. Рўзиметов Амин, 19, табелчи.
- 224. Маримов Қуромбой, 67, 1-бригада, к-чи.
- 225. Иброҳимов Шариф, 26, ПИ студенти.
- 226. Раҳимова Салима, 40, мактаб парроши.

Жувондир қ/с (X—асп, 12), Дзержинский
номли к-з.

- 227. Абдуллаева Ашша, 58, 3-бригада, к-чи.
- 228. Давлатов Аминбой, 30, ўқитувчи.
- 229. Эгамбердиева Зевар, 20, ПИ студенткаси.

Киров қ/с (X—асп, 13), Калинин номли к-з
(Қипчоқ курралар).

- 230. Сайдаматов Амин, 19, ҳисобчи.
- 231. Худорганов Уста Мўмин, 50, 3-бригада.

Қораянтоқ қ/с (X—асп, 14), Дмитров номли к-з.

- 232. Қобулов Нурмамат, 24, ПИ студенти.
- 233. Қурбонова Биби, 76, 6-бригада.
- 234. Жуманазаров Ҳасан, 49, мактаб парроши.

Пичоқчи қ/с (X—асп, 15), Оржоникидзе
номли к-з.

- 235. Авазов Жуманиёз, 67, 10-бригада, к-чи.
- 236. Искандаров Озод, М. Горький номли ўрта мактаб ил-
мий мудири.
- 237. Қурбонов Қўзи, 24, ПИ студенти.
- 238. Бекёзов Искандар, 57, эскидан саводли.

Ҳонқа район маркази (Ҳиқ., 1).

239. Рўзибоева Ҳалима, 24, Сталин номли ўрта мактаб ўқитувчиси.
 240. Абдуллаева Онажон, 19, ПИ студенткаси.
 241. Болтаев Хўжа, 46, мисгар уста.
 242. Ёвқочев Ҳожи, 55, Хрушчев номли к-з, 6-бригада.
 243. Каримов Кўромбой, 28, Свердлов номли ўрта мактаб директори.
 244. Аҳмедов Каримқул, 61, Победа кўчаси, уй 26.
 245. Абдукаримов Отавой, 24, ПИ студенти.

Қорамози қ/с (Ҳиқ., 2), „Оқ олтин“ к-зи.

246. Отажонов Қаландар, 63, 3-бригада, к-чи.
 247. Худойберганов Одамбой, 30, ТўМ ўқитувчиси.

Қирқёп қ/с (Ҳиқ., 3), „Обод“ к-зи.

248. Болтаева Оймонжон, 56, 9-бригада.
 249. Қурбонов Каримбой, 53, 10-бригада.
 250. Шарипова Тўти момо, 65, 2-бригада.
 251. Абдуллаев Йўлдош, 25, ПИ студенти.
 252. Сиддиқов Мати, 54, к-з чўпони.

Тамадургаонк қ/с (Ҳиқ., 4), Хрушчев номли ва „Озод“ к-элари.

253. Жуманиёзов Абдираим, 40, 6-бригада.
 254. Абдуллаев Жумабой, 69, 3-бригада.
 255. Сафоева Рўсика, 62, 8-бригада, („Озод“ к-зи).
 256. Ҳожиев Йўлдош, 26, САГУ студенти.
 257. Абдуллаева Онажон, 20, ПИ студенткаси.

Тўпчи қ/с (Ҳиқ., 5), Ворошилов номли к-з.

258. Нурматов Жумавой, 33, ТўМ ўқитувчиси.
 259. Отажонова Солият, 3-бригада, к-чи.
 260. Абдуллаев Саъдулла, 34, 8-бригада, к-чи.
 261. Жуманиёзов Холмат, 53, 3-бригада, к-чи.
 262. Юсупов Мавлон, 30, бошланғич мактаб ўқитувчиси.
 263. Бобожонов Холмурод, 62, 1-бригада, к-чи.

Корақош қ/с (Ҳнқ., 7), Ленин номли к-з.

264. Отаёзов Юсуф, 58, 7-бригада, к-чи.
 265. Худойберганов Рўзимат, 45, 5-бригада, к-чи.
 266. Ўринов Ражаб, 22, ПИ студенти.

Каттажирмис қ/с (Ҳнқ., 8), Суворов номли к-з.

267. Жуманиёзов Ражаб, 35, к-з раиси.
 268. Сафаров Матёқуб, 30, 7-бригада, к-чи.

Мадир қ/с (Ҳнқ., 8), Карл Маркс номли к-з.

269. Шарипов Рўзмат, 73, 8-бригада.
 270. Раҳимов Матёз, 79, 3-бригада.
 271. Қурбонова Отажон, 10, 3-синф ўқувчиси.
 272. Отажонов Арслон, 22, ПИ студенти.
 273. Султонов Ибодулла, 52, 10-бригада.
 274. Қурёзов Ҳожи, 38, бош табелчи.

Новхос қ/с (Ҳнқ., 10), Навоий номли к-з.

275. Матниёзов Абдулла, 75, 5-бригада.
 276. Ҳамроев Солой, 33, ТЎМ ўқитувчиси.

Сарапоён қ/с (Ҳнқ., 11), „Коммунизм“ к-зи.

277. Нурматова Зиёда, 59, 5-бригада, к-чи.
 278. Юсупов Маҳмуд, 33, ўрта мактаб ўқитувчиси.
 279. Каримов Жуманиёз, 62, 5-бригада, к-чи.
 280. Ғойибов Сафо, 26, ПИ студенти.

Зинахос қ/с (Ҳнқ., 12), Киров номли к-з.

281. Мадримов Раззоқ бува, 71, 6-бригада.
 282. Худойберганов Ёқуб, 26, ПИ студенти.
 283. Жабборов Пўлат, 56, 3-бригада, к-чи.
 284. Пўлатов Оллоберган, 20, ПИ студенти.

Боғот район маркази (Бғт, 1), Карл Маркс
ва Наримонов номли к-злар.

285. Мирза Хўжаев, 49, 5-бригада (Наримонов номли к-з).
 286. Бердиев Матқурвон, 67, 1-бригада, к-чи (К. Маркс
номли к-з).

287. Жуманиёзов Мадамин, 25, 1-бригада, ўқитувчи.
 288. Қиличов Хўжаниёз, 71, 1-бригада (К. Маркс ном. к-э)
 289. Худойберганов Райим, 50, 2-бригада, к-чи.
 290. Иброҳимов Машариф, 26, ПИ студенти.

Деҳқонбозор қ/с (Бғт, 2), Киров номли к-э.

291. Исматуллаев Сафо, 67, 9-бригада.
 292. Турсунов Ражаб, 28, урта мактаб ўқитувчиси.

Хитой қ/с (Бғт, 3), „Бирлашув“ к-зи.

293. Жуманиёзова Ёқутхон, 58, 3-бригада, к-чи.
 294. Эшннёзов Мавлон, 45, 10-бригада, к-чи.
 295. Қурбонов Ибодулла, 46, 2-бригада, к-чи.
 296. Буважонов Матёқуб, 66, 8-бригада, к-чи.
 297. Қурбонова Жамила, 20, ПИ студенткаси.

Бижанак қишлоғи (Бғт, 4), „Ленин йўли“ к-зи.

298. Бобожонов Қаландар, 66, 6-бригада, к-чи.
 299. Полвонов Оллоберган, 65, 6-бригада, к-чи.

Сталин (Найман) қ/с, „Правда“ к-зи (Бғт, 5).

300. Абдалов Бекхон, 68, 7-бригада, к-чи.
 301. Назаров Қурбон, 60, 1-бригада, к-чи.
 302. Бекхонов Қаландар, 28, ўқитувчи.

Ленин (Бўсалон-Найман) қ/с (Бғт, 6),
 „Комсомол“ к-зи.

303. Қурёзова Ўғилжон, 64, 6-бригада (кўзи кўр).
 304. Матёқубов Қўчқор, 28, ПИ студенти.

Қуллон-Қорабоғ қ/с (Бғт, 7), Сталин номли к-э.

305. Тожимуродов Собир, 53, 5-бригада, к-чи.
 306. Бекниёзов Раҳим, 32, ПИ студенти.
 307. Абулов Ситоқ, 80, 3-бригада.
 308. Саидов Турсунбой, 70, 6-бригада.

Нўқис қ/с (Бғт, 8), „Москва“ к-зи.

309. Раҳимов Жуманиёз, 83, 3-бригада.
310. Қўчқоров Машариф, 22, ПИ студенти.

„Правда“ қ/с (Бғт, 9), Ленин номли к-з.

311. Бекчонов Жуманазар, 68, мактаб завхози.
312. Ўтапов Бектурди, 21, к-з кассири.
313. Жуманиёзов Рўзимат, 52, 3-бригада, к-чи.
314. Аҳмедов Раҳмат, 20, ПИ студенти.
315. Қўшниёзов Аваз, 45, тракторчи.

Янгиариқ район маркази (Я-ар., 1).

316. Бобожонова Ёқут, 45, Ленин кучаси, 15-уй.
317. Отажонова Зина, 22, ПИ студенткаси.
318. Асқарова Ленинза, 24, ўрта мактаб ўқитувчиси.
319. Қурёзов Оллоназар, 48, М. Горький кўчаси, 24.
320. Бобожонова Уллибиби, 28, ўрта мактаб ўқитувчиси.

Таган қ/с (Я-ар., 2), „1 Май“ к-зи.

321. Отажонов Раҳим, 50, 3-бригада, к-чи.
322. Нурматова Жамол, 66, 1-бригада, к-чи.
323. Рўзметов Абдулла, 60, 7-бригада, к-чи.
324. Рўзметова Дармонжон, 18, ПИ студенти.

Калинин (Остона) қ/с (Я-ар., 3), Калинин
ва Чапаев номли к-злар.

325. Машарипов Мадраҳим, 65, 9-бригада, к-чи (Калинин
номли к-з).
326. Ражабов Шоназар, 22, ПИ студенти.
327. Хўжаева Аймонжон, 55, 5-бригада, к-чи (Чапаев
номли к-з).
328. Юсупов Райим, 53, 6-бригада, к-чи (Чапаев номли к-з).
329. Раҳимов Юсуфбой, 20, ПИ студенти.
330. Эшннёзов Жуманиёз, 64, 4-бригада, к-чи (Чапаев
номли к-з).
331. Отажонова Ўғилжон, 45, 11-бригада, к-чи (Калинин
номли к-з).
332. Эшчонов Отабой, 20, ПИ студенти.

Киров қ/с (Я-ар., 4), Ворошилов номли к-з.

- 333. Ҳўжаев Жаббор, 26, ўқитувчи.
- 334. Искандаров Рўзимат, 25, к-з ирригатори.
- 335. Оллоберганов Тожибой, 58, к-чи, 8-бригада.
- 336. Солоева Сора, 22, ПИ студенткаси.

Охунбобоев қ/с (Я-ар., 5), Сталин номли к-з.

- 337. Авазматов Совур, 37, к-з раиси.
- 338. Шерматова Муслима, 60, 2-бригада, к-чи.
- 339. Қурбонотавой, 21, 1-бригада, к-чи.
- 340. Қурбонбоева Авазжон, 21, ПИ студенткаси.
- 341. Ёқубов Матқурбон, 67, 3-бригада, к-чи.
- 342. Хударганов Болта, ПИ студенти.

Сталин қ/с, -Сталин номли к-з (Я-ар., 6).

- 343. Авазов Қутлимурод, 40, 3-бригада, к-чи.
- 344. Полёзова Тўхтаёз, 60, 3-бригада, к-чи.
- 345. Давлатов Шукуржон, 65, 6-бригада, к-чи.
- 346. Муродова Мира, 20, 3-бригада, к-чи.

Тозабозор қ/с (Я-ар., 7), Стаханов номли к-з.

- 347. Оллоберганов Жаббор, 34, 2-бригада, к-з секретари.
- 348. Авазов Қутлимурод, 30, 7-бригада, к-чи.
- 349. Ибодуллаев Бобожон, 16, 5-бригада, 7-синф ўқувчиси.

Коммуна қ/с (Я-ар., 8), Охунбобоев номли к-з.

- 350. Болтаев Матқурбон, ТўМ ўқитувчиси.
- 351. Ёқубов Ражаб, 45, МВД ходими.
- 352. Раҳмонов Дарвин, ПИ студенти.
- 353. Отажонов Буважон, 67, 3-бригада.

Куйбишев қ/с (Я-ар., 9), Оржоникидзе номли к-з.

- 354. Ҳайитов Исмоил, 52, 5-бригада, к-чи.
- 355. Худойберганова Раъно, 19, ПИ студенткаси.

Қўшқўпир район маркази (Қ-кпр, 1), Ленин
ва Сталин номли к-з.

356. Қутлимуродов Бобожон, 20, 1-бригада, табелчи (Ленин
номли к-з).
357. Жуманазаров Давлат, 48, қоровул.
358. Бекжонов, 31, ҳосилот (Сталин номли к-з).
359. Матназарова Раъно, 18, ПИ студенткаси.
360. Оллоберганова Сўна, 56, 4-бригада, к-чи.
361. Отажонова Раъно, 20, ПИ студенткаси.

Қатағон қ/с (Қ-кпр, 2), Жданов номли к-з.

362. Раҳматуллаев Раҳмон, 37, к-з экспедитори.
363. Бекмуродова Моможон, 60, 10-бригада, к-чи.
364. Эшчонов Қутлимурод, 44, 6-бригада, завхоз.

Кенагас қ/с (Қ-кпр, 3), Хрущев номли к-з.

365. Ҳусаинов Худойберган, 60, 3-бригада, к-чи.
366. Хўжаев Қурёз, 40, к-з раиси.
367. Абдуллаева Моможон, 50, паррош.
368. Солоев Отавой, 17, 12-бригада, табелчи.
369. Самандаров Қозоқ, 37, бошланғич мактаб ўқитувчиси.
370. Қутлимуродова Ойпошша, 20, ПИ студенткаси.

Хадра қ/с (Қ-кпр, 4), Чапаев номли к-з.

371. Худойберганов Отавой, 14, 2-бригада, 7-синф ўқувчиси.
372. Болтаев Норим, 45, паррош (Незахос қишлоғи).
373. Бекчонов Болта, 14, 13-бригада, 7-синф ўқувчиси.
374. Жумёз Иброҳимов, 63, араवासоз уста.

Хайравот қ/с (Қ-кпр, 5), „Сталинград“ к-зи.

375. Оллоберганов Раҳим, 54, ферма мудири.

Гўктом қ/с (Қ-кпр, 6), Киров номли к-з.

376. Юсупов Қурёз, 53, к-з раиси.
377. Матмуродов Юсуф, 46, 3-бригада, к-чи.

Хосиен қ/с (Қ-кпр, 7), Сталин номли к-з.

378. Рўзметов Нуриям, 52, к-з экспедитори.

379. Мадраимов Ашир, 48, к-з раиси.

Ўртаёп қ/с (Қ-кпр, 8).

380. Авазов Ҳайдар, 65, 1-бригада, к-чи.

Уйғур қ/с (Қ-кпр, 9), Ильяич номли к-з.

381. Бойжонов Тўйли, 14, 7-синф ўқувчиси.

382. Ёвбосаров Райим, 74, 9-бригада, к-чи.

383. Сейидов Бойжон, 46, 5-бригада, к-чи.

384. Баратов Бобониёз, 65, 7-бригада, к-чи.

385. Бобониёзов Хужаниёз, 24, ТашГУ студенти.

ХІХ партсъезд қ/с (Қ-кпр, 10), Охунбобоев
номли к-з.

386. Ражабов Отавой, 15, 7-синф ўқувчиси.

387. Исмоилов Ражаб, 29, ўрта мактаб ўқитувчиси.

Гозовот қ/с (Қ-кпр, 11), „Октябрь“ к-зи.

388. Маҳмудов Қадам, 17, табелчи.

389. Хўжаева Анор, 28, ўрта мактаб ўқитувчиси.

390. Оллоберганов Онабиби, 36, бошланғич мактаб ўқитувчиси.

Ўзбекёп қ/с (Қ-кпр, 12), „84-полк“ к-зи.

391. Полвонов Ёрмат, 40, к-з мироби.

392. Саъдуллаева Дурпошша, 29, ТўМ ўқитувчиси.

Шовот район маркази (Швт, 1), Сталин
ва Киров номли к-злар.

393. Бобожонов Давлат, 68, 14-бригада, к-чи (Киров номли к-з).

394. Солоева Хуршида, ўрта мактаб ўқитувчиси.

395. Абдураҳмонов Исмоил, 24, табелчи (Сталин номли к-з).

396. Полвонов Назар, 40, ТўМ директори.

397. Бобожонов Сейит, 65, 7-бригада (Киров номли к-з).
 398. Худойберганов Бўёз, 56, 6-бригада (Киров номли к-з).

Моноқ участкаси (Швт, 2), Хрущев ва
 Охунбобоев номли к-з.

399. Ўрозматов Раҳимбой, 30, ПИ студенти.

Чўқли қ/с (Швт, 3), Фрунзе номли к-з.

400. Чўқлиев Юсуфбой, 71, 3-бригада, к-чи.
 401. Эшметов Йўлдош, Фрунзе номли к-з раиси.
 402. Абдалов Момит, 7-бригада, к-чи.
 403. Рўзметова Пошша, 22, ТўМ ўқитувчиси.

Ебили-Қонгли қ/с (Швт, 4), Охунбобоев
 номли к-з.

404. Шомуродов Матқурбон, 62, 4-бригада, к-чи.
 405. Жуманиёзов Ҳожи, 46, к-з раиси.

Сталинобод қ/с (Швт, 5),

406. Мавлонов Одамбой, 45, 5-бригада, к-чи.
 407. Ҳусайнов Мадамин, 32, ТўМ ўқитувчиси.
 408. Жуманиёзов Эшчон, 60, 4-бригада, к-чи.
 409. Ёқубов Юсуфбой, бошланғич мактаб ўқитувчиси.

Ленинобод қ/с (Швт, 6), Микоян номли к-з.

410. Турдиев Собир, 50, 9-бригада, к-чи.
 411. Бекчонов Қутлимурод, 56, 3-бригада, к-чи.
 412. Сариев Бекмон, 60, 2-бригада, к-чи.
 413. Ёқубов Пирмат, 30, Райсобес ходими.
 414. Отажонов Ражаббой, 23, редакция ходими.
 415. Бакиев Жумабой, 60, мактаб парроши (Ворошилов
 номли к-з).
 416. Отоқов Ражаб, 53, 7-бригада, к-чи.
 417. Оллоберганов Полвон, ТўМ директори (Ворошилов
 номли к-з).

Қиёт қ/с (Ш вт, 7), Калинин номли к-з.

418. Эшчонов Қутлимурод, 81, 9-бригада.
 419. Курбонов Абдулла, 53, 6-бригада, к-чи.
 420. Каримов Отажон бува, 70, 13-бригада, к-чи.
 421. Холмуродов Эржон бува, 72, 7-бригада.
 422. Иброҳимов Нуржонбой, ТЎМ ўқитувчиси.

Хитой қ/с, Дзержинский номли к-з (Ш вт, 8).

423. Ғрлақабов Усмон, 66, 7-бригада, к-чи.
 424. Ражабов Бақварди, 54, 6-бригада, к-чи.
 425. Ғқубова Онабиби, 33, бошланғич мактаб ўқитувчиси.
 426. Собиров Саъдулла, 24, ПИ студенти.

Айиртом қишлоғи (Ш вт, 9), Дзержинский
номли к-з, 1, 2-бригада лар.

427. Болтаев Абдулла, 58, 1-бригада, к-чи.
 428. Антипова Роза, ПИ студенткаси.

Беш мерган қ/с (Ш вт, 10), Чкалов номли к-з.

429. Отажонов Шароф, 48, подачи.
 430. Абдуллаев Ҳамид, ўрта мактаб ўқитувчиси.

Бўйрачи қ/с (Ш вт, 11), „Коммунизм“ к-зи.

431. Иноятов Саъдулла, 67, 3-бригада, к-чи.
 432. Юсупова Авазжон, 41, 6-бригада, к-чи.
 433. Отаниёзова Сўна, 24, ПИ студенткаси.
 434. Сафоева Хонимжон, 26, ТЎМ ўқитувчиси.
 435. Эшчонов Мадамин, 38, ўрта мактаб директори.

Кат қ/с (Ш вт, 12), Карл Маркс номли к-з.

436. Ражабов Собир ота, 77, 4-бригада.
 437. Холматов Аваз, 60, паррош.
 438. Матназаров Норбой, 48, 10-бригада, к-чи.
 439. Жуманиёзов Абдулла, 28, 5-бригада, к-чи.
 440. Отажонов Машариф, 52, 3-бригада, („Октябрь“ к-зи).

Янгибозор район маркази (Я-бэр, 1).

- 441. Каримова Ойтўти, 32, Киров кўчаси, 13, ўқитувчи.
- 442. Худойбергаинова Онабиби, 26, ПИ студенткаси.
- 443. Саъдуллаева Дуржон, 28, ўрта мактаб ўқитувчиси.
- 444. Раҳимова Робия, 22, ПИ студенткаси.
- 445. Қуваничов Ражаб, 56, к-чи.
- 446. Ражабов Қозоқвой, 30, ўрта мактаб ўқитувчиси.

Боғолон қ/с (Я-бэр, 2), „Коммунизм“ к-зи.

- 447. Тожимуродов Ўтамурод, 85, 8-бригада.
- 448. Матёқубов Ўрол, 32, ўрта мактаб директори.
- 449. Ёқубов Дўсжон, 71, 3-бригада, к-чи.
- 450. Жуманова Авазжон (Авазжон халпа), 65, 7-бригада.
- 451. Ҳалилуллоев Собир, 49, 3-бригада, к-чи.

Қиёт-Қўнғирот қ/с (Я-бэр, 3), Чкалов номли к-з.

- 452. Абдураҳмонов Эшчон, 68, 9-бригада.
- 453. Буважонов Юсуф, 66, 6-бригада.
- 454. Абдуллаев Зариф, 19, 7-бригада, к-чи.
- 455. Одамов Сайдабулла, 33, 8-бригада, к-чи.

Қаландар дўрман қ/с (Я-бэр, 4), Сталин
номли к-з.

- 456. Маҳмудова Ўғилжон, 70, 3-бригада.
- 457. Очилова Пошша, ПИ студенткаси.
- 458. Давлатов Қутум, 76, 5-бригада.

Оёқ дўрман қ/с (Я-бэр, 5), Киров номли к-з.

- 459. Матрасулов Ҳусайн, 42, 1-бригада бошлиғи.
- 460. Хўжамақов Рўзимат, 49, звено бошлиғи.
- 461. Юсупов Ҳасан, 55, 6-бригада, к-чи.
- 462. Матёқубова Уғилжон, 35, 1-бригада, к-чи.

Уйғур қ/с (Я-бэр, 5), Тельман номли к-з.

- 463. Бобоева Нуржон, 47, 6-бригада, к-чи.
- 464. Язшимова Мунаввар, 20, ПИ студенткаси.
- 465. Жуманиёзов Матёқуб, 49, 10-бригада, к-чи.

Гурлан район маркази (Гурл., 1).

466. Пирназарова Ҳабиба, 58, пенсионер, К. Маркс кўчаси, 30.
 467. Матмуродов Йўлдош, 35, балиқчи, Свердлов кўчаси, 29.
 468. Ҳайитметова Эркиной, 25, ўқитувчи, Свердлов кўчаси, 29.
 469. Маҳмудов Юсуф, 58, овчи, К. Маркс кўчаси, 26.
 470. Отабоев Ражаб, 24, ПИ студенти.
 471. Матмуродова Ойим, 56, Коммунист кўчаси, 2.
 472. Аҳмедов Ўрозбой, 59, Комсомол кўчаси, 12.
 473. Ўрозбоева Ўғилжон, 28, Ленин номли ўрта мактаб ўқитувчиси.
 474. Отабоева Дурхоним, 51, К. Маркс кўчаси, 58.
 475. Мерганова Дармонжон, 26, Ленин номли ўрта мактаб ўқитувчиси.
 476. Солоев Неъмат, 22, ПИ студенти.
 477. Худоёрова Раҳима, 22, Свердлов кўчаси, 18, ўқитувчи.
 478. Матсафоёва Ёқутжон, 43, Свердлов кўчаси, 18.
 479. Ўрозалиев Машариф, 77, Калинин кўчаси, 7.
 480. Оллоберганова Раъно, 23, ПИ студенткаси.

Эшимжирон қ/с, (Гурл., 2).

481. Қурбонниёзов Одам, 60, 3-бригада, к-чи.
 482. Қурбонбоева Оймонжон, 47, к-чи.
 483. Яшимуродов Мадамин, 38, к-чи.
 484. Турдиев Турсунбой, 25, ўрта мактаб ўқитувчиси.

Вазир қ/с, (Гурл., 3), Сталин номли
 ва „Большевик“ к-эларн.

485. Отамуродов Ҳайитбой, 40, „Большевик“ к-зи, 6-бригада, к-чи.
 486. Тожибоев Сафарбой, 26, ўрта мактаб директори.
 487. Рўзимова Бибижон, 80, 7-бригада.
 488. Бобошева Тозагул, 48, 6-бригада, к-чи.
 489. Жуманиёзов Йўлдош, 56, 4-бригада, к-чи (Сталин номли к-э).

Марибугат қишлоқ совети (Гурл., 4),
„Социализм“ к-зи.

490. Мавлонов Наримон, 30, райком инструктори.
491. Худойберганова Онажон, 30, ўрта мактаб ўқитувчиси.

Нукис қ/с (Гурл., 5), Сталин номли к-з.

492. Тилапов Тангриберган, 46, 7-бригада, к-чи.
493. Ҳайитметов Карим, 22, Таш ГПИ студенти.
494. Исоева Қизларгул, 26, 5-бригада, к-чи.

Хизирэли қ/с (Гурл., 6).

495. Авазов Бобожон, 56, 7-бригада, к-чи.
496. Отаниёзов Хўжамберди, 87,
497. Бобожонов Собир, 21, ПИ студенти.
498. Урозалиев Мажума, 77.

Манғит район маркази, (Мнғт, 1).

499. Вафоева Онабиби, 40, Энгельс кўчаси, 48.
500. Мирзаев Саидмурод, 58, Комсомол кўчаси, 26.
501. Ўрозметов Дўсжон, 46, Комсомол кўчаси, уй 101.
Заготзерно ходими.
502. Саидмуродов Жумабой, 28, ўрта мактаб ўқитувчиси.
503. Мусина Раиса, 24, ПИ студенткаси.

Бештом қ/с (Мнғт, 2), Жданов номли к-з.

504. Маташов Юсуф, 59, 6-бригада, к-чи.
505. Матниёзов Давлат, 70, 2-бригада, к-чи.

Максим Горький қ/с (Мнғт, 3), Энгельс
номли к-з.

506. Рейимбой Мурод ўғли, 65, 5-бригада.
507. Ниёзов Кенжа, 33, ТўМ ўқитувчиси.
508. Маткаримов Абдулла, 66, 7-бригада, к-чи.
509. Матчонов Ўрозимбой, 40, 11-бригада, тракторчи.
510. Қулжонов Соғинбой, 26, ПИ студенти.

Пушкин қ/с (Мнғт, 4), Калинин номи к-з.

- 511. Отажонова Айтгул, 22, 7-бригада, к-чи.
- 512. Матёкубова Мунаввар, ТўМ ўқитувчиси.

Дўрман қ/с (Мнғт, 5), „Коммунизм“ к-зи.

- 513. Нуржонов Абдукарим, 60, 3-бригада, к-чи.
- 514. Шомуродов Иўлдош, 48, 8-бригада бошлиғи.
- 515. Ризоев Саидмурод, 56, 5-бригада, к-чи.
- 516. Темирова Ободон, 45, 1-бригада, к-чи.

Холиμβек қ/с (Мнғт, 6), „Комсомол“ к-зи.

- 517. Рўзметов уста Оллоёр, 56, 3-бригада, к-з устаси.
- 518. Собиров Зариф, 24, ПИ студенти.
- 519. Полёзов Давлат, 60, 7-бригада, к-чи.

Охунбобоев қ/с (Мнғт, 7), „Москва“ к-зи.

- 520. Жуманиёзов Отамурод, 61, 3-бригада, к-чи.
- 521. Отамуродов Тожибой, 25, ПИ студенти.
- 522. Латипов Отабой, ТўМ ўқитувчиси.

ТУРКМАНИСТОН ССР, ТОШОВУЗ ОБЛАСТИ

Тошовуз шаҳари.

- 1. Юсупова Онажон, 55, Интернационал кўчаси, уй 6.
- 2. Иўлдошева Дуржон, 50, 1 Май кўчаси, уй 42.
- 3. Тўраева Анваржон, 20, ПИ студенткаси.
- 4. Абдурахмонова Онажон, 48, Коммунист кўчаси, уй 20.
- 5. Қурбонов Иўлдош, 22, ПИ студенти.

Тошовуз райони

- 6. Мадримов Отажон, 64, „Париж коммунаси“ к-зи, 2-бригада, к-чи.
- 7. Саидов Пирмон, 61, 1-бригада, к-чи.
- 8. Хўжанасова Карима, 60, 1-бригада, к-чи.
- 9. Давлатов Раҳим, 24, ПИ студенти.

Илонли райони

10. Отажонова Ўғилжон, 49, Тельман номли к-э, 9-бригада, к-чи.
11. Сирожиддинова Амина, 25, ўрта мактаб ўқитувчиси.
12. Қўзибоева Оважон, 22, ПИ студенткаси.

Қорақалпоғистон АССР, Қипчоқ райони
(Хитой участкаси).

13. Матқурбонов Йўлдош, 63, 4-бригада, к-чи (Ленин номли к-э).
14. Абдуллаев Йўлдош, 24, ПИ студенти.
15. Қурбонов Тоживой, 78, 4-бригада, бахши (Охунбобоев номли к-э).
16. Сейитмуров Шукур, 55, 1-бригада (Сталин номли к-э).
17. Эшмуродов Тодим, 53, Киров номли к-э райси муовини.
18. Матчонов Қаландар, 73, 1-бригада, боғбон (Охунбобоев номли к-э).

Беруний (Шоббоз) райони

19. Рўзметова Биби момо, 70, 5-бригада (Карл Маркс номли к-э).
20. Ҳабибуллаев Шихназар, 24, Навоий номли мактаб ўқитувчиси.
21. Юсупова Роза, 22, ПИ студенткаси.
22. Оллоберганов Камол, 30, раймаориф ходими (Ўртқул кўчаси, 47).
23. Ҳабибуллаев Эрназар, 36, ТўМ директори.
24. Ёқуб ота Турумбет ўғли, 65, балиқчи (Карл Маркс к-зи).
25. Тангриберганов Шихназар, 22, ПИ студенти.
26. Аҳмедов Олимбой, 45, 6-бригада (Қилчиноқ қ/с, „Шах-тачи“ к-зи).
27. Тожимуродов Камол, 28, ТўМ ўқитувчиси (Қилчиноқ қ/с).
28. Матчонов Карим, 73, 9-бригада, (Қилчиноқ қ/с, Оржоникидзе номли к-э).
29. Жумонов Абдиҳолиқ, 22, 4-бригада (Шимом қ/с, „Совет Қорақалпоғистони“ к-зи).
30. Момутов Худойберган, 72, (Бийбозор қ/с) к-чи.
31. Давлатбоев Амин, 26, ўқитувчи (Бийбозор қ/с).
32. Файзуллаев Ортиқ, 28, ўқитувчи (Колхоз кўчаси, уи 8).

Тўрткўл райони

33. Хўжаниёзов Аҳмад, 46, 9-бригада (Сталинобод қ/с, Андреев номли к-з).
 34. Раззқов Ҳакимбой, 26, ўрта мактаб ўқитувчиси.
 35. Сафаров Эшчон, 2-бригада (Улли боғ қ/с, Сталин номли к-з).
 36. Эшчонов Йўлдош, 22, ПИ студенти.
 37. Хўжаниёзов Иброҳим, 51, 8-бригада (Коммунист қ/с, Куйбишев номли к-з).
 38. Жуманиёзов Сафарбой, 22, ўқитувчи (Ленинобод қ/с, Чкалов номли к-з).
 39. Матёқубов Жаббор, 68, 2-бригада (Ленинобод қ/с, Чкалов номли к-з).
 40. Собиров уста Отажон, 55, 7-бригада (Сталинобод қ/с, Андреев номли к-з).
-

II

ХОРАЗМ ШЕВАЛАРИНИНГ
ТАСНИФИ

I. ХОРАЗМ ОБЛАСТИНИНГ ЭТНОГРАФИК ХАРИТАСИ

Хоразм аҳолисининг этник состави ўтмишда мураккаб ва хилма-хил бўлган. Бу фикр Хоразмнинг жанубий қисмига нисбатан айниқса тўғридир. Тарихий-этнографик адабиётда бу факт жуда кўп қайд қилинган¹. Хоразм этнографик харитасининг ўтмишда мураккаб бўлганлигини лингвистик кузатишлар ҳам тўла тасдиқлаб берди.²

Маълумки, Хоразм территориясида қадимдан маданият тараққиёти эътибори билан турли босқичда бўлган жуда кўп ыруғ-қабилалар, халқлар яшаганлар. Сўнги 6—7 аср давомида Хоразм аҳолисининг асосий кўпчилигини ўғузлар (ўзбеклар) ташкил қилганлар. Қадимдан шу территорияда яшаган ва (эрон халқларига мансуб бўлган қадимги хоразмликлар, манбаларнинг хабар беришича, XIII асрга келиб

¹ А. Вамбери. Путешествие по Средней Азии, СПб, 1865, 170—171-бетлар; Н. А. Аристов. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности, СПб, 1897; „Узбеки“, 146—154-бетлар; С. П. Толстов. Города гузов, СЭ, 1947, 3, 100-бет; С. Волин. К истории древнего Хорезма, Вестник древней истории, 1941, 1, 192—196-бетлар. А. Ю. Якубовский. Вопросы этногенеза туркмен, СЭ, 1947, 3, 49-бет. А. А. Семенова. К вопросу об этническом и классовом составе северных городов империи Хорезмшахов в XII в. Известия общественных наук АН Тадж. ССР, 1952, 2, 24-бет; Материалы по районированию Ср. Азии, кн. 2, ч. II, 63—100-бетлар; М. В. Сазонова. К этнографии узбеков южного Хорезма, Археологические и этнографические работы хорезмской экспедиции, 1945—1948, 1952, 247-бет ва бошқалар

² А. А. Фрейман. Хорезмийский язык, 1950; Е. Д. Поливанов. Говор кишлака Кият—Конграт Шаватского района Хорезмской области, УзНИИКС, 1-тўплам, 2-китоб, 1933; ўша автор. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык, Ташкент, 1933; И. А. Батманов. Вопросы классификации узбекских говоров. „Проблемы языка“ тўплами, 1, 1934, 5—40-бетлар; Ф. А. Абдуллаев. Жанубий Хоразм шежаларининг тарихига доир. Узбек тили ва адабиёти масалалари, 4, 1958, 63—68-бетлар.

ўз тилларини Афғончилар ва ўғузлар билан аралашиб кетганлар³.

Айрим манбалар VIII—X асрларда Хоразм территориясида олонлар, ослар яшаганликларини кўрсатади⁴. Бу ерда қачонлардир араблар ва тожикларнинг ҳам яшаганликларини⁵ эсга олсак, Хоразм аҳолиси этник составнинг нақадар мураккаб бўлганлигига ишонч ҳосил қиламиз.

Ўз-ўзидан равшанки, тарих саҳнасида тушиб кетган бу этник группалар ўтмишда қадимги Хоразм маданиятини яъни ўтмишда иштирок этиб, ўғузлар (ўзбеклар) билан бир қаторда шаҳар ҳаётини тараққий эттириш, сўғориш системасини яхшилаш ва деҳқончиликни ривожлантиришга катта ёрдам берганлар⁶.

Ўтмишда Хоразм территориясида мана шундай эслатиб ўтилган турли-туман этник группаларнинг мавжуд бўлиши, табиий, маҳаллий аҳолининг антропологик типиди, урф-одаида, шунингдек тилида ҳам маълум из қолдириши керак эди. Шева лексикасида бу ҳодиса айниқса яққол кўринади. Хоразм шеваларида араб ва тожик тилларига алоқадор бўлган шундай лексик элементлар борки, улар марказий ўзбек шеваларидаги араб-тожик лексик қатламидан фарқ қилади. Бундан ташқари, Хоразм шеваларининг лексикаси ҳозирча бизга унча аниқ бўлмаган лексик қатламда ҳам эгадир: бундан сўзлар қадимги хоразмликлар тилидан кириб қолган, деб тахмин қилинади. Масалан:

арна — ариқ, канал,

йап — катта анҳор,

пәтьк — шип (потолок),

кунда — омоч (тожикча: тўнка).

талак — болахона, том тепасига соллинган омбор ва бошқалар.

Шунингдек, Хоразм шеваларида л ва л товушлари билан бошланадиган юзга яқин сўз тўпландики, бу сўзлар мар-

³ А. Н. Самойлович. Очерки по истории туркменской литературы. Туркменск. 1914-ж. I, 132-б; 134-б; А. А. Эрвайхан. Хоразмский язык. 1950, 146-б.

⁴ С. Восток. К истории древнего Хорезма, Вестник древней истории, 1941. I. 196-бет.

⁵ В. В. Бартольд. Туркестан в эпоху монгольского нашествия, 1900, I; А. А. Семенов. Курсатилган асар, 24-бет.

⁶ Ю. Якубовский. Развалины Ургенча, 1930, 16-бет. С. П. Топаев. Заметки о Хорезме, IV, 161-бет; уша автор. Города Хорезма, 99—100-бетлар; Я. Г. Гулямов. История орошения Хорезма, 1957.

казий ўзбек шевалари лексикасида олатда учрамайди: (лабър — (чангак), ла:па — (конверт), лавапъ — (катта коса) ва бошқалар (л, р сонорлари билан бошланадиган сўзлар турк тилларида деярли йўқ эканлиги маълум).

Ҳозирги вақтда Хоразм областида аҳолининг этник состави қуйидагича:

Область аҳолисининг асосий қисмини ўзбеклар ташкил қиладилар. Бу ўзбеклар тарихан ўзбек халқи составига бирлашган иккита этник группа — ўғузлар ва қипчоқлардан иборатдир.

Ўтмишда сарт деб аталган ва генетик жиҳатдан турк халқларининг ўғуз группасига алоқадор бўлган ўзбеклар областнинг жанубидаги саккизта районда яшайдилар (Хива, Урганч, Хонқа, Хазорасп, Янгиариқ, Боғот, Шовот, Қўшкўпир). Бундан ташқари, бу ўзбеклар Тошовуз шаҳари ва Кўхна Урганч район маркази (Туркменистон ССР) аҳолисининг асосий қисмини ташкил қиладилар. Шунингдек, Туркменистоннинг Эрон билан чегарадош бўлган айрим қишлоқларида ҳам (масалан, Анаулн қишлоғида)⁷ тил жиҳатдан мазкур ўзбекларга яқин бўлган аҳоли яшайди. Бу шевада галәмән (ҳозирги замон) ва галдъй (ўтган замон, I шахс, кўплик) каби туркман тилига хос бўлмаган формалар бор⁸.

Хоразм областининг шимолий районлари — асосан Манғит, Гурлан, Янгибозор ҳамда Қорақалпоғистон АССР Қипчоқ районининг Хитой участкасида генетик жиҳатдан қипчоқ группасига алоқадор бўлган ўзбеклар яшайдилар, худди шу ўзбеклар Жанубий Хоразмдаги барча районларнинг 20 дан 50 процентигача аҳолисини ташкил қиладилар. Айниқса Боғот, Шовот ва Қўшкўпир районлари аҳолисининг кўпчилиги генетик жиҳатдан қипчоқ группасига алоқадордирлар. Биз шартли равишда қипчоқлар деб атаган бу ўзбеклар турли сиесий ва иқтисодий сабаблар билан сўнгги 350—400 йил ичида Орол денгизи бўйларида Хоразмнинг жанубига кўчирилгандирлар⁹. Бундан ташқари, қипчоқлар Аму-

⁷ Проф. А. П. Поцелуевскии. Диалекты Туркменского языка, Ашхабад, 1936, 53—55-бетлар.

⁸ Уша асар, 55-бет.

⁹ Я. Г. Гулямов. История орошения Хорезма, 1957, 207-бет; Мунис ва Огаҳий. Фирдавсул иқбол, Ўзбек адабиёт тарихи хрестоматияси, 1945, 570-бет; А. Н. Кононов. Родословное туркмен, Сочинение хана Хивинского, 1958, 63-бет; Р. Г. Мукуминова, К вопросу о переселении кочевых узбеков в начале XVI в., Известия АН УзССР, 1954, 70—81-бетлар.

дарёнинг ўнг қирғоғига жойлашган Тўртқўл ва Бериший районлари аҳолисining 60—70 процентини ташкил қиладилар.

Хоразм областида ўзбеклардан ташқари қозоқлар ҳам яшайди. Қозоқлар Ҳазорасп район Шарлауқ пристанида, Хонқа районининг қайир ерларида (200 хўжаликка яқин), Урганч районининг Қилчоқ қишлоқ советида ва Шоббоз тўқайида (Чолиш пристани) яшайдилар. Гурлан район, Вазир ва Қангли қишлоқ советлари аҳолисining анчагина қисмини қозоқлар ташкил қиладилар. Бундан ташқари, Қорақалпоғистоннинг қиччоқ районида, Хоразм областининг Манғит районидаги деярлик ҳар бир қишлоқда 10—12 хўжаликдан иборат қозоқлар учрайди. 1924—25-йиллардаги статистик маълумотга кўра, областдаги қозоқларнинг сони 2281 киши бўлган¹⁰.

Областда сон жиҳатдан учинчи ўрinni туркманлар эгаллайди. Туркманлар Хоразм областининг ҳамма районларида учрайдилар ва айрим районлар аҳолисining 1—4 процентигача ташкил қиладилар. Лекин шуни ҳам қайд қилиб ўтиш керакки, уларнинг кўпчилиги қисми ўзбеклар билан аралашиб кетгилар ва юридик томондан ўзларини ўзбек деб ҳисоблайдилар. Бироқ уларнинг тилларида ва типларида туркманлик хусусиятлари сақланган. Юридик жиҳатдан туркман ҳисобланган аҳоли елғиз Урганч районининг Ола улик (Али эли) қишлоғида, Манғит районининг Пушкин қишлоқ советида яшайди. Мазкур туркманлар алоҳида колхозларга уюшганлар, етти йиллик мактаблари ҳам бор. Бундан ташқари, бу туркманлар қайси уруғ-қабиллага тааллуқли эканликларини ҳам эсларидан чиқармаганлар. Масалан, Манғит район Пушкин номли қишлоқ советидаги туркманлар *Йумуд* қабиласи *өкүз* уруғига тааллуқлидирлар. Статистик маълумотга кўра, областдаги туркманларнинг сони 1924—1925-йилларда 1984 кишидан иборат бўлган¹¹.

Областда қорақалпоқлар унча кўп эмас. Статистик маълумот буйича уларнинг сони 146 киши. Ҳозир уларнинг сони кўп бўлса икки барабар ошган. Қорақалпоқларнинг асосий кўпчилиги қилчоқ районининг Хитой участкасида (25—30 хўжалик), Хонқа районининг Тўпчи қишлоғида (12 хўжалик) яшайди. Шунингдек, Манғит районининг ҳар бир қишлоғида 5—10 хўжалик қорақалпоқ бор. Масалан, Калинин номли колхозда ўзбеклардан ташқари 2 хўжалик ко-

¹⁰ Материалы по районированию Ср. Азии, 2-китоб, 2-қисм, 492-бет.

¹¹ Уша китоб, 92-бет.

рейс, 15 хўжалик туркман, 2 хўжалик қозоқ, икки хўжалик қорақалпоқ, бир хўжалик рус бор.

Қорейслар Хоразмга яқинда кўчиб келганлар. Улар асосан Турлан районининг Вазир ва Куйбишев номи қишлоқ советларида яшайдилар (қарийб 400 хўжалик). Шунингдек, қорейслар шаҳарларда ва район марказларида аҳолининг маълум процентини ташкил қилиб, уларнинг кўпчилиги хизматчи ва ўқувчилардир. Руслар ҳам шаҳарларда ва район марказларида яшайдилар. 1924—1925-йиллардаги статистик маълумотга кўра, областдаги русларнинг сони 830 кишидан иборат эди, ҳозир русларнинг сони бир неча марта кўпайган.

Шу муносабат билан араблар ва эронликлар ҳақидаги масала устида ҳам тўхтаб ўтишга тўғри келади. Тарихий-этнографик адабиётда арабларни мустақил этнографик группа деб исбот қилишга уриниш лавом этиб келмоқда. Вахоланки, „араб“ деган қуруқ ном — лақабдан ташқари бутун Хоразмда бирорта ҳам арабни тополмадик. Магидович Питнак аҳолисининг бир қисми ҳақида тапириб, қуйидагиларни ёзади: „Уларнинг типлари сомийларга хос, уларнинг урф-одатида ўзбеклардан фарқ қиладиган моментлар бор, лекин тиллари умумий (яъни ўзбекча),“¹² аммо қандай урф-одатлари бўйича ўзбеклардан фарқ қилишини Магидович кўрсатмайди, ҳар ҳолда биз текшириб кўриб, бирор муҳим фарқ топа олмадик (топонимикада қангли, сейит, араб, саёт, сояфур каби номларни учратдик). Қишлоқ аҳолисининг ҳаммаси ўзларини ўзбек ҳисоблайдилар, бу номлар аллақачонлардан бўён аҳолининг сиёсий ва иқтисодий ҳаётида ҳеч қандай роль ўйнамай қўйган. Юқорида зикр этилган хато фикрни М. В. Сазонова ҳам тақрорлайди¹³.

Шуни ҳам эсдан чиқармаслик керакки, араб ва эроний деб аталган ном Хоразмнинг ҳамма ерида учрайди. Агар одам бирлигини мустақил этнографик группа деб атайдиган бўлсак, шу группанинг узига хос тили, тип, урф-одати, кийими, қўшиқ ва рақси бўлмоғи керак. Қўшқўпир районидаги Окдарвант қишлоғида 120 хўжалик эронийлар яшайди. (Ленин номи колхоз). Улар Оллоқулихон хонлик қилган йилларда (декабрь 1825 йил) кўчириб келтирилган. Бу қиш-

¹² Ўша китоб, 95-бет.

¹³ К этнографии узбеков южного Хорезма, Археологические и этнографические работы хорезмской экспедиции, 1945—1948, Москва, 1952, 247—318-бетлар.

Лоқнинг аҳолиси ўз она тилларини сақлаб қолган (айниқса катта ёшдагилар форс тилини яхши билдилар), атрофларидаги ўзбек ва туркманлардан антропологик белги бўйича кескин фарқ қилади, урф-одатда ҳам катта фарқ кўзга ташланиб туради. Улар юридик томондан ҳам эроний ҳисобланадилар. Лекин ёшлар форс адабий тилини яхши билмаганликлари учун ўзбек мактабида ўқийдилар.

Шунга кўра, Хоразм области территориясидаги аҳолининг этник состави ҳақида гап борганда араблар, эронийлар, қадимги хоразмликлар ёлғиз тарихий нуқтаи назардан алоҳида этник группалар сифатида қаралиши ва тегишли изоҳлар берилиши зарур.

Хоразм областидаги биз „қипчоқ“ деб атаган ўзбекларнинг кўпчилиги уруғ-қабиллага бўлиниш традициясини ҳали хотирларидан чиқармаганлар, бу ўзбекларнинг анчагина қисми XVI асрда шайбонихон бошчилигида Хоразмга келган ўзбеклар бўлса керак¹⁴. Бироқ бу ўзбекларнинг орасида шундай этник элементлар борки, улар биринчидан, ўтмишдаги уруғ-қабилачилик бўлинишлари традициясини мутлақо унутиб юборганлар, иккинчидан, улар бошқа ўзбеклардан ўзларининг тил хусусиятлари жиҳатдан ҳли бўлиниш фарқи қиладилар. Табиийки, Хоразмда Шайбонийлардан илгари ҳам (XVI асргача) турк тилларининг бирортасида сузлашган қандайдир йирик этник группа бўлган, деган фикрни баён этишга асос беради. Биз бир замонлар Амир Темир гвардиясининг негизини ташкил қилган ва сиёсий ҳокимиятни мустаҳкамлаш учун Хоразмда қолдирилган чигатоилар ва жалойирлар ҳақида гапирётганимиз нуқ¹⁵. Биз Гурлан районининг Оққум, Шанги каби қишлоқларида яшовчи ўзбекларни назарда тутамиз. Бу ўзбеклар қайси уруғ ёки қабиллага мансуб бўлганликларини ёдларидан чиқариб юборганлар, тилларида ҳам озми-кўпми фарқ сезилади. Масалан, қипчоқ шеваларида биринчи буғиндаги *э* бу ўзбекларнинг тилида *ә* тарзида талаффуз этилади: *мәң, сәң, кәлдә, бәрәмәс* каби, тушум келишигининг қисқарган формаси ишлатилади: *атән мьндь* каби, чиқиш келишигининг *дин* шакли учрайди ва бошқалар. Биз бу ўзбекларнинг тили XII—XIV асрларда Сирдарё бўйларида

¹⁴ А. Вамбери. Путешествие по Средней Азии, Спб. 1865, 171-бет сноскасига қаралин, А. Аристов. Кўрсатилган асар, 150-бет; Р. Г. Мукминова. Кўрсатилган асар, 70—81-бетлар.

¹⁵ Мунис ва Огаҳий. Фирдавсул иқбол, Ўзбек адабиёти тарихи хрестоматияси, 1945. 573-бет.

ва Хоразмда яратилган ёзув ёдгорликларининг тиди билан алоқадор бўлса керак, деган тахминий фикрни баён этишга журъат қиламиз (Аҳмад Ясғавий ва Хаким отанинг „Хикматлари“¹⁶ ал-Замахшариннинг лугати¹⁷, Хоразмийнинг „Муҳаббатнома“ асари ва бошқалар).¹⁸ Мазкур тил хусусиятларининг Чимкент-Қорабулоқ шеваларнда ҳам мавжудлиги бу фикрнинг ҳақиқатга яқинлигидан дарак беради¹⁹.

Бу фактлар шайбонийлардан анча илгари, эҳтимол, қозғоқчилар билан боғлиқ бўлган миграция ҳақида ҳақиқат беради, деб ўйлаймиз. Ҳақиқатан ҳам, XII—XIV асрларда айниқса Хоразмнинг шимолий қисмида кимлар яшаган ва улар қандай тилда сўзлашганлар? Бу ўзбек халқининг этпогенези ва тил тарихи учун принципиал аҳамиятга эга бўлган муҳим масаладир.

Хоразм топонимикасида ўзбек уруғ-қабиланомларининг мавжудлиги аҳоли яшайдиган пунктлардаги ўзбекларнинг тарихан шайбонийларга алоқадор эканликларига ҳеч қандай шубҳа қолдирмайди. Бундан ташқари, географик номларда Хоразмда жуда қадимги этнонимлардан ос ва олон каби номлар ҳам учрайди. Ал-Берунийнинг хабар оеришича: „Амударёнинг суви тошиб, кўп жойларни босиб кетди, кўп ерларни вайрон қилди. Мазкур ерларда яшаган аҳоли Ҳазор денгиз бўйларига кўчиб кетди. Бу олон ва ослар уруғидая, уларнинг тили ҳозирги вақтдаги хоразмликлар ва печенеглар тилининг аралашувидан ҳосил бўлган“²⁰.

Топонимикада сақланган ўзбек-қипчоқ этнонимларидан Хоразм области территориясида қуйидаги номлар учрайди: *қўнғирот, қиёт, қипчоқ, уйшун, дўрман, манғит, уйғур, чайман, хитой, нукус, масит, қулон, пенагас, қатагон, қушчи, қангли, томо, митан, ёбу, қарға, олчин, мўғул, жаллолр, чигатой, қанжигали, болғали, очимойли, қозоқ* (ёки *бойқозоқ*); Г. Вамбери *ос, баёт, саёт* каби этнонимларни ҳам ўзбек уруғларига мансуб, дейди.²¹ Шунингдек,

А. К. Боровков. Очерки истории узбекского языка, I, Советское востоковедение, 1948, V, 229—250-бетлар.

¹⁷ Монгольский словарь. Муқаддамат ал-адаб, I, II, М.—Л., 1938.

¹⁸ А. Н. Самойлович. К истории литературного среднеазиатского турецкого языка, „Мир-Али-Шир“ тўплами, Л., 1928, 1—23-бетлар.

¹⁹ К. К. Юдакин. Некоторые особенности Карабулакского говора, Ўзбек диалектологиясидан материаллар, I, 1957, 31—39-бетлар.

²⁰ Бу цитата проф. С. Волиннинг „К истории древнего Хорезма“ номли мақоласидан олинди (Вестник древней истории, I, 1941, 192—196-бетлар).

²¹ А. Вамбери. Юқоридаги асар, 71-бет.

меҳтар ва қушбегининг солиқ дафтарларида²² ўтган асрнинг ўрталарида *уйрот*, *минг*, *юз*, *бургут* каби этнонимлар ҳам учрайди.

Шуни қайд қилиб ўтиш зарурки, Магидович ўзининг ишида²³ кўпгина ноаниқлик ва хатолабга йўл қўйган. У қуйидагиларни ёзади: „Гурланда ишовчи ўзбекларнинг деярли ҳаммаси уруғ-қабиллага бўлиниш ҳақидаги хотирани сақлаганлар, маълумотнинг йўқлиги фақат рўйхат йўл қўйган камчилик натижасидир. Лекин Урганч уездининг Бешариқ шўроси (ҳозирги Янгиариқ районининг Богот участкаси) ҳақида ишонч билан бундай деб айтолмаймиз. 1924—26 йилларда ўтказилган текшириш пайтида бу ерда уруғларга бўлинишнинг бирор изини топиш мумкин бўлмади“²⁴. Магидовичнинг бу фикри ҳақиқатга тўғри келмайди. Бизнинг кузатишларимиз бунинг аксини кўрсатди, яъни Богот участкасида (Бешариқ) уруғ-қабиллага бўлиниш излари собиқ Гурлан уездига қараганда анча сезиларлидир. *Бешариқ* деган номнинг ўзи ҳам Полвонёпдан (каналдан) чиққан бешта ариқ билан боғлиқ. Бу ариқлар тарихан бешта ўзбек уруғи жойлашган ерларни тўғорган эли²⁵ (*хитой*, *томо*, *наиман*, *ос*, *масит*). Мазкур ўзбеклар ўзларини қангли қабиласига мансуб деб биладилар. Бу каналлар ҳозир ҳам ўша уруғ номлари билан аталади (*хитой*, *томо*, *наиман ос масит*). Шунингдек, Магидович Боготда (эскича Бешариқда) *мангит*, *қўнғирот*, *бойқозоқ* каби ўзбек этнонимлари ва қадимги ўғуз этноними *бижанақ* каби помлар борлиги ҳақида бирор нарса ҳам демайди. У, нима учундир, Хива уездида ҳамда „Янги Урганч уездининг уччала шўросида ҳам (Кот—ҳозирги Беруний райони, Хонқа ва Ҳазорасп) уруғ-қабиллага бўлинишдан ҳатто асар ҳам қолган эмас“ деган фикрни баён этади. Маълумки, ҳозирги Қўшқўпир райони илгари Хива уезди составига кирар эди. Мазкур район топонимикасида *кенагас* (шу номдаги қишлоқ Совети), *қатағон* (шу номдаги қишлоқ Совети), *уйғур* (шу номдаги қишлоқ Совети) ва *мангит*, *жалойир* (Хайровот қишлоқ Совети) каби этнонимлар мавжудлигини қайд қилдик. Хонқа ва Ҳазорасп районларида ҳам ўтмишда *қангли*, *қиғатой*, *митан*, *нукус*,

²² Хива хонлари архиви. Ленинград, Салтиков-Шчедрин номдаги кутубхона, шифр 12, 78, 79.

²³ Материалы по районированию Средней Азии, 2-китоб, 2-қисм, 63—95-бетлар.

²⁴ Ўша асар, 96-бет.

²⁵ Я. Г. Гулямов. Кўрсатилган асар, 207—208-бетлар.

кўнғирот, *томо*, *қилчоқ* каби уруғларга мансуб бўлган ўзбеклар яшайдилар. Бундан ташқари, Магидовичнинг: „Манғитлар ёлғиз Гурлан уездининг шу номдаги шўросида яшайдилар“—деган даъвоси ҳам асоссиздир. Манғит районида (ҳозир Амударё районининг манғит участкаси) *манғит*, *қўрман*, *қилчоқ*, *кукус* каби ўзбек этнонимлари, *йўмуд*, *ўқиз* каби туркман этнонимлари бор.

Қадимги ўғуз уруғ-қabila номларидан Хоразм области топонимикасида қуйидагилар қайд қилинди:

Саёт — Хива районида бир қишлоқ номи;

Баёт — Ҳазорасп ва Янгиариқ районларида қишлоқ номлари;

Таган — Янгиариқ районида қишлоқ Советининг номи;

Жувондир — Ҳазорасида қишлоқ Совети, Маҳмуд Кошғарийда *Жовулдор*²⁶, Рашидиддинда *Жовулдур*.

Овшар — Ҳазорасида қишлоқ номи, Маҳмуд Кошғарийда *Афшар*, Рашидиддинда *Авшар*.

Бижанак — Боғотда (ҳозирги Янгиариқ райони) қишлоқ номи, Маҳмуд Кошғарийда *Пачанаг*, Рашидиддинда *Бижна*.

Ҳиниқ — Хива яқинидаги бир ариқнинг номи, бу сўз ҳам Маҳмуд Кошғарийда қайд қилинган *қиниқ* этнонимига алоқадордир.

Қадимги ўғуз этнонимларига алоқадор бўлган мазкур географик номлардан ташқари областда *йўмуд*, *салар*, *али*—*эли*, *хидир эли*, *чандир*, *шша*, *ўқиз*, *байрам*, *карлаут* каби туркман уруғлари номи ҳам учрайди.

Энди Жанубий Хоразм ўзбеклари ҳақида икки оғиз сўз.

Маълумки, тарихда бу ўзбеклар „сарт“ номи билан юритилар эди. „Сарт“ термини ҳақида жуда кўп адабиёт бор, бу масала ҳақида бу ерда гаппроқчи эмасмиз.²⁷ Ёлғиз шуни уқтириб ўтиш керакки, Г. Вамбери: „сартлар бу ерга (Хоразмга) келган озарбайжонликларнинг кучли таъсири остида шаклланганлар, сартларнинг тили ҳам ўша озарбайжон тили таъсирида ~~ўзгарган~~²⁸“ деган хато фикрни баён этади. Бундан ташқари, то ҳозиргача айрим совет тарихчи-

²⁶ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк, I, 55 ва ундан кейинги бетлар; В. В. Бартольд. Очерки истории туркменского народа, „Туркмения“ тўплами, 1-том, 27—28-бетлар.

²⁷ Хоразм аҳолиси составидаги „сарт“ларни Абулғози мустақил этнографик группа сифатида ажратиб кўрсатади (қаранг: Шажаран турк, Узбек адабиёти хрестоматияси, 1945, 533-бет).

²⁸ Sagataische Sprachstudien, Leipzig, 1867. 4—5-бетлар.

лари Жанубий Хоразм ўзбекларини баъзан „сарт“, баъзан „турклашган қадимги хоразмликлар“ номи билан юритадилар.²⁹

Хоразм территориясида (эрон халқларига мансуб этник группалар бўлган, улар маълум тарихий сабаблар билан ўз мустақилликларини йўқотганлар ва маҳаллий аҳоли билан аралашиб, турк (Ўзбек)лар ичига сиғиб кетганлар, десак ҳақиқатга тўғри келади. Ахир, „турклашган хоразмликлар“ деган нибора қандай маъно беради, Хоразмликлар аллақачон тарих саҳнасидан тушиб, тил жиҳатдан ҳам, этнографик жиҳатдан ҳам бир бутун этник группа сифатида мавжуд эмаслар-ку? Ҳозирги пайтда уч юз мингдан ошиқ Жанубий Хоразм ўзбекларини „турклашган қадимги хоразмликлар“, „араблар“, „эронликлар“ деб атасак, Ўзбекистондаги барча шаҳар аҳолисини проф. Е. Д. Поливановга ўхшаб, „тожиклар“, уларнинг тилларини эса „эронлашган шевалар“ деб атайверсак, қанчалик мантиққа тўғри келар экан?

Биз Хоразм территориясида X—XI асрларда туркий тилларда сўзлашувчи аҳолидан ташқари, қадимги хоразмликлар, оронлар, ослар, тожиклар бўлганлигини юқорида қайд қилиб ўтдик. Езма ёдгорликлар ҳам, Хоразм ўзбек шевалари лексикасидаги фактлар ҳам, область территориясида мавжуд бўлган кўпгина топонимик номлар ҳам шундан далолат беради. Масалан, битта Хива районида учраган *Хивак, Пишканак, Индавак, Говак, Арвак, Рофанак, Хийханак* (Полвонёпнинг қадимги номи) каби географик номлар, *Моноқ* (Шовот райони), *Карвак* (Ҳазорасп райони) каби қишлоқ номлари фонетик тузилиши жиҳатдан турк тиллари лексикасига алоқадор эмасликлари ўз-ўзидан кўриниб турибди³⁰.

Жанубий Хоразм ўзбеклари барча кўрсаткичларга, биринчи навбатда тил фактларига кўра, тарихан Орол бўйлари, Сирдарёнинг қуйи оқимлари ва Хоразмнинг шимол томонларида яшаган турклар, уғузларга бориб боғланидилар. Лекин улар қандай уғузлар эди?

Уғузлар ёки ғузлар туркий халқларининг йирик иттифоқини ташкил қилганлар ва VI асрда кўчманчилар империясини юзага келтирганлар.³¹ Бу даврларда „турк“ ва „уғуз“ тер-

²⁹ М. В. Сазонова. К этнографии... 247—248-бетлар.

³⁰ Я. Г. Гулямов. История орошения Хорезма, Ташкент, 1957, 129-бет.

³¹ В. В. Бартольд. Очерки истории... 96-бет.

минлари бир маънода қўлланган.³² VII асрда Исфижоб ул-жаси (ҳозирги жанубий Қозоғистон областининг Сайрам райони) турк халқларидан ўғузлар билан қарлуклар ўртасида чегара эли—Каспий денгизидан то Исфижобгача ўғузлар, Исфижобдан Фарғонагача қарлуклар яшар эдилар³³.

С. П. Толстовнинг фикрича, X—XI асрларда „ўғуз“ термини орқали турк диалектларида сўзланган ва туркий тилларнинг жануби-ғарбий группасига тааллуқли оулган қабилалар иттифоқининг конгломератини ифода этар эди³⁴.

Янгикент районида яшаган ўғузлар ҳақида ал-Масудий қуйидагиларни ёзади: „Бу ерлардаги турклар орасида ўғузлар кўпчиликти ташкил қилади. Уғузларнинг бир қисми кўчманчи, бир қисми ўтроқ. Улар турк уруғидан... Ўғузлар турклар ичида энг ботир, буйлар паст, кўзлари қичқиради“.³⁵

Проф. А. Ю. Якубовский шу фактларга асосланиб, қуйидаги хулосани чиқаради: „1. Ал-Масудий тасвирлаган ўғузлар сўнгги даврлардаги баланд бўйли, чўзиқ каллали туркманларга ўхшашмайди; 2. Сирдарёнинг қуйи оқимида яшган бир қисм ўғузлар X—XI асрлардаёқ ўтроқ турмуш кечирганлар, деҳқончилик билан шугулланганлар, шаҳар ҳаётини ривожлантирганлар.“³⁶

X асрда Хоразмда бўлган араб сайёҳи ал-Макдисий хоразмликларнинг ақлли, илмли кишилар эканликларини кайд қилади³⁷ 1219 йилда Хоразмда бўлган Якут мамлакатнинг ғоят обод эканлигини, халқнинг фаровонлиги, шаҳар ва бозорларнинг маъмур эканлигини тасвирлайди.³⁸ 1333 йилда араб сайёҳи Ион Батутанинг айтишича, „Урганч (Кўҳна Урганч—А. Ф.) турк шаҳарлари ичида энг каттаси, энг чиройлисидир, унинг ажойиб бозорлари бор, кўчалари кенг, иморатлари сон-саноксиздир“.³⁹

Жанубий Хоразм ўзбеклари генетик жиҳатдан ўғузларнинг йирик бир қисмини ташкил қилиб, Хоразм тупроғида, Сирдарёнинг қуйи оқимларида, Орол денгизи ва Амударё

³² А. Н. Самойлович. Очерки истории Туркменской литературы, „Туркмения“ тўплами, 1, 1929, 129-бет; В. В. Бартольд. Кўрсатилган асар, 8-бет.

³³ В. В. Бартольд. Ўша асар, 6-бет.

³⁴ С. П. Толстов. Города гузов, СЭ, 3, 1947, 100-бет.

³⁵ Материалы по истории туркмен и Туркмении, 1-т. 166-бет.

А. Ю. Якубовский. Вопросы этногенеза туркмен, СЭ, 3, 1947, 49-бет.

³⁶ А. Ю. Якубовский. Ўша асар, 50-бет.

³⁷ С. П. Толстов. Древний Хорезм, 1948, IV, 156-бет.

³⁸ С. П. Толстов. Ўша асар, 161-бет.

³⁹ А. Ю. Якубовский. Развалины Урганча, 1930, 16-бет.

ёқаларида жуда қадимдан яшаб келганлар, асрлар давомида турли-туман этник группалар билан аралашганлар, шаҳар ҳаётини яратишда иштирок қилганлар. Туркманлар эса ўғузларнинг бошқа бир йирик группасини ташкил қилиб, фикримизча, ўша даврларда ҳам тил томондан юқорида зикр этилган ўғузлардан анчагина фарқ қилганлар. XIII—XIV аср ёдгорлиги ҳисобланган Ибн Муҳаннанинг луғатини сянчиклаб текшириш, эҳтимол, бу масалани узил-қесил ҳал этиб берар.⁴⁰

XI—XII асрларда туркманларнинг ғарбга томон силжиши Орол денгизи ва Хоразм орқали эмас, балки Амударёнинг ўнг қирғоғи орқали, ҳозирги Жанубий Қозоғистон области (Қизилқум) орқали содир бўлгандир. Нурота районида, Зарафшон водийсида айрим туркман ўруғларининг то ҳозиргача сақланган қолдиқ шунга далилдир⁴¹. Тарихий манбалар XII асрда, ҳатто XIII аср бошларида ҳам Сирдарё соҳилларида мўғул қўшинлари составида туркманлар бўлганлигини қайд қилади⁴². Агар биз X—XI асрларда Янгикент районидagi ўғузларнинг антропологик белгиларини ("... буйи ластак, кўзлари кичкина...") ҳозирги туркманларнинг антропологик тузилиши билан солиштириб кўрсак, масала яна ҳам ойдинлашади.⁴³ XV—XIX асрларда яратилган ёзма ёдгорликларнинг бирортасида ҳам Хоразм ўзбеклари туркманлар билан аралаштирилган эмас. Алишер Навоий ўзининг „Мажолисун нафоис“ номли асарида Хоразм ўзбеклари тилини „Хоразм туркиси“ деб атайд, яъни унга ўзбек тилининг бир диалекти сифатида қарайди.⁴⁴ Туркманларни эса Навоий алоҳида мустақил бир халқ деб тушунади.

Яқин ўтмишда Хоразм ўзбекларининг ривожланган шаҳар ҳаёти, деҳқончилик маданияти билан туркманларнинг асосий кўпчилигининг чорвачилик-кўчманчилик қилганликларини чоғиштириш кифоядир. Бундан ташқари, туркманлар ҳаётида уруф-қабилачилик традицияси то сунгги вақтларгача

⁴⁰ П. М. Мелюванский бу асар Озарбайжонда ёзилганлигини тахмин қилади, шу билан бирга „Бу луғат Мовароуннаҳрда ёки Хоразмда ёзилган бўлиши ҳам мумкин“, дейди (қаранг: Араб-филолог о турском языке, 1900, XIX бет). С. Е. Малов эса бу асарни Кошғарда ёзилган деб фараз қилади (қаранг: ЗКВ, т. III, вып. 2, 1928, 247-бет).

⁴¹ В. Г. Мошкова. Некоторые общие элементы в родоплеменном составе узбеков, харакалпаков и туркмен, Труды института истории и археологии, II, 1950, 142-бет.

⁴² В. Г. Мошкова. Уша асар, 144-бет.

⁴³ А. Ю. Якубовский. Вопросы этногенеза, 49-бет.

⁴⁴ Алишер Навоий. Таълиқ асарлар, 3, 13-бет.

давом этар эди.⁴⁵ Жанубий Хоразм ўзбеклари бу традицияни аллақачон унутиб юборганлар. Топонимикада онда сонли ўчраган ўғуз этнонимлари⁴⁶ (Жувондир, Овшар, Киник, Бижанак ва бошқалар) қачонлардир Хоразм ўзбекларининг ана шу уруг-қабилаларга алоқалари борлигидан дарак берали, холос. Шунингдек, турмуш-тирикчиликда, урф одатда, музикада, рақсда ҳам туркманлар жанубий Хоразм ўзбекларидан анча фарқ қилмадилар. Туркман тили билан Жанубий Хоразм ўзбек тевалари ўртасида катта фарқлар бор эканлигини ботқа бир ишимизда батафсил баён этган эдик⁴⁷.

Кўринадики, проф. Е. Д. Поливановнинг: „Жанубий хоразмликлар асли туркманлардан ажралиб чиққан“, деган даъвоси асоссиздир⁴⁸.

Жанубий Хоразм ўзбекларини „турклашган қадимги хоразмликлар“⁴⁹ деб аташ ҳам, уларнинг тили озарбайжон тилининг таъсирида шаклланган⁵⁰ ёки „туркманлашган шевадар“⁵¹ деб таърифлаш ҳам ғоят жиддий ва мураккаб масалани осонгина йўл билан ҳал қилишга уринишдан бошқа нарса эмас.

Туркманлар билан Жанубий Хоразм ўзбеклари ўртасидаги муносабат ҳақида гап борар экан, иккисининг ҳам ташкил топишида ўғуз компонентининг асосий роль ўйнагани алоҳида қайд қилиб утиш керак бўлади. Иккисининг икки территорияда, икки хил тарихий шароитда ташкил топганлигини ҳисобга олмай, ҳар бирининг қандай этник группалар, уруг-қабилалар билан тўқнашиб, аралашганликларини ҳисобга олмай туриб, тарихий бирлик ҳақида ҳам, уларнинг ҳозирги турмуши, тили, маданияти ҳақида ҳам гап юргизиш кутилган натижани бермайди.

⁴⁵ Н. А. Аристов. Заметки об этническом составе... 137-бет; Г. И. Карпов. Племенной состав туркмен, Полторацк (Ашхабад), 1925; В. Г. Мошкова. Кўрсатилган асар, 140-бет.

⁴⁶ Маҳмуд Қошғарий. 1, 56-бет; В. В. Бартольд. Очерки... 27—28-бетлар; Ф. Абдуллаев. Жанубий Хоразм шеваларининг тарихига доир, „Ўзбек тили ва адабиёти масалалари“, 4, 1958, 65-бет.

⁴⁷ Ф. Абдуллаев. Уша асар, 66—68-бетлар.

⁴⁸ Е. Д. Поливанов. Материалы по грамматике узб. языка, 1935, вып. 1, 13-бетдаги сноскага қаралсин.

⁴⁹ М. В. Сазонова. К этнографии узбеков... 247—248-бетлар.

⁵⁰ Сағатайча Sprachstudien... 4—5-бетлар.

⁵¹ Е. Д. Поливанов. Юқоридаги асар, 13-бет.

II. ХОРАЗМ ШЕВАЛАРИНИНГ ТАСНИФИ

Ўзбек тилининг Хоразм шеваларини текшириш иши бир қатор тарихий-лингвистик проблемаларни олдинга суради. Шу проблемаларнинг бош аҳамиятга эга бўлганларидан бири мазкур шева вакиллариинг ташкил топиш тарихи ва генетик жиҳатдан ўзбек халқи составига кирган бошқа уруғдош этник группалар билан муносабатли масаласидир,¹ иккинчидан, ўзбек адабий тилининг, шунингдек, баъзи бир ўзбек шеваларининг (масалан, Тошкент диалектиининг) шаклланишида ўғуз қомпонентининг иштироки масаласидир.²

Ўзбек шевалари устда текшириш ишлари олиб борувчи шахслар олдида анчагина қийинчиликлар кўндаланг бўлади. Бу қийинчиликлар ўзбек тили шеваларини ўрганиш ишининг юқоридаги назарий масалалар билан боғлиқ бўлишидангина келиб чиққан эмас, албатта, балки тилимизнинг кўп шеваги бўлишида, шевалар составининг мураккаблигида, хилма-хил ва аралашган бўлишида ҳамдир.

Ўзбек диалектологиясининг йирик мутахассиси профессор Е. Д. Поливанов бир вақтлар ёзган эди: „СССР даги турк тилларининг бирортаси ҳам шевалараро ўзбек тили сингари бу қадар кескин фарқланмайли, демак, СССР даги бирорта турк тили ҳам шу қадар специфик, диалектал турлилик хусусиятига эга эмасдир. Бу эса, табиий, адабий тил учун бирор диалектни асос қилиб олиш масаласини ниҳоят даражада оғирлаштиради.“³ Профессор Поливановнинг бу мулоҳазаси ўзбек тилининг Хоразм шеваларига нисбатан ҳам тўғридир.⁴

¹ Е. Д. Поливанов. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык, Т., 1933, 25—27-бетлар; ўша автор. Материалы по грамматике узбекского языка, вып. 1, Т., 1935, 13 ва 27—28-бетлар; И. А. Батманов. Вопросы классификации узб. говоров. „Проблемы языка“ тўплами. 1-китоб, 1934; проф. Ғози Олим Юнусов. Узбек лаҳжаларининг таснифида бир тажриба, Т., 1936, 21—22-бетлар; В. В. Решетов. О диалектной основе узб. лит. языка, ВЯ, 1, 1955, 100—108-бетлар; ўша автор. Узбекский язык, 1, Т., 1959, 73—74-бетлар.

² А. К. Боровков. Алишер Навои как основоположник узб. лит. языка, „Алишер Навои“ тўплами, 1946, 112-бет.

³ Е. Д. Поливанов. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык, Т., 1933, 3-бет.

⁴ Е. Д. Поливанов. Говор киплака Кыят-Конгат Шаватского района, Сб. научных трудов УзНИИКС, т. 1, вып. 2, 1934; Ф. А. Абдуллаев. Жанубий Хоразм шеваларининг тарихига доир, „Ўзбек тили ва адабиёти масалалари“, 1958, 4, 61—68-бетлар.

Юқорида айтилганлардан шу нарса равшан бўладики, Хоразмнинг шимолий қисмидаги қипчоқ лаҳжаси Ўзбекистон территориясида географик жиҳатдан кенг тарқалган қипчоқ гурппа шеваларига яқин туради. Хоразмнинг жанубий қисмидаги ўғуз лаҳжаси эса⁵ Жанубий Қозоғистон область, Чимкент ва Туркистон районларининг Қорабулоқ⁶, Манкент, Иқон⁷, Ибота каби қишлоқларида яшовчи ўзбекларнинг тилига кўп ўхшаб кетади. Масалан, қадимги чўзиқ уйиларнинг мавжудлиги, биринчи бўғинда қипчоқ шеваларидаги *e* ўрнига *ə* унлисининг ишлатилиши, икки унли ўртасида келган жарангсиз үндoshнинг ўзгармаслиги (яъна, чъқада⁸ каби) ва бир қатор морфологик белгиларни кўрсатиш мумкин⁸.

Хоразм ўзбекларининг тили ҳақида, айниқса ўғуз шевалари ҳақида, энг илк маълумотни машҳур венгер олими Герман Вамбери беради. У ўзининг „Cadaťajsche Sprachst dien“ номли асарида (1861 йил, Лейпциг) чигатой тили (эски ўзбек тили) грамматикасининг очеркини беради (1—40-бетлар). Китобда келтирилган хрестоматия материаллари Навоий, Аҳмад Яссавий, Машраб асарларида иборат (ҳатто Фузулий ва Насимийдан ҳам намуналар бор), шунингдек, „Аҳмад Юсуф“, „Зухра ва Тоҳир“, „Зарқумшоҳ“ каби дostonлардан парчалар келтирилган. Китобнинг сунгги қисмида ўзбекча-немисча лугат берилган (201—358-бетлар).

Вамбери Хива шеvasига хос деб талқин қилган кўпгина грамматик фактлар ҳақиқатдан узоқдир (масалан, 23-бетдаги бораюрмен, бораюрсен формалари умуман Хоразм шеваларида учрамайди. Хивада кишилиқ олмошларининг формаси *мен, сен, у, ани* эмас, балки *мэн, сэн, ху, хунъ* ва бошқалар).

Вамбери ўзбек тили шеваларини учта катта гурппага (диалектга) бўлади: Қўқон, Бухоро, Хива диалектлари. Қў-

⁵ Абдуллаев Фаттоҳ. Урганч шеvasининг баъзи бир фонетик хусусиятлари. Ўзбек диалектологисидан материаллар, 1957, 299-бет.

⁶ Некоторые особенности Карабулакского говора, Ўзбек диалектологиясидан материаллар, 1957, 31—57-бетлар.

⁷ Е. Д. Поливанов. Фонетическая система говора кишлака Икан, Известия АН СССР, Отделение гуманитарных наук, сер. VII, Л., 526—536-бетлар.

⁸ Филология фанлари кандидатлари Ҳисом Ғуломов ва Мустақим Мирзаев ўртоқларининг сўзларига қараганда, Бухоро областининг Олот ва Қорақўл районларининг анрим қишлоқларида ҳам ўғуз шеvasида сўзлашувчи ўзбеклар яшайдилар.

кон ва Бухоро шеваларининг хусусиятлари хақида у маълумот бермаиди. Лекин Хива диалекти устида анчагина тўхтаб утади. „Шаҳарларда, — деб ёзади Вамбери, — сартлар яшанди, ўзбеклар эса қишлоқ жойларда турадилар. Сартларнинг тили ўзбекларнинг тилидан фарқ қилади“ (5-бет). Бу фарқлар қуйидагилардан иборат:

1. Сартларнинг тилида араб ва форс тилларидан кирган сўз ва иборалар ўзбекларникига қараганда кўпроқ;

2. Урғуни ишлатишда кескин фарқ сезилади (Феълларда урғунинг биринчи бўғинга тушувини кўзда тутса керак—А. Ф.);

3. Қишлоқ аҳолиси товушларни қаттиқ айтади, шаҳарликлар ошқ аитадилар (қ, ғ, к, г товушлари ҳақида гап боради—А. Ф.)

4. Қишлоқ аҳолиси к товушини к тарзида талаффуз қилади. Хивада эса г айтилади (к нинг сўз бошида жаранглилашуви ҳақида гап боради—А. Ф.) ва бошқалар.

Хрестоматия материаллари ичида Хоразм ўзбекларининг озгаки ижодидан берилган намуналар, айниқса мақолландиққатга сазовордир. Хрестоматияга кириш сўзида Вамбери: „Хрестоматиянинг бошида келтирилган мақолларнинг кўпчилиги ҳаётдан олинди...“ (44-бет) деб ёзади. Ҳақиқатан ҳам, бу мақоллар (Ҳаммаси 112 та, 45—58-бетлар) Хоразмдан тупланганлиги очиқ кўриниб турибди. Афсуски, автор бу мақолларни „адабийлаштириб“ берган, шунинг натижасида Хоразм шеваларининг тил хусусиятлари кўп жиҳатдан ўз аксини топмаган. Шунингдек, баъзи бир мақолларни тил жиҳатдан қанси группа шевага (ўғуз ёки қипчоқ шеваларига) хос эканини билиб олиш қийин. Масалан:

Савлъқым—байлъқым,

Хасталъқым—манглай қаралъқым⁹ (58-бет).

Мақолларда Хоразм шеваларига хос анчагина грамматик ва лексик элементлар учрайди.

Сүридән¹⁰ айрълган қозънъ бөръ йъртар;

Ақажак қан тамърда дурмас;

Түтүн омчадан чъқар;

Айът атлънъцқы,

той толънъцқы¹¹ ва бошқалар.

⁹ Шини — соғлик — қипчоқ шеваларига хос, эгаллик олганда қ товушининг жарангсиз ҳолича қолиши ўғиз шеваларига хос.

¹⁰ Суръ—қўй подаси, омга.—ўтин. айът—хайит.

¹¹ Вамберида мисоллар транскрипциясиз, араб алфавити асосидagi эски ўзбек ёзувида берилган.

Академик А. Н. Самойловичнинг ўзбек ва туркман адабиёти тарихига оид эълон қилган ишлари, турк тиллари бўйича олиб борган текширишлари илмий қиймати эътибори билан катта аҳамиятга эгадир. Афсуски, унинг бой илмий мероси мутахассисларимизнинг диққатини етарли даражада жалб қилмай келаётир.

Академик Самойлович 1908 йилнинг ёз ойларида Хоразмда (асосан Хивада) бўлган. У Хоразм шеваларини ўрганиш иши билан махсус шуғулланмаган бўлса ҳам, ўзининг „Турк тилларининг таснифига қўшимча“¹² номли асарида ўзбек тилининг бошқа шевалари билан бир қаторда, Хоразм аҳолисининг тили ҳақида ҳам фикр юритади ва уни турк тилларининг V группасига киритади („Урта қипчоқ-туркмаи“ группаси). Унинг фикрича, V группага кирган шевалар (Хоразм шевалари) шимоли-шарқ группасига эмас, балки шимоли-ғарб ва жануби-ғарб группасига яқин турадилар. Хива ўзбек лаҳжалари, бундан ташқари, жануби-ғарб тилларига хос бўлган анчагина хусусиятларни сақлайдилар, бу эса Хива саргларининг туркманларга қўшни бўлиши билан изоҳланади (13-бет). Академик А. Н. Самойловичнинг XIV аср сзма ёлгорликлари (асосан „Муҳаббатнома“. „Хусрав ва Ширин“) тилини ўрганишга бағишланган иши ўзбек тили тарихи учун ҳам, Хоразм шеваларининг тарихи учун ҳам муҳим аҳамиятга эгадир.¹³

Бундан ташқари, унинг Хоразм ўзбек адабиётига оид эълон қилган текстлари, фольклор намуналари, айниқса бу текстларга берган талқин ва изоҳлари катта илмий қиймат касб этади.¹⁴

„Хоразмнома“дан келтирилган иккита шеърини парча 11 ҳижоли бармоқ вазни билан ёзилган. Тил, услуб ва бадиии воситалари жиҳатидан шеър эски, лекин шунга қарамай, маҳаллий шеванинг бир қатор муҳим хусусиятларини акс эттиради. Масалан:

Йуртъна қозғалан саядъ;

Йурт бузулмақна сәбәп шул болдъ;

¹² А. Н. Самойлович. Некоторые дополнения к классификации турецких языков, Петроград, 1922.

¹³ К истории литературного среднеазиатского турецкого языка, „Мир-Али-Шир“ тўплами, Л., 1928, 1—23-бетлар.

¹⁴ А. Самойлович. Два отрывка из „Хорезм-наме“, Записки восточного отделения императорского русского археологического общества, 1910. т. XIX, 078—083; ушл автор. „Вот вагонный пассажир“ (ул вагонни пассажир), ўша журнал, 0159—0163-бетлар; яна Хива шоврларининг мажмуаси ҳақида қаранг: 0198—0209-бетлар.

Тутъ сѣнь халал тузунг харазъм;
Иургинь бѣрмакъна сѣбеп шул болдъ ва бошқалар.¹⁵

Проф. И. И. Зарубин ўзининг бир ишида Туркистон ўлкасининг халқлари тўғрисида фикр юритиб, ўзбек шевалари ҳақида ҳам гапприб ўтади. У ўзбек шеваларининг тил хусусиятларига тўхтамайди, балки Хива, Фарғона, Тошкент ва Самарқанд—Бухоро шевалари деб йирик шаҳарлар номини келтириш билан кифояланади. Территориал жиҳатдан кенг тарқалган қипчоқ шевалари ҳақида бирор фикр баён этмайди¹⁶

Карл Менгес 1929 йилнинг ёз ойларида Ўзбекистонда бўлди. Профессор Ғози Олим Юнусов бошчилигидаги этнографик-диалектологик экспедиция аъзолари билан бирга Ўзбекистоннинг кўпгина жойларини, жумладан, Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Марғилон, Кичик Фарғона каби шаҳар ва районларни айланиб чиқди. Мана шу вақтда туллаган материаллари асосида 1933 йилда у Учта ўзбекча текст номли мақола ёзиб, „Ислом“ журналинда эълон қилди.¹⁷

Журналнинг 142-бетидаги Ўзбекистоннинг диалектологик картаси ҳам, ўзбек шевалари ва уларнинг таснифи ҳақидаги мулоҳазалар ҳам проф. Е. Д. Поливанов баён этган фикрларнинг тақроридан иборатдир. Шунингдек, ўзбек шевалари буйича берилган текстлар (Фарғона, Қипчоқ ва Хива) ҳам ҳақиқий аҳволни акс эттиришдан узоқдир. Айниқса Хива шевасига оид текстга нисбатан бу фикр тўғри.

Менгеснинг айтишича, у мана шу текстни Юсуф девон Ҳарротзода исмли бир мулладан ёзиб олган. Бу киши Хива мадрасаларидан бирининг мударрис бўлиб, вақтинча Самарқандга келган экан. Мана шу фактнинг ўзи ҳам ёзиб олинган текстга нисбатан кишида шубҳа пайдо қилади.

Менгес ёзуви буйича

Шейх билән ша : пъ
исмьндә икъ кишъ болған

Алар сейа:ғат та : рьқаси:да
ҳер шѣҳәрғә бариб, ге : зьп
йүргәнләр.

Ҳозирги Хива шевасида

Ших вълән ша:пъ исмьнда икъъ
къшь волған || воған.

Хула сайаҳат тари:қаси:нда ҳәр шә:
рә варъп, гәзъб йүрйәллә || йүргәллә.

¹⁵ Кўрсатилган асар, 080-бет.

¹⁶ И. И. Зарубин. Список народностей Туркестанского края, Л., 1925, 13-бет

¹⁷ K. M e n g e s. Drel ozhbekische TEXTE, Der Islam, 1933, 146—166-бетлар, (Менгес транскрипцияси латин алфавити асосида, биз имкониятни ҳисобга олиб, амалдаги транскрипцияда бердик).

Бир гүн бир шеҳарга барган
пайлар, кәрсәләр, ул шәрде
қантнъ батманъ бир тәнгә вә
кәпәкнъ батманъ хәм бир тәнгә
пкәп¹⁹

бир бий гүн бир || бий шә:рә вар-
ғанадьлә, гөрсәлә, ху:шәрде
қантнъ батманъ бир || бий тәннә
да:н кәпәкнъ батмана:м бир || бий
тәннә:кән.

Ахборотчи мулла бўлганлиги учун, табиий, эски адабий тил билан жонли шевани аралаштириб юборган ва натижада автор мана шу аралаш ҳамда шубҳали текстга суяниб туриб, ниҳоят мураккаб ва назарий масалалар бўйича жуда юзаки ва аксарин хато хулосаларни чиқарган. Ахборотчининг талаффузига суяниб туриб, у „Хива шевасида жарангли Х (арабча ح) бор“ деган фикрни айтади. Ёки 152-бетда: „*ата сўзи эғалик олгач, атеси тарзида бўлади (умлаут)*“ дейди. Унинг чўзиқ унлилар, сингармонизм, лаб оҳанги масалалари ҳақида айтган фикрлари ҳам бошдан-оёқ чалкаш ва хато фикрлардир.

йатаман сўзини *йәтәмән* тарзида келтириб, „бу й то-вушининг таъсири остида юмшоқлашган“ деган „илмий“ хулосани чиқаради. *Иаша—йашә, жайина—жәпинә* сўзлари ҳам шундай (Хоразм шеваларида ҳар қандай шароитда ҳам қўйоридаги сўзлар қаттиқ вариантда талаффуз этилаверади). Ҳақиқийдаги формалар Хива шевасига хос эмас: *кетсун* (154-бет), *бр* (ўша бет), *келтуринг, сезу, нетсун, симр:п, дедур* ва шунинг қабилар. „Хивада фақат *оол* шакли бор; *ол* учрамайди“ (56-бет) ва бошқалар.

Проф. Ғози Олим Юнусов ўзбек шеваларини ўрганиш ва тасниф қилишда анчагина иш қилди. Унинг 1936 йилда эълон қилинган илмий иши ҳали ўз қийматини йўқотган эмас.¹⁹ Проф. Ғози Олим Юнусовнинг бу иши ўзбек шеваларини генетик жиҳатдан тасниф қилишда дадил қўйилган бир қадам эди. У барча ўзбек шеваларини учта катта группага бўлади.

1. Ўзбек-қипчоқ шевалари. Бу группага у Фарғона водий-сининг қишлоқ районларида, Зарафшон, Қашқадарё, Сирдарё ва Хоразмнинг шимоли-ғарбида яшовчи ўзбек уруғлари тилини киритади (жуқчилар).

2. Турк-барлос шевалари ёки „чиғатой“ шевалари. Бу группага у турк ва барлос уруғларининг шеваларини киритади. Унинг фикрича, эски ўзбек адабий тили („чиғатой“ тили) мана шу шевалар негизида вужудга келгандир.

¹⁹ Проф. Ғози Олим. Ўзбек лаҳжаларининг таснифида бир тажриба, Т., 1936.

¹⁹ Ҳа асарлар, 21-бет.

3. Хива-Урганч шевалари. Бунга Хива, Урганч, Шовот, Тошовуз каби шаҳар ва район шевалари киритилган.

Проф. Ғози Олим Юнусовнинг учинчи типга кирган Урганч-Хива шевалари ҳақида баён этган фикрлари диққатга сазовордир. У ёзади: „Мен бу лаҳжани тарихий турк-барлос ёки турк-ҳоқоний атадғим тилининг б лаҳжасига бораб, тўрқ-қарлук лаҳжаси деб ҳам атайман. Менимча, бу лаҳжа, оғр ёқдан, турк-барлос жонли шевалари, иккинчи ёқдан, ўғуз тиллари билан аралашган қарлук тилининг янги бир шаклидир. Бу кунда Бухоро шаҳарида ва унга яқин қишлоқларда яшовчи ўтроқ қарлуклар билан Тожикистонда Кофирниҳон ва Вахш наҳрлари ўртасидаги водида ярим кучманчи ҳолда яшовчи қарлук қабиласининг тили билан Хива тили ўртасида янча яқинлик бор. Ҳар иккисинда ўғуз тили унсурлари бошқа лаҳжаларимизга қараганда кўпроқдир. Самарқанд, Каттақўрғон, Қарши, Шаҳрисабз, Китоб, Ғузор, Ўйсуи каби шаҳар ва қасабаларда яшовчи турли халқлар, туркча сўзлашувчи тожик, араб ва афғонлар қарлук қабиласининг бугунги жонли шевасида сўзлашадилар.“²⁰

Афсуски, проф. Ғози Олим Юнусов қарлук шевасининг тил хусусиятлари нимадан иборат эди, қандай белгиларга кўра Хива-Урганч шевалари қарлук лаҳжаси билан бир гуруҳга киритилади, деган суроққа ўз ишида жазоб ҳам бермайди, текст ҳам келтирмайди. Самарқанд, Қарши каби шаҳар шеваларида Хива-Урганч шеваларига нисбатан қандай яқинлик бор? Бундан ташқари, унинг Хива шевасига озарбайжон тилининг таъсири ҳақидаги фикри ҳам асосланмаган.²¹

Проф. Ғози Олим Юнусов Хива-Урганч шевасининг йирик фонетик хусусиятларини беради: „Хива шеваси... ўзининг унли ва унсиз товушларининг тўлалиги, мураккаблиги, товуш уйғунлигини сақлаганлиги ва узун унлилари билан ажралади. Хива шевасида тил ўрта к, г товушларининг бўлуви ва к ўрнида г ишлатилуви диққат этадиган фонетик хусусиятлардандир.“²² Мазкур ишнинг охирида проф. Ғози Олим Юнусов Шовот район, Чигатоё қишлоғидан фонетик транскрипция билан бир эртакни келтиради. Бу текст мазкур қишлоқ шевасининг фонетик ва морфологик хусусиятларини

²⁰ Уша асар, 21-бет.

²¹ Уша асар, 22-бет (Хива шевасига Озарбайжон тилининг таъсири ҳақида Герман Вамбери ҳам гапирди, қаранг: Cadatische Sprachstudien, 4—6-бетлар.

²² Проф. Ғози Олим Юнусовнинг асар, 22-бет.

асосан тўғри акс эттирган.²³ Проф. Ғози Олим Юнусовнинг бу шевага („чигатой шеvasига“) алоҳида эътибор берганлиги ўз-ўзидан маълум. У мана шу шевадан турк-барлос ёки қарлуқ тилининг асосий хусусиятларини топишқа бўлса керак. XIV асрнинг охирида Амир Темир томонидан чигатой, барлос, жалойир каби ўзбек уруғларидан Хоразмга кўчирилганлиги маълум.²⁴ Бизнинг таснифимизга кўра, бу қишлоқ шеvasи ўғуз лаҳжасига киради.

Ўзбек шеваларини чуқур илмий асосда ўрганиш йигирманчи йиллардан бошланади. Е. Д. Поливанов ўзининг илк ишларини Тошкент диалектини ўрганишга бағишляди.²⁵

Йигирманчи йилларнинг охири ва ўттизинчи йилларнинг бошларида у кўпчилик ўзбек шеваларини ўрганиш ва илмий тавсифлаш билан шуғулланди.²⁶ У 1933—1935 йилларда эълон қилинган йирик ишларда ўзбек шеваларининг таснифи ва бу шеваларнинг тарихий ташкил топиши ҳақидаги илгари олдинга сурилган лингвистик назарияларни асослашга интилди. Марказий ўзбек шеваларида э товушининг пайдо бўлиши, сингармонизмнинг йуқолиши, шу муносабат билан унли товушлар сонининг қисқариш сабабларини тоғрик тилининг таъсири билан изоҳлайди ва шу назария асосида ўзбек шеваларини тасниф қилади. Яъни барча ўзбек шеваларини „эронлашган“ (сингармонизмни йуқотган) ва „эронлашмаган“ (сингармонизмни сақлаган) деб иккита катта группага бўлиб текширади.²⁷

Проф. Е. Д. Поливановнинг Хоразм шеваларини атрофлича ўрганишга бағишланган иши, шубҳасиз, „Шовот райони Қиёт-Қунғирот қишлоғининг шеvasи“ номли асаридир.²⁸ Бу ишида у илгари эълон қилинган „Ўзбек диалектологияси ва ўзбек адабий тили“ номли асаридagi асосий лингвистик ғояларни қисқача такрорлайди (3—5-бетлар), сўнг

²³ Ҳозир бу қишлоқ шеvasи ўғузлашган ва „чигатой тили“ хусусиятларини йуқотган.

²⁴ Ўзбек адабиёт тарихи хрестоматияси, 1945, 573-бет.

²⁵ Звуковой состав ташкентского диалекта. Журн. Наука и просвещение, 1922; яна: Образцы фонетических явлений ташкентского диалекта, Бюллетень Среднеазиатского госуниверситета, 1924.

²⁶ Доклады АН СССР, 1928, 5, 92—96-бетлар (Қарши шеvasи ҳақида), Известия АН СССР, сер. VII, 1929, 511—537-бетлар (Туркистон ва Иқон шевалари ҳақида) ва бошқалар.

²⁷ Узбекская диалектология и узбекский литературный язык, Т., 1933, Материалы по грамматике узб. языка, вып. 1, Введение, 1935.

²⁸ Е. Д. Поливанов. Говор кишлака Княт-Конград Шаватского р-на, сб. научных трудов УзНИИКС, 1934, том 1, вып. П, 3—17-бетлар.

Хоразм шеваларининг таснифини беради. Бу тасниф буйича Хоразм шевалари учта катта группага бўлинади:

1. Жанубий Хоразм группаси;
2. Урта Хоразм группаси;
3. Шимолий Хоразм группаси.

Биринчи группага—уғуз лаҳжасига асосан Хива, Хонқа, Янги Урганч, Ҳазорасп, Шовот, Ҳознобод (ҳозирги Қўшқўпир), Янгиарик, Шураҳон (Тўрткўл) районлари ва шв районларнинг баъзи бир қишлоқ шевалари киради. Бу группа шеваларнинг асосий хусусиятлари:

1) *дағ* каби сўзларда охирги ғ товушнинг сақланиши;

2) сўз бошидаги *т* ва *к* товушларининг жаранглилашувин—*дағ*, *дъл*, *гөр* ва бошқалар;

3) *от* ва *фёл* негизларига унли билан бошланган аффикс қўшилганда, *п*, *к*, *қ* товушлари жарангсиз ҳолича қолади; *йльм*, *тапаман*, *дкдб*, *чъқадъ*, *чъкыр* ва бошқалар;

4) қадимги чўзиқ ви қисқа унлилар сақланиб қолган: *атъм*, *а : дъм* (исмим), *от* (гиёҳ), *о : д* (олов);

5) эски *е* сақланган: *гел*, *бер*, *ёл*. *е : р* (ўзбек адабий тилида кел, бер, эл, эр) ва бошқалар;

6) ундош билан битган сўз негизига жўналиш келишигида *а* ва *е* (*е* демоқчи бўлса керак) аффикси қўшилади;

7) *к*, *г* товушлари гоят юмшоқ, ёшлар тилида деярли *й* товушига баробар: гелйен (келган). „Бу ва бошқа бир қатор белгилар,—дейди проф. Поливанов,—жануби-ғарб турк тилларининг хусусиятлари Жанубий Хоразм группасида ўғуз лаҳжаларининг бошқа вақили—Иқон-Қорабулоқ шеваларига қараганда кўпроқ сақланганлигидан дарак беради“.

Урта Хоразм группаси (қипчоқ лаҳжаси). Бу группага Хоразмнинг қўпчилик район шевалари киради. Урта Хоразм билан Шимолий Хоразм группаларининг чегараси Гурлан ва Манғит районлари оралигидадир (Гурлан районидagi Марибугат қишлоғи шеvasи шимолий группага—„ж“ лашган группага киради). Кейин бу группанинг асосий фонетик ва морфологик хусусиятлари берилади (*тав*, *йелашш*, *көбъ*, *лфёл* ва бошқалар).

Шимолий Хоразм (қипчоқ) группаси. „Бу группанинг қозоқ тилига яқинлигини кўзда тутиб, „қозоклашган“ шева деб аташак ҳам бўлади. Бу группага Қўнғирот, Хўжайли, Қипчоқ, Манғит районининг айрим қишлоқлари, Гурлан районининг Марибугат қишлоғи шеvasи киради. Бу группа шеваларининг хусусиятлари: „ж“ лашш, „х“ фонемасининг бўлмаслиги, кучли дифтонгнинг мавжудлиги ва бошқалар“.

Шу асарнинг 7-бетида профессор Поливанов Ўрта Хоразм шевалари билан Шимолий Хоразм шевалари ўртасидаги асосий фонетик-морфологик айирмаларни кўрсатиб беради.

Ишнинг 9-бетида Шовот районининг Қиёт—Қўнғирот қишлоғидан ёзиб олган бир эртақ текстни фонетик транскрипция билан беради, шунингдек, 12-бетда айрим сўз ва жумлаларни илова қилади. Ишнинг охирида берилган лингвистик изоҳлар олимнинг ҳар жиҳатдан ҳам етук мулоҳазаларидир.

Шуиси характерлики, 30-йилларнинг бошида ёзиб олинган мазкур текстларни (сўз ва жумлаларни) Қиёт—Қўнғирот қишлоғига орилиб, солиштириб кўрдик, натижада профессор Г'оливановнинг ёзуви асосан хатодан холи эканлиги аниқланди.

Профессор Е. Д. Поливанов ўзининг 1935 йилда эълон қилинган "Ўзбек тили грамматикасидан материаллар" номли асарида (1-қисм. Кириш) асосан бoshқа ишларида баён этилган фикрларининг кенгайтирилган синтезини беради.

Профессор Е. Д. Поливановнинг узбек шеваларини текшириш ишидаги хизматлари фоят катта, унинг ёзиб олган текстлари аниқ ва ҳар жиҳатдан ҳам намуна бўларли. Текстларга берилган изоҳларнинг йлмий қиммати шубҳасиздир. Лекин шуни унутмаслик керакки, профессор Е. Д. Поливановнинг бир қатор назарий масалалар бўйича баён этган фикрларини руй-рост қабул қилиш қийин. Унинг "эронлашиш" назарияси мутахассислар томонидан асосли равишда танқид қилинади.²⁹ Шунингдек, унинг Жанубий Хоразм узбекларининг тарихий ташкил топиши ҳақидаги фикрлари ҳам эътирозга учради.³⁰ Бундан ташқари, проф. Поливановнинг узбек шеваларидаги „й“ лашиш ва „ж“ лашишнинг генезисига доир фикрлари ҳам, бизнингча, ҳақиқатдан узоққа ўхшаб кўринади. Йол—жол—йер—жер типидagi сўзларнинг бошида келган й—ж товушларининг қайси бири қадимий

²⁹ А. К. Боронков. Таджикиско-узбекское двуязычие и вопрос о взаимоотношениях таджикского и узбекского языков, Ученые записки института Востоковедения АН СССР, т. IV; В. В. Решетов. Общая характеристика особенностей узбекского вокализма, Тил ва адабиёт институти асарлари, 1949, 16-бет; ўша автор. О диалектной основе узбекского литературного языка, ВЯ, 1, 1955, 100—108-бетлар; ўша автор. Узбекский язык, 1, 1959, 51—52-бет.

³⁰ И. А. Батманов. Вопросы классификации узбекских говоров, сб. „Проблемы языка“, 1, 1934; А. Ф. Абдуллаев. К вопросу об оканье в узбекском языке, Узбек диалектологиясидан материаллар, 1, 1957, 263-бет.

эканлиги тўғрисида бораётир. Профессор Е. Д. Поливановнинг фикрича, дастлаб *и* бўлган, кейин „ж“ лашини юзага келгандир.⁸¹ Лекин у уз фикрини тасдиқлаш учун бирос далил келтирмайди. Е. Д. Поливанов В. В. Радловнинг шундай масала юзасидан баён этган фикрини сувсиз қабул қилган бўлса керак.⁸² Мавжуд тил фактлари мазкур позицияда *и*нинг ишлатилиши сўнгги ҳодиса эканидан, қадимда *ж* бўлганлиги, *ж* эса, ўз қаторида, *и*нинг ривожини эканлиги, яъни *ч > ж > й* тарзида бўлганлигидан шохидлик беради⁸³.

Академик К. К. Юдахин ўз илмий фаолиятини ўзбек тили ўғуз шеваларини ўрганиш билан бошлаган. Унинг 1925 йилда ёзилган „Қорабулоқ шеvasининг баъзи бир хусусиятлари“ номли асари то ҳозиргача ўз илмий қиммати янги йўқотгани йўқ; бу иш шеваларни ўрганишда ўзбек диалектологлари учун намуна бўлиб қолаётир. К. К. Юдахин биринчи мартаба ўзбек тилининг Қорабулоқ шеvasида бошқа шевалардан анча фарқ қилувчи бир қатор характерли белгилар борлигини, жумладан, *ч*ўз *ж*униларнинг мавжудлиги, чиқиш келишиги *-дин* || *-тин*, қаратқич *-инг* аффикси орқали шаклланиши, *нэ* юкласининг қўлланиши каби бир қатор фактларни келтиради⁸⁴.

Академик К. К. Юдахин таснифи бўйича, Жанубий Хоразм шевалари „Хива шеvasи“ деб алоҳида гурпуга ажратилади⁸⁵.

СССР Фанлар академиясининг корреспондент аъзоси проф. А. К. Боровков ўзининг биринчи таснифида Хоразм шеваларини ўзбек тилининг „а“ лашган шевалари гурпупасига киритади; шундан Жанубий Хоразм шеваларининг характерли хусусиятларини кўрсатиб, уларни Чимкент, Манкент, Туркистон шевалари билан бирга „а“ лашган шеваларнинг „й“ лашган гурпупасига киритилади. Шимолий Хоразм шевалари эса, „а“ лашган шеваларнинг „ж“ лашган гурпупасига киритилади⁸⁶. Проф. А. К. Боровковнинг иккинчи таснифи бўйича, Жанубий Хоразм шевалари ўзбек тилининг учинчи гурпупасига, Шимолий Хоразм шевалари эса „Шай-

⁸¹ Е. Д. Поливанов. Юқоридаги асар, 29-бет.

⁸² Phonetik der nördlichen Türkssprachen. Leipzig, 1882, 114-бет (Радлов схемаси: *й > ч, й > ж, и > э*).

⁸³ Бу масалага махсус ишчиизла батафсил тўхтамоқчимиз.

⁸⁴ Некоторые особенности Карабулакского говора, сб. „В. В. Бартольд“, 1927, Узбек диалектологиясидан материаллар, 31—57-бетлар.

⁸⁵ К. К. Юдахин. Узбекский язык, Литературнал энциклопедия, т. XI. 1939, 496-бет.

⁸⁶ Новый узбекский алфавит, „Литература и искусство Узбекистана“ журнали, 1940, 3.

боний ўзбеклари“ ёки „ж“лашган шевалар группасига кiritилади“⁸⁷.

Профессор В. В. Решетов ўзининг бир қатор ишларида Хоразм шеваларининг муҳим хусусиятларини қайд қилиб, бу ерда ўзбек тилининг иккита йирик группа шевалари мавжуд эканлигини кўрсатади⁸⁸.

Хоразм шеваларини тасниф қилишда биз ўзбек диалектологияси бўйича текшириш ишлари олиб борган олимларнинг, биринчи навбатда проф. Е. Д. Поливановнинг ишларини ҳисобга олдик, айниқса унинг „Қиёт—Қўнғирот қишлоғининг шеваси“ ҳақидаги махсус иши диққат марказимизда бўлди⁸⁹. Бу мақолада баён этилган қимматли фикрлардан, ўткир кузатишлар натижасида чиқарган хулосалар ва атрофлича берган изоҳлардан кенг миқёсда фойдаландик.

Биз Хоразм шеваларининг башқачароқ таснифини бердик: мавжуд фикрларга деталлар, аниқликлар киритдик, айниқса ўғуз-қипчоқ, қипчоқ-ўғуз типидagi аралаш шевалар ҳақида тўлароқ маълумот бердик; таснифда Хоразм шеваларидан тўпланган лексик материаллардан ҳам фойдаланилди.

Хоразм шеваларини биз фонетик-морфологик ва лексик хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда иккита катта группага бўлиб текширдик:

I. Қипчоқ лаҳжаси;

II. Ўғуз лаҳжаси.

Қипчоқ лаҳжасини ўз қаторида учта шевага бўлдик:

I. ҚИПЧОҚ ЛАҲЖАСИ

1. „Ж“лашган шевалар. Бу шева вакиллари Гурлан районининг Оққум қишлоқ советида, Марбугат қишлоғининг шимоли-шарқида, Вазир қишлоқ советининг шимоли-ғарбида яшайдилар. „Ж“лашиш чегараси Оққум қ.шлогидан Амударё бўйлаб Қорақалпоғистон АССР Қипчоқ районининг (ҳозир Амударё районининг) Хитой участкасига ўтиб, шимоли-ғарб томонга тарқалади ва шу районнинг Манғит участкасига ўтади. Бу участканинг Бештом қишлоқ Советида, Максим Горький номли қишлоқ Советида бутунича, Пушкин номли қишлоқ Советининг жануб қисмида ва Калинин номли қишлоқ Советининг шимоли-шарқ қисмида „ж“лашган шева

⁸⁷ А. К. Боровков. Вопросы классификации узбекских говоров, Известия АН УзССР, 5, 1953.

⁸⁸ Қаранг: „Узбекский язык.“ 1959 (мазкур китобда предметнинг тўлиқ библиографияси берилди).

⁸⁹ К. Д. Поливанов. Говор кишлака Кыят—Конград Шаватского района, Сборник научных трудов, т. 1, вып. 2, 1934, 3—17-бетлар.

вакиллари яшайди. „Ж“лашиш Манғит район марказини уч томондан — шимол, шарқ ва жануб томондан ўраб олган. Ҳатто район марказининг ўзида ҳам аҳолининг анчагина қисми „ж“лашган шевада сўзлашади.

„Ж“лашган шеваларнинг асосий белгилари:

1. *и* ва *у* товушлари ўғуз шеваларидагидек тил олди унлилари эмас, балки тил ўртасига мойил товушлардир: *ыш ьл, ьльктыр, ьч, кьм* || *кум, ьльм, тьл, кьшь, тьшьм, кьчь, кул, йур, жузум, уш, туш, кун, ун, жуз* каби.

2. *э* товуши Тошкент диалектидагидек тил олди қуни кўтарилишдаги унли товушдир, ўғуз шеваларида ўрта-қуйи кўтарилишдаги *э (Е)* унлисидан анча фарқ қилади.

3. *Уғуз* лаҳжасига хос бўлган қадимги чўзиқлик йўқ.

4. Сўз бошида келган ўрта кенгликдаги *е, ё, о* товушлари кучли дифтонглашади: *Некь. Ҳардэк, Уот. Ҳепка. Челль. үөль, үөбын. Ҳөзбэк, Уоқ, Уо, үөзсэк* (бузоқ); рус тилидан кирган сўзлар ҳам шу қонунга бўйсунди: *Уобльс, Уордън, Некьскэвэтьр* каби.

5. Сўз бошида *л* ва *р* сонорлари олдида мунтазам равишда протетик *ь, ь, үө, Уо* пайдо бўлади: *ьрейьс, ьрэжсеп, ьразь, ьрэхмэт, ьлакка, ьлачьн. ьрэдьй* (радио), *ьламни, Уораза, Уорамал, Ҳерьпэк* (рўмол тури), *уоразьмбэт*.

6. „желашган“, яъни марказий ўзбек шеваларида, ўғуз лаҳжасида, шунингдек Хоразмнинг шимол қисмидаги айрим қипчоқ шеваларида сўз бошида келган *й* товуши ўрнида систематик равишда *ж* келади: *жоқ, жол, жьзьрмэ, жамав, жьхшь, жьл, жаш* каби.

7. Бу шевада чуқур тил орқа *х* ундош товуши йўқ: *катън, қалэ* (хола), *қабар, қат, тукум* каби.

8. *к* ва *Ғ* ундошлари бу шевада чуқур тил орқа товушларидир. Ўғуз лаҳжасида бу товушлар рус тилидаги *к—г* товушларига лқин („кол“ сўзидагига қараганда сал орқароқда талаффуз этилади).

9. Бир қатор сўзларнинг бошида келадиган *с* товуши ўрнида система тариқасида *ч* келади: *чүчь, чьқан, чьмьшкэ, чанч, чаңарақ* (жанубда *саңарақ*), *чаташмақ* (*саташмақ*), *чач* (*соч*), *чьрэнч* (*сьрэнч* — сирач) каби.*

* Хоразм шеваларининг хусусиятларини кўрсатганда, биз уларнинг бир-бирларини фарқловчи асосий белгиларни эътиборга олдик, сингармонизмнинг мавжудлиги, лаб оҳангининг заифлиги, айниқса қипчоқ лаҳжасида *э* товушининг йўқлиги каби бир қатор фактлар кўпдан маълум бўлганлиги учун бу ерда такрорлаб ўтиришни лозим кўрмадик.

10. $f > v$: *тав, сав, бав, авъс, жавън, жавдъ*.
 11. $f > й$, $g > и$: *жъйна, сьйър, сьй, түй, той, бьйьс, кьйьс*, лекин *жъла* (йиғла).
 12. Баъзи бир от категориясидаги сўэларда сўз охиридаги $к \| f$, $к \| g$ товушлари тушади: *қаттъ, чуччъ, кьччъ, қуръ, толъ, таръ, иелль, аччъ, сассъ* каби.
 13. Бундан ташқари, қипчоқ шеваларига хос бўлган ва проф. Е. Д. Поливанов қайд қилган барча фонетик хусусиятлар бу шевага ҳам хосдир (*жъьь, қабъ, тоғъи, тап — та-баман, пьшақ, пунт, пунтън, ийт, бьйт, хайван, ҳарра, хайша, аччън, ьччън* ва ботқалар).

Баъзи морфологик хусусиятлар:

1. Кўплик аффикси *-лар* || *-ләр*;
2. Қаратқич аффикси *-ньн* (ва фонетик вариантлари) турғун: *бьз, сьз* олмошлари ҳамда I ва II шахс эгалик аффиксларидан кейин *-ьд* || *-ьд*: *бьзың, сьзың* (лекин *бьзэрдьң, апамьң*).
3. Тушум келишиги аффикси III шахс эгаликдан сўнг *-ьн* || *-ьн*: *авън, аштъ, қашън қақтъ*.
4. Чиқиш келишиги аффикси эгалик билан қўлланилганда *-ьнән* || *-ьнән*: *башънән, сөзынән*.
5. Ҳозирги замон феълини ясовчи аффикс *-ватър* || *-батър*.
6. Келаси замон феъл формасини ясовчи аффикс *жақ* (сингармонистик дублети йўқ).
7. Келаси замон сифатлоши *-тавъзы* аффикси қўшиш орқали ясалади: *баратавъгън, келәтавъгън*.
8. *-кьль* (-галь || -қалъ), *-ғаль* аффикси пайт равишдоши ясайди;
9. *Билан* кўмакчисининг шакли *мьнән* || *мән*.
10. Сўроқ юкласи: *-ма* || *-мә* || *-бә* || *-ба*, *-на* || *-нә*.
Шеванинг бошқа хусусиятларини қуйидаги текстлардан кўриш мумкин:
1. Жол жүрпть, жол жүрсәдә, мол жүрпть.
2. Мънав бағалардъ бър жаққа жой етсәц.
3. Қойға жем бердьнмә?
4. Авъня қарап сьйлә, бала.
5. Бүгүн базарға қарамал аз түшпть, жавъннъң кәсьрнән, көп жавдъ ахър.
6. Жъламъйман деб айтмавдьцма?
7. Аттъд жабувъ түшүп қалтъ.
8. Жазъбатър жазувдъ, жазъбатър.
9. Мънав иетьккә жамавдъ жаман саптъ, Некъ күндә түшп қалдъ.

10. Уорақта жоқ, машақта жоқ, хърманда азър қожалар (Маңгит, Оқтом қишлоғи, Жданов номли колхоз).

11. Калхаччлар бүгуи кешта калхаздън кенсәсьнә жалпъ жъйнальшқа кесън, табълчъләрдың барлъғына айтвару: кәрәк.

12. Бүгүлләр, сен бала, кышьнъд айтқанънъ етмъйтавғын боп кетъпсәнәв.

13. Кыйъзга суз тегъп қойъпсанго.

14. Бъз машънга мьньбалдъқ, Уоразъмбәт авзън ачъп қалавурдъ.

15. Анав сув ичәтавғын шәнгълдъ әпкеппәр маңа анна:лайън.

16. Хав, мал бақмаға жетмәгър, анав малларъқ бо:дайдъ жеп жүрптъго.

17. Бийдәвлетъ түйәнъд ұстындә ийт қавъптъ.

18. Акәм кеткәль Иекъ жъл болдъ, көптән қат-қабар жоқ.

19. Бағаларға қошқардъд жүнън қърқън деви:дъм, бил-мәдъм Уолардъд не қълъп жүргәнън.

20. Врыймәжан, ақшам базар, атаң қасъ базарға баръптъ, маңгътқа баръппа, сана невъләр әпкәлдъ? (Амударе район, Қипчоқ участкаси, Крупская номли колхоз).

2. „Й“лашган шевалар.

Бу шева вакиллари асосан Гурлан районида, Амударе районининг Маңгит ва Холимбек участкаларида, Янгибозор районида яшайдилар. Шунингдек, Хоразмнинг жанубидаги деярлик ҳар бир районда аҳолининг 10 дан 40 процентини мана шу шева вакиллари ташкил қиладилар. Бундан ташқари, бу шева Қорақалпоғистоннинг қипчоқ районида (Хитой участкасининг шимоли-ғарбида) Беруний ва Тўрткўл районларининг кўпчилик территориясига тарқалган, Туркменистон ССР Тошовуз областининг Тошовуз районида (Андреев участкаси), Тельман районида ҳам катта-катта массивларда шу шеванинг вакиллари жойлашган.

Бу шевалар „ж“лашган қипчоқ группа шеваларининг асосий хусусиятларини сақлаганлар, шунинг билан бир қаторда, улардан фярқ қиладиган моментлари ҳам бор.

Асосий белгилари:

1. *и* ва *у* унлилари тил олдида мойнл „юмшоқ“ товушлардир, лекин ўғуз лаҳжасидаги тил олди *и* ва *у* даражасида эмас.

Дифтонглашиш анча кучсизланган, тез сўзлаганда, сўз бошидаги *е*, *ё*, *о* унлиларининг дифтонглашувини сезиш қийин.

3. „Йелашган“, яъни *жер* эмас, *йер*, *жол* эмас, *йўл* (лекин *жыйдә*, *жъйна*). Баъзи сўзлардаги „желашшиш“ни ҳи-

собга олмаганда, биринчи типдаги шеваларда учраган сўз бошидаги *жс* систематик равишда *и* га айланади (ҳатто адабий тилдаги *жағ* сўзи Гурланда *йағ* тарзида талаффуз этилади).

4. х товуши мустақил фонема сифатида қ дан ажралиб чиққан.

5. Қаратқич келишигининг аффикси Мангитнинг айрим қишлоқларида, Гурланда ва Янгибозорнинг айрим қишлоқларида асосан турғуи, қолган жойларда *-нинг* аффиксини қўллаш эпизодик ҳодиса (одатда *-нь* ва унинг вариантлари); қариялар тилида қаратқич аффиксининг тўлиқ формаси сақланган.

6. Тушум келишиги аффиксининг қисқа варианты (*-ь + н, -с + ьн*) одатда учрамайди.

7. III шахс эғалик билан турланган от чиқим келишигида *-ьнэн || -ьннэн, -сьнэн || -сьннэн* аффикслари билан шаклланади.

8. Ҳозирги замон феълини ясовчи аффикс *-ватър || -йатър*.

9. Келаси замон сифатдошини ясовчи аффикс *тоғън || таған*.

10. Пайт равишдошини ясовчи аффикс *-ғанчә || -ғанча* (ўғуз лаҳжасида сўз негизи қандай товуш билан тугаганлигига қараб, икки вариант аффикс ишлатилади: *сорағынча, гальнчә*).

Юқорида кўрсатилган „желашган“ шеваларнинг қолган барча белгилари бу шеваларга ҳам хосдир.

Шуни ҳам кайд қилиб ўтиш керакки, „йелашган“ шеваларда, ҳатто Гурланнинг ўзида ҳам, ўғиз шеваларига хос бўлган баъзи фонетик хусусиятлар учрайди. Масалан, *дәвәрак, йеддә* каби (сўз бошида ва баъзан сўз уртасида $t > d$ ҳодисаси ўғуз шеваларига хос). Бу икки группа шевалар территория жиҳатдан узоқ ёки яқин бўлишларига қараб, бир-бирларига кўрсатган таъсирлари ҳам турли даражада бўлади.

Қуйидаги текстдан „йелашган“ шеваларнинг хусусиятлари ҳақида озми-кўпми тасаввур олиш мумкин:

1. Охшам бър қой алдъм, тойға ныйәт етъп бағажақман,

2. Сен қандай баласан, улләнъ уллъ, кыччәнъ кыччъ бълмьйсән, авзъна кегән гәптъ айтавурасан?

3. Кастъмьдъ кыйп кет, сувуқ, айазланьп қама йенә.

4. Екь айлаған болдъ, бълмәдъм, исмайълданам хат кемәй турьптъ.

5. Пъшьқ қурғай, гөш йьймән деп тавақтъ сьндьрьп қоньптъ.

6. Йүгьрсәм, йетәлмьймән; қармасам, туталмьйман.

7. Жай сасаң, қышлаққа салавур, төрт дәвэрэгъң мейдан,
стыйр сақласанам, тувуқ сақласаңам йахшъ.

8. Охъсаң, алачъ боб охъған йахшъ, охъмасаң қойағай.

9. Мен Үэзым палван йыгът, қағаздъ шарт-шарт йъртаман,
йүрэгъм тавдай болъп, өлгән өжәктән қорқаман.

10. Қызъм, аман-сав келдъцмә, йаньңдағъ чъқанъң савма?

Айнала-айнала кеган йолынан,
хәр шахаға хейлә бергән қолынан,
сызды кәрмәгәль кан көп болъпгъ,
инды кесән айналаман бойықнан.

Ешьктын элдында тандърлъ, йа:ръм,
өткәндә, кеткәндә йаиндърлъ, йа:ръм,
шеразъ папакът чәккәдә қойып,
өпкәндә мейрәмдъ қандърлъ, йа:ръм.

Ешьктын элләръ хърмандъ, йа:ръм,
хәр гәбъи бар дәрткә дәрмандъ, йа:ръм,
кетәрәмдә хошланалмай қалыпман,
хель йүрэгъмдә әрмандъ, йа:ръм.

Аққана қойанәдъм, авладълар,
бойыңма зыңжыр салъи тавладълар,
бър тавлап, екъ тавлап қоймадълар,
бър қашъқ қанғанама тоймадълар.

Ельмдә йүзъгъмдъ бурмасана,
буртълп тар көчәдә йүрмәсәңә,
мем босам ышқ отъна йанғап адам,
сарғайып, түтынымдә турмасана.

Арча ачайымма, енә?
парча пьчәйымма, енә?
шу йыгъткә бермәсәң
қошълп қачайымма, енә?

Дәрийанъ арийанънда көрдъм сень,
қамчындъ қайъқ қълъп, өгкыр менъ,
қамчындъ қайъқ қълъп өткърмәсәң
вонда султап пейс буяам урсъи сень.

Сосляш кыйгәм мыән солдъқма бс,
йар ташап кеткәм мыәнә өлдъкмә бс,
шу баланы чып касасъ быз игдык,
тартқылап ұрғап мыәнә сындыкмә бс.

(Гурлан район маркази).

Әпәндъ

Бър гүнь әпәндъ әмър-темърдъц ешыгыңц алдынан өтып байатыр экән. Шуида әпәндъ әмър-темърдын ойнаб йургән баласънъ көрыпть. әпәндъ баладан: „үлъм, атацъз ньчък?“ деп сорапть. „атам кәвныцъздәгъдъй“ депть бала. әпәндъ „меныц кәвнымдәгъдъй воса, не: үйъныздән йълав сесь чъкъмъйдъ?“ депти.

әмърдъц уль муныц гәбьнә тушынәвълмей, ацқайъп кавлауръпть.

(Боғот, Хитой қишлоғи).

Қалдъвач ертәгъ

Бър варәкән, бър йоғәкән, қадъм заманда бър йълан мънан бър зыцлавъқ* барәкән. Бър гүнь йълан зыңлавъққа айтыпть: „сен баръп хәммә нәрсәнъд гөшгннән татып көр, қасъ мазальәкән? „Зыцлавъқ „йахшъ“ деп йолға түшпть. Хәммә нәрсәнъ гөшгннән татып кәрыпть. Қайтып келайатырғанда қалдъвачқа полъғъпть. Қалдъвач зыцлавъқтың ишынъ бълъп, сорапть: „кана, қасъ нәрсәнъң гөшъ мазаль әкән?“ депть. Вонда зыцлавъқ айтыпть: „адамнынъ гөшгннән мазаль нәрсә йоғәкән“ депть. Қалдъвач: „шунъ бълъп кегәнъд үчән мембър тълъцнән өбьбалъйн“ депть. Осың зыңлавъқ тълънъ чъғарыпть, қалдъвач чыпләбалъпть. Осыц зыцлавъқ мьнән қалдъвач йъланнъц йанъна баърптьлар. Йълан сорапть: „қасъ нәрсәнъң гөшъ мазаль әкән?“ деп. Зыцлавъқ зыцзыңлап, хештьманъ чүшънтәрә вълмәпть. Шуида қалдъвач: „қурвақанъң гөшъ мазаль әкән, деб айтадъ“ депть. Шуннан соц йълзң қурвақаға хөч волъп қалъпть.

(Хонқа, Кулон-қорабоғ қишлоғи).

3. Қипчоқ группа шеваларининг учинчи типини шартли равишда „ә“ лашған деб атадик. Бу шевалар унча катта территорияга тарқалған эмас. Унинг вакиллари Турлан районининг Шанги, Қангли қишлоқларида, Урганч район Қипчоқ қишлоқ Советининг араблар қишлоғи, Шовот районидати Моноқ участкасининг Ижтимоиёт (Жилдир қатағон) қишлоғида, Боғот районининг „Правда“ қишлоқ Советида (Найман қишлоғи), Қушқўпир районининг Қатағон қишлоғида, Ҳазорасп районининг Қангли қишлоғида (Питнак) яшайдилар. Бу шевалар қипчоқ группасидати „йелашған“ шеваларнинг барча хусусиятларини акс эттпраднлар (тав, сыйр, хатън

* Зыцлавъқ — ари.

каби), шу билан баробар баъзи бир ўзига хос белгилари ҳам мавжуд:

1. Қипчоқ группа шеваларида сўзининг биринчи бўғинида келган *е* ўрнига систематик равишда *э* ишлатилади:⁴⁰ *кэл, тэмър, элэк* каби.

2. *и* ва *ү* товушлари тил олдига мойил, „юмшоқ“.

3. Дифтонглашиш ҳодисаси учрамайди.

4. Қаратқич келишигининг аффикси асосан *-нь* ва унинг фонетик вариантлари сифатида, шу билан бирга, айниқса Қатагон қишлоғида *-ьн || -ън* формасида ҳам учрайди.

5. Ҳозирги замон феъллини ясовчи аффикс *-ватър || -йатър*.

Қуйидаги текстлар бу шеваларнинг хусусиятларини озми-кўдми очиқ кўрсатади:

Бъэр съэрдькьнэ кэлватър эдьк, итьньэдэн қорқъб йэнэ үйгэ кэттьк.

Бъэрдь атть ийэрънь еччан экэ альвөдь, мэн үйьнэ варсам, йоғакэн.

Сэн элэкть үстэрдь йаньнда қойдъм, дэдьц, қана, йоққо?
Мэн барватър эдъм, айпашша кьйатқан экэн.

Бьрънчь, йеттьнчь бьргэдэлэр ейям толдь.

Бағалар, отть йағънлар.

Ражэн дайъм өзь тэмърчь, үйьндэ чөкьш йоқ.

Ыштьмаьйатть бурьнғь атть жылдьр қатаған экэн.

Длөккэ барғаннь эллъ авъз сөзь бар.

Мэн шаватқа кэтчақман, барсам, үйьць ильп кетъпкэнсан.

Айваньма онжър экъм бытсьп дэп,
шахаларъ ҳэрийан-ҳэрийан кэтсьн дэп,
эрьмьйэгэ кэткэн йашқана ағам
жораларъ мьнэн кэльп йесьн дэп.

Шора бува, мьнэн атън зъл қара,
шора босақ ҳаммьзө дэл қара,
йахшъ көргәньнэ эппэрдьн поста,
йамаң көргәньнь барьпсэн сота (судга).

Гуррьнг

Мэн оттъз үчънжъ йълда „пахтакаи“ кэлхазънда ри:сэдъм. Шунда кэлхазъмъзга йоғардъдан тэкшкэру:чълэр кэлдь. Булар бьзьң кэлхазда үч кун турдълэр, эвнэкъ күн кэлхаздъң ҳэма жайтънъ айланъп, кештэ үйгэ кэлдьк. Шу вахта қарацъңь чушьб барватърэдь, мэн ешькьн элдьнэ кельп, чъранъ йақ,

⁴⁰ Бу ҳақда қаранг: К. К. Ю да х и н. Ўзбек ва уйғур халқлари тилларидаги яқинлик, „Ўзбек тили ва адабиети масалалари“, 1, 1958, 32-бет.

дәп қъчқърдъм, хатънъм сыйърдъ савъп отъръптәкән, „уйгә чъранъ йағъп қойъппан“ дәп қыйқърдъ хатън. Мән ме:маллара: „әсә, аста:н мәнъ пзымән кәләвәрьцләр“ дәп ейвана кърдым-да: „хавардан болънлар, ерә* бар“ дәдым. Бър вах бьрьсь курс әттьрьп ерәгә маңлайнъ уръп алдъ. „Хав, бу наву?“, дәдъ. „Ахър ерә ба, мундътирақтан кәльц дәдымгу, дәдым. Ичана кьргәнән соц „бъз йақта мунъ ерә дәмидьләр, устън дәп айтадьлар“ дәдъ. Ана, шундәтп, ерәнъ ташкән йақта устън дыйдыкәллә.

(Шовот, Моноқ участкаси, Фрунзе номли колхоз).

II. Уғуз лаҳжаси

Юқоридә қайд қилиб ўтганимизлек. Жанубий Хоразмнинг саккизта районида (Урганч, Хива, Хонқа, Ҳазорасп, Богот, Янгиариқ, Қушқўпир, Шовот) яшовчи аҳолининг асосий қисми мана шу шевада сўзлашади. Шунингдек, Туркменистон ССРнинг Тошовуз шаҳари аҳолиси, қисман Кўҳна Урганч район марказида яшовчи ўзбеклар ҳам мазкур шева вакиллари дир.

Уғуз шеваларини тил хусусиятларига кўра икки типга бўлдик.

1. Урганч — Хива шеваси;

2. Ҳазорасп — Янгиариқ шеваси.

Хива — Урганч шеваси. Ҳазорасп — Янгиариқ шеваси ва бошқа баъзи районларнинг айрим қишлоқ шеваларидан ташқари, ҳаммаси биринчи типга киради. Хива — Урганч шевасининг асосий хусусиятлари:

1. Ўнта мустақил унли фонема бор: и, ъ, ы, у, ү, о, ө, е, э (е), а (қипчоқ шеваларида унлилар тўққизта: и, ъ, ү, у, ё, о, е, э, а).

2. Уғуз шеваларидаги э — е ўрта қуйи кўтарилишдаги унли товушдир (қипчоқ шеваларида қуйи кўтарилиш).

3. Уғуз шеваларида ы унлиси мустақил фонема ҳисобланади (қипчоқ шеваларида бу мустақил фонема даражасига кўтарилган эмас).

4. и, у унли фонемалари тил олди юмшоқ товушлардир.

5. Бу группа шеваларда бирламчи чўзиқ унлиларнинг мавжудлиги уларни бошқа ўзбек шеваларидан кескин ажратиб туради.

6. Қипчоқ группа шеваларига хос бўлган дифтонглашиш ҳодисаси бу группа шеваларда йўқ.

* ерә — устуи.

7. *к, ғ, х* ундошлари чуқур тил орқасида эмас, тил орқа қисмида ҳосил бўлади.

8. *к* ва *г* ундошлари одатдан ташқари юмшоқ товушлар бўлиб, тилнинг ўрта қисмида ҳосил бўладилар. Позицияга кўра айниқса *г* и товуши билан алмашиб туради.

9. Қидчоқ шеваларида *ч* аффрикати билан бошланадиган кўпгина сўзлар бу группа шеваларда *с* бўлади: *съчан*, *су:жъ каби*.

10. Биринчи бўғинда қипчоқ шеваларидаги *е* ўғуз шеваларида систематик *э(е)* беради.

11. Сўз бошида келган *г* бу шеваларда *г* товушига ўтади.

12. Сўз бошида келган *т* бу шеваларда *д* беради.

Бу группа шеваларнинг қолган кўпгина фонетик хусусиятлари ҳақида бошқа бир ишимизда ёзган эдик⁴¹.

Бу группа шеваларнинг баъзи бир морфологик хусусиятлари:

1. Кўплик сон кўрсаткичи *-ла* || *-лэ* қипчоқ шеваларида: *-лар* || *-лэр*.

2. Хива — Урганч шевасида қаратқич ва тушум келишкларлари *-нь* || *-нъ* аффикси орқали шаклланади. Бу аффикснинг фонетик вариантлари йўқ.

3. Жўналиш келишиги кўшимчаси ундошдан сўнг *-а* || *-э*, унлидан сўнг *-ға* || *-гэ*. Қипчоқ шеваларида ундошдан сўнг: *-гэ* || *-қа*, *-кэ* || *-қа*, унлидан сўнг: *-гэ* || *-гэ*, Ёлғиз I ва II шахс эгаллик олган отгина *-а* || *-э* аффиксини олади.

4. Бирикдаги кишилик олмошлари: *мэн*, *сэн*, *ху* || *ву*; қипчоқ шеваларида: *мен*, *сен*, *во*.

5. Тартиб сон кўшимчаси: *-ънжъ* || *-ънжъ*, *-нжъ* || *-нжъ*; қипчоқ шеваларида: *-ънчъ* || *-ънчъ*, *-нчъ* || *-нчъ*.

6. Ҳозирги замон феъли *-йатър* аффиксини олиш орқали ясалади.

7. Келаси замон феълининг (сифатдошининг) аффикси *-(а)жақ* || *(э)жэқ*.

8. Келаси замон сифатдошининг аффикси *-доғън*.

9. Истак феълининг I шахс кўчлик формасини ясовчи аффикс: *-эль* || *-эгэль*, *-алъ* || *-ағалъ* (қипчоқ шеваларида *-ъйк* || *-ъйқ*: *баръйк*, *кельйк*).

10. Сўроқ юкламаси: *-мъ* || *-мъ*.

11. Таъкид юкламаси: *-қу*.

⁴¹ Урганч шевасининг баъзи бир фонетик хусусиятлари. Ўзбек диалектологиясидан материаллар, I, 1957, 299—308-бетлар.

12. Кипчоқ шеваларида сўроқ маъносини билдирувчи -чь элементининг вазифасини бу шеваларда -на юклагаси адо этади: атаң-на? (отангчи?) ва бошқалар.

Куйидаги текстлардан Урганч — Хива шеваси ҳақида тулиқроқ тасаввур олиш мумкин:

Гүррн

Бър гүнь бърэвнь жүвэньнэ бърэвнь дүйэсь гьрьпть. Эвэл вахлада нэ гэл боса қазъдан сорьйэкэллэ. Дүйэнь үч адам тутьб дурьп, бър адам қазънь элдьнэ варьб айтъпть: „Қанъ, қазъм, маччамбайнь жүвэньнэ еччамбайнь дүйэсь гьрьпть. Хәйдәп чьқарсақ, жүвэнийь басқы: тыйжақ, шупь ньшәтп чьқарамъз? дапть. Қазъ айтъпть: „Иық дүйэнь, дөрт айкаыннан дөрт адам сүррәң-чъқың“, дөпть. Дүйэнь дөрт адам сүррәп чъқыптьла, қайта бәттәр жүвән венрам болъп, йенчльпть.

(Урганч район, Чандир-қиёт қишлоқ Совети, Қарлаут қишлоғи).

Розмәтван, несънь айтасъс, бьзләнь йьйытльк гүжъмьз байланъ ешкьндә өгть.

Заман-заман, ҳазърқы замаң, йашланъ гөрьи, бьз вьлән сьсънь сөлләштърмьйдьлэ, нә:чүн дасәцъс, хула оқып көп нәссәләнь бьләдьлэ.

Ремәнь адәтъ көп йаман, бьрдьйн бьравнь гәлпнь бьрәвә чуқ-чуқлаб йүрьйәнъ.

Ирвайъмам шопъллық оқышъна гьрьпть, үч ай оқып шопър воламъш.

Хүкү:мәттән айнанъйн, мәшърьп атацызә қаррь, көп и: шләйән дәп айлық (пәнса) вәрәдоғум болъптьла.

Гейатърған кьм ву (кьму:), сәнь да:йыңмъ? йо:, дайъм ах-шам гүлләнә гетвәдъ, халъ гәлмәдъ гәрәк.

Тө:бә, ҳазърқы йашла бьзләнь хейътнь нә экәньнь чүшүм-мьйдьлэ, өгтән гүнь режәббайа „та:за гьйьмләрьцнь гьй“ дасәм „нә:чун?“ дәп сорьйдъ. Мән „буйнь хейът (бейрәм)“ дасәм, маца қарап: „сьсләнъ хейътыцләнъ бьлмьймән“ деп дәрс дайарламақа балла вьлән ба:ға гетть.

Бьзлә буйнь өжәкьмьзнь духтьрдан өтьрьп, испьрәпкә алып қойдық, ертәң саллаҳанаға апларьп сойажакьмс.

Султанпашша пайъз вьлән доп-доғрь ташкәннән гәльпть.

Сәм манлайъ қаранъ этгән и:шьң бьрдьйн патрат, атаңа индъ нә дәп жүвап бәрәсеи ахыр пульн йоқәтп.

(Урганч шаҳари).

Ағзънда бър ди:шь йоқ, ҳешкьм бьләп и:шь йоқ бьр кәм-пър эдъ бе:чара.

Йамана йанташсаң йарасъ йуқар, қазана йанташсан қарасъ йуқар.

Йахшъдан а:д, йаманнан да:д қалар, балам.

Ба:р гәльп, ағач-уғача жап гьрдъ.

Қыйз алсаңыз хожаладан алыңла, атасъ бай, қыйзъ хуш-рой гәләдъ.

Бойың ва:дәрәкдъйн, ақлың йоқ көрәкдъйн.

Ота варған хатъннъ оттъз ағыз гәппъ воладъ.

Тез гүндә йавандақы пиләчъ хатълларам пиләләрнъ бассърадла.

Сәнъ кәлләң құрғай, ейәвләйн қумандъйн.

Жүмәгүл быйъ, бьзләнь тутьтмъз дъм бәләнт, шуни:чун бьзлә үчәкә эәцъ қойтп чъқамъс.

(Хива шаҳари).

Гүррн

Бый кәмпър бый гүн гөжә пышьрьботърған әкән. Отърған йерьндә бый ит қазана қарап йүйьрийән, осың кәмпър итнъ су:сақ вьлән қарсәттьрьб урғанәкән. Осың мулласъ айтқан „су:сақ вьлән нәйә урдың хунъ?“ дәп. Кәмпър айтқан: „ит кү:ръ, су:сақ кү:ръ, нә зәләлъ ва:?“ дәп, осың гөжәнъ буль-йвәрьпть. Мулласъ „йүзьцәм курсън турқыңам күрсън“ дәп қачтп геттпть.

(Хива шаҳари).

Гүррн

Бьзлә бый гүнъ беш адам болтп бый йерә то:йа геттък. То:йа вардык. Барғаннан соң отърдык. Бьзләнь хәммәмъз гө:рәш тутмақа барвәдък. Гө:рәш башлантб геттъ. Гө:рәштә бешъмъзәм йъқылдык. Той совулғаннан сон бый жа:йа ме:ман әтб ивәрдълә. Баръб отърдык. Отърғаннан соң, мән башда отървәдъм, гәйәннъ ба:ша өтьрьб, мән үзъм әдәнә чүшпмән. Қапънъ ағзында бый уллъ ит дурғанәкән „сәнәм тө:рә өт!“ дәп итнъ ича:на зыңып, үзъм тойя гьрмъйн өйә геттъм

(Хива район, Пахтакор қишлоқ Совети, Чанашик қишлоғи).

Хәр кьмицькь өзьнә, ай гөрьнә гөзьнә.

Әнәнъ гөзъ балада, баланъ гөзъ далада.

Балла малланъ бақмақа алъб геттпәдълә — кү?

Кьччьнъ йағлагасъ гәсә, уллъға дейә, ултънъ уйаласъ гәсә, кьччыйә дейә.

Сува кәсәк ташасан, йүзүңә сьчрҗйдъ.
Бълмәйнә сәлләйән хайтп сөзъм, өлйән үчың йағлаған
хайтп гөззъм.

Ақыллы сүрә дө:раннъ, беақыл вунъ хейра:нъ.
Съгыра бър қужақ йонжа оръп сал.
Балаға и:ш буйтър, и:зъпнән өзың йүвүр.
Гөрмәдкә гүндә васа, гүндәз гүнь чъра йақа.
(Хонқа район маркази).

Қошық

Ешькыңнән өгә-өгә мол әтәм,
бый өткәндә перән ромал йоқәттәм,
перән ромал гүл тейһндә қалъптъ,
гүл тейһнән оғлам бала алыптъ,
оғлам бала гөззәм хумар әмәсмъ,
әһндәһй бьзнь ромал әмәсмъ?

Ақ мәтъръм ясан саңа сатаман,
бый заман гөрмәсәм хаста йатаман,
баръйи дәсәм алъс әкәң араңьс,
гүндә бый поштанъ не:дәң таламан?

Ақ ейванна кым қойъптъ зәннъль
йалғанчъда кым ташъптъ дәннъ?
йалғанчъда хәр кым тапса дәннъ,
йүрмәсәдъ сарғайтъртб рәннъ.

Сә:тнъ зыңжыр батты бъләкә,
айралықны отъ чүштъ йүрәкә.
харазмнъ шамалларъ әскәллә,
пейда боламәкән йаңған йүрәкә.

Дыйрмәнә гора салмаң айалап,
йахшънъ йамаңа вәрмәң зейалап,
йахшънъ йамаңа вәрсән зейалап,
ге:же-гүндәз өмрә өтә қан йағлап.
(Хонқа район маркази).

Җазорасп — Янгиариқ шеваси.

Бу шевада Урганч — Хива шевасидаги деярлик барча хусусиятлар мавжуд, шу билан бир қаторда бу шева ўзига хос характерли белгиларга ҳам эгадир. Бу шеванинг тарқалган территорияси: Җазорасп райони (қипчоқ шеваларидан ташқари), Боғот райони (қипчоқ шеваларидан ташқари), Янгиариқ районининг Калинин, Фрунзе ва Тозабозор қишлоқлари, Урганч районининг Чандир, Ғойву, Қоромон қишлоқлари, Гурлан районининг Хидирәли қишлоғи, Қўшқулар районининг Ғозовот ва Охунбобоев қишлоқлари.

1. Чүзүк унлилар миқдор жиҳатдан сезиларли даражада Урганч — Хива шевасидаги мавжуд чүзүк унлилардан фарқланади.

2. *к* ва *г* ундошлари қипчоқ шевяларидагидек тургун.

3. Бу шеванинг айрим майда тармоқларида *қ*, *к*, *п* товушлари унли билан бошланган аффикс қўшилганда жаранглилашади.

4. Қаратқич келишигининг кўрсаткичи ундошдан сўнг *-ық* || *-ық*, тушум келишигининг аффикси *-ь.-ъ*. || шахс эгалик олган отнинг қаратқичдаги формаси: атани (<атаңыз).

5. Кўплик аффикси *-лар* || *-лэр*.

6. Урганч — Хива шевасидаги *-ныкь* || *-ыкь* аффикси бу шевада *-ынкь* (кишилик олмошлари билан келганда), *І* ва *II* шахс эгалик олган отлардан сўнг *-кь*: *экаңкь*, *апамкь*.

7. Кўшма феълларда етакчи феълнинг равишдош аффиксидан *б* элементи тушади: *алъкытть*, *алъқалдъ*; бунинг асимилатив шакли ҳам учрайди: *алькытть*, *гытъққалдъ*.

8. Ҳазорасп районида равишдош формасидаги етакчи феълнинг *б* элементи кўмакчининг биринчи товуши *г* билан бошланганда, жаранглилигича қолаверади: *алъб гэ*, *қойъб гет каби*.

9. *билан* кўмакчисининг шакли турлича: *бълэн* || *овлэн* || *мынэн*.

10. сўроқ юкламаси: *-ма* || *-мэ*.

Қуйидаги текстларга диққат қилинг:

Мэн апамкьнэ қышлаға варъб гэлэмэн.

Кулагым агрь дуръбдъ.

Әшәгь арана қатъқой.

Балаларъ кытапнь неттъ?

Бъзәрһ зайам мың сом утть.

Атамың атасынь а: дъ сапақ каллажән.

Садықвайдан хат кеп дуръпма?

Иидь йорънжанъ ормақ гәрәк, дъм есь кыттьпть.

Далһ азам мынән кәсъб гәльц, ноқаның и:чъ ачоладъ.

Ҳазърғы ҳажъвайларда йазмәт (ниёзмәт) қараяь иккь қы: эъ бар әдъ, вуларың а:дъ ҳешшә — патма әдъ. Бър гуһь вулаһь хыйванъ ханъ алькытәмьш дәп ишьтъп, вуларъ дәрре: башкаға бәрәдъләр.

(Урганч, Ғойву қишлоғи).

Ертәк

Қади:м заманда бър тулкъ въләп тънна варәкән. Улар бър гуһь о:ва чъқыптълар. Йолда ҳыч оқат тапмаптълар.

Түлкь ейһар, шум экан. Түлкь тьннанъ о:ва чьқарьп кү-
варьпть. Түлкь өйдә тьннанъ бьр баласынъ йейьп қойьпть.
Тьнна гәсә бьр баласы йоқ, йығлаб-йығлаб йәнә о:ва чьқык-
кьтьпть. Қайтьккьсә йәнәләм бьр баласы йоқ. Түлкь: „мән
баланы йемәдьм, „дәпть“ балақы қурвақалар йедь“ дәпть.
Тьнна түлкь йегәнньнь бьльпть, уннан || вуннан қасас алажақ
вольпть: „йурь, иккьмьз о:ва кьтәмьз“ дәп аптьпть. Йолда
иккьсьәә өйьнән дерйә чьқыққальпть. Түлкь нешәтәрньнь
бьльмьйн қайтжақ вольпть. Шунда тьнна айтьпть: „сәнь ар-
қамә мьндьрьб аьтккьтамән“, дәпть. Тьнна түлкьнь арқа-
сьәнә мьндьрьб учьпть. Баләнтә чьққаннан түлкьнь ташак-
күварьпть. Түлкь өльпть. Шундәтьп тьнна учьккьтьпть.

(Күшкүпир район, Ғозовот қишлоғи).

1. Қадьм замалларда бьр пашша волған, бьр гүннь иккь
де:қан пашшац әлдьнә арә әтп гәләдьяр. Бьр де:қан паш-
шац йә:тнә варьп, „пашшйьтм, арзьм бар,“ дәпть. Пашша:
вэзи:рнә „де:қань бе:рә чағыр“, дәдә.

2. „Сьләрньн пәрзәнтләрьц барма?“ дәдә. Бьрьсь айтть:
„мәньц қыйзьм бар“ дәдә. Хуна бьрьсь „мәньц оғльм бар“
дәдә.

3. Адьл пашша: „мән сьләрнь йараштьраман“ дәдә.

4. Бьрьдзьньн қыйзьньньзь бьрьньзьц оғльдыза аьтб бәрә-
мән, шундәтп, сьләрнь куда-қайтн әтамән“ дәдә адьл пашша.
(Ҳазорасп, Саноат қишлоғи).

5. Бьзләнт өйь ә:кь ейһәм тушьққалдә.

6. Шалың арқасыннан чьйньн сунчьпть.

7. Човь бош туссаң, қолыны кәсәдә.

8. Ойь сьйрьп қойдьм, индь гьрәварьцлә.

9. Сьвавь бәрьб болдньызарма?

10. Онавъ өйдән сә:зть сәсь гәльб дурьпть.

(Боғот район, „Правда“ қишлоғи).

Хоразм территориясида зикр этилган йирик иккита груп-
падан ажралиб турадиган үчинчи типдаги шевалар ҳам бор.
Бу шевалар тил хусусиятларига күрә аралашпоялдилар. Ар-
лашувнинг характерига қараб биз уларни икки типга бұл-
дик:

1. Қипчоқ-ўғуз шевалари.

2. Ұғуз-қипчоқ шевалари.

Қипчоқ-ўғуз шеваларида қипчоқ лаҳжасига хос бўлган
асосий фонетик-морфологик ва лексик хусусиятлар сақлан-
ган, лексин географик жиҳатдан ўғуз шевалари билән чега-
радош бўлганликлари үчун бу группа шеваларнинг таъсири
сезилиб туради.

Бу типдаги шевалар ўғуз группа шеваларига чегарадош территорияда кўпроқ тарқалган. Бу шева вакиллари Жанубий Хоразмнинг Хива ва Янгиариқ районларидан бошқа ол-тита район территориясида аҳолининг ўндан илгирма про-центигача қисмини ташкил қиладилар. Айниқса Шовот, Қўшқўпир районларида бу типдаги шевалар кўпроқ тарқалган.

Асосий белгилари:

1. и, ү ўғуз шеваларидагидек тил олди, юмшоқ унли-лардир.
2. Дифтонглашиш йўқ.
3. Биринчи бўғинда *e* ўрнига кўп вақт *ə* ишлатилади: бэр, гэрэк.
4. Сўз бошидаги *к* ва *т* баъзан жаранглилашади.
5. Қаратқич ва тушум келишнklarининг кўрсаткичи *-нь* || *нэ* (ва унинг фонетик вариантлари) ва жуда кўп лексик синонимлари ва параллел грамматик формалар учрайди.
- Қуйида келтирилган текстлардан бу типдаги шеваларнинг баъзи хусусиятларини кўриш мумкин:
 1. ашқа түшкән чүвүндый йльъмжълъкъ этәвәрмә.
 2. маца дағдаға этәвәрмә.
 3. худа урғайнъ пейғамбәр ҳассасъ мьнән дуртъптъ.
 4. айам йақтәкән, йүгьрьп келәвәрдык.
 - ә. чьқанларъннъ үйьнә аппаръп, навъ пышьрьб бәрдык?
 6. қара папағьцнъ кьйсәң вомъйма, мүндәтъп йүргәнчә өлсән вомъйма.
 7. апам мапа үйдә өтър дәвәдъ, мән қачъп кеттъм.
 8. мән былмый тавахтъ сьздъ әлдьцьзә қойъпман.
(Янгибозор район, Қаланлар Дўрмон).
 9. ахшам дүканға барвәдъм, пиләнъ вәжләри кегәнәкән. бър қутъ навқан бағъб едъм, ометър бахмал бәрды.
 10. авъб-чашъб бър аш пышьрватърәдъм, хунъ үстьнә мьймаллар кельп қалды, аштъ кетәръб алъп, йаналдан тавъқ сойъп, палава қаралъқ. Шүндәтъп кечәсь мьнән йатмадык.
(Янгибозор район, Оёқ Дўрмон қишлоғи).
 11. ай, сәнъ шу базар гүнь алған пәпърьсыцмә, хәль йо-гәтмәпсән.
 12. айдъ этәк мьнән йавъб болмас.
 13. бьзәнъң балалар йахшъ, хьш кьм мьнән урьшмьйдъ.
 14. авръп қалдым гэрэк, дохтъра барсаммәкән?
 15. геччьньц қазасъ йессә, қассаптъ сүзәдъ.
 16. ҳар кьм өзъ қазған чуқалағъна йьғъладъ.

17. ту:рЪ селлэ (селлэ — ўғуз шеваларига хос).

(Ўрганч район, Ўрта Дурман қишлоғи).

Ўғуз-қипчоқ шеваларида ўғуз лаҳжасининг асосий фонетик-морфологик хусусиятлари устун туради. Бу шева вакиллари Ўрганч (Қипчов қишлоғи), Шовот (Бешмерган, Бўйрачи, Шовотқалъа қишлоқ советлари), Қўшқўпир (Ўзбекёп қишлоғи), Ҳазорасп (Пичоқчи қишлоғи) районларининг айрим қишлоқларида яшайдилар.

Қуйидаги текстлардан бу шевалар ҳақида тасаввур олиш мумкин:

1. увлѣц йамам боса, өзъннән гөр.
2. қышлаға варъб гэлэмән.
3. хәльмә, сәнъ азаллъ вәри:н апаң чағърадъ.
4. сәнъц мьәнән сөйләссәм мәнъц әдсәм қатадъ.
5. қорққана қоша гөрънәр
6. бьргәгә (ўғуз шеваларида: бьрә) қә:рәтѣп көрпәгә от вәрмә.

7. чъмчықтан қорққан таръ әкмәс.

8. қараб отъргынча маңа йардам бәрсәнә?

9. су:көрмәгынчә әтк йешмә.

10. қашъғым — қашъқ, тамағым төшък.

11. көръмсәзә гүн доғса, күндүз гүнъ чъра йағар.

(Ҳазорасп район, Пичоқчи қишлоғи).

12. ила:йа урѣш волмағай, ба:лар аман-сав гәгәйләр.

13. атъздъ и:шә:м қурғай, дъм ҳаръп қалдъм.

14. йазда нан йапсақ, авъзларън кәвѣп қаладъ.

15. сьғырды кечрақ савватър әдъм, пешшә чағып, харап, дәввәрды, шуннан бәръ қолъм дәрпәтмьй отърѣлтъ.

16. ертарак ешъктъ ағызларънъ сьйьрѣп таша.

17. көп йълъйвәрмә, гөзъд қызаръб геттъ.

18. инъшь үйдъ дәрдыннән йеч йерләрә чъқавълъмьймән,

19. сьғырды савмасац, өжәгънъ ичъ ач олды.

(Шовот район, Бўйрачи қишлоғи).

Хоразм областидаги ўзбек шеваларининг ўзаро фонетик-морфологик фарқларини юқорида қисман кўрсатдик. Территориал жиҳатдан бир-бирларига яқин бўлган аралаш типдаги майда шевачаларни ҳисобга олмаганда, икки лаҳжа ҳам ўзларининг эски фонетик-морфологик хусусиятларини сақлаб қолганлар. Биз юқорида зикр этилмаган ёки етарли мисоллар берилмаган баъзи йирик фонетик айирмаларни келтира-миз.

Қипчоқ лақжаснда	Ўғуз лақжасида	Адабий тилда
қ х: тарқал яавқан уйқъ қатар қук	тархал но:хан ухы хатар хук	тарқал (моқ) пилла курти. уйку қатор оқ жўхори сўтаси
оқъ таблқ парк арқа	охы тавах парк арха	ўқн (моқ) товок фарқ орқа
ң=й: ийэк сўйэк қайър егьл ейьл жыйна лекин:тўнальк	энэк сөнэк қаңыр эньл йецна дў:ньк	ияк суяк қайир (моқ) эгил (моқ) йиг (моқ) туйнук
б в: йабан қабан чубан сабақ табах арба	йаван қаван чуван савах тавах арва	қишлоқ қобон чилқон ил товоқ арва
оба	о:ва	қишлоқ
ч с: чачақ чанчқъ чъләпчә чърәнч чъчқан чачра чоз чанарақ чүччъ чач	сачақ санчқы сьләпчә сьрәнч сьчан сьчра соз санарақ сүжъ сач	чочиқ санчқи чилсочин сирач сичқон сачра чўз данак чучук чоч (моқ)
ч ж: чъққа чоққъ чүччъ очак ойънчақ қарачъқ қурчақ аччъ чарла	жыққа жоққы сүжъ о:жақ ойънжық қаражық қур:ржақ а:жъ жарла	жиққа (хўл) чўққи (этпк) чучук ўчоқ ўйинчоқ қорачук қўфирчоқ аччиқ чарла (моқ)
б л: пъчқъ пўтън лъч пуг лътаяқ пътър пўтълкә пъчан	бъчқы бўтън бъч буг будақ бьтър бўтълкә бечән	қўларра бугун бич буг (оёқ) бутоқ битир бутилка пичан

<i>m</i> <i>o</i> : өтәмәк	өдәмәк	ўтамоқ
йеттѣ/йеддѣ	йеддѣ	етти
отън	одън	ўтин
етък	эдък	этик
пътақ	бу:дақ	бутоқ
атақлт.	адаглт.	атаглән
қутър	қудър	қутур (моқ)
<i>u</i> <i>ж</i> <i>o</i> : йъдан	илон	илон
йүзүм	үзүм	узум
жъндә	ндә	жийда
йонъштър	оныштър	эпла (моқ)
йүгър	үгър	югур (моқ)
йъвәр	ивәр, үвәр	юбор (моқ)
лекин икки группа шевада ҳам:		
йъпәк	йүпәк	ипак
йъп	йьп	ип
жүзък йүзък	йүзък	узук
йъл	йьл	йил
ут	ут	ют (ўшинда)
йут	йут	ют (ичга ют)
<i>χ</i> <i>o</i> : хәқъл	ақыл	акл
хәрра	—	арра
хәйван	ейван	айвон
хәйал	—	әл
хәббән	әббән	пушта (ковуш пүштәси)
хәйша	ешшә (<сйшә)	ойша (нсм)
хәшък	ә:шық	ошнқ
хөч	өч	ўч
хөкьн	өкьн	ўкьн (моқ)

лекин икки группа шевада ҳам: *өкьз* — *өгьз*, *үр*, *үрк* (хүкиз, хур, хурк)

Уғуз группа шеваларида *й* товушининг кенг уялиларга таъсири қипчоқ шеваларига қараганда анча кучли кўринади. Айван, хәйван, йәңгә, байрам, таййар, дәриа, айъп, хәйъп, майъп, мәйдан каби сўзларда қипчоқ шеваларида асосан *ә/а*, *ўғуз* шеваларида: *е* || *и*:

айван хәйван	ейван	айвон
байрам	бейрам	байрам
хәйран	хейран	хәйрон
майдан	мейдан	майлон
дәрйә	дейра (<дәрйә)	дәрә
барғай	барғый	борғай
чайқам	чәйқам	чәйқам
йәрғанат	йәрқанат	ёрқанот (кўр- шаналак)
ағайнъ	ағыинъ	оғайнн

райис сўзи икки группа шевада ҳам *рейьс* — *ри:с*, қизиқ, Гурланда: йъла, Урганчда: иегла, Хонқа ва Хазораслда: йәгла; Гурланда: жъйна, Урганч ва Хивада: йеңна.

Айрим сўзларнинг ўзак-негизидаги қ — Ғ ва к — ғ товушлари қипчоқ шеваларида сақланади, ўғуз шеваларида тушиб қолади:

қалғак	қалақ	қолоқ (капча)
бўлғашъқ	булашиқ	ифлос
уйғак	уйғар	уйгоқ
тавъшқан	тавшан	товушқон
чъчқан	съчан	сичқон
ёткәр	ётър	ўткиз
сапқан	сапан	сопқон
сувғар	сувар	суғор
қутқар	қутар	қутқар
қумған	қуман	қумғон ва бош-қалар

Юқоридаги йирик фонетик айирмалардан бошқа яна жуда кўп майда фактлар борки, буларнинг йиғиндиси икки группа шева орасидаги фарқни яна ҳам кучайтиради. Масалан: *гъжъ-мәк* — *қичи моқ, қаңшырьк* — *қаңшър, мәйәк* — *ма:иа, ньшьк* — *пъшъқ* (мушук), *аңдъмақ* — *аңлъмақ* (пойламоқ), *гъйәв* — *күйүв, гечъ* — *гәчъ, бәрәк* — *бәрәк* (чучвара), *қармъс* — *харпъз, қасқақ* — *қаснақ* — *муңлъ* — *муғлъ, тервәт* — *дәрпәт, уйрәт* — *өрйәт* ва юзлаб бошқа кичик фонетик айирмалар бордир.

ЛЕКСИК АЙИРМАЛАР

Хоразм шевалари лексикасининг негизини, шубҳасиз, туркий тилларга хос бўлган қатлам ташкил қилади. Бинобарин, мазкур шевалар лексикаси асос эътибори билан адабий тилимиз. шунингдек, марказий ўзбек шевалари лексикасидан кескин фарқ қилмайди. Шу билан бир қаторда, бу шеваларни марказий ўзбек шеваларидан, шунингдек адабий тилимиздан ҳам, фарқлаб берувчи баъзи бир лексик хусусиятлар ҳам бор. Бундай лексик айирмалар ўғуз лаҳжасида кўпроқ бўлиб, қипчоқ лаҳжасида камроқ учрайди.

Хоразм областидаги шевалар лексикасидаги айирмалар устида гап борар экан, шунини ҳисобга олиш керакки, бу шева вакиллари ўртасидаги ўзаро муносабат қанчалик сиқик бўлмасин, ҳар бир группа шева ўзига хос фонетик-морфологик хусусиятларни, лексик фарқларни ҳозиргача яхши сақлаб келмоқдалар. Қуйидаги мисоллардан буни очиқ кўриш мумкин:

Қипчоқ шеваларида	Ўғуз шеваларида	Адабий тилда
бақан/өрә амбархана	өрә тәләк	устун омбор

ташнав	топшъ	обрез
йастъқ	тәкә	ёстиқ
тамбаш; үчәк	үчәк	том
жүгәрә	жүйән; жүвән	ок жүҳори
бав	күлтә	боғ
май	йағ	ёғ
көчә	орам	кўча
охша	мәнзә	ўхша
сабақ савах	нах	ип
ушақ	у:нық	ушоқ (ноп ушоғи)
хәлкәнчәк	сарънжақ	хайюпчак
табақ; тавнах	бәдйа	товок
нан	чә:рәк	нон
зағамә	ти:р	кепчик
чумчъқ	сечә	чумчуқ
кель	со:қы	ўғир кели
қапқақ	дувақ	қопқоқ
қумърсқә	қарънжа	чумоли
қонғъс	томазан	қўнғиз
чъмълдъръқ	көшәйәнә	ғушанга
қол	әл	қўл
ешък	қапъ	әшник
чөмьш	су:сақ	чўмич
гөш	ет	гўшт
бъйақ	бъйан	бу ёқ
танъш	сәс	говуш овоз
тал	сөвүт	тол
сүйәл	сьнър	сўгал/пай
нәмәнә	навъ	нима
бузав; өжәк	өжәк	бузоқ ва бошқалар.

Аралаш типдаги ўғуз-кипчоқ кипчоқ-ўғуз шеваларида, таъиний, бу ва бошқа күпгина сўзлар, айниқса территориал жиҳатдан яқин бўлган жойларда, лексик синонимлар сифатида қўлланади, яъни бир қишлоқнинг ўзида ўғуз-кипчоқ шева вакиллари *сечә* — *чумчъқ*, *бав* — *күлтә*, *со:қы* — *кель*, *су:сақ* — *чөмьш* тарзида иккисини ҳам ишлатадилар, фақат биринчи ўриндаги сўзлар (*сечә*, *со:қы* ва бошқалар) актив, иккинчи ўриндаги сўзлар (*чумчъқ*, *кель* ва бошқалар) пассивдир. Қипчоқ-ўғуз типдаги аралаш шеваларда шунинг акси, яъни: *чумчъқ* — *сечә*, *кель* — *со:қы* ва бошқалар.

ТЕКСТЛАР

ҚИПЧОҚ ЛАХЖАСИ

бурыйғъ вахта бър кышь бър кышьгә йернь сатъпть. йердъ алған кышь бър гүнь өгъзләрнь аппаратъ кош кошъп йүргән экән. Қараса, йердън тыйннән паззаға¹ ыльп бър күзә алтън чъгълтъ. осын йанағъ кышь алтъндъ алъп, йер сатқан кышьгә аппаратъ берсә, йер сатқан кышь: „мен сада йерьмь саттъм, индъ вонън² ычыннән чъққан нәрсә:м сенькь боладъ“ деп алтъндъ алмаптъ.

осын алтън тапқан кышь: „мен сенинән куръ йердъ алдъм, ычыннән чъққан нәрсә сәнькь боладъ“ деп екьсь урьшъп турған экән. шу вахта елагтън бър ҳақълль кәхудасъ³ кельп, воларға қарап: съләр вонън учын урьшъп йүрмәңләр дағын алтъндъ екәвньнәм алмай, бърньнъдъдъ қъзыңъз, бърцьдъдън улънъз болса, воларға бър йахшъ бағ алъп, уй-жай салдъръп, той-тамаша етъп берьңләр“ дептъ. йер алған кышьнъдъ бър қъзъ барәкән, йер сатқан кыпньңдъ бър улъ бар экән. йацағъ кышьлар тап⁴ шу буванъдъ айтқанъндай етъп, бағ алъп, үй-жай салдъръп, той-тамаша етъп, волардъ шу бағда қойъптълар.

(Урганч район, Уйшун қишлоғи).

~ ~ ~

қадъм заманда бър айув пайғамбар дегән кышь өткәнәкән. вонъдъ пүтын тәнәсьнә курт түшкән. куртлар вонън тәнәсьнә қърқ екь йтл йегәннән соң йергә төгълъптъ. куртлар йергә түшкән дағын навқан⁵ туттъң башъна өрмәләп чъгъл кетьптъ, ҳазырғъ навқан куртъ шуннан кельп чъққан әмьш.

(Урганч район, Уйшун қишлоғи).

¹ пазза — омыч тиши.

² вонъкь — унинг, қипчоқ шеваларида ўрта тор уиллар дифтонглашадн.

³ кәхуда — оқсоқол.

⁴ тап — худди.

⁵ навқан — пилла курти.

ертәк

бурьнгъ өткән заманда хәзрәтә давът пайғамбар деган патша болған. воньд тоқсан тоққъс хайаль¹ болған, екь мәрәмь болған.

бър күнь хәзрәтә давът бьрьнчь мәрәмькьнә қъдърьп барған, барса, мәрәмдъң хайаль ташнавад² сувға чөмельп турған. хәзрәтә давът қараса, воньн чачь айағьнъд, вөкчәсьнә түшъл турғаньнъ көргән.

шу заматта воца ышқъ кетәдъ. шу күннән башлап, бьрьнчь мәрәмьнъ өльтьрп, воньд қатынънъ вөзьнә алажақ боладъ. бър күнь жалғаннан урьш болдъ, деп мәрәмьнъ әскәр башъ қълъп, урьшқа жьбәрәдъ. бьрьнчь мәрәмь урьшқа кетәдъ, вөзьнә ышапмль екьнчь мәрәмьнә: „қандай болсада вонь вөльтьрп ке“ дьйдъ.

бьрьнчь мәрәмьнъ екьнчь мәрәмь кетьб баратқанда ызнән атьб вөльтьрадъ. шүйтьп, журтьна қайтадъ.

мәрәмдъң қатынънъ хәзрәтә давът тоқсан тоққъс қатынънъд үстьнә аладъ, жүз қатын боладъ.

бър күнь хәзрәтә давът аръз сураб отьрғанда екь адам аръзға келәдъ. бьрьнчь адам айтадъ: „мънав адамдъд тоқсан тоққъс қойъ болатурьп, меньдтана³ бър қойъмдъ зорлкъ қълъб алдъ“ дьйдъ. — „бу адамдъд тоқсан тоққъс қойъ болъп, сеньд тана бър қойыца зорлық қъғам боса, бу адам наънсап екән“ деп патшанъд қахрь келәдъ. во адам патшаға қарап: „тақсьр, бьс сьздән наънсап болдъқма?“ дьйдъ. патшанън қаттә ачуув кельп: маға сөз қайтардъ“ деп жаллатьнъ жағьржақ болъп, қараса, байағъ адамлар жоқ.

патша: „бу адамлардъд келувьнән мақсат қой емәс екән, башқа нәрсә екән, меньд бър мәрәмдъң қатынънъ тоқсан тоққъс қатын үстьнә әлғалльғьм ту:ралъ айтълған сөз, деп ойланадъ. гүнайьнә вөкьнп хәзрәтә давът мәрәмдъң қабрьна барадъ, гүнайьмнъ вот деп. мәрәмь, „кьмсән?“ деп сурьйдъ, „давътман“ дьйдъ. „гүнайьднъ вөттём“ дьйдъ.

арьғъ дунйада мәрәмнъ бьйьшкә⁴ кьрьтмьйдьләр. бър күнь давът пайғамбар жана мәрәмдъң жаньна⁵ келәдъ. „сень өльтьргән мен едьм, гүнайьмдъ вөт“ дьйдъ. „мен хәзрәтә

¹ хайал — хотин.

² ташнава — обрез.

³ тана — әлғиз, танқо.

⁴ бьйьш — беҳишт, жанинат.

⁵ жаньна — әнига.

давѣт болмақ тьгә¹ худа болсацам менъ өлтѣргәнѣц рас боса, мен саға гүнайыңдѣ вѣтмьймән² дьйдѣ.

қазратъ давѣт әләйссалам қапа болъп, үйәнә қайтъп кетган экән.

(Мангит район, Максим Горький қишлоқ Совети, Энгельс номли колхоз).

ертәк

бьр барәкән, бьр йоғәкән, қадъмғъ заманда бьр кәмпър мьнән бьр бува барәкән:

бува бьр гунь атъада қош қошъп йүрсә, паззасънъц учъна бьр бөләк алтън ьльп чъғадъ. бува дәррү: дәвәрагънә қараса, екь² атль кьшь кьйатър. бува қорққанънан дәррү: атль кьшь-ләрдән сорьйдъ: „бағаларъм, мънав йердъ узънъна екь сүрдъм, кесәсьнә³ екь сүрдъм, индъ ньччә сүрьйн?“ дьйдъ. кьшьләр буванъц алтън тапқанънъ: бьлмьйдьда: „бьзләр бьлмьймьз, ата⁴ деп кетәвүрәдъләр.

бува дәррү: алтъндъ алъп, үйәнә кельп, кәмпърнә айтадъ: „мен алтън тавьбалдъм, шунъ пашшаға алъб бараман“ дептъ. кәмпър дәррү: шъмлъгетъп⁴, буванъц алтън саған дьгьрьнә⁵ алтънънъ алъп, орнъна бьр қайрақ таш салъп, орнъна қойадъ. бува тамқтъ йьйдьдағън дьгьрдъ ачъп көрмәй. пашшанъц әлдънә баръп, дьгьрдъ йумалатъб йүвәрәдъ.

пашша дьгьрдъ ачъп қараса, рас бьр қайрақ таш. дәррү: пашша ачуланъп, буванъ зънданға ташъйдъ, саманнан дүт берәдъ. зъндан қаравалъ аңльса⁶, бува қолънъ өлчөв етъп, өзъннән өзъ сөйлъйвүрәдәмьш. вонна: соң пашша зънданнан чағърьб алъп, „негә қолъцдъ ушап сөйләнәсән?“ десә: „тақси:р, мен сьзгә шунчәллъ алтън апкевьйдъм, ахыр“ дьйдъ. вонна: сон пашша вонъц қарнъна қърқ тайақ уръп, арқасъна қърқ тайақ уръп, ҳәйдәвәрълтъ (Мангит район Холимбек қишлоқ Совети, „Комсомол“ колхози).

ертәк

бьр чопан барәкән. во бьрдәйәнә қой бағъп йүрьп йалғаннан: „қойларъма бөръ келдъ“ деп қъчъравүрәрәкән. бьр қанча йала қъчърғанъна адамлар йүгьрьшьп барсалар,

¹ тьгә — тугул.

² екь сүзидаги *e* дифтонгланган(“е).

³ кесәсьнә — энига.

⁴ шъмлъгетъп — шумлик қилиб.

⁵ дьгьр — хурмача.

⁶ аңльса — пойласа.

бөрү түгү¹ хештмә болмъйдъ. шүйтп², адамлардъ бър қанча йала алдъйдъ. адамлар вонъң гәпнә тшанмъйтавғн болъп, воца, йалғанчъ чопан, деп ат қойадълар. бър күнъ ертә мнән чопан қойларнънъ бър отлақ йергә аппаръб бағъп, тайағнънъ дутаръ етъп қошъқ айтъп мас болъп отърған вахта қойларнъң пасърдашъп йүргәннънъ кередъ, қойларнънъ бөръләр қувалап, йүргәннънъ керәдъ. бөръләр көпльгетъп, чопан қорқъп, не иш етәрнънъ бълмәй, қъчъра башлаған. вонън қъчърғаннънъ ешткәм мнән йешкъм³ кемъйдъ, „во йалғаннан қъчърадъ“ деп. шүйтп, чопан, қайтп йалған қъчърмъйтавғн боладъ. (Қорақалпоғистон АССР, Қипчоқ район, Хитой қишлоқ Совети, Охунбобоев номли колхоз).

ертәк

бър варәкән, бър йоғәкән, қадъм заманларда бър әвәзмәт қорқақ дегән бър кышь варәкән, бу кышьнъң бър хатънъ варәкән. әвәзмәт дъм қорқақ кышьәкән... во ешьккә чъғажақ воста хатънъ алъп чъгадәкән. әвәзмәт қорқақтн атасънан қаған бър қара мълтъғъ воладъ. бър гүнъ мунъң уйнә бър мулла кышь келәдъ. бу мулла вонъң қара мълтъғъна „әвәзмәт батър. ҳәр урғанда қърқда бър дәннъ йатър“ деб йазъб берәдъ.

бър гүн мулла әвәзмәт қорқаққа: „мълтъғъң алъп, дөвлардъң мөканънъң чарвәнтьнә⁴ баръп йат“ дъйдъ. әвәзмәт қорқақ мулланың айтқан йернә варъп, йалғаннан ухлаб йатадъ.

дәвләр кештә мөканларъна қайтп кыйатърғаннда мунъң ухлаб йатқаннънъ керәдъләр. воннан соң булар мълтъқдағъ хатъ оқып керәдъләр. дәвләр муннан қорқъп, астан вонъ уятадълар: „әвәзмәтәкә, әвәзмәтәкә, туръң, бьзәр бър кәм қърқ дәви:дък, сьзын мнән қърқ воламъз“ деп айтадълар. соң әвәзмәт қорқақтъ бьргә апкетәдълар. Волар дәвләрдың мөканъна варъп, көп вах дәвләрдъ башлғъ волъб йүрәдъ әвәзмәт қорқақ дағн, сөзләр мнән волардъ әлдәп, йецьп, тапқан дунйаларнънъ бөләшъп, өзнә йеткәннънъ бър дәвгә кәтәртърәрдъ. шүндъйтп⁵, өзъ бър дәвгә мънъп, бър қанчасъ әвәзмәт қорқақтъ орап, хатънънъ йанъна аппарадълар.

¹ бөрү түгү — бұри туғул.

² шүйтп — шундай қилиб.

³ йешкъм — ҳеч ким.

⁴ чарвәнт — марказ.

⁵ шүндъитп — шундай этиб, етъп сүзиннинг таъсири билан шундай олмошидаги унлилар юмшоқлашган.

эвэзэмэт өзэ дэвдэн алдгын кырып, хатынтна „мен саца тамақ пышьр, десэм сэн хазыргъ дэвдъң башыньма, эвэлгъ дэвдгн дөшьньмэ, дегэйсэн“ дьйды. воннан сон дэв кырып келэдъ. эвэзэмэт қорқақ хатынтна „тамақ пышьр!“ дьйды. шунда хатынт „хазыргъ дэвдъң башыньма, бурынгъ дэвдъң дөшьньмэ?“ дьйды. бу гәптъ ешыткән дәп арқасына қарамай, қачып к тәды. шүндыйтып эвэлгъ эвэзэмэт қорқақ хыйлә мынән батър волъп, байып кетыптәмьш (Гурлан район маркази).

гүррн

балам, бьзәрдың авълъмъздъ нурмамбай деб айтари:ды. шу авълъмъздгн қурбъйаз болгш дегән бър байъ болари:ды. қурбъйаз болгш бър күн базардан кыйатърп атама йолгъп: „қочқар, сен бьзың күнжъләрды сыйрьб ал, йахшгма?, қуръ қарғалар йеб йатъптъ, қарғалар йегәнчә сеньд пайдалангангъ йахшъ“ деп айтъптъда атгнъ чаптърп, байлар мынән кетып қалыптъ.

атам базардан кегәннән дәррү: хърмана варъп, йацагъ айтқан күнжнъ сыйргәнәкән он сәрды¹ күнжъ чгъптъ, улам патасы² мынән.

екъ йълдан соң күзәктә қурбъйаз болгштгн бър хъзмәт-каръ кештә үйгә кельп, атама: „болгш байагъ аған күнжъ үчгн пахта берсын, деп менъ йүвәрды“ дептъ. соң атам: „ныйер-ләрдән алдгм мунгъ күнжъсын!“ деп ньшътәрнъ былмәй, күйды, йандъ, пахтамыздам хель тергәмьз йоғидъ“. ертәц-гьнә қурбъйаз болгштың вөзъ араба әпкәп, он батман пахтамыздъ алып кеттъ.

балам, у вахлар шундайи:ды. атам: „меянь ағангм азға-нағна күнжъ и:ды“ деп айтгъ. вонда болгш: „екъ йълдам беръ пайдасынь ньшътәсан, әгәр қазгға аппарсам, хәнә шүн-чәкль нәсәцды алари:дым, қазгға аппарамағангмға шүкър ет!“ деп атамды уражақ волды. унсон атам, „кегәм бәла сәм мынән кессын!“ деп ындәмәды.

(Гурлан район. Вазир қишлоқ Совети, „Большевик“ колхози).

гүррьд

е-ей бағаларгм, заманаңыз дгм йахшъ сьзләрдың, бьзләр-дын заманда көргән күлләрды сорасангслар — худай көрсәт-мәсын!

¹ он сәр — 5 килограмм чамаси.

² патә — чори.

хъйва ханънъ вѣкмъ ташқан десәңләр, не бър гүлләрдь көрмәдьк. өзъмьздь елатта хандън йүгърдәкләръ „ур“ десә, көзьнъ чъғарарәдь. хандън салғьтъ деп, еку: бәрәвәр алавъ-рәрәдьләр, бәй-бәй... әспәндыйархан жаллададөв, кьмь йахшъ къзъ васа, хәрәмьгә жъйнатарәдь.

воннан сон қъзлардь ньшәтәдь дьсәнләр, сарайнъ алдъ-дағъ хавъзға түшьрп қойъп, өзъ айна ешьктән қарап отъ-радькән.

дашнаманънъ өтьргәнъ шунча, чъдалмаған пуқаралар хәр тұлль қошъқлар айтаридьләр.

әспәндыйар хам болдь,
йегәнъмьс чьгьт нам болдь,
әспәндыйар зулъмьнан
бавъръмьс кара кам болдь,—

дегән қошъқлар хәль халъқтъң авъзда бар.

жънәвт хан дегән бърәвъ чъғъп, ғавға башлап, ахър-сонънда кәлләсъ кесълдъ.

ана, бағаларъм, көрдьнъсләрмә, вонъ йетъм йалаң-ғачлардьң қарғьшъ еку: қълама. шуннан соң әспәндыйәр тухумъннан сәйт абдъллахан дегән хам болдь,¹ шу заматъ. воръсларам келәбашладъ, ыңқълап дегән гәп тархалдь. шуинан кыйн екъ йъл ханлъқ етъп, өз айағъннан дәп болдь. худаи, муңқатла шүкър, талъйъмъзға, лельн атамъз варәкән, йуртъмьс ават волдь, хәммәнъ² ыхтъйаръ өзьндә, мыйнәт етсә, рахатънъ көрәвүрәркән, ылайъм, рә:бәрларъмьс сав востън, тъләвьмьс³ шу.

(Гурлан район, Нукус қишлоғи, Сталин номли колхоз).

ертәк

бър барәкән, бър йоғәкән қалъм заманда бър кәмпър мьнән бър бува барәкән. унъ бър къзъ мьнән бър увль варәкән. бува увльнъ үйләнтърмәгә хәшнәрсә табалмапть. Осън бър ердән айълған бър хатъндъ әперьпть. шүядетъп, ай-күн өтә-вүрьпть. бър гүн у хатън йастъғьнъ тыйнә пьчақ қойъпть. ву йьгьт йатқаннан чәкәсьнә тыйпть. осън „мьнъ кьм етъть?“ десә, „үкәңьз“ депть. йенә бър гүн йьгьтть бьргьнә йахшъ атъ варәкән, вуца пьчақ урьпть йьгьтть қарътъ келъп, „кьм етъть?“ десә, „үкәңьз етъть“ депть. қъз азам мьнән сувға

¹ хам болдь — хон бўлди.

² караткич келшиги аффиксининг охиридаги һ элементи кўп вақт тушкб, тушум аффикси билан бир хилда айтилади.

³ тъләвьмьс шу — тилагимиз шу.

кеткәнәкән, әкәсь пэяннән балта алъб баръп, үкәсьнь екь қолънь чавадъ. қъз башънь алъп кетәдъ.

Йүрб-йүрб бър баққа баръп кърәдъ, шу бағда йүзүм йеп күньнь кечърб йүрәдъ. бағван қараса, күн сайън йүзүм азайъб баравүрәдъ. бағван хәйрам болъб, ныпәтәрньнъ бълмәйдъ. Осьн пашшаға баръп: „пундей-шундей, пашшайъм, бағыңздағъ йүзүмләр күн сайън азайъп барватър, не буйръқ берәсьс?“ дьйдъ. пашша ойлап туръп, хәр гүн бър оглньнъ қаравъл қълъп қойадъ. Иккь увлъ қъзньнъ ацлъп йатъп¹ уйқылап қаладъ. кыччы увлъ бармағънъ тълъп, кечәсь мьнән уйқыламей отърадъ. Қъс чъғадъ, вунъ шәвләсьнә бағ йарқърап кетәдъ. йығытты тьшқъ кетәдъ. Баръп, атасъна айтадъ: атасъ ву қъздъ қъдъртъръп тавадъ дағън, қърқ кечә-күдъс той етъп, у:лъна әпперәдъ. қъздъ иккь қолъ йоқ васа:м йығыт вунъ йахшъ көрәдъ.

бър гүн йығыт ләшкәр вашъ боп урышқа кетәдъ. Қъз бойнда боған едъ. бър гүнъ ву қъз екь увлъ тувадъ, осьн пашша сүйьнчъләп, бър кышьнь йүвәрәдъ. бър хатқа хәммә гәптъ йазадъ. йолда бу кышь қъздъ атасъньнъ үйьнә ми:мам боладъ. қъздъ әкәсьньнъ хатънъ хаттъ оқып көръп, „қъздъ йоғеттъм десәм, барәкән“ деп, ву хаттъ орньна башқа хат йазадъ, вуда „хатънъң пышьқ мьнән ийт тувдъ“ деп пашшанъ тълъннән йазадъ. бу кышь хаттъ ап² пашшанъ йанъна кетәвүрәдъ. пашшанъ увлъ хаттъ оқып, көрсә, шүндәй гәпләр йазълған, осьн ву йығыт: „мен барғанча хатънъм неву тувсада, отъравүрсън“ дьйдъ. ву кышь йенә қъздъ әкәсьньнъ кыһә ми:ман боп түшәдъ. йанғағъ әкәсьньнъ хатънъ йенә хаттъ оқып көрп, башқа хат йазадъ. ву кышь уйқылап қағанда: „ата, хатънъм екь увлъ тувмақ дьгүн³ төрттъ тувсада, қувъб йүвәр! деп хат йазадъ. ву пашшанъ увлъ боп хат йазадъ. осьн ву кышьньнъ кысәсьнә сап қойадъ. ву кышь бълмей (қағаз васаборанъ вуда) кетәвүрәдъ: осьн пашша оқып көрп „нычк мундей волдъ?“ деп гәльньнъ⁴ екь баласъ мьнән „бахтъң йатмағай увлъмнь буйръғъ шундей“ деп қуввәрәдъ. қъз „аслъ бахтъм йоғәкән“ деп башънь алъб, йурттан чъғъп кетәвүрәдъ. көп йол йүрп, чөлльидъ. сув ичьйи десә екь қолъ йоқ. епкәйъп ичьйи десә, йелкәсьндәғъ хоржънньнъ хәр қайсьсьна бър баласъньнъ сап қойъптъ. осьн йердә отъръбалъб йълъйдъ. йтлағаннан екь баласъньнъ емъзьп

¹ ацлъмақ — пойламоқ.

² ап — олиб сүзинниг қисқарған формасы.

³ дьгүн — тутул.

⁴ гәльн — ұғуз группа шеваларида гәлип — келип.

йатып уйқълап қалады. уйқъсыннан турса, екъ қолъ пүт боп қаптъ. екъ баласынъ элдына¹ ап отърады. шу чөлдъ йағасында бър көл барэкан. балъқчыларды балъғынъ пышь-рэдъ. бърэвлэрдъ ишынъ етады дағын йүрэвүрэды. шүндетъп, бағаларынъ йеттъ йашына йетърады. осын бағаларынъ қолынан ушап атасы мьнэн енасынъ көрмэга өз йуртына барады. барса ерь йеттъ йъллкъ урьшты пытьрып, шу жайға ми:ман боп отърганэкеп. қызды атасынъ үйь йолды үстында болады. ву қызды экэсынъ хатынъ қызды үйгэ кыргызмыйжақ болады. осын экэсы чыгып, вунъ үйгэ кыргызэды дағын, танъмыйды. ата-енэсынъ көзы қызынъ ғамында йылап — йылап көр боп қаган еды. кештэ хамма ми:маллар ми:манханада жыйналып отърады. қыз екъ баласы мьнэн тавық кэтэк тыйында отърады. енасы мьнэн атасы бър йақта отърады. вулар көр. осын пашшаны увль ешыккэ чыгады, қызды көрп таныйды, хэм-мэлэры йадалдан тапшыадылар. экэсы хатынынъ қувварэды. осын пашшаның увль қайтадан той-тамаша етып, хэммэлэры мърат-махсатларына йетэдылэр.

(Ялғибозор район, Уйгур қишлоғи).

ҚИПЧОҚ ШЕВАЛАРИНИНГ „Ә“ ЛАШҒАН ТУРИ

эртэк

бър бэрэкан, бър йоғэкан, үч агайнълы экэ-үкэ барэкан. бър агайнъсына бър гүн қош-қош дэгэнлэр. қара өгыз урланған. „өгыз йоқ“ дэптъ, „оғрынъң изь нычык?“ дэптъ. бър агайнъ унда: „бър айағъ узын“ дэптъ. ундан бър агайнъсы айтъптъ: „бър айағъ узын боса, эсэ кесэномайды“². шунда бърсы айтъптъ: „базарға:м кеч барар“ дэптъ. үчысы базардын йолында узым бойлы кесэномай кышын ахтарп йүрэдылэр. Шу вах бър адам түйэсынъ урлатқан. булардан сураған: „түйэ көрдыңызлэрмы?“ дэп. унда бърсы: „саның түйэң бър көзы көрмэ:ды?“³ дэптъ. „хава“ дэптъ⁴ „бър азувъ сьдғамма?“ дэптъ. „хава“ дэптъ. „бър йағына шэкэр, бър йағына шьрын йүкләцғэммэ? дэптъ. „хава“ дэптъ. „үстында бър хатынам барма?“ дэптъ. „хава“ дэптъ. „өзы хамъладармэды?“ дэптъ. „хава“ дэптъ. уннан кыйын „оғрым сьлар.“ дэп ушлаптъ уларды, ханға апаръптъ. ханға арз қълъптъ:

¹ элдына — олдиға, ұғуз группа шеваларыға хос.

² кесэномай — кўсанамо,

³ көрмэ:ды — кўрми эди.

⁴ хава дэптъ — ха лебли.

„мәңың түйәмь алған шулар“ дәп. улар айттыпты: бьээр увърламадъкъ, тэжрьбэдән былдык“ дәп. „түйәннън көр экәннън нэдән былдыцьслэр? дәп сурапты хан. „йолдың отынъ бьр йағынъ йеп баратър“ дәпты. „азувъ сыңғаннън нэдән былдык дэсэцьс, отты ончынъ йулъп аппаратър, йолдын бьр таманннан чьбын байатър, бьр таманннан қарынжа¹ байатър, шэкәр, шьрнъ йүклэцғәннън шуннан былдык“ дәпты. „түйәннъң үстнндә хатън барлғынъ саралағанннан² былдык“ дәпты. „богазлғынъ нэдән былдык, дэсэнъз, ханъм, сүйәннъп турған, шуннан былдык“ дәпты. ацсың хан түйәннън ийэсынә: „булар уврамас, пашшалъкъқа кэрэк адамлар экән“ дәп улардъ алъп қалъпты. ансың буларға мимандарчълъкъқа қозъ сойъп, қувурдақ қълъп, бэръпты ацсын кьччь агайнъсьс бьр кьччь етты йеп көрп: „бунъ йемәң, иттың гөшь“ дәпты уннан кейнън хьзмәткар табахты алды, сон йүзүм әпкәлды. кьччь агайнъсьс бьр йүзүмнъ йеп көрп, „йемән, адамнъ ись бар“ дәды. йүзүмнән йемәдъләр. соң хьзмәткар йүзүмдъ алъп, пашшаға баръб арз қылды. „бу адамларъң жыллэкән, сән тэжрьбәкар дәп сақлап қойъпсан“ дәды. „қозынъ гөшьнъ иттькь. дәп, йемәдъләр, йүзүмдъ, адамцъң қантынъ ись бар, деп йемәдъләр. „булар жыллэмәкән“ дәды. пашша чопандъ чағьрдъ. „қозьда нә гәп бар?“ дәды. чопан: „гүнайъмдъ³ өссәнъз, айтаман“ дәды. „хош, айт.“ дәды хан. чопан айтды: „қойъмам тувды, итьмәм тувды, шу вахта қой өлды, қозынъ емьзмәккә йарамай, шу вахта итть қозъ бьр мәртә эмьбәды⁴. шунда хан бағманнъ чағьрдъ. пашша: „йүзүмдә нә гәп бар?“ дәп сорады. бағман айтты: „өткә йъл баққа екь уврь кьрды, анлтып туръп, урдъқ, бьрь өлды, бьрь туръп қашты. шу өлгәннъ йүзүмдъ тыйнә кемдым. шу чьрп, күчь мьнән йүзүм зорайтып кетты“ дәды. асың тэжрьбәкардың сөзь тастық „дәп екь агайнъсьсна жувап бәртыб йүвәрды. кьчкьнәсьс былгьчәкән, дәп алъп қалды. соң унъ үйләнтьрәтуған болды. сон кәлып, өзьнъң қъзынъ тэжрьбәкарға той-тамаша әтып, хатънлъкъқа бәрды. шу мьнән сөз тамам болды.

(Ҳазорасп район, Питнак, Қаягли қишлоғи).

¹ қарынжа — чумолн.

² саралағанннан былдык — ёзилганидан билдик.

³ Қараткич келишигининг аффикси *м, н, ң*, сонорларидан сўнг одатда *-кьк, -кьн* бўлади, лекин ахборотчи Жумабоев Рўзим (56 ёш, саводли) *-дык, -дың* формасини ҳам ишлатди. Тушум келишикда ҳам шу.

⁴ эмьбәды — эмиб эди.

эртэк

быр варакэн, быр йогэкан, быр йурттыц пашшасъ барэкан. шу пашша олып, хуннан быр къэ қалған. ацсыц шу къэ эргэ баратърган боған. шунда къэ ҳешкымнъ ҳаламаған. ацсын базар гүньс ешныктъ йарыш эттырьп қойған. ацсыц быр бала етыб баратърганда үстындә:м йоқ, башындә:м йоқ, „баланъ маныц элдымә алыкъа“¹ дәп буйтырган къэ, ацсыц хызмәткарь баланъ йанъна барып чагырган, соң бала: „бармман“² дэған. ансыц ана бу бахмал кәмзүрдъ, йахшы үстывашларды, атыкты. кыйгызгәнда:н балаға: „йүр“ дэған, ацсыц бала йәнә: „бармман“ дэған. йәнә хызмәткарь қайтып кәгәи қызды йанъна. къэ айтқан: „бар, атамтыц атынъ егәлләб, алтын камчысъ мынан балантыц йанъна аппарат“ дэған. ацсыц бала атты мынып, йасанып-түзәннып, пашшаны къзынъ йанъна кәгән. къэты қырқ кечә-күндыс той бергән. шу балаға баргаллыгы үчын. ацсыц бала пашшаны мал-дунйасынъ кейпәтып қутарған³. ацсыц ҳешнәрсәсә қалмаған. ансың қараса, йанънда быр тәңцәсә қалған. шунда къэ айтқан: „йарым тәңцәсынә зәр, йарым тәңцәсынә без“⁴ әпкә“ дәп буйтырган. ансың къэ өзынъ сүрәтынъ салтыб рәсмнъ охшатқан. шунда къэ әрынә айтқан: „кым беш йүз тылла берсә, сат, болмаса-сатма“ дэған. йәнә къэ айтқан: „быр сатқан кышыца қайта сатма!“ дэған. ацсыц шу йуртта быр әййар сә:дәгәр барэкан. йуртта хуна шейтән хожа сә:дәгәр дәрәкәлләр. хожа сә:дәгәр йаңагы рәсымды аладъ. ансын кәл хызмәткарьна айтады: „сен баланъ изыннәм бар, баланъ жайы не:рдәкән, жайынъ көрыпкә!“ дыйды. ацсыц кәл хызмәткәр баланъ изыннәм барады. бала өз үйынә кәлып, хатынъна айтады: „рәсымды беш йүз тыллаға саттым, шу алған адамны чагырыб мейман әтәмьз“ дыйды. хатын айтады: „башқа быр кышынкына аппарат, өзынкына чагырма“ дыйды. ацсыц бала сә:дәгәрды қоцшысынкына чагырады. хожа сә:дәгәр мейманға кәләды. ансын хожа сә:дәгәр хызмәткарьна: „арақты тавып кә, балаға, көбрәк бәр“ дыйды. ацсыц арақты ичыб, мас волтыб, бала йтыгылып қалады. хожа сә:дәгәр қызды түйә үстынә мындырып, чөлгә кәтәвәрәды. ацсың къэ: „тохтац, йашулла, қырк кәчә күндыс той атып алсацыз, мән сызгә бараман“ дәды къс. ансың бала арақтан айнып, қыздыц изыннән кәләпәрәды. къэ әр быр сазақты тәгына иккә чәрәк быр көзә қатық қойтыб баравәргән.

¹ алыкъа — олиб кел.

² бармман — бормайман.

³ қутарған — тугатған.

⁴ без — мато, бүй.

күлләрдән бәр гүн йыгыт бәр шә:ргә барыб, бәр көчәнә башында қыз мәнән сө:дәгәрды көрып қаған. аңсың бала бәр маманын йагына йтылаб барған. аңсың балаға мама айтқан: „сән йтылама, шу қалада чәрчәлк¹ әтыб йүрәвәр, хатынтың мәнән қавышасан“ дәп кәнәш бәргән. бала қыдыртыб бараттырса, йаңағы өзын хатын йолгыш қалады. иккысы сөйләшәды. хатын айтады: „иккы ат ал, сәмьзын тап әт², арғы васа, сәмтыртыр“ дыйды. аңсың бала бәр бастырмантын астында йатавәрәды. хызмәткар кәләм хожа сө:дәгәрды атын тойда чапчақ³ волтып тап әтыб йүрәды. кәл бастырманты тәгындә баланты ухлаб йатқантын көрыб, баланты атын зәнгысын⁴ у:рлтыды (өз атын зәнгысы үзылгән әды) қыз чығады. атқа мәнәб қумға йол алады. шунда хызмәткар кәл қызды көрып қалты, арқасынан қувады. көрынб бәраварәды. аңсың намаз вахты кәл қызға йетәды. қыз хошамат уртып: „мен сана баржақ әдым, қараб йүрбәдым“ дыйды қыз „сазақлар, омчалар салқын бәрып туртыпты, бызың ныкаға пата әпкә“ дыйды. кәл йүгырып кәтәды. қыз кәлдын атын сыгырын⁵ чапәды. кәл шө:рдә қалады, атам қалады майтыб боп. аңсың қыз қайтаварәды. бәр йуртқа қарап бәр өзә. йолда йедды қарақчыға йолығады. аңсың йедды қарақчы қызды тутыбалтып, бәр-бәр мәнән „мән аламан, мән аламан!“ дәп уртышәды. „тохтан, — дыйды қыз, — ишынзы аңсат әтәмән“ дыйды. йеддысынә:м хатәр қойады. „мән йайтын атамән, қассы бәрың әпкесән, шуца бараман“ дыйды. аңсың қыз йайтын атады. йедды қарақчы йүгырып кәтәды. қыз йедды қарақчын атын сыгырын чавын ташыды. қыз качады бәр йуртқа қарап. шу йурттын пашшасы өлгәнәкән. дә: ләт қушын йүвәргәнәкәлләр. кымды башына қонса⁶ шунты пашша әтәдәкәлләр. аңсың қуш кәлты шу қызды башына қонған. қызды пашша әтәдыләр. шу йуртқа пашша боған соң қыз өзын рәсмән охшатыб дарвазаға қыстыртып қойады. аңсын хунын йагына хызмәткар қойады. ху рәсмды қарыды. қыз айтады: кым шу рәсмға қарап, ҳақаратласа, хунты зынданға салавәр⁶ дыйды. аңсың хожа сө:дәгәр кәләды „хә... жәләп, бу йуртта:м харап әткәнәкән-

¹ чәрчәлк — резаворчилик.

² тап әт — тоб бер, солут.

³ чапчақ — чопаған.

⁴ зынг — узангы.

⁵ Ахборотчи Ҳасан ака Жуманазаров (49 яшар) қаратқич келишиги күйимчасини күй вақт тушум келишик аффикси билән бир хилда талаффуз әтди.

⁶ Қипчоқ шеваларида *м, н, қ* билән тутаган от қаратқич ва тушумда одатда *-нәң ва -нә* күйимчасини олади.

сәни" дәп сөкәдь. аңсың хожа сө:дәгәрдь шө:рдә турмаға саладълар. хуннан йеддь қарақчъ кәләдь: „...хә... бе:рдә:м пәнд бәрп кәткәнәкәнсэн, сәнһ...“ дәп сөкәдьләр. хуларда:м саладълар турмаға. хуянан қъздьң ерь кәлп: „сү:рәтһнһ таптһм — да:н. өзһн не:рдәсэн?“ дәп йълһйвәрәдь. аңсың пашшаға хавар бәрәдьләр. „шундһй-шундһй“ дәп. аңсың хулар тапһшадълар. иккһсь мһрадһ махсатһна йетәдь.

(Хазорасп район, Қораянтоқ қишлоғи).

әртәк

бър барәкән. бър йоғәкән, бър йуртта бър кәл бала барәкән. бър гүн бу кәл: „мән бу йуртта турмһйман, башқа бър йурттан бахтһмнһ тапаман“ дәп, башқа бър пашшанһн йуртһна қарап кетплт. шу башқа пашшанһ йуртһнда бър кәмпър барәкән. ху кәмпър кәлнһ өзһнә увул әтб аладһ. күнләрдән бър гүн кәл мамаға айтадь: „мән сьзгә бър хат йазб бәри:н, шу пашшанһ кьчкһнә қъзһ гүлсана-варжан дәгән қъзға аппарәб бәрәсьз“ дәп. Гүлсана-варжан йанағһ хаттһ охтһ көрәдь, шу хатта айтһлған әдь: „мәндә бър қара тай бар, атаңңң йуртһна бър бәла кәсә, бу тайдһ мһнп чғһп, йавға қъран салажақман, бърһндә қоймһй-жақман, мән шундһйн адамман“ дәп йазылған әкән. „ана шу гәптһ өзһнән башқа адамға ешьтһрмә“ дһйдь. у қъз мунһ бьлб өзһнә мәккәм болб йүрәвәрәдь.

шу йурт пашшасһнң үч қъзһ воладһ, қъзлар бойһна йетп, әргә вармақтһ истһйдьләр. уллһ қъзһ „мәнһ вахтһм йетһшкән“ дһйдь. ортанчһ қъзһ „мәнһ вахтһм йетһшкән“ дһйдь, кьччһ қъзһ „ана шу гүнләр мәнһ дһм тәр¹ вахтһм“ дһйдь. қъзлар мәсләт әтәдь дағһн: „атамһз пашша болп, бьзләрдь әргә бәрмһйдь“ дһйдьләр. аңсың кәнһз айтадь: „сьләрдһн ишьцьздь аңсат әтп бәрәмән“ дһйдь. „шуца, — дһйдь, атаңһза хәр қайсьңһз бър қовундан со:ғат әтб йү-вәрһң“ дһйдь. „қовун пьштһ“ дһйдь. уллһ қъзһ бър гүрвәк² аладһ, ичһ түшкән, бош, ортанчһ қъзһ бър би:шәк³ қовун аладһ, дһм мазалһ, пьшб йеткән, кьчкһнә қъзһ бър тарлақ⁴ қовун таптһрадһ. кәнһз йацағһ қовундһң үчһсьнә:м пашшанһ сарайһна аппарадь. кәнһз ешьғағасһна айтадь: „мһнав

¹ дһм тәр — етишиб қолған

² гүрвәк — бир хил елги қовун.

³ би:шәк — кузги қовун.

⁴ тарлақ — тарсилақ.

улль қыздын соғаты, мьनाव ортанчы қыздың соғаты, инә буньсы кьччы қыздың соғаты, пашшаға бьр-бьр айтб, кәсьб бәр" дьйдь. пашша „бу нә қовунлар? дәп сурьйдь. ешьгағась: „шундьй, шундьй" дәп айтадь. пашша „қана, кәсьн, қайсь бьрь мазаль эхән?" дьйдь. кәсәдьләр. пашша бьр кәрьчтән альб йеб керәдь, дағьн, сурьйдь: „муньң бьрь тәррәк, екьнчсь йахшть пышкән, учьнчсь дьм бош, бу нә гәл?" дьйдь. аьсьн вәзьр айтть: бьр кашьқ қаньмнан өссәдьз айтаман" дьйдь. „өттьм" дьйдь пашша. „сәнь гүнайтьн шу васа" дьйдь. вәзьр айтадь: „бьзәр, — дьйдь, — қызларьңсь, — бойтьмьз йетть, ана шу қовунлардай болдьқ, атамьзға өзьмьз айтавүлмьймьсь, шу соғаттан өзь бьльб аладь, дәп шу қовунлардь йүвәргәнләр" дьйдь. пашша ойлантьп қаладь, асьң айтадь: „йуртқа жәр бәрьцләр, қызлардьн үчьсьнә:м бьрдән көшьккә отьргьзтьб қойьнлар. йурттьң барльгьнть көшьктьн тьйьннән өтьрәвәрьцләр. қызларьм кьмнь истәсә. шунь алма мьнән урсьн, шу адамға бәрәмән" дьйдь пашша. ертәсь күнь йуртқа жәр бәрьп, адамлардьң бәрньн көшьктьн әлдьннән өтьрәвәрәдьләр. пашшантьң улль қызь қошвәгьнтьң увльнть алма мьнән урадь. „улль қыз қошвәгьнтьң увльна бардь" дәдьләр, „халап барған адамь шу волдь" дәдьләр. ортанчы қызь төрәнть увльнть алма мьнән урдь, шундьйтьп, адам өтьрмагә қарадьлар. беш күн, өтьрдьләр, оң гүн өтьрдьләр, пашшантьң кьччы қызь хешкьмнть урмадь. пашша сурадь „хель хешкьмнь урмадьма?" дәдь, йурттьң адамларьнтьң бәрь өттьмә? дәдь. шунда пашшаға қовун әлкәгән кәнз айтть: „бьр маманькьндә тахйа қарьн кьйьб йүргән кәлдәм¹ башка хәммә өтть" дьйдь. „шунья:м өтьрьцләр, шуам қалмасьн" дьйдь пашша. асьң кәлдь тақьрдатьб апкәләдьләр. йаңағь баланть өтьрдьләр. кәл көшьктьң тьйьннән өтьб барайатьрғанда охшатьп қәлдтьң башьна урдь алма мьнән пашшанть кьччы қызь, муңа төрәнтьң увль мьнән қушвәгьнтьң увль намьсь өтть. шундьйн адамға:м барамьлар, дәп. кьччы қызьнть ишьнә пашшанть қарь кәльп, буйрьқ бәрдь: „улль қызьмнть алгьн көшьккә аппарьцлар, ортанчы қызьмнть күмшү көшьккә аппарьцлар, кьччьсьн әсә атхана алдьндағь өжрәгә койтьцлар" дәп буйрьқ бәрдь пашша, хәр қайсьнть авқальна қарап қойдьда ахьр. асьң улль той тамаша әтьп, пашша үч қызьнть күйәвгә узатдь...

(Боғот район, Найман қишлоғи, „Правда" колхози).

¹ Кәлдән бошқа.

МАҒОЛЛАР

1. бала йъғълъб-йъғълъб қала воладъ.
2. би:дәвләттъ түйәнъц устындә и:т кавълтъ.
3. сүрсәң, күс сур, сүрмәсәң, йүс сүр.
4. мастава — кәсәлгә бәрдь дава.
5. ачувъц кесә, мурнъңнъ тьшлә.
6. қарға қарғанъц көзьнъ чоқъмас.
7. оғлъң йамам боса, өзъңнән кер.
8. йамаллъқтъ йадъңа ал, йахшълъқ кесә — бахтъң.
9. баш қаттъмъ, таш.
10. мыйман кърәдь ешьктән, ръсқъ кърәдь тешьктән.
11. мыйман үйдың көркъ.
12. кегән дәвләт, кеткәи мыйнәт.
13. йахшъдан шарапат, йаманнан кәсапат.
14. тькәннъң зә:рь йаман, текънхордың қаръ йаман.
15. қылдырды бош туссаң, қолындъ кесәдь.
16. су: көрмәй етък чечмә.
17. хәр кьм өз көмәчънә қарап күл тартадь.
18. өз үйьм, өлән түшәгьм.
19. көп ойла, ас сөйлә.
20. бөръ бөрьнъ йармас.
21. малға қарасаң, мал воладъ, қарамасаң, шал воладъ.
22. меммен деганнъң маңлайъ қара.
23. буръчъң көп боса, бъламъққа са.
24. өльмнән башқастнъң ертәсь йахшъ.
25. мыйнәт, мийнәттың тьбъ рахат.
26. мыйнәт етсәң ерьммәй, тойар қаршън тьләммай.
27. и:т баласъ төргә озар, чъчқам баласъ ия қазар.
28. иш көрсәткән әйбәмәс, аш көрсәткән әйьп.
29. әлдыңнән аққан сувдың қадрь йоқ.
30. қачъп кессәң, чачъп кет.
31. хәр кьм өзьнә келәр гәптъ былсә йахшъ.
32. тузыңдъ төкмә, шамалға сөкмә.
33. танъған йерда бай сыйлъйды, танъмаған йерда тон сый-
лъйды.
34. аяғы кьччъ сүйгәнънъ кыйәдь, аяғы уллъ сыйғанънъ
кыйәдь.
35. көрәбълмәгәннъң көзь чъқсън, көтәрәбълмәгәннъң —
белъ.
36. худа урғандъ пайғамбар хәссасъ мьнән туртъптъ.
37. тапқанъңдъ и:т йесън, арқа мойнъңдъ би:т йесън.

38. сабърлъ қул сабър етъп шат болар, сабърсѣс кул ахъ-
рѣнда мат болар.
39. келәвур жанъднан, жанъм айтаман, сән бѣлсәң, мән
райъмнан қайтаман.
40. дос сөзънь ташама, ташаб башън қашъма.
41. отқа тѣйсән, от өчәр, қоңшъға тѣйсән — қоңшъ көчәр.
42. ер йыгътъд уйалғанъ — елгәнъ.
43. көрьммәс бәла аяқ астында.
44. бър күн урьшқаннъ қърқ күн рьсқъ кәмьр.
45. сьпайъ тоңмас — қалтьрар, ийәкләрь шалтьрар.
46. тамақтъд мазасъ туз мьнән, адамдын мазасъ сөз мьнән.
47. хатън ердыц бөрьгъ, хатън үйдын көрьгъ.
48. ел авзъ дәрйа, аққынъна түштън — кеттыц.
49. байдъң малън көтәрмә, аяғъң тайъо көтәрмә, ая-
ғъц тайъп кеткәндә, йерьң, сувъң йетәрмә.
50. бахълдыц бағъ көгәрмәс, көгәрсәдә ми:ва бермәс.

(Гурлан район маркази).

ЎҒУЗ ЛАҲЖАСИ

УРҒАНЧ - ХИВА ШЕВАСИ

гүррүн

мән он сәккыз йа:шъмда қой бақар әдъм. атам қассапчъ-лық әтар әди. мән қой бақмақа бър геткәннән он-омбеш гүндә бър гәләрәдъм, бър гүн гәсәм, бьзләнь елатнъ ақсаққалнъ йьпәкнъ оғьллаптъла. бу ақсаққалнъ мәтмьрат ақсаққал дәрәдьяә. бу адам жаммапчълък¹ әтарәдъ. бу оғьллаптан иьпәкнъ мәнъ бойнъма ташадъла. қой бақыштан гәл-йәнәдъм, бу йьпәк мән гәмәстан үч гүм бурьн оғьллаңнан; „бър гүнъ гешлькә гәльп, оғьллаб геттъ“ дәп тө:мәт ташадъла. мәнъ атам вула вьлән урьштъ, болмадъ. сон йа:нқъ ақсаққал йанъна бър тода байланъ альп, хана арз әт-мәкә барьптъяла. хан мәнъ чақыртърдъ. мәнъ иккь пашшап² альб геттъ. мәннән, „йьпәкнъ қачан алдън, нешәтьб алдын“ дәп сорадъла. мән хәммә вақыйанъ сәлләб бәрдъм, қачан қой бақыштан гәлийәнъмнъ, бу гәпләдән хаваръм йоқльқкынъ айттъм. хан мана йи:рмә тазий урьшнъ буйтърдъ. мәнъ урп зьндана ташадъла. үч гүннән соң мәнъ қа:зъға қоштъяла. қа:зъға мәтмьрат ақсаққаллам бардъ. қа:зъ бьзләдән вақыйанъ сорадъ. мән хәммәсьнъ айтъб болғаннан соң: „шу айтқалларын рас воса, ант иш“ дәдъ. мән ант иштъм. вуам хәммә гәпләнъ сәлләп: „шу бала йьпәкнъ оғьлладъ“ дәдъ. қа:зъ вунъ сезьнъ қуватладъ. маңа қарап қа:зъ: „йьпәкнъ не:рә гьзләдъп, алғанда йа:ныцда бьрәв ба:мәдъ?“ дәп сорадъ. мән айттъм, „иби, — дәдъм, — мән йьпәкнъ оғьлламадъм, — дәдъм, — мәнъ үзъм хәр вақыттан өй йа:на бър гәльб гетәмән³, мән гәсәм, йьпәкнъ оғьллаңнанъна үч гүн боған әкән, йенә мән вунъ кьм бьлән оғьллъйман?“ дәдъм. қа:зъ мәнъ гәпъмә қулақ салмада:м, маңа „қырқ тьлла төльйсән“ дәп хөкүм чъқардъ. шүндәтьп, атам бар дунйасьнъ сатъп, зо:рдан қырқ тьлла төләп, мәнъ қутқаръб алвәдъ.

(Хива шаҳари)

¹ жаммапчъ — тұқувчилік устахонасининг хўжайини.

² пашшап — миршаб.

³ гәльб гетәмән бирикмасида биринчи сўз охиридаги б ва иккинчи сўз бошидаги з узаро тәъсирга учраб, икки сида ҳам жаранг зайфлашадн.

эртэк

быр вар экэн, быр йоқ экэн, быр түлкь вьлэн бедэнэ вар экэн. иккьсь дос воғанэкэллэ. быр гүн түлкь бедэнэйэ: „сэм мәнь быр дойдър“ дәпть. бедэнэ „йахшъ“ дәпть. иккьсь йола чүшьптылэ. вула гетйатърсала, йолда быр тода хатьлла достърхан күтэрьб барйатърғанекэн. бедэнэ вулань өңцнэ чүшьп, аста:н йүрьйварьпть. хатьлла достърхаллань йерда койъп, бедэнэнь қовалаб гетэварьптылэ. түлкь достърхандэйь о:қатлань хэз этьп йепть. бедэнэ хатьллань алдап, учьб гетьпть. осың, қайтьб гэльп түлкьйэ: „инэ, жора, мән сәнь дойдърдъмь?“ дәпть. „хава“ дәпть түлкь. быр гүн түлкь бедэнэйэ „сэм мәнь дойдърдын, индъ мәнь быр қорқыз“ дәпть. „йахшъ“ дәпть бедэнэ. „қорқызғанда:м сәнй йеғлатаман“ дәпть. осың бедэнэ түлкьнь быр ба:ға аппарьпть. түлкьнь тоқытқадан¹ гьрьйзып, үзэ тоқытқань дьқып, сон „бағва:н!“ дәп қышқырьпть. бағван гэльп, түлкьнь ура гетьпть. түлкь зо:рдан қутъльп қачьпть. шуннан ба:на түлкь бедэнэнь йаман гөрьб, жорацьлықдан чьқыпть.

(Хива район, Ўзбекистон қишлоқ совети, Ленин номли колхоз).

эртэк

быр варэкэн, быр йөгэкэн, қадим замаллада хыйвада быр хан өткэнэкэн. ву хан шават йапъннан хыйвань қумънадон² йап қаздърадовум боған³. хэммэ адамлань шу йацнъ қазувъна қо:ған. хан пашшапларъна⁴: „кьм и:штэн быр дақыйқа ге:чэ қаса, қырқ та:зий, ур, иккь-үш дақыйқа ге:чэ қаса, ас!“ дәп буйърған. шу қазуда быр ййьт и:шлэрэкэн. быр гүн шу ййьт и:штэн харъб гельнъндө йахшъ гөрьән: қы:зынъ өйндө қалъпть. ертэнць гүнь турса, иш вахтэ өтьб гетьпть. йанқы ййьт қы:за „мәнй индъ да:ра асадъла“ дәп хапа волъп, чьқыб геччэк воладь, қы:з вунъ и:зынән йүйьрьп, йолдан қайтарадь да:и, айтадь: „мән сәнй өльмнән алқаламан, дьйдь. қы:з ахтъханасъна⁵ гьрьп ақ атнъ алъп чьқыпть. осың, вунъ быр йа:нънъ қараға, быр йа:нънъ қы:

¹ тоқытқа — сув кирадиган омбор.

² кумънадон — кумигача.

³ қаздърадовум боған — қаздирадиган бұлған.

⁴ пашшап — миршап.

⁵ ахтъхана — отхона

зъла бойъидъ. үзъ әркәк гыйъмьнь гыйьп, қылъчнь асъп, атнь мьньн, қазу:чъла йа:нъна гетәдъ. йапнъ бър йә:нъннан ат чаптьрърп, қазу:чъчала қарап: „хан бүтън мпрапларыңызнъ, пашшапланъ олдърьлә, дәп буйърдъ“ дәп қышқырърп өтәдъ. соң йапнъ ба:нъннанам ат чаптьрърп: „хан мирапларыңызп, пашшапланъ олдърьлә, дәп буйърдъ“ дәп қышқырърб өтәдъ. жанъннан дойған қазу:чъла дәррөв мирапларънь, пашшапланъ урърп көпнь өлдърәдълә, азғанасъ қачъп қутъладъ.

хан бу хаварнъ ешьтъп, дъм қа:ръ гәльп, қазу:чъланъ әлдьнә үзъ варърп: „кьм бу гәпнъ айттъ?“ дәп соръидъ. қазу:чъланъ йарпъсъ:— „қара атлъ йьйът айттъ“ дәсә, йарпъсъ: „қызыл атлъ йьйът айттъ“ дьидъ. хан кьм айтқанънь тапавүлмьйн, муннънь чьшләб гетәвәрәдъ шүндәтъп, йанқы қы:з үз йьйътнь өльмнән сахлап қаладъ.

(Хива шаҳари).

әртәк

бър варәкән, бър йоғәкән, қадим заманда бър пашша варәкән. ху пашша йуртъндәй қарръланъ дағдан ашьрърп ташарәкән. бър гүнь бър йьйът атасънь дағдан ашьрърп ташамақа күтәрърб барайатърғанәкән. атасъ баласъна „балам, мән өйдә ги:зләп қойәвәр“¹ дәпть. оғлъ: „йахшъ, ата“ дәп өйьнә аппаратъ қойъпть. бър гүнь пашша, дәрйада гө:хәр ба:, дәп ешьтъп, әскәрләрьнь топлап, дәрйа бойъна варърпть. дәрйадан гө:хәрнь хунъ адамларъ алавүлмәпть, әскәрләрьнь көпсъ өльпть. бу гәпнъ йанқы ги:зләнъп йатқан чал ешьтъптьдағын баласъна айтъпть: „дәрйанъ бойънда ағач ва:мъ?“ дәпть. „хава, дәрйанъ бойънда бърйьнә чьнар ағачъ ва:“ дәпть баласъ. „әләсә“², шу чьнарнъ үстьнь қарацла“ дәпть қарръ. қарасала, чьнарнъ үстьндә бър чайнъ³ и:нъ варәкән. шу чайнъ и:нъндә гө:хәр вар әкән. шу гө:хәрнъ шө:ләсъ сува чүшьб дурғанәкән, пашша вунъ су:нъ тейьндә дәп қыдърған әкән. қаррънь оғлъ йанқы чьнарнъ үстьндәй чайнъ и:нънь қараса, гө:хәр варәкән. йьйът гө:хәлләнъ аппаратъ пашшаға бәрърпть. пашша сорарпть: „бу гө:хәлләнъ не:дән алдыц?“ дәп. йьйът айтъпть: „шуннъйн, шуннъйн“ дәпть, „атам айттъ, мән индъ пашшанъ буйърқы влән дағдан ашьрърп ташъйдъла, өмрүм ахыръна йеттъ, сән чайнъ и:нъндәй гө:хәлләнъ алъп, пашшаға аппаратъ, дәп

¹ ги:зләп қойәвәр — лшириб қўянер.

² әләсә — бұлмаса, ундай бұлса.

³ чай — калхат.

айтты" дәпть. осыд пашша ойлапты дагы, йыйткә көп дүни-
йа бәрәпты. дагы соң қарръланы өлдәрмәйдоғын болъпты.
(Хива район, „Коммуна“ қишлоғи)

эртәк

бәр вәрәкән, бәр йоғәкән, қадим замаллада ши:рын
дейән бәр хошрой қыз вәрәкән. вунъ асмандәй а:й ешьтып,
ши:рыннә йа:нъна гәльпты. осыц: „сән мәннән хошроймъ-
сан? дәпты. ши:рым бълән урьшьпты. осыд иккьсь уллъ бәр-
мейда:на чъқыптыла, уллъ бәр тәрәзъ қуръп, осыц тәрәзъ-
нъ бәр йа:нъна өзъ отърыпты, бәр йа:нъна ши:рыннә отъ-
стырыпты. хула хәсынләрыннә өлчәйжәк волъптыла. шунда
ши:рын ағыр гәльпты. а:йнъ отърган тәрәп йүдәл¹ гәльп-
ты. осыц а:й уйалъб иззә волъп. асмана учъб гәтьпты, осын
асманнан чүшмәпты. шу қалъшыида қалаваръпты а:й.

(Хива район, Гулистон қишлоқ
совети, „Инқилоб“ колхози).

МАҚОЛЛАР

1. та:з даранънча ба:зар кутардъ.
2. вахыттан утқан бахыттан утқан.
3. әлән йағлъ воса, башшыңа сүрт.
4. и:нъна сығма:н съчан қуйръқына сүпсә бағлапты.
5. нә:лчәнә ба:шьнда доғръ әк, уллъ воғаннан доғръ
волмас.
6. әввәлкьнә мазасънъ соцқы бәрәр жәза:сънъ.
7. палав ашланъ а:шь, палав ба: йердә мулла имам
ла:шь.
8. де:шь бүтын, и:чъ түтын.
9. қыш гъйьмьнә йазда ал.
10. қызъл йыйтнә қыз сыцльсь волмасън.
11. қапъчънъ қаннъ доқ, не:рә варса йүзъ йоқ.
12. ата қарғышь оқ, әнә қарғышь йоқ.
13. ҳа:р-на-мъс атаңнан гү:чль.
14. үзънъкьнә дойма:н, кышьнъкьнә қойма:н
15. иккь қарға, урьштъ, о-чъға йөн² чүштъ.
16. йатъб йейәнә да:ғам чъдамъйдъ.

¹ йүшл — енгил.

² йөн — жүн.

17. иккь дос тапъшар, йа:та бәла йапъшар.
18. алтавъ ала воса, агъзндақыны алдърар.
19. шерькләшъб и:шләйәннъ йүрәкь шердьйм боладъ.
20. а:йнъ этәк вълән өртъб болмъйдъ.
21. дос ажътъп сөлләр, душман — гүлдърьп.
22. чъйъткәлә екън йер, әкмъйн-дъкмъйн текън йер.
23. сыйла:ннъ сьғыр вълмәс, сыйпала:ннъ әшәк.
24. қаррь гәсә а:ш үстинә, йаш гәсә и:ш әстьнә.
25. айтълған йерә бар, отърма, айтълма:н йерә барма,
гөръммә.
26. әлдәнә қойғаннъ йәмәк — ҳейваннъ и:шь.
27. адашқаннъ ейбъ йоқ, қайтъб йолънъ тапса.
28. бөрнъ йесә:м агъз қан, йемәсә:м агъз қан.
29. душмана амам бәрмә, душмана бойтън еймә.
30. и:шләсәц, чи:шләрсән и:шләмәсәц, кьшнәрсән.
31. сөс кәлтәдә, у:н халтада.
32. қар йағдъ дәп сөвүммә, айазларъ воладъ. хожа гәл-
дъ дәп сөвүммә, нъйазларъ воладъ.
33. гөрдькьннъ өрт, гөрмәдькьннъ сөлләмә.
34. палчънъ палъннан үзъңнъ хам хыйалың йахшъ.
35. бай гыйсә, қутлъ востън, кәмма:л гыйсә, не:дән ал-
дыц.
36. ҳөсьн тойда гәрәк, мә-ббәт гүндә.
37. болар оғлан доққызънда баш олар, болмас оғлан
қырқында:м йаш олар.
38. қы:зънъ урма:н ди:зънъ урълтъ.
39. геччънъ тайақ йейәсь гәсә, чо:пана сү:кәнәр.
40. де:валнъ ағған йа:нъна итәлә.¹
41. сөс сөнәктән өтәдъ, тайақ — еттән.
42. дъйәнъ уллъсь көпърнъ үстьндә тайақ йыйдъ.
43. ме:мана аш қой, иккь қолънъ бош қой.
44. жүжәнъ гүзәкдә санъйдъла.
45. қоншың кө:р воса, гөзъяннъ қыйа тут.
46. йедъ өлчәб бър кәс.
47. қашықлаб йәннәғанъмнъ² сү:сақлаб³ дөкәсән.
48. ешькдән гәльп, өй мәнъкь, әдәннән⁴ гәльп төр мәнъкь.
49. ойламъйн сөлләйән — ағръмъйн өләдъ.
50. ҳәр кәлләдә бър хыйал, кәл кәлләдә мьн хыйал.
51. маңлайыца урадоғын да:шам үзъңнәм бостън.

¹ итәлә — итар.

² йәннәғанъмнъ — гүплаганимми.

³ сү:сақлаб — чүмичлаб.

⁴ әдән — пойгоҳ.

52. гөрдьксъзә гүн догса, гүннъз гүнъ чъра йақар.
53. дыйәйә „қайт“ дейәнәм мэдәт.
54. та:за байдан қарз әтмә, қарз әтсәцәм харж әтме.
55. ыхлас вълән йегласац, соқыр гөздән йаш чъқар.
56. йүрйән дерйа, отърған борйа.
57. йахшъдан а:д, йаманнан да:д.
58. өлийән иланнъ қуйркъынъ басма.
59. а:шың қаса — дө:ләт, и:шың қаса — ме:нәт.
60. әнәль йетъм — гүл йетъм, аталь йетъм — дул йетъм.
61. қулақын ағръса алтән ьсърға нә:гәрәк.
62. иланнъ зә:рыннән, сьпа:йтнъ қа:рныннан қорқ.
63. әр башъна и:ш чүссә, әдык вълән су: гәчәр, ат башъна и:ш чүссә, су:лык вълән су: ичәр.
64. е:шанинъ қаннъ бешдъ, бьрь хәми:шә бошдъ.
65. йьйьт йьйьтнъ көзгьсь.
66. вә:дәйә вапа — мәрднъ и:шь, вә:дәсьс — сүбүтсьс кьшь
67. а:дам болмақ а:сан да:н адамъй волмақ қыйн.
68. уллънъкь йа:ныцнан, кьччъкьнъ жа:нықнан.
69. и:чъм гетть — гүчъм гетть.
70. қазу: қазған — худа йазған.

ҚОШЫҒ

ешькьннъ элдъ наймандъ, йа:ръм,
найманнъ су:ларъ лайландъ, йа:ръм.
индъ мәннәл үмидьннъ үзәвәр,
нәси:пәм башқага айландъ, йа:ръм.

ешькьннъ элдъ чьйәль¹ бәгла (р)
әльннән йа:р гессә, хәр кьмәм йеглар.
йүрәкьмә салдын чықкьсьз дагла (р),
мән йегламъйи, кьм йегласьн, чьқалла².

дәрйага ташадъм бьр қайъқымнъ,
әввәлдән бьлмәдъм ладаллъқыннъ.
әввәлдән бьлйәндә ладаллъқыннъ
мәнәм тапар әдъм үз лайъқымнъ.

йорънжанпан³ өтә-өтә иол әттъм,
бьр өткәндә пайъ ромал йоқәттъм.
шайъ ромалъмнъ гүлләрә ала,
мәнъ бьр ағам ба: псапчъ бала.

¹ чьйәль багла — олчали бөгләр.

² чьқалла — дутоналар.

³ йорънжа — күнғиңқа.

ешъкъннъ элдъ айлама салма¹
бар, гетавар, үз бълйәнқнән қалма.
айтамъшла иккимъзнъ ашығ дөп,
алдан сорасала, бойнына алма.

бър көлчә² гүл эйтм әрмәкләр үчән.
и:чнндә сялланъб йүрмәкләр үчән.
сәнъ расъмъннъ алып қойъпман,
истәйән вахтмда гермәкләр үчән.

айақымда қара көвуш қадағль
деймә, бала, мәм бърәвә адағль³
ахшм баръйн дәсәм, айлар қаранны,
гүниңә баръйн дәсәм, и:зым сорағль.

чархым қургай айланадъ бат вълән,
йа:ръм қургай, ашна нолдъ йа:т бълән.
ашна воста, болаварсын йа:т бълән,
гәрак воста, чақырамъс хат бълән.

үчәкә чықма, дөп нъчә айтаман,
айақышнъ чат⁴ йарар дөп қорқаман.
айтаварсәм йалғанчынъ хәзъ көп⁵
а:хырнда жәзә:сыннан қорқаман.

алтән йүзък бармақымнъ бурадъ,
мәнъ геръп, челә⁶ чъқымб дурадъ.
салам бәрсәм, саламъмнъ аладъ,
сәнышъйн лоддъға⁷ кейнъм барадъ.

қастънннъ кым бьчъптъ да:р әтп,
а:ға бала сөлләшмъйди қа:р әтп,
сөлләшмәсә, сөлләшмәсән қа:р әтп,
мәч гетәмән қадамъма за:р әтп.

азам бълән чыхтым и:дә хатара,
авазъмнъ қошъб айттъм ду:таря,
а:дыннан айналъйн, қара гөз бала,
папақымнъ ейрь қойъб бър қара.
(Хива шаҳари)

йар-йар

әввәл башлап худа:нъ йа:д әтәль, йа:р-йа:р,
пейғамбәрләр рөвунъ ша:д әтәль, йа:р-йа:р.

¹ салма — ариқ.

² көлчә — тахта, пол (ер парчаси).

³ адағль — аталған, боши боғланған (киз).

⁴ чат — шох (ўтин).

⁵ хәзъ көп — кайф-сафоси кўп.

⁶ челә — марза.

⁷ лоддъ — чаланн.

төрдә дурған жүп сандық раіи варады, йа:р-йа:р,
иккә куда дән дуръп той варады, йа:р-йа:р.

көшәйәнә тейышән тавах алың, йа:р-йа:р,
гәли:н бькә дьльнәнән жунап алын, йа:р-йа:р.

көшәйәнә тейындә үчкьнә қыз, йа:р-йа:р,
гүл - гүл волъб ачъләптә кьчкьнә қыз йа:р-йа:р.

тәктәдәйь қайчынъ чаң басъптә, йа:р-йа:р,
чькәдоғын бькәнә ғам басъптә, йа:р-йа:р.

йеғлама, қыз, йеғлама, той сәнъкь, йа:р-йа:р,
жүп пәтькль¹ кашана өй сәнъкь, йа:р-йа:р.

йусъп бьлән зьлайха йа:р әдлә, йа:р-йа:р,
бьр - бьрьнь гермәкә зар әдлә, йа:р-йа:р.

хай - хай өләп, жан өләп, хәйланамъш, йа:р-йа:р,
қызнь әлъб йенәсә шайланамъш, йа:р-йа:р.

көшәйәнән сачақы сачъламъш, йа:р-йа:р,
ичьндә бьр дәстә гүл ачъламъш, йа:р-йа:р.

төрдә дурған галънь² бьр қатъсан, йа:р-йа:р,
атаң вьлән әнәңнә со:ғатъсан, йа:р-йа:р.

(Хива шаһарн).

әртәк

бьр варәкән, бьр йоғәкән, бьр пашшанъ айзада дейән
қы:зъ варәкән. бьр гүнь айзада атасъ вьлән шәтрәнч өй-
нъйдъ, атасънь утады. атасъна иззә вәръп: „өйнь өй етәда-
ғанәм хатън, өйнь йоқ әтәдағанәм хатън“ дьйдъ. вуннан соң
атасъ „йенә ойнъймъз“ дьйдъ. йенә:м ойнъйдъла. айзада
йенә ойнап, атасънь утады. үчынжә мәртә ойнағанда:м шун-
нъйм боладъ. айзада йенә атасъна иззә вәръп: „өйнь өй
етәдағанәм хатън, өйнь йоқ әтәдағанәм хатън“ дьйдъ. ай-
заданъ атасъ уйалъп чықыб гетәды. пашша қызънь сөзьнә
дъм қа:ръ гәләдыдағын, сарайъна вәръп: „жалладла, барыц,
қы:зъмнъ өлдьрьц“ дьйдъ. пашшанъ бьр да:на вәзи:рь ва-
рәкән, шу вәзи:рь „пашшайъм, бьльйән бьльп сөльйдъ, бьл-
мәйән гүльп сөльйдъ, навучун өлдьрәмьс, сәвәпънь айтың!“
дьйдъ. пашша болған гәпнь айтады. да:на вәзи:рь вуннъйм

¹ жүп пәтьк — васса билән безатилған шип.

² галъ — гилам.

болса, өз қызынызың өлдерб өтәсәз, өлдөрмөйн бър да: ва:наға бәрәмьс, жәзәсәзнь тартыб йүрйәвәрсьн" дьйдь.

шуннан соң қы:знь чөллькә чьқарадъла. чөлдә мәткерьм дейән бър кәммә:л йандақ чапыб йүрйәнәкән. вәзи:р мәткерьмнь қычқырадъ, мәткерьм вәзи:рнь йа:нъна гәләдь. соң: „саңа иншу қы:знь бәрәмән, аласаммъ?" дьйдь. мәткерьм: „йо:қ, маңа хатън гәрәкмьйдь!" дәп қалтырйдь. вәзи:р: „алмасаң, сән өлдәрәмән!" дьйдь. шуннаи соң мәткерьм „йахшъ, аламан" дьйдь. вәзи:ллә қы:знь мәткерьмнь өйһнә ташап, соң қайтып гетәдьлә. айзада тайха¹ тькьшдә² дүһйә:да бьрньж әкән. айзада тайха тькәдь, мәткерьм ба:зара аппарьп сатын геләдь. шүнньйн әтып, иккьсь ге:жәнь ге:жә дәмьйн, гүнньзнь гүнньз дәмьйн, и:шләп, йахшъ волтыб гетәдьлә, өйлә солтыб аладъла.

бър гүнь айзада атасънь чақыртыб уллы эйяпат вәрәдь. эйяпатта шәтрәнч ойнъйдьла. пашша хәммәнъ утадь. соң айзада әрнь гьйьмьнь гьйьп, пашша вьлән шәтрәнч ойнъйдь. атасънь утадь. соң иззә вәрәдь: „өйһ өй әтәдағанам хатън, өйһ йоқ әтәдағанам хатън" дьйдь. соң айзада башъндағы чөгьрмән³ чьқаралъ. пашша қараса, өзнь қы:зъ. соң пашша уллы той әтәдь. пашшалқыняъ қы:зъна вәрәдь, мьрат - махсатларъна йетәдьлә.

(Урганч район, Чакка шолкор қишлоқ совети, Сталин номли колхоз).

әртәк

бър вәрәкән, бър йоқәкән, бър өзвәк вәрәкән. ву де:ханчълыкъ әтыб гүн гөрәдәкән. гүлләдән бър гүн өзвәк гәшър⁴ әкьб йүргәндә, ше:тан гәйән. „гешьрьнә мәнә:м шерьк әт" дейән. өзвәк „йахшъ" дейән. гәшър ньшкән, қопаржақта ше:тан гейән. „мәнъ гәшър пайъмнь⁵ бәр" дейән. өзвәк: „устьнь аласаммъ, тейһнь аласаммъ" дәп сораған. ше:тан, „устьнь аламан" дейән. шүндәтып, ше:тан гәшърнь йорпақын⁶ алған, өзвәк гешьрьнь алған, иккьсә:м де:ханчълықларнь ба:зара аппарғалла. ше:тан сатқан бър тәңдәйә, өзвәк

¹ тайха — дүлли.

² тькьшдә сүзидаги дә әффиксининг биринчи товуши сезиларли даражада жаранглидир.

³ чөгьрмә — попок.

⁴ гәшър — савзи.

⁵ пай — ҳақ.

⁶ йорпақ — япроқ.

сатқан йүс таңцәйә. шетан пәнд йейән. соңқы йль жүйән¹ акьптылә. шетан: „бълтыр сәм мән чатвәдн², инди бу йль чатавүлмьйсән, мән бу йль тейып аламан“ дәпты. өзвәк жүйәнн башын алып, хырманәтып, тәләкн³ дөкьпты чьд-цьрькьн⁴ маллара қышқы от әтыб, үчәкә басьпты. шетанә ку:рз томмьқы⁵ қалыпты. қараса, жүйәнн томмьқы хеш дәрә ашмьйдз (хеч дардга даво бұлмайди), осын шетан өзвәк влән жәнжәл әтыпты, яккьсь урьшьб гетьптылә. урьшадағам болыптыла. өзвәк айтпты: „уйалмьйн еләгүнә тамаша вәрьб йүрмәйәл дағын өйдә урьша қайалз“ дәпты. осың бьр узин хаданз әпкәлып шетанә вәрьпты. өзь бьр кәлтә дәстәк алыпты. шетан гәрьльб урамән дейәндә, хада пәтыкә⁶ дейпты. өзвәк уравәрьпты. хада пәтыкә ильшьб, шетан уравәрмәпты. осың шетан: „индз дешандз⁷ урьшамьс, индз кәлтә дәстәкн мәнә вәр“ дәпты. дешанә чьқыптыла. өзвәк алзс дурьп, шетаннз йә:нзә гетьрмьйн уравәрьпты. „мән индз урьшьмман“ дәпты. „индз қошығ айтъшалз, айтъп болынчән әдсәсьнә мьньб отьрғайль“ дәпты. әввәл шетан өзвәкн мьньпты. бьр замандә қоштыгы қутарьпты. осын чүшьпты. өзвәк мьньпты. „татълъйьлл, татълъйьлл“ дәп қошығ айтаварьпты. шетан „чүш“ дәсә, „қошығ қутармадз, ньчык чүшәмән?“ дәпты. шүннәтып, өзвәк шетаннз үч гүн мықәнәкән.

(Урганч район, Қоровул қишлоғи).

Гүррән

қадъмғы адамланз айтъшьна қарағандә, қыпчақлз байлардә бьрнз ешькьндә әнжәмән дейән бьр кәл и:шльйдәкән. йанқы кәл байнз падасьнз бақадәкән, чьқырынз⁸ қошадәкән, хәмдәсә йелләрнз суварадәкән.

бьр гүн йурта йав гәлыпты. әнжәмән кәл шундә чьқыр қошьб отьрғанокән. бьрдән қараса, чаңцз асмапа чьқарып гейатьрган сансз йә:ва гөзз чүшьпты. шундә әнжәмән кәл „йурта малъм әтын“ дәп, чьқырдән атнз бошатъп,

¹ жүйән — оқ жүйхори.

² чатвәдн — алдаб әдинг.

³ тәләк — омбор.

⁴ чинньрьк — поля.

⁵ томмық — илдиэ, тўнка.

⁶ пәтык — шип.

⁷ дешан — ташқари.

⁸ чьқыр — чигирик.

мьньпть. баласъна қыстанъб дурған байтал ҳешнасәйә қарамъйн, колнь апқачъб гетьпть. ата мьньб гермойон кәл ньшәтарньнъ бълмъйн, бър сүвүтә¹ йапъшьпть. шунда тейъ чүрьб дурған сүвүт қопаръльп, гетьпть. әнжъмән кәл атиъ бойндуръқына йапъшьп гетәваръпть. мейданъ ву башшъннан бу башшъна дүзьльб дурған йав муца дъм ҳейраң қалъпть.

йав башлығы ойлапть: „бу кәл апәтәкән, бър бүтън ағачнъ дамарсамаръ вълән бър қолънда қопаръб гейагър, бьзәләнә:м тухмъмъзнъ қурътадъ вү“ дәпть. соң йавнъ әскәлләр и:зләрнә қайтъб гетьптьлә. шунда халайық кәлнь бу и:шьнә ҳейраң қалъпть. шуннан соң адамла әнжъмән кәл дәмъйн, батър кәл дьйдағам болъптьла. шу вахтан башлап, бу мейданнъ а:дъна:м батър колнь мейданъ дәп айтъладаған болъпть. ҳа:зър шу мейданнъ айрапартнъ мейданъ дәпәм айтадъла. (Урганч район Юқорибоғ қишлоқ совети, Куйбишев номли колхоз).

әртәк

қадн:м заманда бър кәмма:л кьшь варәкән. өйъ йъқыльпть. вуннан соң ву кьшь та:за жай салъпть. ву өйнъ үчәкьнъ² йамам бър чүй³ вълән басъръпть. усың вунъ бър оғръ геродьда:н, „бу кьшь байъған охшъйдъ“, дәп оғыл-лқә гәләдъ. усың астацына вунъ үчәкьнә чъқып, өйә оғыл-лқә чүшәжәк воладъ. ву кәмма:л ухлаб йатвәдъ, оғръ тап-пәтп, ву кьшьнъ үстьнә йъқыльп чүшадъ, усың ву кьшь дъм қорқадъ, оғръ қачъп гетәдъ. оғръ йүйърьп пашшанъ әлднә варадъ. вуннан пашша: „нәйә гәлднъ?“ дәп соръйдъ. усың оғръ айтадъ „ман бүйнъ геште бьрәвнъ өйнә оғыл-лқә барвәдъм, үчәкьнъ йаман отъп басъръпть әкән, йъқыльп, тас айақым сьнажақ әдъ“ дьйдъ. пашша кәмма:лнъ қычқыртъръп соръйдъ: „инә бу кьшь бүйнъ сәнъ өйъцо оғыл-лқә вардъмъ?“ дьйдъ. шунда кәмма:л: „ҳава, барвәдъ, ҳәло:м мәнъ үстьмә йъқылдъ, йомаса айақы сьнарадъ“ дьйдъ. пашша дәррәв кәмма:лнъ асмақа буйърадъ. ву кьшь йеғлап, пашшайъм, мәнъ нә гүнайъм ба әдъ?“ дьйдъ. „үчәкьнъ үстьнъ йапқан устадан герьц“ дьйдъ. усың устанъ қычқыртъръб, вунъ өльмә буйърадъ. уста айтадъ, „шахсър, мәнә нә гүнайъм ба?“ дьйдъ. „бу чүйнъ доқыған адамнан герьн!“ дьй-

¹ сүвүт — тол.

² үчәк — том.

³ чүй — чии.

дь. пашша чүй доқығаннь алдърадъдағын, вунъ да:ра асмақа буйърадъ. ву би:ча:ра йеглап, йалваръб айтадь: „мән хәммә вах йахшь этъб доқырәдьм, бу сапар қоншьмнъ кәптәр учърғанъна қарап, се:рәк доқыпман“ дыйдь. усън кәптәр учърған кышнь алдъръб голодьло. пашша вунъ да:ра асмақа буйърадъ. вуам йеглаб-йалварадь: „мәнъ нә гүна:йъм ба; пашшайъм, бър огрънь дәп, мәнъндыйн бър би:ча:ранъ да:ра асмақ ньчык воладъ?“ дәптъ. пашша айтадь: „рас айтасан, огрънь өзъ гүнапъ, вунъ өзънь өлдърмәк гәрәк“ дәб вулаиъ бошатыб йәрәдь¹, усыц ву огрънь аппаръб асадъла. ву огрънь бойъ узи:нәкән, айкаы йерә дейәдь. усън жәллатла пашшаға: „гәп шүндыйн“ дәп айтадьла. „ву узи:м боса, йолдан бър кәлтәнъ тутыцлада:н, асынла, вунъ йьйәрьцло²“ дыйдь. усыц пашшанъ жәллатларъ йолда у:н гетәръб барайатърған бър кәлтә брәвиъ тутъб гәләдьлода:н усън вунъ да:ра асажақ воладъла. кәлтә адам: „мәнъ нәйә да:ра асалъла“ дыйдь. „мәм бър камма:л адам, мән йавах³ дағдан о:дън терьб гәлып сатаман, йавахта бървланъ йүкьнь дашъп хаммаллъқ этәман, бър пәссапәсә тапъп, бала-чағамнъ бақаман“ дыйдь. усыц пашша: „сән ахмақ, сәнъ гүна:йъц ба:мъ, йоқмъ, йәнъ нә и:шьм ба:, бър кышьнь да:ра асьш гәрәк, огрънь да:да астьралъ дәсәк, айкаы йерә дейдь, сән асмақа дъм қайъм⁴ әкәнсән“ дыйдь. шунда кәлтә кышь айтадь: „тахсър, әйәр огръ узи:м боса, айкаынь тейьнь қаздърсаньыз, волмасмодъ“ дыйдь. „гүна:ль узи:нәкән дәп гүна:сьзнь өлдърсәңьыз воламъ?“ дыйдь. вунъ пашша ышьтыб, ойланъб дуръп: „растан, бу доғръ айтадь, бунъ бошатыцла, огрънь айкаынь тейьнь қазыцла“ дыйдь. жәллатла огрънь да:ра асьп, айкаынь тейьнь оядаъла. шунда огръ: „те:з-те:з ойыцла“ дыйдь. „вахт өтмәсьн, мәнъ те:зрақ өлдърьнлә“ дыйдь. пашша: нәйә сән мунча қыстанасан?⁵“ дыйдь. шунда огръ: „тахсър, ҳа:зър жәннәтнъ пашшасъ өләдь, мәнъ те:з өлдърьнлә, баръп, жәннәтә пашша волъйн“ дыйдь. огрънь бу гәпъ пашшаға йақып қаладь да:н: „вунъ өлдърмәнлә, өзъм жәннәтнъ пашшасъ волъйн“ дыйдь. усън ву огрънь бошатыб йәрәдьлада:н оннъна пашшанъ өзънь асадъла.

(Урганч шаҳари).

¹ бошатыб йәрәдь — бұшатиб юборадн.

² йьйәрьцло — юборинглар.

³ йавах — гоҳ вақт.

⁴ қайъм — боп.

⁵ қыстанасан — шошиласан.

эртэк

бър ба: экән, бър йоқекән, бурън вахта бър пашша ба: экән. ву пашшанъ бър оғлъ ба: экән, а: дынъ қаратай дәрәкәллә. оғлъ авнъ йахшъ гәрәдәкән. гүлләдән бър гүн пашшанъ оғлъ доңыз авъна чъқылтъ, шу чъқып гетгәнъвнән қайтб гәдмәптъ.

пашша оғлнъ қыдъстъръптъ. вунъ ҳеш йердән тапавәр-мәптълә. пашша дъм хапа волтп, қыснълтп, вәзи: рнъ әлднә чақырп: „оғлмнъ қыдъръб гәльцлә, кым йаман хавар әпкәсә, ағзъна қурвашън қуйаман“ дөптъ. вәзи: ллә қыдъръш тоғайа варсала, бала бър сәвүтнъ тейндә қаннъ йарълған, ельб йатъптъ. бунъ қаннънъ авда йавайъ доңыз йарғанәкән. шуннан соң вәзи: ллә пашшанъ әлднә бармақа қорқыптъла. вәзи: лләдән бър айтадъ шунда: „бөләнт дағнъ и: чнәдә бър ақылл а: дам ба: шуннан сорағалъ“ дөптъ. вәзи: ллә ақылл а: дамнъ әлднә варадъла да: н болған гәпләнъ бър-бър айтадъла. усън вәзи: ллә ақылл а: дамнъ алтп, пашшанъ әлднә гәләдълә. вәзи: лләдән: „нә хавар әпкәлдъдъз?“ дөп соръйдъ пашша. хәммә жым дурадъ, жуван бәрмәкә қорқадъла ахыр. шунда ақылл кышь қолтна ду: тарнъ алтп, чьртәвәрәдъ, чьртәвәрәдъ, ағыр, муғлъ чьртәдъ, хәм-мәнъ йүрәкъ әзыльб йеглъйдъ. пашша дәррөв оғлнъ өлйәнъ бьләдъ. шуннан соң пашша: „бу а: дамнъ ағзъна қурвашън қуйыңла“ дөп буйырадъ. ақылл кышь: „йоқ, мән саңа йаман хавар айтқанъм йоқ, сән мәш өлдэрәвәрмьйсән, мән ағзъ-ма қурвашън қуйавәрмьнсән, мән ду: таръм сейрәб айттъ бу хаваръя“ дъйдъ. усън пашша: „ду: тарнъ ағзъна қурвашън қуйыңла“ дөп буйрық вәрәдъ. шүндәтп, ду: тарнъ ағзъна қурвашън қуйадъла.

(Урганч шаҳари).

эртэк

бър гүнъ бър хатън бър йерә қыдъръб барайтърғанда йолда доғып қойадъ. усън кәсәлләнъб өләдъ. баласъ ди: рь қаладъ. бу баланъ бър геччъ әмьзъб йүрәдъ. бу геччъ бър кәмпърнъкъ экән. кәмпър геччънъ сүтъ кәмәйб геткөнъб гөрп, хейрам боладъ, бър гүн геччънъ бошатып, и: зьнән баравәрәдъ. геччъ баръб йацағы баланъ әмьзәдъ. кәмпър баланъ алъб бақадъ. бала уллъ яоладъ. а: днънъ искәндөр қойадъла. лейкын вунъ геччъ әмьзгәнъ үчън вуна шах чъ-қадъ.

(Урганч район, Қипчоқ қишлоқ Совети, „Правда“ колхози).

ҶОШЫҒ

қуйынь бойына чыхтъм, су: алдым,
қамчыдынь бойынь гердым, қувандым,
қамчыдынь бойына гөз деймәсьи дәп,
молла рәжәпләдән давала алдым.¹

и:жым долды, чархым сеирьи алмалы,
сән гәтәль рәшиь-ройтым қалмады.
сән гәтәль рәшиь-ройтым зә:пәран,
отърып-турара ҳалым қалмады.

ой отъза әмьркә:нь йарашар,
йопрақларъ бър-бърьнә қарашар,
әмьрқанлы ҳәвәс вьлән әкәллә,
челләрьнь не:шә вьлән чәкәллә.

ар ромалны ортасында а:йъ ва:
қызыл жуван орап чықса жайъ ва:
мә:рәкәйә варса, шунъ пә:йъ ва:
пулым боса алмасмәдым арромал.

шә:йъ гөинәк йәлпәлдәйдә йүрйәлдә,
и:чкынемнь от аладъ гернәндә,
иккымызәм бър ованъ бләастъ,
нә: воладъ гәльб-гетәб дурғанда.

ейва:на гьрвәдым, әлһмдә чьра,
ейваннан чьқасым гәмьидь сьра,
ейванда йәтәптә қара гөз бала,
гөззынән айнапъйн, маца бър қара.

әнақымда қара әдык нә:лъ йоқ,
ҳәммәнь йә:рәъ ва: мәнъ йә:рәм йоқ.
йә:рәъ йоқ дәп, ейп әтмәңлә, чьқалла,
хәль әрмьйәдән гейәлләр йоқ.

бьзынь йә:р ат суварар йасқадан²,
мана қарап, қаш қақадъ пахсадан,
атънь жьләнъ зүлпә тьлладан,
мән айнапъйн шунъ бәрийән алладан.

бастърмаға бастърғаным гувушды,³
айақымда әмьркәнь күвүшды,
қараб дурғанымна и:чым увушды,
йахшы гөрийән йә:рын сана күвүшды.

гүл ачълар, достым, гүллә бағлада,
мән қалыпман ҳәсрәт вьлән дағлада,

¹ давала алдым — туморлар олдим.

² йасқа — сувнинг саёз жолы.

³ гувуш — жүхориңоя.

худа:га йеғларман сә:р чағлада,
салам сьзә, мсйрьвантм, қара гөз.

былбыл қонса, гүллә а:зар тапмьйдъ,
вәслъә интъя:р, гүллә батмьйдъ.
сан йа:рм йа:дъма чүшкән ге:жәлә,
ақ ураман, сьра данла атмьйдъ.

хү үчәктән бу үчәкә бақаман,
қумръ қушдъйн қанатмьмь қақаман,
ләпасъзә йа:рәкән, бьзнь унъттъ,
йахшъ гөрийән йа:рнъ педән тапаман.

са:чъмнъ йувдърдъм, мән өрийәнм йоқ,
беш гүн болдъ, бүйн йа:р гөрийәнм йоқ,
айралықа чүшкән өләр, дьйдълә,
қайта ойнаб гүлдъм, мән өлийәнм йоқ.

қараман-қараман, қаттъ қараман¹
қараман тейнда машън қураман.
машънмнъ дьйържәйь² чойъннан,
мән айнанъйн шу баланъ бойъннан.

ешькъмнъ әлдъ хатар нашпотъ,
гүл-гүннән зорайар и:чъмнъ отъ.
и:чъмнъ отъна тандър қызадъ,
гөзъмнъ йа:шъна өрдәк йүзәдъ.
өрдәк йүзъп, сунъ қалдъ лайланъп,
йзхшъ гетъп, йаман қалдъ сайлаиъп.

(Урганч шаҳари).

йа : р - йа : р

йүсьп былән зьлайха көпнъ бүйн, йа:р-йа:р,
мъсапърлық йуртъна чүштъ бүйн, йа:р-йа:р.

қат-қатқына қатлама, қатланъптъ, йа:р-йа:р,
қы:знъ алъб йеенәсь атланъптъ, йа:р-йа:р.

қы:знъ алъб йеенәсь дура-дурстн, йа:р-йа:р,
ақ сүт бәрийән әнәсь ра:зъ полстн, йа:р-йа:р.

дағда тайчақ кышъйдъ ат волдъм дәп, йа:р-йа:р,
өйдә гәлиш йеғтъйдъ йат волдъм дәп, йа:р-йа:р.

йеғлама қыз, йеғлама, той сәнъкь, йа:р-йа:р,
алтын былән қуршалған өй сәнъкь, па:р-йа:р.

¹ қараман — қайрағоч.

² дьйържәк — филдирак.

илмдър-шълдър қамъша сьрғам чүштъ, йа:р-йа:р,
сньмамаган йеллэрэ сыльм чуштъ, йа:р-йа:р.

көшәйәнәң сачақы сәчләдъ, йа:р-йа:р,
ичьидә бьр дәстә гүл әчләдъ, йа:р-йа:р.

барғынсана-барғыйсан, гәлгьйсәнә, йа:р-йа:р,
бурьиньдъйн мейрьван болғыйсана, йа:р-йа:р.

төрдә дурған қатықнъ кьм дөкьлтъ, йа:р-йа:р,
чъқадаған қызчаға кьм сөкьлтъ, йа:р-йа:р.

тахта көпър үстьнән лайъп чүштъм, йа:р-йа:р,
он қолъмда қайчъ алъб бахмал быштъм йа:р-йа:р.

көшәйәнән ортасъ табарәкдъ, йа:р-йа:р,
әркә қызнь тойларъ мубарәкдъ, йа:р-йа:р.

той дәйән бьр ат волър, сәвәпн зурйат волър,
ҳәммә бьрдъйн шат волър, тойла востьн, йа:р-йа:р.

той гүн ҳәммә елаттан йахшъ-йамап йенналар,
кызла бүйьн меймәндъ, нәзәт әтн, йа:р-йа:р.

тойда чәкмә қа:шыцнъ¹, зә:р ейдәр ашыцнъ,
әзи:з қылғый башыцнъ, хандан қылыц, йа:р-йа:р.

достърханьн чаш олғый, тавахларьн аш олғый,
душман гөзъ йа:ш олғый, қана долғый, йа:р-йа:р.

иннәм у:жъ сьндъ дәп, сөктьн әнәм, йа:р-йа:р,
индъ чъқыб бараман, дьндьн, әнәм, йа:р-йа:р.

тойхананъ ачынла, пьстә-бадам сачынла,
гь йәв гәсә қачынла, ҳейрам босьн, йа:р-йа:р.

алтн ашық ойнаған оғлын волғый, йа:р-йа:р,
күмүш қашық ойнаған қызьн волғый, йа:р-йа:р.

сәксән кәрвч тейндә йатқан атаң, йа:р-йа:р,
сәксән елчъ йьйәрсән гәлмәс атаң, йа:р-йа:р.

кәпкьй воя ну әнәң йүрмәсмәдъ, йа:р-йа:р,
бельн баглап хызматта дурмасмәдъ, йа:р-йа:р.

ақ атавла қурълғый ейваныңда, йа:р-йа:р,
оғыл қызьн ойнағый дө:раньнңда, йа:р-йа:р.

(Урганч район, Чакка поликор кишлағи).

¹ чәкмә қа:шыцнъ — қашыңни чийирма, қоғоңниңни солма.

МАҚАЛЛА

1. әмәл йеттѣ кө:рә, йүйьрѣб өттѣ тө:рә.
2. бър йаман әнжър кәсәр, иккѣ йаман зынжър кәсәр.
3. а:дам аласъ и:чъндә, хейван аласъ дешъндә.
4. кышью өлүм дьлөйьнчән, өзьцә өмүр дьлө.
5. екъ өдсә ет, арва сьнса — о:дън.
6. ашнъ тө:мь ду:з вьлән, а:дам тө:мь сөз вьлән.
7. шамал волмағынча, ағач ба:шъ дәрпаммьйдь.
8. қу:н қу:ннан рәң аладъ.
9. на:лтш вьлән и:ш бьтмәс, мәрт кьшь бу и:шнъ әтмәс.
10. хәр кьм қазған чуқалақына өзъ йьқыладъ.
11. йақма пышәрсән, қазма чүшәрсән.
12. қарс иккѣ қолдан чьқар.
13. уйалған дәк дурмас.
14. за:ръм ба:, зоръм йоқ.
15. ат мьнмәйән ат мьнсә, чапа-чапа өддърәр.
16. ақылсъза күлкѣ вәрйән, дәңқәсәйә — уйхы.
17. сә:дәйәр кьшьюә дос волмас.
18. ашлық нәнъ йедьрмәс, доқлық нәнъ дөдьрмәс.
19. сечә өз да:шьна батман.
20. о:дън дейән чөп болар, чөплъйвәрсәц, көп болар.
21. қазанчънъ әркә ва:, не:дән қулақ чьқарса.
22. йахшъ ньйәт — йа:ръ дө:ләт, йаман ньйәт — ба:ръ ми:нәт.
23. хұналль ел ха:ролмас, дос-душмана заролмас.
24. йахшъ хатън әрньн әр әтәдъ, йаман ха:тън әрньн йер әтәдъ.
25. йаз йамғырь йағынча, йеднәм сьғыр сағынча.
26. деййәнә дейьп, деймәйәнә кәсәк атма.
27. уйалма:н буйьрма:ннъ йьйдь.
28. кәсәлнә йа:нънда отьрсаң, кәсәлдәнәм бәтәл воласан.
29. йеғлама:я балаға әмжәк йоқ.
30. бахыльнъ ба:ғы гөгәрмәс, гөгәрсә:м ми:вә бәрмас.
31. әләкә варғаннъ әллъ ағыс сөзъ ва:.
32. сопъланъ сопъсь, до:захта йанар көпсь.
33. йахшънъ әткән и:шъ бьрдьйн са:здъ,
йахшънъ қанча хәрмәт әтсәц а:здъ.
34. сечәдән қорққан да:ръ әкмәс.
35. кө:р дейән ө:р¹ воладъ.
36. байнъ баласъ хәми:шә йаш, ғари:б баласъ йашлық-тан баш.

¹ ө:р — ұжар.

37. балажақ бала буръннан бәллъ.
 38. йахшънъ герьп пькър қыл, йаманнъ герьп шүкър қыл.
 39. бал ши:рън, балдан бала ши:рън.
 40. бәла: не:рдә, аяқыцнъ тейнда.
 41. алтън отта, а:дам ми:нәттә бьльнадь.
 42. йахшъ вьлән йүрьсәц, озарсан, йаман бьлән йүрьсәц, тозарсан.
 43. йат еллән ба:ғы вьлән бахчасъ, өз елыннъ йанда-қыча волмас.
 44. уравәрмөйән улль тайақ гетәрар.
 45. йъқылгаи гө:рәшә доймас.
 46. балаға бьрнъ бәрсәц, иккь ләп йегльйдъ.
 47. ба:шына қылъч гәсә:м догръ сәллә.
 48. сүпрәсында у:нъ йоқ, там ба:шънда қош таядър.
 49. әшакьнә йараша дешәкь.
 50. гөрсә көңъл ди:вана, гөрмәсә көңъл би:га:на.
 (Урганч шаҳари).

палав тә:ри:пъ

аввәлкь вахлада би:ча:ра кәмма:лла зо:рдан гүн гәчъ-рп, тақалларъ арпа на:нъна йетмъйн, палав вьлән че:рәк-нъ арзъ әтъп қошығ доқығалла.

мәстәвәдъ кәсәл а:шъ,
 иссә кәсәл дәлләр башшъ,
 машавадъ көңъл хошъ,
 йемәк гәрәк бьрдьйн палав,
 жөлдьрәмә¹ жа:нъм палав.

уна:шъ а:ши кәләнтар²
 увуртыкнан³ урьб өтәр,
 сықман а:шъ⁴ гәкьртърәр,
 йемәк гәрәк бьрдьйн палав,
 жөлдьрәмә жа:нъм палав.

қой етыптам боса барәк⁵
 башқа дамақ нәйә гәрәк,
 та:м башшъ сүгль черәк
 йемәк гәрәк бьрдьйн палав,
 жөлдьрәмә жа:нъм палав.

¹ жөлдьрәмә — товланадыган.

² кәләнтар — бош, бошлиқ.

³ увурт — лунж.

⁴ сықман а:шъ — хамир овқатнинг бир тури (галушки).

⁵ барәк — чучваранинг бир тури.

палав дейән бър а:ш олър,
таваха сәсан ча:шолър,
мейманнъ вахтъ хошолър,
йемәк гәрәк бърдйй палав.
желдәрәмә жәшнәм палав.

(Урганч шахари).

әртәк

бый варәкән, бый йоқәкән, қадим замаллада бый султан маҳмәт дейән бый пашша варәкән. ву пашша бый гүнъ вәзи:рь вълән шыка:ра чъқадъ вула йолда барайатърғанда иккь байавләннъ¹ гәрәдлә. гәрәдлә да:н йенә өтб гетовәрәдлә. йолда пашшавәзи:рыннан сораптъ: „бу иккь байавлъ нә дәп отърьптъ?“ дәп. осың вәзи:р: „пашшайъм, чүшүммәдн-ьәмь?“ дәптъ. пашша, „йо: мән чүшүммәдъм“ дәптъ. осын вәзи:р айтъптъ: „вула куда балажак волъп, селләшб отърьптъла, бьрьсь қы:зәннъ қалыннына ом мың ғаравхана² сураптъ, сон ву бьрьсь айтъптъ: „ейәр шу маҳмәт пашша йенә бый-иккь йыл пашша васа, ом мың әмәс, йүз мың ғаравхана дәсәңәм бәрәмән, дәп айтайатър“ дәптъ. мунъ ешъткән пашша маҳмәт: „мән шунча за:лъм әкәммаммы!“ дәп и:чәнъ тартъп қойъптъ³.

(Хонқа район, Қирқеп қишлоғи).

әртәк

бый варәкән, бый йоқәкән, қадим заманда бый кәмпьр варәкән. кәмпьр ма:ма бый гүнъ нан йапмақа тандьра от йақыптъ. сон йаңқы отъ өчъп қалъптъ. осын бый сечә⁴ гәльп: „мәнь аяқымда бый тька:м ба:, шунъ алъп тандьрына ташасан, отын йанадъ“ дәптъ. ма:ма сечәнъ аяқыннан тька:ннъ алъп, тандьрына ташаптъ. сон от йанъб гетъптъ. осын ма:ма наннъ йапъптъ. сон сечә гәльп: „мәнь тька-нъмнъ тапъб бәр“ дәптъ. ма:ма: вуца „тька:ныц йанъб гетъ, хәммә жай тька:н, шуннан алъб гетәвәр.“ дәптъ. сечә: „мәнъ тька:нъмнъ өзәнъ тапъб бәр“ дәптъ. ма:ма: „йоқ, гьт“ дейән соң сечә ма:маға: „доққыз на:нынцъ алъп гетә-

¹ байавлъ — бойуғли.

² ғаравхана — харобалик.

³ и:чәнъ тартъп қойъптъ — оғир тин олипти.

⁴ сечә — чумчуқ.

ман“ дәпт. ма:ма вуца: „өзын бый сечәсэн, өлармьсэн!“ дәпт. осын сечә ма:манъ доққыз нанънъ алъб гетьпть. сечә йолда барйатрған әкән, бый чопан қатықа қаталац¹ нанъ салъп, ди:шь вълән гәмьрьб отърған әкән. сечә вуца: „ҳей чопан, қатты нан йеб ди:шыннъ хараб әтә сән, мән саңа нан бәрәмән“ дәп, ма:мадан алъп қашқан доққыз на:ннъ бәрпть. чопан наннъ қатық вълән йепть. вуннан соң сечә гәлып: „на:нъмнъ тапъб бәр“ дәп тутъпть. чопан: „ахыр на:нынънъ йеп қойдъм, мән индә сана не:дән нан тапъб барьйн“ дәпт. соң сечә: „на:нъмнъ ҳаққы“ дәп чопаннъ бый қойнънъ алъб гетьпть.

қойнъ алъб барайтърса, бый йаш йыйът хатън алмақа той әтп, ет тапмьйн, палава гәшьринъ² доғраб отърғанәкән. осын сечә йыйътә қойнъ барпть. йанағы йаш йыйът қойнъ сойъп, тойнъ әтб боғаннан сон сечә гәлып: „қойымнъ тапъб бәрәсән“ дәп тутъпть. йыйът тапъб бәрәвәрмәйәннән соң, сечә йыйътнъ хатъннънъ алъп қачъпть. шүндәтп, ма:ма доққыз навнан, чопан қойдан, йыйът хатъннан айрълъп қалавәрптьлә.

(Хонқа район, Сарапоён қишлоғи, Охунбобоев номли колхоз).

гүррн

бьзлә шу вахланъ өз гөзъьмьз вълән гөрдьк. у вахлада бьзлә чақчақ ба:ғыдей күлтәльнъ³ пахта завътнъда и:шләб йүрпәдък. бундей сәккьс сә:т и:шләмәк не:рдәдъ! йаръм ахшамда баръп, пьләмьс⁴ вълән машъннъ кәлләсьнъ қыздъръп, и:шә чүшә:дък. гүнън-түнън дьнмьй и:шлийә:дък. бый гүнъ ҳәдәп и:шлаб дурған вахтъмъзда бьйдән: „машъннъ тохтатыңла“ дәп айттъла. бьзлә ҳейрам болъп, тохтаттық. бър вахтан қарасақ, үч атль гәлийәтър. йанағыланъ тәләти:н⁵ әдък, ейнндә ақ гьйъм, ба:шънда чоқай шапкә. бьзлә қол қовуштъръб дуръпмъз. йаңағыла дәррәв бьзлә вълән гөръшьп чықтъла. хуннан соң вула бьзәрә қарап: „сьзлә индә ҳәр гүн сәккьс сә:т и:шлйсьзлә, сәккьс сә:ттән зьйат ҳеч и:шләмәңлә“ дәп айттъла. бьзлә „йахшъ, йахшъ“ дәп әл қо-вуштъръб дуравәрдък. йаңағыла бьзәрә гәлып: „сьзлә мундй

¹ қаталан — қотган.

² гәшьр — сапзи.

³ күлтәль — заводчи болнинг лакаби.

⁴ пьләмьс — примус.

⁵ тәләтин — яхши нав чарм.

эл қовуштърмаңла, индь ҳу замалла ғыб гетть, индь ҳәммә дән волдъ “дәдъ. йаңағыла гетә: вахларънда бьзлә вьлән әл бәрьп гөршььп, хошлашъб геттьлә. „сызләрә бүйьн оддых“ дәп бьзләнь и:шдән йьвәрдьлә. бьс сөвүньшьп, ҳәр кьм ей-өйьнә гетть. бьзлә шу ахшамъ байдан қорқып йа:ръм ахшамда и:шә гәльпмьз. гәсәк машъмханада ҳешкьм йоқ. бьзләрәм ича:на гьрьб ухладық. дан атмъй бурън оннъларъмъздан туръб отърьпмьз хи:, „и:шә чүш!“ дәп гәләдағын кьшь йоқ! гүн пе:шъм болъб барйатър. бьр вахтан бай гәльп, сә:тънә қарап: „ҳәр гүн шу вахта гәләсьзлә, и:шә геч қалмаңла“ дәп бьзләрә гүннь гөрсәтть. бьзлә шүйүн пешьлләдә и:шә чүштък. намазиер болъб-болмъй бай гельб и:шнь тохтатть. бьзлә осын өй йа:на геттьк. шуннан соң ҳәр гүнъ сәккьс сә:т и:шльйдағын болдық.

(Хонқа район, Охунбобоев қишлоқ Совети, „Инқилоб“ колхози).

эртәк

бый варақан, бый йоқакән, бый еййар хатън барәкән; ву хатън бый йыйьтнь жора тутъпть.¹ хатън әрй йоқ вахлада қапъ әлдьнә бый әшәкнь кәлләсьнь тькьп қойадәкән. әрй йоқ гүнъ әшәк кәлләсьнь қапъсьна қаратадәкән, әрй өйдә гүнъ айлантъръп қойадакән.

бый гүнъ хатъннь әрй өйдәкән. ешьк әлдьнән өтъб барйатърган падачъ кәл бала әшәк кәлләсьнә чоқмарь вьлән бый урадь. әшәк кәлләсь йа:на қарап қаладь. жорасъ йүйьрп гәльп қапънь қақадъ. нү:чън² дәсәнъз әшәкнь кәлләсь ешькә қарап дуръпадъ.

йыйьт қапънь қақа-қақа ҳаръп, отърдъ. өйнь и:чъндә хатън әрй вьлән отъръпадъ. хатън әрньнә: „сыз йоқ гүнъ ҳәр гүн қапъ тақыр-тақыр әтәдь, бүйүн сыз ба: вахта:м қапъ тақырдъйатър“ дәп сәлләшьб йатадьля. қапъ йенә тақырдъйвәрәдь. әрй вьлән хатън далана³ чъқадъла. хатън қапънь ачмъйн бурън қышқырадъ: „ей әжьнә, бүйүн әръм ба:, сәм мәнй ҳеч и:ш әтәвәрмъйсән, сәннән қорқмъйман, өйдә әръм ба:!“ дәп қышқырадъ. жорасъ чүшьньп қачъб гетәдь. хатън йалған гәплә вьлән әрньн шүндәтп алдаб йүрйдь. әрй хатъннь алдағанънъ бьльп қаладь.

¹ жора тутъпть — ұйнаш қилити.

² нү:чън — нима учун.

³ далан — иўлак.

бый гүпсь эрь йьп алып, эшәкнь мьньп кума омачага¹
гетәдь. омачага бармъйн йолдан қайтъб гәләдь-дағын ақлъй-
дъ², қараса бый йьйт вунъ өйь йа:на гәльп, қапънъ тақыр-
датавәрәдь. қараса, хатънъ қапънъ ачъп, йьйтнь ича:на
аладь. йьйт бый иккь адамла вълән гьрып хатъннъ йьйт
вълән ойнашъп дурғанда унлаб аладъла. йьйт қачадь, ха-
тъннъ үри:б-ури:б қовуб йәрәдьлә.

(Хонқа район маркази).

қошық

үчәкә чъқпәдьм дал сәсь гәлдъ,
эрәп орамъинан йа:р сәсь гәлдъ,
йақыйм боса барар әдьм йа:нына
бый йа:р тутъп отла сасам жа:нына.

қала йаннан чықдъ әтиъ ойпагъп,
агтап чүшъп, чай вәрәмән қайнатъп,
шүйүн ахшам гетмән бьзль йағлатъп,
ақ синмдә жай нәрәмән ойнатъп.

гүжүмнъ³ эпланъп сейльйды⁴ сечә,
ба:шында папақын гүлләрь пе:чә.
мәнъ ышқ о:тма йанавәрәнчә,
хәммәнъ ухлатъб гәләвәр ге:чә.

қызъл қум үстәнә са:йа бәрәмән,
йалғыз әкәм үчън йанавәрәмән.
йалғыз әкә, хаварыннъ иштәсам,
пәрән ромалъмнъ па:ра нәрәмән.

үчәкә чықпәдьм айнъ гөрмәкә,
айнъ ба:нась йа:рнъ гөрмәкә,
йа:р йүрьптъ атъзънъ⁵ челъндә,⁶
бьзә дейән беш гүллъсь белъндә.

дъйьрмәнә гора салман айалап,⁷
йахпънъ йамана бәрмән зейалап.⁸
йахпънъ йамана бәрсән зейалап,
ке:жа-гүндъз өмрь өтә қан йағлап.

¹ омача — үтин.

² анлъйдъ — пойлайди.

³ гүжүм — сада қайрағоч.

⁴ сейльйды — сайрайди.

⁵ атъз — эқил майдоии.

⁶ чел — марза.

⁷ айалап — қовучлаб.

⁸ зейалап — зое қилпб.

кәмзолла гыйясән дүймән илдәрмьйн,
 йанасан, гөйясән манә бьлдәрмьйн,
 йамма, гөйиә, кызтл йүзүн солалт,
 айралықнть оть йамам боладт.

дерйалар бойтла матар байландт,
 аҗамнт гөззүннән йашла айландт,
 әпкеттла қызтл қумнан аштртп,
 қалавардым йүрәкьмә да:ш уртп.

йүрәкьм ағрйидт, егьм дәрлйидт¹,
 өзьмнән өткәннй өзгә бьлмьйд.
 өзьмнән өткәннй өзгә бьлйәндә,
 қолларьна ромал алтб йағлтйидт².

уллтсь таллтхан, кьччсь барчтн³,
 елләдә ба:мәкән сәньддеи ла:чтн.
 уллтсь эльннәп гәльпмән дә:дә,⁴
 кьччсьдәй пәри: йоқдт дунйада.
 әслтнй сорасян, бьй қалалзада.
 қыймтрьп⁵ қарашт йа:дтма чүштт.

әнжыр дьл йарашар йтпқа додақа,
 қалам қаш йарашар балам қапақа⁶,
 гәмьрсәм мән сәнй сақаларьннан⁷,
 дәлләсәм, чьқмасам қу:жақларьннан.

(Хонқа район маркази).

1. би:дә:ләтнйкь гүндә йаш.
2. балалт өй базар, баласьз өй мазар.
3. бе:вү:дә харж әтмә йьйьтльк йа:шың,
 қарртғанда урма да:ша бу ғари:б ба:шың.
4. өзь йоқнй гөззь йоқ.
5. ҳәр кьмә өз әнәсь йахшт, ҳәр кьмә өз баласьт йахшт.
6. әнәнй гөззь балада, балант гөззь далада.
7. уллтла нә бәрсә йемьймән дәмә, алтп ки:сәндә қой
 йемәсәң йемә.
8. ҳәр кьмнйкь өзьнә, ай гөрьнә гөзьнә.
9. балаға и:ш бүйьр, и:зиннән өзьн йүвүр.
10. а:дами:нй әслт бьрдт, бьр бьрннәя пархы ка:и,
 бьрьсь баш оғрьқы:дт, бьрь гөзә то:тйа.

¹ дьрлйидт — дириллайди.

² йағлтйидт — йиғлайди.

³ барчтн — гүзал.

⁴ гәльпмән дә:дә — дастидан дод.

⁵ қыймтрьп — қия қараб.

⁶ балам қапақ — бодом қовоқ.

⁷ сақақ — бағбақа.

12. дьльннь дыйьп тут ди:шын сьммасьн, бу дурған халайық сана гүлмәсьн.
13. бала дәп жа:нтьмнь салдьм бәла:ға, бала бәла: волдь мән мүптәла:ға.
14. ақылль сүрә дө:раннть, ақылстьз вунть хейра:нть.
15. болар оғыл омбешьндә баш ола, болмас оғыл қырқа гьрсә, йаш ола.
16. үрйәньшкән қоґшь урьшмақа йахшь.
17. қо:н қо:ннан рән ала.
18. бьлмәйәнә сөлләйән хайьп сөзьм, өлйән үчьн йағлаған хайьп гөзьм.
19. асьл айньмас, сарьйағ сасьмас.
20. уйалма:н елдә көп, әшәк мьңцән йолда көп.
21. гөрмәйәньцнъ горьпсән, кө:нә доныцнъ гьйьпсән.
22. кьччньн йағлағась гәсә, улльга дейә, улльнть уйалась гәсә, кьччйә дейә.
23. сува кәсәк ташасац, йузьцә сьчтьрьидь.
24. асьл асьл и:сь ипар, асьл әшәк мьнсә йьқар.
25. йахшь вьләм болсац йолдаш, ағыр п:шьңә қолдаш.
26. бьлийән бьлийәнньн п:шләр, бьлмәйән бармакынть чьшләр.
27. ҳар кьм өз да:шьна батман.
28. ми:заннан соң йа:з олмас, но:рьздан соң — қыш.
29. өзьцә бәк вол, қоншыц аманда.
30. душманың пьшькдәй воста:м, гү:чыц асландай востьн.
31. қолың майль носә, башшыңа сүрт.
32. атар даңа қара, батәр гүнә қарама.
33. аққан арық ақмьйи қалмас, геткән дунйә — гәлмьйн.
34. мүрәббьйәль мурабба йер.
35. дәнәсә иккь и:шләр, ахырында бармакын чьшләр.
36. ка:са тейьндә тағара ва:.
37. тәнтәк ба:зара варса, шум хавар тападь.
38. бейьм бейьмньн дәцсьмәс, мән бейьмньн мәцсьмәсмән.
39. да:ш вьлән урғаннть а:ш вьлән ур.
40. дән дәңь вьлән, тәзәк қапть вьлән.
41. әттьйьнә ла:йық әттьйь.
42. балаль өйдә гьйиват йоқ.
43. ақылль оза, беақыл тоза.
44. қоґшь қоншьдан е:р турмақнть үрйәнә.
45. ағзъ гөййән қатықнть ухләб ичә.

(Хонқа район маркази).

ҚОШЫҒ

ойваныңыз айванымнан быйыкды,
ортасында ойнаб дурган кыйыкды,
қыз балаң өз деніңе бәрмәсе,
та: өльнә нүрәкыңдә гөйыкды.

сызың айван бызың айван әмәсмь,
ортасында чызың парван әмәсмь,
гәләсыз, гетәсыз бър гәп айтмьйсыз,
хуларам йүрәкә арман әмәсмь.

уллы йолдан гәльшыңнан айнантйи,
вәләсәпт мьньшыңнан айнантйи.
шеразы папакы чәккәдә қойтп,
йа:ртым ба: дәп йүрьшышәп айнантйи.

дәрий:мәдым дә:льзыңнан ақмақа,
айнамәдым ай йүзыңә бақмақа,
сәнь өзың иккы гүллык би:вапа,
жылымәдым саңа сьртым айтмақа.

азам мьнәп ат хәйдәдым қалаға,
тышқым чүшты арвадағы балаға,
ашықлыкың әнәсәт дәмәң чьқалла,
анық волтыб, баштым қалды балаға.

ақ гөйиәк гьйәсәп сәдәп¹ пльдырмьйи,
йанасап, гөйәсәп маңа бьлдырмьйи,
йамма, гөймә, қызьл йүзың соладь,
ашықлыкың о:ды иамам боладь.

(Шовот район, Айиртам қишлоғи).

әртәк

бър варәкән, бър йоқәкән, әввәл заманда бър пашша ва-
рәкән. уны бър оғлы варәкән. пашшаны оғлы саватсыз, хәм-
дәсә азғана ақылсызәкән. пашша вунь моллаға оқытмақа
варьпты. пашшаны баласы молланы гәһнә қулақ салмьйи,
йүрәварьпты. молла вунь пашшаны баласы болғаны үчын
урмақа қорқыпты. бала вәса ойнаб йүрьйварьпты. пашша
бър йьлдән соң оғлы вьлән молланы чағыртьрп: „қань, оғ-
лым, оқы“ дәп әлднә ькьтап² қойпты. баласы индәмьйи
отьаварьпты. пашша: „ахыр сән навь оқыдың?“ дәп сорапты.
вунда баласы ки:сәсыннән иккы ашықны чьқарып, „алчы“

¹ сәдәп — тугма

² ькьтап — китоб (одатда қипчоқ шеваларида „китоб“ сўзининг ол-
дида бир протегик и пайдо бўлади).

дәп бьрьнь бьрьнә урьб ойнъйварьпть: шу вахта молла қызарьп гетьпть. пашша моллаға: „сән нә: оқыттың ахыр“ дәпть. вунда молла „баланыз хеш гәпмә қулақ салмъйдъ, урьйн дөсәм, сьздән қорхтъм“ дәпть. пашша қа: рланъб вунъ ольмә буйърьпть възьлләрнь чагырьп, мәнъ баламъ савадънь индъ кьм чъғарадъ“ дәпть. възьлләръ йеш қасъсә: м индәмьйн отъраварьпть. шу вахта әпәндъ вьлән бьр молла урьшьп пашша йа: нъна гьрьпть, бу гәпнъ ишьтъп, пашшадан көп нөсә аламан, дәп ойлап, молла: „мән өзьм, оқытаман“ дәпть. пашша баласънь оқытмақа а: дам тапълғанъна қуванъп, моллаға сәрпай бәрьп, баласънь тапшърьпть. мунъ гөргән әпәндъ: „маца: м оқытмақа бьр нәсә бәрьн“ дәп сорапть. вунда пашша: „саца навъ бәрәмән, мәнъ башқа балам йоқ ахыр“, дәпть. вунда әпәндъ: „маца навъ восада бәрәвәрьд, оқытаман“ дәпть. вунда пашша мән саца навъ бәрәмән?“ дәпть. шунда әпәндъ: „әшәкньзәм йоқмъ?“ дәпть. сән жьллъ волдымъ, әшәкнә: м оқытъб боламъ ахыр“ дәпть пашша. вунда әпәндъ: „қайта вуннан әшәкнә оқытмақ ансам боладъ“ дәпть. пашша газәпланъп: йахшь, сапа әшәк тапъб бәрәмән, савадънь чъқармасац, осын мән сәнъ өлтәрәмән“ дәпть. әпәндъ ра: зь волъп, әшәкнъ алыб гетьпть. әпәндъ әшәкнъ өй йа: на алып барған соң бьр ьктап тапъб, қағазларънь арасъна көпәк сәпәләб¹ әшәкнъ әлдьнә қойъб, ьктапнъ қағазларънь ачъп, әшәкә йалатаварьпть. гүндә шундәтөвөргә соң әшәк өзъ дьльнь чъқаръп, ьктапнъ қағазънь ачъп, көпәкнъ йаламақнъ үргәнньпть. шүндәтөп, әшәк ьктапнъ ахырьначөллъ² ачъп чъқадавун болъпть. бьр гүнь пашша молла вьлән баласънь, әпәндъ вьлән ешәкнь чакыртърьпть. әввәл баласънь әлдьнә ьктап қойъп, „оқм“ дәсә, баласъ оқыивүлмьйн дураварьпть. ьктапнъ ешәкнъ әлдьнә қойғанәкән, ешәк ьктапнъ қағазларънь дьль вьлән ачъп, чъқып, көпәк тапавүлмәгәннән пашшаға қарап, ханқырьп³ йүвөрпть. пашша әпәндьдән: „навъ дьйдъ бу?“ дәп сорапть. вунда әпәндъ: „йәнә башқа ьктапньыз воса, бәрьн!“ дәп дуръпть“ дьйдъ. пашша молланъ ольмә буйърьп, әпәндьгә дьм көп нәрсә варьпть-дагън, осьн әпәндьгә қарап: „әпәндьм, иншү оғльма: м савадънь чъқаръб бәрьн“ дәпть. вунда әпәндъ: „пашшайтм, йәнә он әшәкнъ бәрсоньзәм савадънь чъқаръб бәрьйн-дагън, мунъ мана бәрмән“ дәпть.

(Шовот район, Моноқ участкаси, Чұқли қишлоғи).

¹ сәпәләб — сепиб.

² ахырьначөллъ — охиригача.

³ ханқырьп — ханграб.

эртэк

быр варакеи, быр йогакэн, быр чал мынэн быр кэмпыр варакеи. чалнъ быр қы:зъ варакеи, кэмпырнэ:м быр қы:зъ варакеи. кэмпырнъ қы:зъ ақылсыз өкэн, чалнъ қы:зъ ақыллы хошрой өкэн.

быр гүнъ кэмпырнъ өгэй қы:зъна пашшанъ оғлыннан со:чы галыпты. өгэй қы:знъ пашшанъ оғлына патыйалаптыла. қы:знъ алъб гетмэк үчын арва галыпты. кэмпырнъ қы:зъ:м арваға мыныпты. йолда кэмпыр өгэй қы:зънъ иккы гөззынъ ойъп, алъпты. өззынъ қы:зънъ гөли:н атып, гетәвәрыпты. өгэй қы:зънъ йола ташап, гетъптыла. индъ гәпнъ өгэй қы:здан ишьтыц.

йолда гәлийәтърған быр бова гөззы ойъб алыңқан қы:знъ ейно алъб гетъпты. қы:з болған вақыянъ боваға айтыб барыпты. қы:з йеғлағанда гөззыннен мәржан дөкыльпты, гүлгәндә өгзыннан гүл дөкыльпты. қы:з боваға шүннйин дәпты: „ата, сьс пашшанъ ешьгынә варъп, иншу гүлнъ алъб өтың, мунъ нәйә вәрәсыз, дәп сорасала, быр гө:зә сатаман, дәп айтын“ дәпты. чал гүлнъ алъп сатмақа гетъпты. кэмпырнъ өззынъ қы:зъ ейннен чъқып: „бу гүлнъ сатасызмъ?“ дәпты. чал „быр гө:зә сатаман“ дәпты. қы:з өгэй қы:знъ гөззынъ боваға чъқарыб барыпты. чал гөзнъ гәтырп, қы:зә барыпты. қы:з гөзнъ оннъна қойъп нар сувъ вълән йу:ғанәкән, гөззы йахшъ вольпты.

быр гүн йа:ғы пашша ов овламақа чъқыпты. шунда қы:знъ герыпты. қы:з ба:шыннан өткәлләрнъ айтыб барыпты. пашша барыб оғлына бу гәпләнъ айтъпты. йа:ғы пашшанъ оғлы ейно варып, ха!тынъ вълән кэмпырнъ қовупйәрыпты.

шүндөтып, қырқ ге:жо-қырқ гүннъс той атып, бованъ өгэй қы:зънъ йаңалдан ныка: атып алъпты дағын, мърат-махсатларъна йетъптылә.

(Қушкүпир район маркази).

қошығ

ейванчаға гәлып чүштъ быр мейман,
мейманәмәс, мейрва:нъм гәлыпты.
а:ғамнъ қамчъсы қылъштаң йаман,
чъқыйн досам өлдәрәллә бе:гүман.

бахмал қастыпъмнъ челдә қойаман,
хәр гүн мын метъро чапық уруман.
урған чапъқымнъ қабъя өтмәсән,
хула урсън, сәнъ сога барамән.

кәтмән урсам, кәтмәһьмәннән чан чықар,
иккы бала ида : радан дәң чықар.
бырьсь исалчъ, бырь тәвльчъ.
исалчъдан тәвльчъсь зор чықар.

қаладан гәһйатър иккы мьли : сә.
шердән қастыңъ ойылған ки : сә.
қолъ ки : сәсьндә қарадъ мана,
оқышныъ бытьрьб бараман сана.

ешькыныъ өнгъ бәләнт бастърма,
әркыи йессә мана мәнәт астьрма,
шу елләдә быр баланыъ қастына,
дәпкы гөйнәк алъб гыймәсәм болмас.

(Кунжуйпир район, Ленин номли колхоз).

ҚОШЫҒ

дәһйаға қарасам, айланар ба : шъм,
ташаб гетъ мань намәрд йолда : шъм.
ташаб гессә мань намәрд йолда : шъм,
хәһйерзә тутажак уиъ көз йа : шъм.

сачъмныъ у : жыи мәнәтлар астым.
атамныъ өһьндә ръвляжлъ вахтым.
нәси : нәм қөшгълъб барсам сьз йа : ра,
йүлдъзъм гәһльшып, ачълар бахтым.

алъстан-алъстан де : вал алъсдан,
гәһмәсмәкән мәнъ а : ғам уръшдан,
хәммәйә йа : э вәса, мана зъмъстан,
зымъстан гүлләръм болғай гүльстан.

қара папақыныъ қаратъм қалдым,
тақат әтъб бьльмын и : зьннән бардым,
сәһь жувапыныъ үкәннән алдым,
үкәшнән айпацъһьн, өзьнә жа : ным.

сәрәжан гәһйатър қумладан ашып,
әһьндә таһйасъ нәрләрь чаштып,
арваға мьн дәсәм, мьмьһьмән дәдъ,
йа : рымныъ тапмасам, дьмьһьмән дәдъ.

са : рь мәтьрьмыъ сачақы са : рь,
йаръмныъ алғана бәрьнлә да : рь.
йа : рымныъ алғанъ йа : рь йоқмәкән,
бәръб өлдъргәдъһьн да : рь йоқмәкән.

(Шовот район маркази, Киров номли колхоз)

ҲАЗОРАСП — ЯНГИАРИҚ ШЕВАЛАРИ

эртэк

Бър баракан, бър йоқакан, қадим заманда бър пашша баракан. бър гунь иккь кышь пашшаң элднә арэ этьб гәлдәләр. бър дә:қан пашшаң йа:нъна варъп: „пашшайъм, арзъм бар“ дөдь. пашша тахтнә отъръп: вәзи: рьнә: „де: қанъ бе: рә чагыр“, дьйдь. де: қан гәльб айтадь: „мәм бу кышьдән бър танап йер сатъп алвөдьм. йера бугдай әкмак үчән күндә¹ вьлән сүрьб йүрвөдьм. күндәц у: жъна бър тахта да: ш ильшьп, па: за² да: шъ қонаръп ташадъ. да: шың тейнъ гөрдьк, бър чуқалақ³ баракан. чуқалақда бър хум алтын баракан. мән йерь сатъп алдъм⁴, әвөлкь йер ейәсьн чагыръб, алтъныңы ал, дөдьм. бу айтадь: „мән йерь сатқанда бу нәрсәләр йоқодь, бу мөнкь өмәс“ дьйдь. шүннәтп, иккьмьз йетәшьб⁵ гәлдьк“ дьйдь де: қан.

Осың пашша вәзи: рьнә қарап: „буларъ нышәтш гәрәк?“ дәп сорьйдь. вәзи: р дәррәв оннъннан туръп, айтадь: „бу ейәсьн нәрсәнә пашшалъқа алмақ гәрәк“ дьйдь. пашша а: дъл пашша әдь. өйланъп, вәзи: рьн атқан гаппнә қа: ръ гәльб дарғазаб болъп, пашша вәзи: рь сәрайдан қовдърадъ. пашша де: қанлара қараб айтадь: „сьларьн пәрзәнтләрнъз ба: ма?“ дьйдь. бърсь айтадь: „мөнъң қы: зъм ба:“ дьйдь. хың бърсь: „мөнъң оғлъм ба:“ дьйдь. а: дъл пашша булара қарап: „мән сьларь йараштърамән, бърсьнъзын қы: зыңызъ бърсьцьзъң оғлыныза алъб бәрәмән, шүннәтп,⁶ сьларь кудақайтн өтәмән“ дьйдь. шүннәтп, иккь де: қан мърат — махсатъна йетәдьләр.

(Ҳазорасп район, Сановат қишлоғи).

гүррн

Бьзәр⁷ йаш вахтъмъзда атадан қалъп көп қыйнчълык гөрдьк. әкәм мьнән⁸ иккьмьс кәрвәкдә жаңқырвай дөгәнн де: қанъ әдьк. әкәмьккьмьз мал бақадәдьк, йер сүрөдәдьк. азанда иккьмьз бьннан⁹ бәрәдәдь. гүнорта гәльб на: н сорасақ,

¹ күндә — омоч.

² па: за — омоч тиши.

³ чуқалақ — чуқурлик.

⁴ сатън алдъм — сотиб олдим.

⁵ йетәшьб гәлдьк — етаклашиб келдик.

⁶ шүннәтп — шундай қилиб.

⁷ бьзәр — бьзалар — бу форма қипчоқ шеваларига хос.

⁸ мьнән — билән — бу ҳам қипчоқ шеваларига хос.

⁹ бьннан — бир нов.

азандөкь на:нъ маллара вәрдьдмә?¹ дөп ҳоңқырдъй-ҳоңқыр-
дъй хънә¹ йартъ нам бәрәрәдъ. мъннан иккъмьзөм бе:зар
олдық. бър гүньсь, малларъ а:ч әккәлдън, дөп мәнъ урдъ.
ансон қайталлб бармадъм. үйдә үч гүн йүрдъм. ана-
вө:рдөкь жа:йыц ейсь аблахалпа дайәнъң жуваччъсь вол-
дъм. гүндъз алтъ жуваз, ге:жә дөрт жуваз чъқарарәдъм.
бойъм жува:за етмасәдъ. бе:рдә:м и:ш көп ағыр волдъ.
бе:р дә:м йеддъ йъл и:шлөдъм. содқы йълъ йазда ораз-
кәл жайбашладъ. мән лайкәш волъб гърдъм. санабег дөгән
устаға шегьрт волдъм. жа:йъ бьтьрып, ши:хйапъға жа:й
салмақа геттък. ҳө:рдә тарашмам² болъб йүрдъм. қышъна
ки:з басмақы үрйәндъм. беш йъл йүрп, патъйа алғаннан
соц өзъм пьтәкдә жүмйаз са:ръ дөгәнъң жа:йънъ салмақа
геттъм. шу йълъ йазда сәм болдыц шуннан иккь йъл бьртън
көп йерләрдә кәлхаз волъптъ әмьш дөб айтъб йүрвәдъләр.
сәм бър йашдә:дън гәрәк бьзәрәм кәлхазә гърдык. ай балам,
бьзәр йаш вахтънда көп қыйънчълық гәрдык. чаласават,
охыдық, а:дъмъзъ йазавълмьйн қалъб геттък. сәм бьзәр
өлмәс бьртън оқыйвар, ей балам, сьлорыц дө:врньздьйн
дөвр йоқ.

(Ҳазорасп район, Овшар қишлоғи).

ертәк

қәди:мдә бър ҳәзрәтә искәндәр дейән барәкән. ву қуррадо-
зларъна³: „бър пал ташац қанъ, мән қача:веләдәкәммән?“
дөптъ. осын қуррадозларъ пал ташап: „пашшәйм, қачан сьзьң
дәвәрәкьцъз еттән қала вәсә, асман қүмьшдъйм босә, йер
мьсдъйм босә, еләсьз“ дөптълә. осын „мө:вунда сьра өл-
мьйдәкәммәнқу“⁴ дөп искәндәр шад волъптәкә:бър вах гүн
дъм қызъб гетъптъ. а:дамла дәррәв пәнә вәсьң, дөп, дөвә-
рәкә тьйәләр қойъптъла, үстләрънә ми:хларъ қүмьшдән әл-
ван йазьп са:йә зөтълъла.⁵ қум-чөйә мьсдъйн са:ръ қызъб
гетъштъ. искәндәр дәррәв ойланъп қарасә, қуррадозларың
айтқанъдъйнәкән. „ҳав, ҳәлль бүйьн өләдәкәммәнқу“ дөп, көп
урьш әтп а:дамларъ қырғанъна, анәсьнъң хызматънъ әтп
йүрмөйәнәнәна пушман әтп, әнәсьна хат йазьптъ.

(Ҳазорасп район, Оталиқ қишлоғи).

¹ хънә — яна

² тарашман — пахса деворни тарашловчи, текисловчи.

³ қуррадоз — пол очувчи.

⁴ өлмьйдәкәммәнқу — ўлмас эканманку.

⁵ зөтълъла — тузатибилар, ясабилар.

эртэк

Бър варакән, бър йоқокән, қадн:м вахта бър пашша ва-
рәкән. бь пашша дьм бөләнт әтып бър әйван салдърадъ. ху-
на ҳеччайдан¹ әрә тапълмъйдъ. ахыръ бър ма:маньн ҳову-
зынъ бойънда өрәйә дьм қайъм ағач ва:“ дәп сарсығ²
гәләдь. дәррәв пашша а:дам йүвәрәдь. ма:мац бь а:дам-
лара ағачъ бәрмьйн қайтарадъ. пашша: „йеш нарсә бәрмьйн
алжаквоғансълардъ“³ дәп а:дамлара гәппърадъ. хуннан соц
пашша а:дамларьна көп алтн-зәр бәръп йүвәрәдь. шүн-
нън әтып, вулар ма:манъ ра:зъ әтып, ағачъ йықъб әпкәтә-
дьлар. аппаратъ әйва:на қойъб гәрсаләр өлчәйәннън⁴ болъб
дуравәрәдь. бьраз вахтан соц ма:ма шашшацкнә ағачънъ
гәрмакә варадь.

ма:ма гәрсә, ху ағачъ гәс қамаштъръб дурьптъдағын,
ма:ма ағачънъ гәръп:гөзыннән йа:шъ айланъб гетьб: „инә,
ағачъм, озың⁵ доғрълъқыңнан озыңам зәрә чоландыц, мө-
нә:м зәрә чолалдыц“ дәп йағлаптъ.

(Ҳазорасп район, Юқори Мухамон кишлоғи)

эртэк

Бър заманда бър йыгът воладъ. вунъ бър хошсу:рат,
хошсухан бър хатънъ воладъ. йаңқы йыгътың қайғысъ бьр-
дьйн хатънъ воладъ. кәмма:ллъқыннан қайғы-әләм бьлән бьр-
дьйн хатънъ әлдыә отърадъ. шә:рн бай а:дамларъ хатъ-
на гум бәрмьйдьлә, ха:тннын хушройлъқыннан. бьр гүнъ
хатънъ: „нәгә йер чуқалъйсан?“ дьйдъ. „маннән сән қайғы
әтмә, ман саңа йедьрәвълмәдьм, ичьрәвълмәдьм, кәммә:ллъқ-
дан қайғы әтәмән“ дәптъ йьйт. “ әгәр хуннъйм болса, бьр
бай йана бар, хат бөрьб әллъ тьлла алъб гәл” дьйдъ ха:-
тн. йьйт хат бөрьб әллъ тьлла алъб гәләдь. „мунъ нә:и:ш
әтьйн?“ дьйдъ йьйт. шу пулларынъ ҳәммәсьнә бәззаздам ба-
ръб, үстваш алъб гә!“ дьйдъ ха:тн. алъб гәләдь. ха:тн
йасанъп, ҳөснъ зьйат воладъ. ха:тнъ осың айтадь: “әльмә
үш-дорт өтмәс тәццә тавьб бәр“ дьйдъ. ха:тн үш-дөрт өт-
мәс тәцнән алъб, йүзъндо чадър вьлән бәззаза варадь.
шә:р байларъ хатънынъ и:зънә чүшкән әдьлар. бәззаз: „сың-

¹ ҳеччайдан — ҳеч ердән.

² сарсығ — хабар.

³ алжаквоғансълардъ — олмоқчи бұлгандирсиэләр.

⁴ өлчәйәннън — үлчәгандай.

⁵ озың — үзингинг.

лым, тәңнәнъ өтмәску?" дыйдь. ха:тын чадърънъ гөтәрп: лавънъ ьргатып,⁶ қа:шънъ қақыб йәрәдыдағын: „тәңнәмъ өтмәсә, өзъмъзәм өтмъймъзмә?"⁷ дөп. бәззәз аңы қачтп: „йо:, ина гәрәк воса, алавәрън, мән дәгышмә⁸ әттәм" дыйдь. ха:тын бәззәзың көп нәрсәләрънъ алғаннан соң: „әръм пәлан йерә геттъ, бызың, өйә барәвәръң" дыйдь. пә:шън вахтъ хатъның өйһнә гәләдь бәззәз. ха:тын о:қата қаръидъ. бәззәз: „о:қат пышьрмә, мән базарда балық йедъм" дыйдь. „мән йатаман, ахшам көп отъръшма волдь" дыйдь. хатън: „гәлгән гәлсән, гәтгән гессән, шу вахтанам йатмақ болама?" дыйдь. гүнәм батадь, әрһнъ үчәкә чъқаръп қойадь, „қараб отър" дөп. аңсаң бәззәз йатқаннан соң чүшьб дәрвазанъ қақадъ. бәззәз: „әрһңз гәлдъ, мән ньшәтәмән" дыйдь. „ила: жъ аңсат, сьз бешькә гьрһң" дыйдь. ха:тын дәрвазанъ ачадь. әрһ гьрһб гәләдь. ха:тынъ вьлән сағлық — әсәнлһк со- рашадь. „қанъ, бешьккәкь⁹ кьм бу йатқан?" дыйдь. хатън: „мә:сьз гетгәннән соң доғдъм" дыйдь ха:тын. „әсә, баланъ истәпмән¹⁰, гөрәмән" дыйдь әрһ. ачтп қараса, бешькдә саққаллъ бьр кьшъ. „доғған балаң шума?" дыйдь. „хава" дыйдь ха:тын. „мунъ гөтәрп чыхсан, о:ва қоцшъға, пәлан кәсьң ха:тынъ бьр саққаллъ бала доғьптъ" дөп бьзәрә ха:р-на: мьс бу, бел, не:рдә хәвьлгә¹¹ гөмәмән мунъ!" дыйдь. йьгьт белһн гөтәрп хәвьлгә геттъ. хатън айттъ: „сәнһ айақ ба:ғыңнанъ йаздъръһн, қачмасаңила: ж йоқ индь" дыйдь ха:тын бәззәзә. әрһ хәвьлгә гетгәндә, айақ бағларънъ йаздърдъ.¹² бәззәз ту- рьп қаштъ. ха:тына бүтһн мәта-ат-араваләръ қаладь, бу геттъ бу индь. әртәс гүнъ йағ алмақа ха:тын жуваччъ йа:на варадь. жуваччънъң әльнә үш-дөрт тәңцә верәдь, өтмәс. „сьпльм, тәңнәнъ өтмәску?" дыйдь жуваччъ. „тәңцәмъ өт- мәс воса, өзъмъзәм өтмәсмә?" дыйдь ха:тын, соң йүзьһнән ча:дърънъ әлп, қашънъ қақьп, гөзъһн қьпадь.¹³ жувач- чънъд аңы қачтп: „ана, гәрәк воса, батман-батман алавәр!" дыйдь. ха:тын: „әръм кәмәгә геттъ, өйһм пәлан йердә, бара- вәр!" дыйдь.

⁶ ьргатып — қимирлатиб.

⁷ өтмъймъзмә — сүроқ юкламасы Хазораспда-ма || -мә, (бу элемент қип- чоқ шеваларига хос).

⁸ дәгышма атгъм — тегишдим.

⁹ бешьккәкь — бешикдаги.

¹⁰ истәпмән — соринибман.

¹¹ хәвьл — молхона.

¹² йаздърдъ — ечди.

¹³ қьпадь — қисади.

жуваччә:м пе:шьндә ат-арвалъ гәләдъ. ха:тѣн қазана қаръйжақ воладъ. „қазана қарама, мәм ба:зарда о:қат йедъм“ дьйдъ. „ахшам көп отъръшма волдъ. мән йатаман“ дьйдъ. шунда ха:тѣн: „гәлгән гәлсѣн, гетгән гессѣн, соньнда йассаңызам боладъ“ дьйдъ. гүнәм батадъ. жуваччъ йатадъ. ха:тѣныц әрѣ үчәкдән чүшьб дәрва:занъ қақадъ. жуваччъ „әрыц гәлдъ, мән ньшәтәмән?“ дьйдъ: „ила:жъ ацсат, сәнѣ көмър а:хыра¹⁴ қойъб үстыцә үш-дөрт бел көмърь сәрлѣп¹⁵ қойаман“ дьйдъ. „сән йатавәрәсэн, дәррәв гәльб гетәдъ ву“ дьйдъ. ха:тѣн дәрвазанъ ачадъ, әрѣ гьрѣб гәләдъ: „ха:тѣн, мән совуқсърәб¹⁶ гәлдъм, шүнчәлль көмър волъб өйә от йақмадыңма?“ дьйдъ. „мән кәсәлләб отъръбман, — дьйдъ ха:тѣн, — ана көмър, ахырда, өзыцъз салавәррыц!“ дьйдъ. йьгьт белнь алъп, жуваччъныц буқынньстна салъб йәрәдъ. жуваччъ туръп қачадъ. мал-дунйасъ қаладъ.

бәззәз вьлән жуваччъ қа:зъға варадъла. „пәлан кәсыц ха:тѣнъ бьзәрѣ далаб алъп қалдъ“ дәп. ха:тѣнъ алъб гәләдъла. қа:зъ айттъ: „е:ха:тѣн, буларъ ме:ман алъп, нә:үчүн нәрсә-қараларънъ¹⁷ далаб алдын?“ дьйдъ. ха:тѣн пәрәнжьсѣнъ қайтаръп, ләвнъ ьргатъп, қашънъ қақъб йәрәдъ. „мәнѣ әччәк-әтмәжәкьмь өзыцъз бьлмьйсѣмә?“ дьйдъ. „е:атана нәләт, бадвахлар, — дәдъ қа:зъ жуваччъ вьлән бәззәзә— бьрәвнъ хатънъңыц аврайнънъ буаъп!“ дәп вуларъ даңажақ¹⁸ волдъ. вулар қаштъ. қа:зъ айттъ: „зәттъммә?“ дәдъ. „зәттънъз!“ дәдъ ха:тѣн. ха:тѣн қа:зънъ ме:ман чагырдъ. қа:зъ бардъ. барғаннан сон бойнъна қол салъп ха:тѣнъ өпәжәк волдъ. ха:тѣн айттъ: „ге:жә узақ, ге:жә ньччә қана:гланасъс“ дәдъ. қа:зъ айттъ „мән индъ йатаман, вах геч волдъ — “дәдъ. ха:тѣн“ бьттә¹⁹ отърыц“ дәдъ. вахъ геч волдъ. қа:зъ йаттъ. шу вах дәрва:за қақылдъ. қа:зъ: „индъ мен ньшәтәмән?“ дәдъ. „ила:жъ ацсат, сьз харазнъ²⁰ айлантъръб дурың“ дәп ха:тѣн қа:зънъ хараза қошадъ. әрѣ гәльп: „бу нә хараз²¹“ дәдъ. ха:тѣн: „сьз пәлан жа:йа гетәмән дәвәдъцьз, шуда мән о:қат әтѣб йүрвәдъм“ дьйдъ. шунда йьгьт „әшәкьң у:н йеб дуръбма?“ дәдъ: „хәр вах шүннъйн дурадъ“ дәдъ ха:тѣн „тайақ не:рдә?“ дәдъ әрѣ. қа:зъ мунъ ешьтъп, чаққан айланавәрдъ. йьгьт тайақы алъп қа:-

¹⁴ көмър а:хыра — кўмирхона.

¹⁵ сәрлѣп — уйиб.

¹⁶ совуқсърәп — совуқ еб.

¹⁷ нәрсә-қара — мол-дунѣ.

¹⁸ даңажақ воладъ — борламақчи бўлади, ¹⁹ бьттә — пича, ²⁰ ²¹ хараз — ашак тегиримон.

зыпты арчаң башлады. қа:зъ бойынна²³ қамът-күчәм былән²³ қачъб гетәль. осың қа:зъ йанқы бәззәз вълән жуваччънъ тападъ атаңа нә:ят бадвах, айтқалларың расәкән, мәнъ хаараза коштъ. инль мәслә:т әтп шу хә:тънън өйнь ләгам әтп²⁴ өлдърып гәрәк“ дәдъ қа:зъ. ләгам қаздълар. башлап бәззәз көп тәжым геттъ“ дәп гържәк волдъ. бәззәз-гърдъ. хә:тън ләгамнан башшънъ чъғарғанда хә:тън бәззәз икк, қулақынъ кәсәб йәрәдъ. бәззәз икк, қулақынъ, тутъп чықадъ. қа:зъ сорады: „нә:қулақынъ тутъп чықдың?“ ләль. „сы:нәи-нақра сәсәннән қулақым қа:мата гәлдъ“ дәдъ. шуныңчүн қулақымъ тутъп чыхдъм“ дәдъ. ансың жуваччъ гърб гетәдъ. хә:тън жуваччънъ буннънъ кәсәб йәрәдъ. жуваччъ ағзънъ тутъп чықадъ. „на:з-ни:мәтлә, йахшъ о:қатла и:сә буншъмъ туттъ“ дәп чықадъ, ансың қа:зъ гәрәдъ. йьгыт қа:зънъ мәккәм тутъп, чүкынь кәсәб йәрәдъ. қа:зъ иккь әль вълән әлдънъ ушлап чықадъ: „сана нә волдъ?“ дәп соръядълар. т унда қа:зъ: “тамам айтқаныңыз расәкән, буларын хәммәсә мәнъң сүннәт тойъм үчънәкән“ дъйдъ.

(Хазорасп район, Пинтак қишлоқ Совети, Сайид қишлоғи)

1. йаман атта йұрынчә, йайав йүргән йахшъ
2. иатъп қалънча атъп қал.
3. көпдән қойан қачъп қутылмас.
4. байың а:шъннан бечараң ма:шъ йахшъ.
5. оъльм ақылың чъра:сә.
6. кышың хұрмәть өзънп қолънда.
7. ақрапта пышмәсә, ахыратта пышәмә?
8. сү:гөрмәгынчә әдык йешмә.
9. бәрсәң аласан, әксән орасап.
10. әшәк гессә йүкь вълән, тоук гессә тәззәкь вълән.
11. қорққан уйалмақы бълмъйдъ.
12. бә:дә:ләтте түйәңд үстәндә:м ит қападъ.
13. әлсә восә:м йол йахшъ, қыйшық восә:м қы:з йахшъ.
14. сонқы лушман, озыңә душман.
15. сьпрасънда у:нъ йоқ, елдә а:ш кәсәр.
16. қорқса:м қой өләдъ, қорқмаса:м қой өләдъ
17. хұрмәт әтсән, хұрмәт гәрәсән.
18. иккь қойаннъ қу:ған, бърсәнә:м тутавълмъйдъ.
19. отъ кө:ләсән өчәр, қоңшыны кө:ләсәң көчәр.
20. узақтағы қуирықтаи йақындағы өпкә йахшъ

²³ бойынна — буйнида, ²⁴ қамът-күчән — буйништурқ.

²⁴ ләгам әтп — қандық қазиб.

21. йаманнан қаравъл қойсаң, йавын йеддь воладъ.
22. ба:ғы бақсаң, бағ оладъ, ҳеш бақмасаң дағ оладъ.
23. йаманың бәргәп а:шъннан йахшън айтқан сөзъ йахшъ.
24. бақырақ түйән ба:ръ йахшъ, бакыръб дурғанъ хун-
нанам йахшъ.
25. а:дамын йүзъ гүннәнәм ъссъ.
26. өткә:и:шә салават.
27. түйә ду:ә дәп өтәр, йьгыт қы:з дәп өтәр.
28. кышън әйпнә гүлмә зьнха:р, сәнън әйпыцә:митүлә-
доғунлар бар.
29. гәп гәлгәндә әнәцә:м аяма.
30. йахшъ қозъ иккь әнәнъ әмәдь.
31. бърәвыц қулақынъ кәсгән кыйъз кәскәнчә волмас.
32. әккәндә йоқ, дьккәндә йоқ, хырманда ҳа:зър хо-
жалар.
33. йав қасса, ба:тър көпәйәр.
34. қалған и:шә қар йағар.
35. теййәр а:ша бәкавул, адағлъ қы:за әрсән.
36. қатық сатқан кәмма:л, йъмърта сатқан бай воладъ.
37. мәмәннц маңлайъ қара.
38. сьғырың сүт ағзыннан гьрәдь.
39. дәмьр отта, а:дам мейнәттә сьналар.
40. ъссъ жан ъсътмасъз волмас.
41. өйъмдә йоқ гөжәльк, көйным истәр хожалық.
42. алма дейән шах волар, шохлъқыннан бър йа:хасъ йох
волар.
43. ағыз бър, қулақ иккь.
44. балажъқым-ба:наджқым, бълтър восаң нә воларәдь.
45. йахшъга гәп айтсаң, жан қулақы вьләм дыцләр. йама-
на гәп айтсаң, доңыздьйн тоулар.
46. совур волмайънча се:рәм болмас, сьғыр волмайънча
е:рам болмас.
47. геччьнң өләсь гәсә, қассапъ сүзәдь.
48. и:ш устасъннан қорқар.
49. йахшъ товуп сәлләр, йаман қовуп сәлләр.
50. таясәс сьғыр сүт бәрмәс.

ҚОШЫҒ

арқа йа:па чувық сунчъб¹ ба:ғ әтсәм,
шу кәлхазда дертьснъ да:ғ әтсәм.

¹ сунчъб = санчпб.

дөртъсыннән бъръсьнь йа:р өтсәм,
үчьсьнь қадәмъма за:р өтсәм.

башшъмда гәжәкъм қыйа санчългай,
өзъм қы:з баламан, бахтъм ачългай.
а:дамлары² раққас дөгән сөзъ ба:
ила:йа әлдъмә гүлләр сачългай,

ейнъмдә гөйнәкъм дөнәвәрәдъ,
кезъмдән душмалла өләвәрәдъ.
мән өзъмь са:лалъқа салсамәм,
айақ алъшътмнан бъләвәрәдъ.

ешъкьнън әлдъ бәләнт бастърма,
әркың йессә мана мәнәт астърма.
бър қаван дөрәлтъ мәнъ қастъма
ила:йа алғайман айақ астъма.

ейнъмдә гөйнәкъм гүлләр то:тъ,
йамам болар әкән айралық о:тъ.
айралық дәмәнләр тәнъм қахшъйдъ
ди:ръ айралықдан өлым йахшъдъ.

арқадан қу:лага бър бала өттъ,
қолънда ши:шәсь ҳапасъм геттъ.
атълъ³ барәкән аймама⁴ дөкдъ,
атълъ йъттекен⁵ а:йама өттъ.

сшькьнън әлдъ бәләнт салмадъ⁶
ге:жә-гүндъз мәнәдә ра:хат қалмадъ.
апқан шәпәләкы⁷ ақлъмъ алдъ,
хәм йолдан чъқардъ, хәм йола салдъ

алъс-алъс гөрьнәдъ бър қала,
шу мәктәпдә охыб йулар бър бала.
жа:ныңл қурнамман, айланън қара,
саңа а:шық волған мәм бахтъ қара.

рейъс бувам мьннән атъ аладъ
мынъб дуръб арқесъна қарадъ
тахйастъпъ әйръ қойған қы:зладан,
ша:йъ гөйнәк гыйгәнънъ халадъ.

қараман тейндә қараб дурләдъм,
қаламнър роммалъм ораб дурвәдъм.

² кезъмдә — кетимда.

³ атъл — атир.

⁴ а:йа — кафт.

⁵ йъттәкән — үткир экән.

⁶ салмадъ — ариқдир.

⁷ апқан шәпәләк — бир тур дүппи.

эрмьёдэн балла гэлдэ дэдылэ
қара гез а:гамъ сораб дурвадым.

(Ҳазорасп район маркази).

қара массе гыйъдылэ айақә,
алтэн йүзък салдырдыла бармақа,
хожамъз булърды ур, дөп тайақа,
урдырма, буважан, гүна:мөннәмәс,⁸
хәннә⁹ гэлдэ, сә:дәт әнәдән гэлдэ.

со: қының тейындә қойдым а:ланъ,¹⁰
жоваб бәрсаң, си:рәтәмән даланъ,
омбешмдә гөрқәздылэ қаланъ,
урдырма, буважан, гүна:меннәмәс,
хәннә гэлдэ, сә:дәт әнәдән гэлдэ.

(Ҳазорасп район, Бешта қишлоғи).

чашмә қаздым, сувън иштъм, ли:йъ барън былмәдым,
көпъ гөрдъм, бъръ сөвдым, йа:ръ барън былмәдым,

көпъ гөрийән, бъръ сөвийән кымъ салдын йа:дына,
бъзәрәм бър йа:р сөвүп, отлар саларман жа:ныца.

чашмәдән чыққан пла:на мән-нычък ганжар¹¹ саялтын.
көнлө қалған йарынамың мән-нычък көнлөн алытын.

бъръ сөвийән бзыъ йа:ра кым бәрпытъ хам шарап,
гөзләрь оттъйи йанады, қылды бағръмъ ковал.

(Ҳазорасп, Санот қишлоғи).

эртәк

бър варәкән, бър йоқ әкән, бър түлкь былән бър бөръ
ворәкән. буларың иккысь жора воладълар. бър гүн түлкь айта-
ды: „сәм мәнъ бърдойдыр, и:чъм ач олды“ дыйды бөръ: „йахшъ,
мән сәнъ дойдъраман“ дыйды. бөръ тулкьнъ бър дөлайя¹² ап-
парады товуқ оғыллаб йемәкә. бөръ айтады түлкьйә:мән өй
ейәсывь алдап, өйәннән алыса альб гетәмән, сән кәтәкә гьрьб
товуқларъ тутъб йъйсән“ дыйды. „йахшъ“ дыйды түлкь. гетъп-
тыле.

бөръ ақсақланъб өйнъ элдыннән өтпытъ. өйән ейәсь бө-
рънъ гөръб, тайақ вълән арқасыннан қовлапты. бөръ қачпы,
тоғайа гьрьб гетпытъ. түлкь шу вахта товуқланъ тутъб
йепты.

⁸ мәнпәмәс — менда эмәс.

⁹ хәннә — хәрнә, нимәки.

¹⁰ а:ла — чала япчылған шолл.

¹¹ ганжар — ханжар.

¹² дөлә — бостирма.

бөрь айтъпты: „мән сәнъ дойдърдъм, индъ сән мәнъ бър дойдър“ дәпты. тұлкъ: йахшъ, мән сәнъ дойдърман“ дәпты. сон вула бър чалыц ба:ғына варъптыла үзүм йемәкә. ба:га гьрийәннәп соц тұлкъ ағзъна, иккь буннъ дөшъкнә үзүм сукып, бөрь йа:па варъп, „жора, мән үзүм көп йедъм, дойғанъмнан йейәнъм буннъма гәлдъ, сән хәль доймадыцма?“ дыйды. „йоқ, доймадъм“ дыйды бөрь. бөрь йыйварәды, йыйварәды, дъм көп йыйды. хеш буннъна гәльмийды. сон бөрнь қаянъ чи:шьб гетәды. вуннан сон тұлкъ ба:ғы¹ ейәсьнә қычқырадъ. да:н, өз қачъб гетәды. багван бөрнь тутъп, ура-ура өлдәрәды. Шүндәп² тұлкъ бөрнь алдыйды.
(Янгиарик район, Калинин қишлоқ Совети, Калинин номли колхоз).

гүррьн

бър гүн атам мана: „сәм балам, сүт вьлән на:ныцы йе да:н, малларыны көлә әкът“³ дөды. малларъ хәйдәп, көлә геттым. баръп қарасам. жүмйаз да:йъм қазадан балықларъ алъб дурғанәкән. ву қазаныц тейәннән бър уллъ балық ушладъ. балъқы қаннъ дъм уллъ ады. жүмйаз да:йъм нә гәп бәр, дәп балықы қаяннъ йарды. қарасақ, уллъ балъқын и:чыннән йенә бър кьччъ балық чыхты. мән хейрам болдъм, уллъсь кьччъсьнъ йутъп йыйварәдыкән.
(Янгиарик район, Чалаев номли колхоз).

әртәк

қадн:м заманда бър пашша волған. бу пашшаның бър то:ть қушъ волған. бу тотъ қушъ пашша мудам қапасда сақларәкән. бър гүнъ то:ть қуш пашшадан „мән йуртъма варъб гәльйн“ дәп жувап сорапты. пашша зо:рдан жуваб бәрәпты. то:ть қуш йуртъна варады. сон йенә пашша йанъна гәләжәк воладъ. атасъ йьвәрмәжәк воладъ. то:ть „мән гәләмән, дәс вә:дә бәрвәдъм“ дәп, атасыннан иккь алма со:ғат алъп, йенә пашшац йуртъна гетәды. пашша бу алманъ йыйжәк воладъ. вәзи:р алмаға әә:р салъп қойғам боладъ. пашша алманъ аввал бър а:дама йедьрьб гәрәды. ву а:дам дәррәв өләды. әә:р сағанәды ахыр. ацсың то:ть қушъ өлдәрәды.

¹ бағы ейәсьнә — боғиниң ағасына (н тушған).

² шүндәп — шундан *этаб* иборасынниң қисқарған формасы.

³ әкът — олық кет.

вуннан сон йенә бър алманъ зънданда йатқан бър а: дама йедьрьб гөрсә, ву а: дам он йеддъ йашар йаш йыйьт воладь. сон пашша вәзи: рьн эә: р салғанънъ быләдь. вәзи: рьнь өлдьрәдь, сон өзьнъ өзь өлдьрәдь. (Янгнарнқ район, Богот участка, „Правда“ қишлоғи).

эртәк

бър әңнъләк вьлән бър түңцьләк варакән. йенә: м бър кәл варакән. әңнъләк вьлән түңнъләк иккьсь арва зәтәдь-кәңләр¹. кәләм арва зәтмәгә қараптъ. әңнъләк вьлән түңнъләк иккьсь иккь гүндә бър арва зәтәдәкәнләр, йанагы кәльң бър өзь бър гүндә бър арва зәтәп чьқарадәкән. әңнъләк вьлән түңцьләк иккьсь мәслә: т әтп, кәль арвасынъ ота нақадълар. кәл чьқы қараса, арвасы қу: рь күл волъ қалъптъ. кәл осың әнасъ вьлән әләп, көмьрьнъ айърь әлп, иккь халтаға салъп, кьтәдь. вунъ дәрйадан алы өтәйәтърған вахтънда дерйаға чушь кьтәдь. кәмән дарғасы қорқы кьтәдь. осың кәл тө: мәт саладь: „бу иккь халтада алтън барәдь“ дәп да: ва саладь. осың кәл иккь халта көмьрьн оннъна иккь халта алтън алы гәләдь. әңцьләк вьлән түңнъләк мунъ гөрьп сорьйдылар: „мунъ ве: рдән алдың“ дәп. кәл „шүнныйн-шүннъй, иккь халта көмьрьмъ иккь халта алтъна саттъм базарда“ дьйдь. осың вуларам арвасынъ йақып, көмьрьвь алы барадылар. базарда вуларың көмьрьнъ ҳешкьм сорамъйдь. қайтъ гәләдъләрда: н „кәль өлдьрәмьз“ дәп, мәслә: т әтәдъләр. кәл бунъ былъб, әнасън оннъна гьрьб йатадь. өццьләк вьлән түңцьләк ге: жә гәльп, кәль әнасън өлдьрь кьтәдълә. кәл азам былән турьп, әнасън әшәкә даңъп, әшәгь ивәрьб, өзь кьйьнән бараварәдь. кәльц әшәгь бър байъц хырманъна варьп, буғдайъ йьйвәрәдь. бай мунъ гөрьп, қа: рланъп, тайақ вьлән кәмпьрь урадь, кәмпьр ағдалъп чүшәдь, кәл йүгьрь гәльп, байа тө: мәт саладь. „әнәмь нәгә өлдьрдьн“, дәп. байдан әнасън хунънъ сорьйдыбай қорққанъннан бър сү: рь қой барәдь кәл. кәл қойланъ алы, гәләдь. мунъ әңцьләк вьлән түңцьләк гөрьп сорьйдылар. кәл: „ба: зара варьп, ө: ль алажақ бармъ“ дәп қычқырьвадьм, бър па: да қойа алмаштърдым“ дьйдь...

(Урганч район, Гойву қишлоғи).

¹ зәтмәк — тузатмоқ, ясамоқ

1. элдъндә қойганнъ йәмәк малъц и:шь.
2. шамал волмағынча ағачың ба:шъ дәрпаммас.
3. қовун қовуннан рәц аладъ.
4. хәр кьмынкъ өзьнә ай гөрьнәр гөззьнә.
5. гүльп сөлләйн мулладан қорқ.
6. йаз йемәсән ғамыңы, и:т чәкәләсьн хамыны.
7. о:дъныцы аяма, наныңы дайама.
8. а:чъ сөлләтмә, до:қы дәрпәтмә.
9. өльмнән хорлық йаман, сьнықтан — мәртък.
10. йер қаттъ васа, өкьз өкьздән гөрәдъ.
11. нәсьйәгә маймъл ойнамас.
12. әр-хатън уршьна босага гүләр.
13. әр-хатъның урьшь дәкәнән қуръшь.
14. қассап йағ қайғысьнда, геччъ жан қайғысьнда.
15. қырагънъ гөр — безьнъ ал, әнәсьнъ гөр — қы:зънъ а:.
16. қоншыңа қарағынча, оцышыца қара.
17. қылдъръ бош туссац, әльдъ кәсадъ.
18. доғръ гәп қылъштан өткър.
19. йағышдан қачъп, дамчъга учрадъ.
20. хуноллъ қул та: өльнә харолмас.
21. гәңәшль той бузълмас.
22. бар мақтанса тапълар, йоқ махтанса — чапълар.
23. башшъ ағрма:ннъ худа вълән пә:и:шь ва:.
24. ақылсьзыц жа:иъ азабда.
25. балага и:ш бүйър, и:зънән өзьц йүвүр.
26. иккь ғаманъ башшънъ тутқан дерйаға ғарқ волълтъ.
27. әшәк әшәкдән қаса, қулақ - буннънъ кәсәр.
28. йахшъ әжәк иккь әнән әмәдъ.
29. жылльгә йел вәр, әльнә бел вәр.
30. ма: лына мәккәм бол, қоншың аманда.
31. чақырған йерә вар, чақырма:н йердә нә ва:р.
32. бөръ бөрйә бә: дәптъ.
33. йахшъ сөз жан әзъғы, йаман сөз баш қазъғы.
34. кәльн йаманъ көпърьц астьнда йатъб от үркьзәдъ.
35. қыйшық арва йол бузар.
36. ақыл йаштә:мәс бапта.
37. тайақ йарась битсә:м, дьл йарась бьтмәс.
38. қалп қазанъ қайнамас, қайнаса:м қуйълмас.
39. әшәк еть етолмас, йалғанчъда бетолмас.
40. доқың а:ч вълән нә: и:шь ва:.
41. бағлы:ц бър ба:ғы ва:, бағсьзың мьң ба:ғы ва:.
42. қорққана қо:ша гөрьнәдъ.
43. әдәл ба:зарда сатълмас.

44. көп сөлләмә, аз сөлләйән йахшърақ,
көп сөлләдъм дейдъ башъма тайақ.
45. гөргән гөз вълән ишткән кулақ дәнәмәс.
46. и:т сәмьрсә ейәсынъ қапар, әшәк сәмьрсә, ейәсынъ
дапар.
47. өй өзъмкь дәмә, өй арқасънда а:дам ба:
48. бьрәйә қа:р әтп, көрпәнъ ота вәрмә.
49. ме:нәт, мә:нәтьдъ тейъ ра:хат.
50. артъқылы йъртъқыда йама.

(Янгиарик район маркази).

брьә доғръсында

балам, бурън бьранъ әльнән адамла ама:на гәйән. мән
сана бьр а:дамъ бьрә ҳаққында сөлләйәннъ айтъббәръйн.
„мәм бьр гүнь ҳовуз бойында йатвәдъм, иккь бьрә гәльб
иккь йа:нъмнан жазлатайатър. дәррөв йүйьрьб үчәкә чық-
тъм, шунда мән:

үчәкә чыхсам ильнән чъқар,
бахрайъб менъ йүзъмә бақар,
туттърмьймъ бьрь ичьмь йақар,
брьәнъ әльнән ама:на гәлдъм¹.

брьәнъ бассам, учарда гетәр,
ухлатъйнъ стъра ичьмьнъ йақар,
туттъръйнъ бьрь сьлърап қачар,
брьәнъ әльнән ама:на гәлдъм.

чаққан йернь отъйнъ пьшьрәр,²
қызартърын шу йернь чышьрәр,
ахырында ич гөйнакъ чешьрәр,
брьәнъ әльнән ама:на гәлдъм,—

дәп буръц адамла көп азапла гөрийәллә. ҳәннә балам, а:дамланъ
бахтъна, севьт ҳөкьмөть дүзъльп, духтълла пейда волъп,
бьр бьрә да:ръ и:шлөдъла, бьрәллә тумтарақай волдъ.

о:вада та:за жайла қурдъла,
духтъла бьрдъйнъ қараб дурдъла,
бьрәллә қалмъйнъ бьрын қырдыла,
брьәнъ әльнән ама:на гәлдъм.

(Янгиарик район, Чапаев колхози).

¹ бьранъ әльнән ама:на гәлдъм — бүргенинг дастидан додга келдим.

² отъйнъ пьшьрәр — ўтдай куйдирәр.

ҚИПЧОҚ-ЎҒУЗ ШЕВАЛАРИ

қадъмғъ заманда бър пашша боған. ву пашша айтадъкә:
„мәннән қорқмъйдаған адам бармәкәң?“ дөп. йенә тағын:
„мәннән йеннълмъйдаған адам бармакән? дәп ойлъйдъ.

бър гүв бу пашшанъ хатънъ кәсәлләнъб өләдъ. хатъннъ
йаш бър баласъ воладъ. бу бала йетъм қаладъ. бър гүпъ
бу бала йълъйвәрәдъ, йълъйвәрәдъ. ахшамъ мьнән тьншлъқ
бәрмъй йъләп чъғадъ. пашша ахшамъ мьнән баланъ кетәрп
чъғадъ. бала йеч алдаммъйдъ. уннан соқ пашша айтадъ:
„мәннән шу балада қорқмадъ, дунйада баладан күшлъ нәр-
сә йоқәкән“ дъйдъ.

(Урганч район, Қипчоқ қишлоғи, Сталин номли колхоз).

тапишмачоқ

аттан бәләнт, иттән пәс (ийәр—эгар).
сайасъ йоқ, қашнъ тоқ (гәшър — савзи).
қазықта қар турмас (йумъриа — тухум).
йер тыйндә ай йүрәр (паза — омоч тиши).
қазъқта қамчъ турмас (йълан).
кьчкьнәгына өзъ бар, тумль-туштан көзъ бар (тупурьк).
өзъ бър мьннас, тартъб урсан сьммас (тьйьн).
тьй дәсәм тьймъйдъ, тьймә дәсәм, тьйәдъ (ләя).
пәс үчәктән қар йавар (еләк).
қарацғъ үйдә белъ байлъ қул йатадъ (сьпсә — супурги).
тьйьндә сув қайнар, үстьндә от қайнар (чълъм).
хатар-хатар ғьш қойдъм, жьйрән атнъ бош қойдъм
(тыш хәм тыл).
съртгъ қандъй, ичь ундъй (жъйдә).

қошъқ

рейьс бува үй салъптъ қаладъй,
бьргәдәсә малга кегән бәладъй,
исапчьс он дөрт йашар бәладъй.
тәвълчьс отқа чүшкән чаладъй.

ховуз бойнда торғай,
торғайдъ йълан сорғай,
быдъ лағда қалдырған
тәвълчъ бала қурғай.

искалатчъ сьзмьсьс,
йағлъ палав йермьсьс,
кәлхаччъ бу:дай дәсә,
чъшқән йедъ дермьсьс.
йърткъ көвүш сүйрәған,

атъзда йүрүл күйрөгән,
 өзүнә өз сөйлаган
 бьргәда амам босыл.
 идаранъ өрәсъ
 иккь қалхаздъ төрәсъ
 рейһслардъ сәрәсъ
 рейһс бува амам бол.
 етьгынъ қончъ йоқ,
 үйндә отърб динчъ йоқ,
 пахтасынпан көйнъ тоқ
 режаб бува амам бол.
 рейһстъ хатънъ хаста дьидъләр,
 унашь кесмәгә уста дьидъләр.
 унашьнъ узън-узън кесәдъ,
 узъиль гүн мыйманхана гәзәдъ.

(Урганч, Қипчоқ қишлоғи).

қара чачъм йулгаймандә өргәймән,
 бьрав мьнән сөйләшкәннъ көргәймән.
 бьрав мьнән сөйләшкәннъ көргәндә,
 өзъм сәннән айрълмасам өлгөймән.

қара чачъм йагъннъмнъ¹ қуршъйдъ,
 йардъ көзъ өз көзъмә охшъйдъ.
 йардъ көзъ өз көзъмә охшаса,
 унъ көрп, тәндә жанъм қажшъйдъ.

ешьгьнә гүл екәмән чъм мьнән,
 сем кетәсән, мен қаламан към мьнән.
 сен кетәсән йолда йолдашък мьнән,
 мен қаламан үйдә көз йашъм мьнән.

жүвәл ектъм кәндър мьнән аралаш,
 бьр йар туттъм орта бойль қалам қаш.
 қара-қара дьивәрмәнләр чъқанлар,
 қара мънжъқ мьнән хънжъ² аралаш.

ешькьнән мен өтамән көмәкә.
 бьр қовун бәрмәдъл йарьб йемәкә.
 әввәл уйалардъм әкә дәмәкә,
 индъ уйаллман йаръм дәмәкә.

қъзъл аттъ мьнп чъхгъм мәйдана,
 у жанилар кьшпъвәрдъ ҳаряна,
 изимбәдә иккъ бала дейвана,
 бьрьс йаръмдъ, бьрь бейгана.

(Урганч район, Чандир-Қиёт қишлоғи).

әпәндъ

қадъмда бьр пашша варәкән. унъ үч хатънъ варәкән. бьр
 гүнъ пашша хатънларъна „ушак бәрәк³ пышьрьнләр“, дәптъ.

¹ йагъннъм — йағриним, орқам.

² хънжъ — илжу.

³ ушак бәрәк — чучвара.

хатънларъ, йахшъ дэл бъръ ийжан чавған, бъръ хамър эткэн, бъръ оқлав мьнэн хамърънъ йаймаға қараған. шу вах пашшанъ ешыгънъ элдъниэн эпэндънъ йолъ тушып қалъп, пашшанъ сънамақа бърдэн пашшанъ үйьнэ къръп қаладъ. пашшанъ хатънларъ элэндъдэн қъзғанъб, дэррүв қолларъндағъ ишларънъ йашърадълар. эпэндъ булардъ қъзғанцанънъ көрп, пашшаға айтъптъ: „пешшам, бър йълан көрдъм, уллълъғы съз хатънънъзъ йашърған оқлавъндъй барэкэн, ортанжъ хатънънъзъ йашърған хамъръндъй кесэк мьнэн бър урдъм, къчкьнэ хатънънъзъ и:жанъндай болъп, кеттъ“ дъйдъ. осын, пашша уйалғанъннан: „пъшьрьцлэр индъ, эпэндә:м йеп кессын“ дъйдъ. осын хатънларъ пышьредъ, шүндетъп, эпэндъ пашшанъ уйалтърған экэн
(Урганч район, Ўртадўрмон қишлоғи).

Йоқлав

алъб-алъб йемагэ алма багъм, жан атам,
үзъб-үзъб йемагэ үзүм багъм жан атам, ва:й-ва:й, кэ:
вэм атам.

йетъм ашъ ичърдыц йетъм нанъ йедърдыц,
йетъм тонъ кьйдърдыц, кэ:вэм атам ва:й-ва:й.
балац өксеп турганда, башън съламадыцма,
енэм кеткэн кунлэрдэ туръб йъламадыцма, кэ:вэм атам
ва:й-ва:й.

йүзъмъздъ хэйасъ, башъмъздъ сайасъ,
алдъмъздъ қаласъ, кэ:вэм атам ва:й-ва:й.
эйванъмъ қашъ¹ эдън, дөвлэтъмъ башъ эдън,
чөрэгъ ҳам ашъ эдън, кэ:вэм атам ва:й-ва:й.
йүргэн йолъц чаңғытмаған, сьра көвнъм аврътмаған.
атажанъм, ва:й-ва:й.

(Урганч район, Ўртадўрмон қишлоғи).

ертэк

қадъм вахта бър бованъ бър у:лъ воладъ. бова у:лъна базар-
чълъқ үйрэтэжэк воладъ. вуца қърқ тэнгэ вэрэдъ. у:лъ өгъз
алъп, өгъзлэнъ ҳазарьсқа аппарат сатаман, дэл италэп² ке-
тэдъ. осың атасть и:зынэ қайърадъ. у:лъна айтадъ: „дурғадък-

¹ қаш — хари.

² италэп — стаклаб.

тә қырк қарақчъ ва; шуланъ қолъна түшәкөрмә, оғызләнь алдаб аққаладъ" дъйдъ. шүнтъл, у:лъ оғызләрънь альп кетәвәрәдъ. йацағъ бала йолда қарақчъла:¹ йолъғадъ уланъ қыркъса:м² бър йерда отърганәкәллә. қарақчъла баланъ алдап, вунъ қырк оғызънь бър таңгәгә аладъла.

бала үйәнә қайтъл кәләдъ. атасть у:лъна: „оғызләнь ньшәттѣ?“³ дәп соръйдъ. „дурғадъкда жораларъма бър тәңгәгә саттѣм“ дъйдъ. атасть қа:рланъп, у:лънь бър шаппат уръл, үйәннән қувъл йъварәдъ. йацағъ бала йълап-йълап дурғадъкдәгъ жораларънь әлдънә кетәдъ.

жораларъ баланъ у:рлѣққа үйрәтәдълә. тез гүндә бала у:рлѣққа дѣм йахшъ үйрәнәдъ. бър ньччә вахладан соң қарақчъла „о:қат пьшър“ дъйдълә. ву дѣм йахшъ о:қат пьшърәдъ. қассаптъ алдап, бър қадақ ет оннъна үч қадақ ет әпкәләдъ. осын қарақчъла „индъ буам қарақчъ волдъ“, дәп вунъ у:ллѣққа бьргә альб йүрәдоғън боладълә. бър гүн қарақчъла пашшанъ сарайъна у:ллѣққа барадълә. пашшанъ ғазънасьнъ тешък етъл, баланъ кьргъзәдълә. бала ичанда⁴ туръл: „сандѣқла авьрәкән, бьрың ичана кпр“ дъйдъ. осын қарақчъладан бьрь кьрәдъ, бала вунъ башънъ ғанжар мьнән кесәдъ, йенә:м бьрь кьрәдъ, уна:м өлтърәдъ, шүнтъл қырк қарақчънъ барлѣғънъ өлтърәдъ. ертәнгьсь пашшаға хавар бәрәдълә. қәммә ҳейран, ғазъна тешългәнда:я, алтънла у:рланмаған. соң қыдъръл, йацағъ баланъ тападълар, вуца пашша кәп мал-дунйа бәрәдъ, шүнтъл, мьрат-махсатъна йетәдъ.

(Хонқа район, Нукус қишлоғи, „Москва“ колхози).

ЎҒУЗ-ҚИПЧОҚ ШЕВАЛАРИ

бър варәкән, бър йоғәкән, қадѣм заманда бър бәрәк⁵ мьнән бър талақ варәкән. бәрәк мьнән талақ бър гүн бър жайа гетәдълә. йолда бәрәкә талақ „мән сәнъ ййъмән“ дәптъ. сои бәрәкнъ йеп қойъптъ. йолда әлдънә бър сьғыр мьнән бър өжәк⁶ чьғыптъ. сьғыра „мән сәнъ ййъмән“ дәптъ талақ. сьғыр: „өзъң бър талақ носад, ньшәтъл мәнъ йййсән?“ дәптъ. талақ уларна:м йеп қойъптъ. йәнә гетәвәрсә, әлдън-

¹ қарақчъла: — қароқчилар (бу форма ўғуз шеваларига хос)

² қыркъса:м — қыркъсь ҳәм.

³ ньшәттѣн — нима қилдинг (ўғуз шеваларига хос).

⁴ ичанда — ичкарида.

⁵ бәрәк — буйрак.

⁶ өжәк — бузоқ.

иңи бър сүрь* қойлар ылән чопан чъгадъ. муна:м йепть. бър үйә нәс. үч қыз чарх йьгърьб отърғанәкән. қызлара талақ: сизләрдь йьймән" дэпть. қызлар айтъпть: „өзын бър талақсан, ышәтп бьзләрдь йьйсән?" дэпть, шүндәтп, талақ қызларна:м йеп қойъпть. йенә бър өйә варса, бър кәмпьр дьгьрмән² тартъб дурғанәкән, кәмпьрә: „мән сәнй йә:мән" дэпть. сод кәмпьр: „йоқ, мәнй йемә, мән сана йарна пьшьрәб сөрәмән" дэпть. йарма пьшьрьп, талақть үстьнә қуйғанәкән талақ тьрьшъп, ольпть. талақть ичьдән бөрәк чъғыпть, сьғыр чъғыпть өжәгьнь сурап, чопан чъғыпть койларънь сурап, қызлар чъғыпть чархънь сурап, кәмпьрдь арқасъннан хәммәсь мурат-махсәтнә йетъпть.

(Шовот район, Қиёт қишлоғи).

эртәгъ

б.р вәзкән бър йорәкән бър бува мьнән бър кәмпьрнь сапарәль тегән баласъ вәрәкән. сапарәль хәр гүн мал бағадәкән. у бър гүнъ дү:ш гөрәдь. дү:шънда мағрудтан бър дй гәльп, қойнъна гьрәдь. азанда туръп дүшүнъ әнәсьнә итталъ вунчан сод әнәсь: „балам, дү:шъдь бьрәвләрә айтагөрмә. айтсаң, бьрәв, дү:шъ йахшъ дү:шәкән дәп, сәтъб илъп қоймасъч" дэпть. бьзләнъ вахтъмьзда дү:шънь сәтъб аладанъчәльлә ертәцньсь гүнъ сапарәль йадънан чъғаръп, сьрг: мал сақадавън әннәшәс кәл дәгән жорасъна дү:шънь айтталъ. вунча оқ шу дү:шъць сатасан, мана" дәп тутадъ кәл. кәлнь бър сьйърь барәдь. шу сьйърьнь бәрп жорасънь дү:шънь сәтъб аладъдағын, үйьнә күръ өзъ варадь

анә-анасъ кәлә: „сьйър қана?" дәп соръидъла. кәл „мән сьйърьнь бәръб, дү:ш алдъм" дьйдь. вуннан соң атасъ мьнән анасъ, сьйърьнь тап, дәп урьб-уръб йьвәрәдьләр. кәләм шу гәтә: анъннә гәтәвәрәдь, башқа бър йурта варадь. йолда бър мәчътнь әлдьндә бър ат, үстьндә пәрдәль бър нәрсә мьнән байль дурғанәкән. кәл аста:н баръп, атнъ алъп, қачадъ. сәтъб-гетъб бър иерә варъп, бу иә:кән дәб ачъб қараса, пәрйдьй бър қызәкән. кәл хү:шънән гетъб йьгьыладъ. вуннан соң қыз, бахтмдағы шуәкән дәп кәлнь суйаб отьрадъ. соң кәл хү:шънә гәләдь. онъннан туръб, қу:ла йақа қараса, бър улль жай гөрьнәдь. қыз кәлә шу жайа баръп кә, дәдь. әл.р сатса, оьзәр аламъз, дәдь, кәл бър өзъ гетәдь. дағын

¹ сүрь — пода.

² дьгьрмән — йрғучоқ, қўл тегирмонн.

жайпъ ииэсьнь сорап, тапъп: „жайыньэнь сатасьсма, эгөр сассаңыз бьээрэ бэрън“ дьидь. бай: „йахшъ, сатаман“ дьидь. кэл қыз йа:на йэнэ қайтъб кэлэдь. атнъ үстьндэ бьр хоржън алтън пул барэдь. кэл хоржъннъ арқалаб үйиъ егэсь-ныкына гэлэдь. жайнъ егэлэрь чъғып кетэдьлэр. кэл қыз мьнан атнъ алъп кэлъп, иккьсь шө:рдэ гүн гечьрьб йүрйи вэрэдьлэр.

(Шовот район, Бешмерган қишлоғи).

эртэгъ

бьр варэкан, бьр йоғэкан, қадъмда бьр бува мьнан кэмпыр варэкан. улардъ бьр оглъ мьнан бьр қызъ варэкан. гүндлардан бьр гүн бува мьнан кэмпыр кэсэллэньб ельптълар. оғыл мьнан қыз, ышэтэмьз инди, дәп йълап-йълап, иола чъғыптълар. йолда байатърғанда ҳаръп, мейданда бьр чертэкә¹ йолъғадълар. бьр ахшам йатъп, йэнэ гетэвэрэдьлэр. гүм батадъ. булар не:рә варжағынъ бьлмьйдьлэр. қарасалар бьр йердә чъра йахтсь чъғадъ. осың булар экәүкә иккьсь шу йақа варъп қарасалар, уллъ гүңгьрәль жай дарвазасъ мэхкәм илик. осың булар ышэтэжэгънь бьлмьй, сьндльсьнь үйдъ бьрбьйақларъннан үчэкә чъғарадъ. осың өзъ ҳәм үчэкә чъғадъ. қарасалар бьргәнэ түйиык вар. осың сьндльсьнь бельнэ йьп байлаи үйдъ ичъпә чүшърэдъ, сыцьльсь чъғыб бьлмьй үйдъ ичъндә қаладъ. экэсь: „сэн шө:рдә отър, мән о:қат тавъпкэләмән“ дәп хошлашъп кетэдъ. индъ гәпдъ қыздан ышэтэмьз. қыз қорққанъннан үйдъ ичъндә бьр аржанъ“ тавъп, ичънә гьрьб, йатъп қаладъ. бьр вахтъннан бьр шацғыр-шуцғыр атып бьр вәж гәладъ. осың бу нәрсә бьр сьлкыньб, бьр хошрай йьгьт воладъ. осың бу йердә адам барънъ бьльб, бу йердә адам оглъ, адамзадъ ись вар кьм босан чық“ дьидь. қыз қорқып чьқкмьйдъ. осың йьгьтты өзъ аржанъ ачъп қараса, бьр қыз йатъптъ. йьгьт қыздъ тьйақа чъғаръп: „сэнъ бе:рә кьм гәтьрдъ?“ дәп сорадъ осың қыз башънан өткәлләрдъ айтъб бәрдъ. бьр гүлләрден бьр гүлләр қыз экэсьлькына сағынадъ дағын йьльйдъ. осың мунъ эрь экэсьлькына аппармақ үчън бьр түйә алъп, үстьндэ жай үзәтп² өзъ шацнырдавық постънънъ гьйып түйәнъ йьпны бельнә байлап, түйәнъ йетәләп, қыздъ мьндьрьп, гетэвэрэдъ

¹ чертэк — бостирма, чайла.

² аржа — сандық.

³ үзәтп — тузатпб.

осъң булар қыздь экәсьнякънә йетъб барадълар, қыдъръп-қыдъръп, бър йурттан қыздь экәсьнь тавадълар. экәсь қараса, бър иткә охшаған бър нәрса түйәнә йетәләп кыйатър. экәсь хейрам болъп, қарап қаладъ. осъң ит бър сълкъыпъб йыгът воладъ. булардь үйә гыргъзәдъләр. қыздь экәсьнь хатънъ гыйәвнь постънънъ тандърға йагадъ. йыгът бъләдыдағын дәр-рәв онъяннан туръп хатънъна: „сән маңа, мән сана, йоқ“ дәп чъгадъ гетәдъ. қыз йълап қалавәрәдъ. осъң қыз йыгътты ахта-ръп гетәдъ. үч йъл дәгәндә тавъп, йәнә йыгът мьнән тапъша-дъләр.

(Шовот район, Буйрачи қишлоғи)..

бәрмәс бай

бър варәкән, бър йоғәкән қадъмғъ заманда бър бәрмәс бай барәкән. шул¹ йердәгъ мәхәлләдә бър кәләм гүн гечърәр-әкән. ул бай өз үйиннән йешбърәвә² йешвәжнь бәрмәсәкән, йегъзмәсәкән. бър гүн кәл жораларъ мьнән бәс әтъп, байың үйиннән бър вәжнь альб уннан соң дуръп бър дамақынъ йыйыш тоғръсында. бър гүн кәл байын үйинә баръптъ. бай мьнән гәпләшьптъ. бай уца йеш вәж бәрмәптъ. кәл шу ге:жә байың үйинә мейман болъп қалъптъ. бай кәл мьнән гәпләшьптъләр, гәпләшьп отъранда³ бай кәлдан а:дънъ со-раптъ. кәл „бъсмьлла“ дыйыб айтъптъ. булар отъравәрәптъ-лар-дан йаръм ахшам дуръп кәл уйхлаптъ. шуннан соң бай хатънъна „дамақ пышьр“ дәптъ. байың хатънъ дамақ пыпъ-рптъ. шуннан соң осъң дуръп дамақть әлдъләрнә әлптъ-ларда „бъсмьлла“ дәптъләр. мунъ ешьтән кәлвай „ләббәй“— дәп орнъннан туръптъ. осъң дуръп, кәл қолларънъ йуявъш-търптъ, уннан соң дамақ башъна гәлып, дамақть йеп башлаптъ уннан соң кәл мьнән дамақть йептъләр. шүндй-тъп, кәл бәрмәс байын дамақньнә йептъ, шүйтъп байъ пәнтләптъ.

(Гурлан район, Хизирәли қишлоғи)..

әртәк

бър варәкән, бър йоғәкән, қадъм замаллада бър бағван ба-ванъ оғлъ варәкән. бър гүн атасъ айтъптъ: „оғлъм, сәнъ

¹ бу қишлоқ шевасида туркман тилининг таъсири очик сезилиб-турибди, оғмошларнинг ул, бул, шул формаси туркман тилига хос.

² йешбърәвә—ҳеч кимга.

³ отъранда—ўтирганда, бу форма ҳам туркман тилига хос.

атац мьнән әнәц қарьдъ, сән базарчълық әтәсэн, оғлъм“ дьйдъ. баванъ оғлъ базарға варадъ-да: н бър күчык аладъ, соңпысь базарда бър пышык аладъ. шунда бова „е, оғлъм, базар болдъ инди, күчыкль волдык, пышыкль волдык,“ дьйдъ. соңпысь базарда бала бър қоларжа¹ аладъ. шунда аржанъ сатқан адам айтадъ: „йолда ачъп көрмә“ дьйдъ. бала қыстанады дағын йолда ачъп көрәды. ачъп қараса, нчъндә илалланъ пашшасъның оғлъ барәкән. аржаға ҳава гьрәды-да: н бър өзъ қылдын нәрсә уллъ бойнтърыктьйм боладъ. бала ташап қачады ҳунъ. уннан соң план баланъ қувуп ушлаб аладъ. ушлаб алғаннап кыйын балаға айтадъ: „сән мән-нән қачма, — дьйдъ иланнъ баласъ, — мән илалланъ пашшасъның оғлъман, мән сәнъ атамнъ йуртъна аппараман, лекън зәр вәрәмән, дәсә, алма, йурт бәрәмән дәсә, алма, саңа бър жүп дағылдаш², йеддъ жүп гәвхәр шәмчърағ бәрәмән дәсә, ал, соң әнәць әлдьнә гәл, мәнъ атамнъ йуртъна гетьр-дын, шүндәтъя, баванъ оғлъ иланлардын пашшасъның оғлънъ алып пашшанъ әлдьнә барды. пашша ҳуна сәвүнчысьнә йер бәрәмән дәсә, бала алмады, йурт бәрәмән дәсә, алмады, бър жүп дағылдаш мьнән йеддъ жүп гәвхәр шәмчърағ бәрәсэн, дәды. пашша айтты: „е-е, йаман йердән туттың, — дәды, — инды саңа бәрәмьзда: н, оғлъмъздъ гетьрьпсән“, дәды. шүндәтъп, бала илаллардын пашшасъннан бър жүп дағылдаш мьнән йеддъ жүп гәвхәр шәмчърағды алыб, өйинә қайтты.

бала бава мьнән кәмпьрды әлдьнә гәлды. гүлләдән бър гүн бала қараса, быйақтанам бър гүн чъғады, быйақтанам бър гүн чъғады. „ата, — дьйдъ йаңағы бала, — быйақтанам бър гүн чъхты, быйақтанам бър гүн чъхты, бу нә гәп?“ дьйдъ. „быйақтағы гүн өзъмьзъ³ гүн, — дәды атасъ, — быйақтағы гүн пашшанъ қъзынъ шәвләсъ, дәды“. шунда бала: „ата, — дәды, — маңа шу пашшанъ қызынъ аппәрәсэн,“ — дәды. „бъз бър кәмма: л васақ, нъчык пашша бьзгә⁴ қыйзынъ бәрәды, дәды. мәнъң дьйн бър досақы⁵ аламды пашшанъкьнә йьварды, барды, пашшаға айтты. „сыстә бър ажъза барәкән, бьздә бър доғмача⁶ бар, мьйәссәр васа айттырьш кәлдык“

¹ қоларжа — кичик сандиқ.

² дағылдаш — майда тош,

³ ахборотчи Ермат Полвонов (40 ёшда) қаратқичнинг ассимилятив формасини ишлатди. Бу ходиса қипчоқ шеваларида онда-сонда учраб туради.

⁴ бьзгә — қипчоқ шеваларига хос.

⁵ досақы — дўзахи.

⁶ доғмача — ўғилча.

дъйдъ. пашша қа:рланъп: „бар, — дэдъ, — дъшанга чъқар, — дэдъ, — бағырдысьниъ йаэдъръп, қаннъна қырқтъ ур!“ дэдъ. ву адам тайахтъ йеб, баванъ элднэ қайтъп кэлдъ. „қанъ, нэ дэдъ пашша?“ — дэп сорадъ бала. шунда: „е-е, пашша бьээ қыйзънъ бэрэмь?“ — дэдъ, — йавъннъма қырхтъ, қаннъма қырхтъ уръп хэйдэб йьвэрдъ“ дэдъ. бава айттъ: „бар, йенэ пашшанъ элднэ бар, дэдъ, — шүннъйн, пашшанъ тайаға:м боладъ,“ дэдъ, йенэ бардъ. шунда пашшанъ вэзи:рь пашшаға айттъ: „бэрмэс қыйзды қалыцы ағыр воладъ, пашшайъм, мыца, — дэдъ, — йеддъ жүп гэвхэрь шэмчърағ, буйърыц, — дэдъ, — бър жүп — дэдъ — дағылдаш буйърыц, — дэдъ, — бър хэвлъ салдърыц, қалтъсь жэвхэрдэн, босағасъ алтъннам босън, — дэдъ. он иккь нэрванъ¹ востън, — дэдъ, — йопрақларъ лэ:ль жавахърдан босън, — дэдъ, — бър йағыннан бал ахсън, — дэдъ, бър йағыннан сүт ахсън“, — дэдъ, — пашша шүннъйн, дэп буйърдъ. кэмма:лдъ оғлъ дағылдаштъ алдъ дағын о:дън йьпнь алдъ дағын чэль бъяабанга чыхтъ. дағылдашқа айттъ: „бър хэвлъ саласан, бър йағыннан бал ахсън, бър йағыннан сүт ахсън — дэдъ. он иккь нэрванъ востън, — дэдъ, — йопрақларъ жавахърдам босън, — дэдъ, — лекън, — шунъ бежэрьп чыхмасан — дэдъ, — мэн сэнь отларга йақаман, — дэдъ. шу айтқалларъмиъ йеддъ гүндэ бежэрсан!“, дэп йергэ урдъ дағылдаштъ. йеддъ гүннэн сод барса, бър хэвлъ туръптъ, айтқанъннанам йеддъ хаста зъйада. бър йағында бал ақъп турған, бър йағында сүт ақъп турған. осың бала атасъна айтадъ: „ата, инди сьз пашшанъ дэргайна барыц: сьстэ бър ажьза бар, бьздэ бър доғмача бар, мьйэссэр воса, айттърьп кэлдык, айтқаньныздан йеддъ хаста зъйад этъб бежэрдък“ дъйдъ. пашша өзъ вэзи:рь мьнэн көрмэкэ чыхтъ, шу айтқалларъм бежэрьлдъмэкэн, дэп. оттъс чақырьм йердэн жайдъ иалқымь² чүштъ пашшаға. баръп пашша гөрдъ. айтқанъннан йеддъ хаста зъйад волтъб бежэрьлгэн. пашша гөрьп, эсьннен ағып, қыйзъна қырқ гечэ-қырқ гүндьс той нэрьб, баванъ оғлнън күйэв этъп, барлъғы махсатъна йетэдъ.

(Қўшкўпир район, Ўзбекёп қишлоғи).

¹ нэрван — сада қайрағоч.

² хаста — хисса.

³ йалқым — шуъла.

**ЎЗБЕК ТИЛИ ХОРАЗМ ШЕВАЛАРИНИНГ ТАСНИФИ
(схема)**

Тарқалган вилоятлар	Тарқалган территорияси	Асосий белгилари
1. Қарақоғон вилояти, Жезоғон вилояти, Шовот вилояти	Гурлан районининг Оққум, Марибуғат қишлоқлари, ҚҚАССР Амударё район, Хнгой участкасидаги айрим қишлоқлар, Манғит участкасидаги Бештом, М. Горький қишлоқ Советлари ва бошқа айрим қишлоқлар.	<i>жоқ, қатън, кучли дифтонглашиш, -нън, нъң (вариантлари билан), ватър батър, мэйэк, чъмълдәркъ, бузав, тамбаш, бақан, кель.</i>
2. Қарақоғон вилояти, Жезоғон вилояти, Шовот вилояти	Амударё районининг Хомилбек участкаси, Гурлан районидagi кўпчилик қишлоқлар, Жанубий Хоразмдаги районларнинг айрим қишлоқлари, ҚҚАССР Беруний ва Тўрткўл районларининг асосий территорияси, Тукманистон ССР баъзи қишлоқ районлари.	<i>йоқ, хатън, кучсиз дифтонглашиш, қаратқич -нъң -нъң, -нъ -нъ (вариантлари билан), ватър йатър, мэйэк, чъмълдәкъ көшәгәнә өжәк, тамбаш, бақан өрә кель.</i>
3. Қарақоғон вилояти, Шовот вилояти	Гурлан районининг Дўсимбий, Шанги, Қангли қишлоқлари, Урганч район, араб қишлоғи, Қўшқўпир, Қатағон қишлоғи, Боғот, Наиман қишлоғи, Ҳазорасп, Қангли қишлоғи, Шовот район Қатағон, Ебили-Қангли қишлоғи.	<i>кәл, кәс, йоқ, хатън, дифтонглашиш йоқ, қаратқич -нъ -нъ (вариантлари билан), йатър ватър, мэйәк майа, көшәгәнә, өжәк, үчәк, өрә.</i>
4. Қарақоғон вилояти, Жезоғон вилояти, Шовот вилояти	Урганч районининг Қиёт, Қипчоқ қишлоқлари, Қўшқўпир районининг Уйғур қишлоғи, Янгибозор районининг Обқдўрмон қишлоғи, Хонқа районининг Нўқис қишлоғи.	<i>йоқ, хатън, дифтонглашиш йоқ, қаратқич-тушум бир хил, йатър, мэйәк майа, көшәйәнә, өжәк, үчәк, өрә, кель -соқы.</i>
5. Қарақоғон вилояти, Жезоғон вилояти, Шовот вилояти	Жанубий Хоразмдаги саккиз район территориясининг асосий қисми, Тошовуз шаҳари, Беруний ва Тўрткўлнинг айрим қишлоқлари.	<i>гәл, ду:з, хатън, дифтонглашиш йўқ, қаратқич-тушум-нъ-нә, йатър, ма:на, көшәйәнә, үчәк, өрә, өжәк соқы.</i>
6. Қарақоғон вилояти, Жезоғон вилояти, Шовот вилояти	Ҳазорасп, Янгиариқ районларининг кўпчилик қишлоқлари, Урганч районининг Ғойву, Қоромон қишлоқлари.	<i>гәл, ду:з, хатън, дифтонглашиш йўқ, қаратқич -нъ -нъ, тушум -нъ -ъ -нъ -ъ, йатър, ма:на, өрә, көшәйәнә тана, үчәк, соқы.</i>
7. Қарақоғон вилояти, Жезоғон вилояти, Шовот вилояти	Урганч район, Уртадўрмон қишлоғи, Шовот районининг Бўйрачи, Бешмерган, Қиёт қишлоқлари, Қўшқўпирнинг Ўзбеккел, Кенагас қишлоқлари, Ҳазораспнинг Пичоқин қишлоғи.	<i>гәл, ду:з, хатън, дифтонглашиш йоқ, қаратқич-тушум -нъ -нъ (вариантлари билан), йатър, майа, өрә, көшәйәнә, үчәк, соқы нель, өжәк.</i>

МУНДАРИЖА

Сўз боши	3
I. Хоразм шеваларининг лугати	7
1-илова. Турли соҳаларга бид сўз-терминлар	105
2-илова. Хоразм шеваларининг грамматик очерки	127
Фонетика	129
Лексика	139
Морфология	142
Синтаксис	177
Аффикслар рўйхати	186
Ахборотчилар тўғрисида маълумот	208
II. Хоразм шеваларининг таснифи	233
Текстлар	280

На узбекском языке

Фаттах Абдуллаев

ХОРЕЗМСКИЕ ГОВОРЫ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

Издательство АН УзССР
Ташкент — 1961

Муҳаррирлар: *Б. Сайимов* ва *Т. Солихов*
Техредактор *Э. П. Горькован*
Корректорлар: *Ҳ. Саъдуллаева, Ш. Алазова, С. Абдукаримов*

Р12148 Теришга берилди 10/11-1960 й. Босишга рухсат этилди 19/IX 1960 й.
Қоғоз $60 \times 92\frac{1}{16} = 10,88$ қоғоз л., босма л. 21,75 Нашриёт л, 24,5
Тираж 1000 Баҳоси 1 с. 76 т. Муқоваси 20 т.

ЎзССР Фанлар академияси нашриёти босмахонаси, Хоразм
кўчаси, 9. Тошкент, 1961 й. Заказ 138
Нашриёт адреси: Кунбийев кўчаси, 15.